શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ

નડિયાદ

તથા

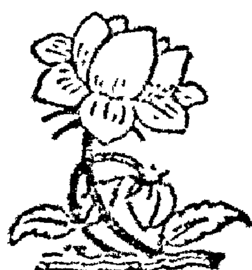
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

૧૯મું અધિવેશન

નડિયાદ

– ૧૯૫૫ –

અહેવાલ અને વ્યાખ્યાનો

: પ્રકાશક :
મંત્રી મંડળ,
શતાબ્દી અને સંમેલન.

પ્રથમ આવૃત્તિ
પ્રત : ૪૦૦

સને ૧૯૫૭
વિ. સં. ૨૦૧૩

મૂલ્ય : રૂપિયા ચાર

: મુદ્રક :
પુરુષોત્તમ છો. પંડયા,
આશ્રમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
નડિયાદ.

: નિવેદન :

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી અંગે કરવા ધારેલી છેલ્લી કાયમી પ્રવૃત્તિ તે શતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના. એ શુભ યોજનાની ભૂમિકા રચાઈ ગઈ છે અને તા. ૩-૧૦-૫૭ ને ગુરુવારે, વિજયાદશમીને મંગલ દિવસે આપણા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી પ્રથમ વ્યાખ્યાન આપીને તેનો પ્રારંભ કરશે. એ વર્ષના અક્ષમ્ય લાંબા ગાળા બાદ, શતાબ્દી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૯મા, અને સાથે સાથે સુવર્ણ-જયંતી સંમેલનનો સંયુક્ત અહેવાલ બહાર પાડતાં અમે કંઈક સંતોષની લાગણી અનુભવીએ છીએ. અહેવાલ સમયસર બહાર પડવો જોઈતો હતો પણ અણધાર્યા પ્રતિકૂળ સંજોગો આગળ બીજું કંઈ થઈ શકે તેમ ન હતું તેથી આ વિલંબ ક્ષમ્ય ગણાશે એટલી અમારી અપેક્ષા.

શતાબ્દીની પ્રાથમિક યોજના જ્યારે અમે વિચારવા માંડી અને તે અંગેની થોડી ઘણી પ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો ત્યારે અમને ઘણી દિશાઓમાંથી ચેતવણીના સૂર મળવા માંડેલા, ખાસ કરીને આર્થિક ક્ષેત્રે. અને તેમાંય જ્યારે સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનું ૧૯મું અધિવેશન, તેના સુવર્ણ મહોત્સવને છાજે તેવી રીતે, ભરવાની જવાબદારી પણ સ્વીકારી લીધી ત્યારે તો અમને પણ થયું કે અમે કંઈ વધુ પડતા ઉત્સાહમાં તો નથી તણાઈ જતાને? છતાં ઊંડે ઊંડે એક ખાત્રી તો હતી જ કે કોઈ પણ શુભ પ્રવૃત્તિના સંચાલનમાં ગમે તે રીતે મદદ મળી જ રહે છે અને અમને પણ મળી રહેશે. નડિયાદ કે ખેડા જિલ્લાનો અમારો અનુભવ પણ અમને ટેકો આપતો હતો કે પૈસાને અભાવે કોઈ સાચી પ્રવૃત્તિ બંધ પડશે નહિ; અને ખરેખર બન્યું પણ તેમજ. ફાળા માટે જ્યારે શ્રી ચુનીભાઈ મૃ. પટેલ અને શ્રી અંબાલાલ લ. પટેલ ખેડા જિલ્લાનાં મુખ્ય મુખ્ય ગામોમાં ફરવા નીકળ્યા ત્યારે તેમને ખરેખર સારો ઉત્સાહી જવાબ મળ્યો. પરંતુ તે માટે જ્યારે તેઓ ગોંદિયા વગેરે સ્થળોએ ગયા ત્યારે તો પૂર્ણ સંતોષ થાય તેવી રીતે એક મોટો ખર્ચનો પ્રશ્ન પણ ઊકલી ગયો. સી. જે. પટેલની કંપની વતી શેઠ શ્રી મનોહરભાઈએ ભોજનનું સંપૂર્ણ ખર્ચ ઉપાડી લેવાની તૈયારી બતાવી. અમને પાકી ખાત્રી થઈ કે હવે બંને પ્રસંગો સારી રીતે ઊકલી જશે. ત્રણેય દિવસના નાટકના કાર્યક્રમો પણ લોકોને ઘણા આકર્ષક લાગ્યા અને પરિણામે સ્વાગત સભ્યોની સંખ્યા ઝડપભેર વધવા લાગી. આનો પણ અમને મોટો ટેકો મળી રહ્યો. તે ઉપરાંત મુખ્ય મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓએ પણ પોતાનો ફાળો નોંધાવીને કામ સરળ બનાવી મૂક્યું. સાથે સાથે નાના મોટા અનેક દાતાઓએ યથાશક્તિ મદદ કરવા માંડી ને આર્થિક પ્રશ્ન બાબત અમે નચિંત બન્યા.

પણ બીજી એક દિશામાંથી ઉગ્ર મતભેદના ભણકારા સંભળાવા લાગ્યા. સાહિત્ય પરિષદની નીતિરીતિ બાબત ગુજરાતના અમુક વર્ગમાં ભારે અસંતોષની લાગણી ઘણા સમયથી પ્રવર્તતી હતી જ; પણ આ વખતે તેમાં વિશેષ ભરતી આવી અને કંઈક સક્રિય પગલાં ભરવાના પણ નિર્ણયો લેવાયા. વિરોધ પક્ષ પૂરી તૈયારી સાથે, જરૂર પડ્યે સંમેલનના સ્થળની સામેના વડ નીચે, સ્વતંત્ર સંમેલન ભરવા પણ ઉત્સુક હતો. પરંતુ સદ્ભાગ્યે નવાજૂનાનો મેળ ખાધો અને ચાલુ પરિષદનું બંધારણ, જે અહીં નડિયાદમાં જ ૧૯૩૧માં ૧૦મા સંમેલનના પ્રમુખ સદ્ગત શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈની દોરવણી નીચે, મંજૂર થયું હતું તે જ નડિયાદમાં એ જ બંધારણ ફેરવવા માટેના પ્રયત્નો પણ ગતિશીલ બન્યા અને પરિણામે આખો પ્રશ્ન સંપૂર્ણ શાંતિભર્યા વાતાવરણમાં ઊકલી ગયો.

આમ બંને સમારંભો તેના ગૌરવને છાજે તેવી રીતે પાર પડ્યા. બહારથી આવનાર અનેક મહેમાનો પણ તેમાં સાક્ષી પૂરતા હતા. જેમણે અનેક સંમેલનોમાં હાજરી આપી છે એવા એક પ્રૌઢ સાહિત્યકારે અમને કહેલું કે આ સંમેલનની વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્રણેય દિવસ સુધી અને સવારસાંજના બંને કાર્યક્રમોમાં શ્રોતાઓની-અને તેમાંયે ખાસ કરીને બહેનોની-સતત હાજરી ચાલુ રહેલી તો તેમણે માત્ર નડિયાદમાં જ

જોઈ. સામાન્ય રીતે આવું અન્યત્ર બનતું નથી. એક દિવસ બાદ લોકોનો ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે અને માત્ર એ સાહિત્યરસિકોનું જ સંમેલન બની રહે છે. પણ નડિયાદની જાહેરજનતાએ બધા જ કાર્યક્રમોમાં સારી રીતે ભાગ લઇને એક નવો ચીલો પાડયો. એમ પણ કહી શકાય કે હવે સામાન્ય લોકો પણ આવી સંસ્કારી પ્રવૃત્તિઓમાં વધુ રસ લેતા થયા છે. પ્રજાનો પ્રાણ બધી દિશાઓમાં વહેતો અનુભવી શકાય છે તેનું પણ આ દર્શન હોય.

બીજા એક શુભ સમાચારની નોંધ લેતાં અમે હર્ષ અનુભવીએ છીએ. જે મકાનમાં શ્રી ગોવર્ધનરામ નિવાસ કરતા હતા તે હવે શ્રી ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર રૂપે કાયમી સ્મારક બને છે, એ પણ એક મંગલ સુયોગ છે. આ રીતે નડિયાદ શ્રી ગોવર્ધનરામનું ઋણ અદા કરી સંતોષ અનુભવે છે.

આવા સમારંભો અનેક વ્યક્તિઓના સહકાર વગર પાર ન જ પડે એ દેખીતું છે. અમને પણ ઘણાં ભાઈ-બેનોનો સાથ અને સહકાર મળેલાં છે. શરૂઆતથી જ આ કામમાં રસ લઇ સલાહસૂચન આપનાર મુ. શ્રી પોપટલાલભાઇનો, શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી ફાળો ઉઘરાવવામાં પ્રત્યક્ષ મદદ કરનાર શ્રી. બંસીલાલ દેસાઇનો અને મુંબાઈમાં રહીને શ્રી ગોવર્ધનરામની શિલ્પકૃતિ બાબત ઘણી ચીવટપૂર્વક ધ્યાન રાખનાર શ્રી ધર્મસુખરામ-ભાઇનો પણ આભાર માનવો ઘટે. તે ઉપરાંત શ્રી ગોવર્ધનરામની આબેહૂબ શિલ્પકૃતિની રચના કરનાર શ્રી વાઘ બ્રધર્સનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

વળી અહેવાલના છાપકામમાં કાળજીપૂર્વક રસ લઈ તેને બને તેટલો સુંદર બનાવવા માટે આશ્રમ પ્રેસના કર્મચારીઓનો, પ્રૂફ સુધારણામાં મદદ કરવા માટે શ્રી નિત્યાનંદ ઠાકરનો અને હિસાબનું કામકાજ પૂરી ધીરજથી સંભાળી પૂરું કરવા બદલ શ્રી રતિલાલ સરૈયાનો આભાર માનીએ છીએ. તે ઉપરાંત પુરસ્કાર લીધા વિના હિસાબ ઓડિટ કરી આપવા બદલ અમે શ્રી. સી. એસ. પટેલ, ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટનો આભાર માનીએ છીએ.

અંતમાં, બે શોકભર્યા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરવો અનિવાર્ય છે:

શ્રી ગોવર્ધનરામના પ્રમુખપણા નીચે અમદાવાદમાં ભરાયેલી પ્રથમ પરિષદમાં તેમજ નડિયાદમાં ભરાયેલી આ છેલ્લી પરિષદમાં પણ હાજર રહેનાર, વયોવૃદ્ધ છતાં-જુવાન નહિ પણ-બાળકસુલભ સરળતા અને ઉત્સાહથી, હાજર રહેવાનો આગ્રહ રાખનાર શ્રી કૃષ્ણલાલકાકાનું અવસાન થયું એ એક દુઃખદ બીના છે. તેમના જેવા સતત ઉદ્યોગપરાયણ અને સમભાવી સાક્ષરોની હારમાળાના છેલ્લા અંકોડારૂપ તે હતા. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ અર્પો.

કરુણ અને ઘેરા શોકનો બીજો પ્રસંગ તે આશાસ્પદ સંગીતજ્ઞ કુમારી બેન વીણાનું મૃત્યુ. તેને આપણી પાસેથી ઊગતી વયે મૃત્યુએ છીનવી લેતાં, નડિયાદને ભારે એવી ખોટ પડી છે. શતાબ્દી તથા સંમેલનને સફળ બનાવવામાં તેની સેવાની અમે નોંધ લઇએ છીએ. પ્રભુ એમના આત્માને શાન્તિ આપે એજ પ્રાર્થના.

છેલ્લી બાબત બંને સમારંભોમાં પોતાની શક્તિ અનુસાર અનેક વ્યક્તિઓએ અને સંસ્થાઓએ પૂરો સાથ આપીને સમારંભોને સફળ બનાવ્યા છે. જ્યાં શક્ય હતું ત્યાં નામનો ઉલ્લેખ કરીને આભારદર્શન કર્યું જ છે; છતાં પણ જો કોઈ ભાઇ કે સંસ્થાનો ઉલ્લેખ કરવો રહી જતો હોય તો તેમનો પણ અમે આભાર માનવાની તક લઇએ છીએ. અસ્તુ.

– મંત્રી મંડળ –
શતાબ્દી અને સંમેલન.

વિજયાદશમી
૩-૧૦-'૫૭
નડિયાદ.

પ્રબોધમૂર્તિ શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

જન્મ તા. ૨૦-૧૦-૧૮૫૫ અવસાન તા. ૪-૧-૧૯૦૭

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી : સ્વાગત પ્રવચન : શ્રી બાબુભાઇ પટેલ

વયોવૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી
: શતાબ્દીના મંગલ પ્રવચનકાર :

શતાબ્દી પ્રમુખ શ્રી મુનશીજી

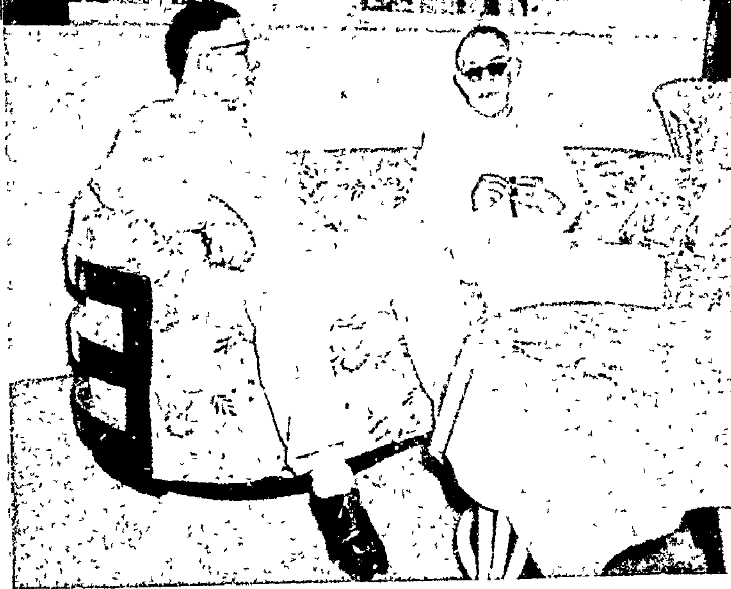
શ્રી ગો. મા. ત્રિ. ની પ્રતિમાની અનાવરણ વિધિ

પ્રતિમા

સાક્ષરવર્ય શ્રી ગો. મા. ત્રિ. ને શ્રી મુનશીજીની ભાવભરી અંજલિ

બે રાજ્યપાલો

શ્રી કાન્તિલાલ પંડ્યા
પરિષદના સ્વાગત પ્રમુખ

શ્રી હરિકૃષ્ણ મહેતાબ : પરિષદમાં મંગલ પ્રવચન

પ્રતિમાની છાયામાં વ્યાસપીઠ

કલાપ્રદર્શનના વિશિષ્ટ પ્રેક્ષક

સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં બહેનોનો રસ

કલા પ્રદર્શનની મુલાકાતે

કાર્યવાહક મંડળ : જેમણે શતાબ્દી અને પરિષદનું સંચાલન કર્યું

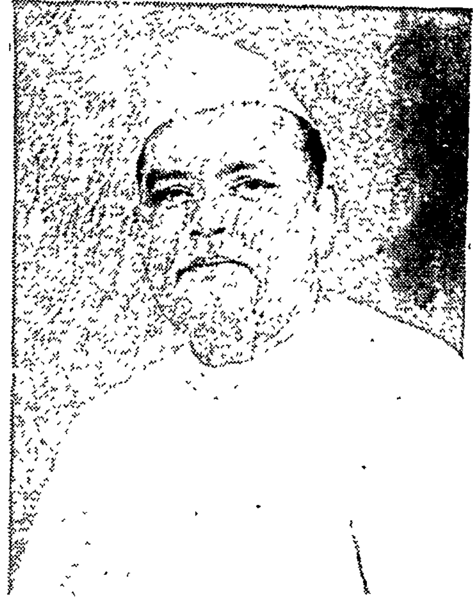
શ્રી સોમાભાઇ પટેલ : શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર : શ્રી અનામી : શ્રી મધુભાઇ ઠાકર

મંત્રીઓ : શતાબ્દી અને પરિષદ

પ્રખ્યાત સી. જે. કું. ના સૂત્રધારો જેમણે મિષ્ટ ભોજનની ભારે જવાબદારી ઉપાડી લીધી

શ્રી ઝવેરભાઇ પટેલ

શ્રી છોટાભાઇ પટેલ

શ્રી મણિભાઈ પટેલ

શ્રી રમણભાઈ પટેલ

વિભાગીય પ્રમુખો

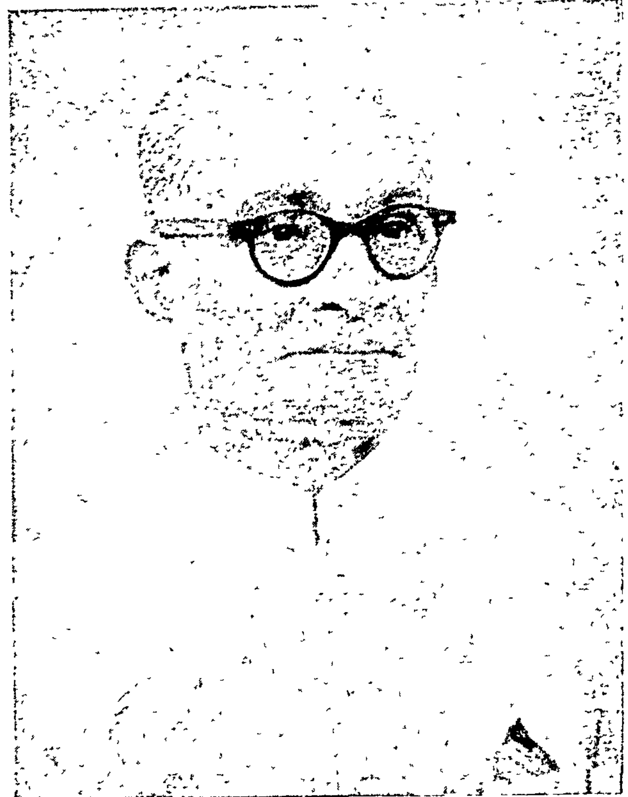
શ્રી મનોરભાઇ પટેલ
જેમણે કલાપ્રદર્શનનું ઉદ્‌ઘાટન કર્યું
(સી. જે. એન્ડ કું.)

શ્રી મગનભાઇ દેસાઇ : પત્રકારત્વ વિભાગ

શેઠ શ્રી નટવરલાલ વોરા
(સી. જે. એન્ડ કું.)

શ્રી લાલભાઇ દેસાઇ : કેળવણી સંસ્કાર

વિભાગીય પ્રમુખો

શ્રી ઉમાશંકર જોષી : સાહિત્ય વિભાગ

શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરા
પુરાતત્ત્વ વિભાગ

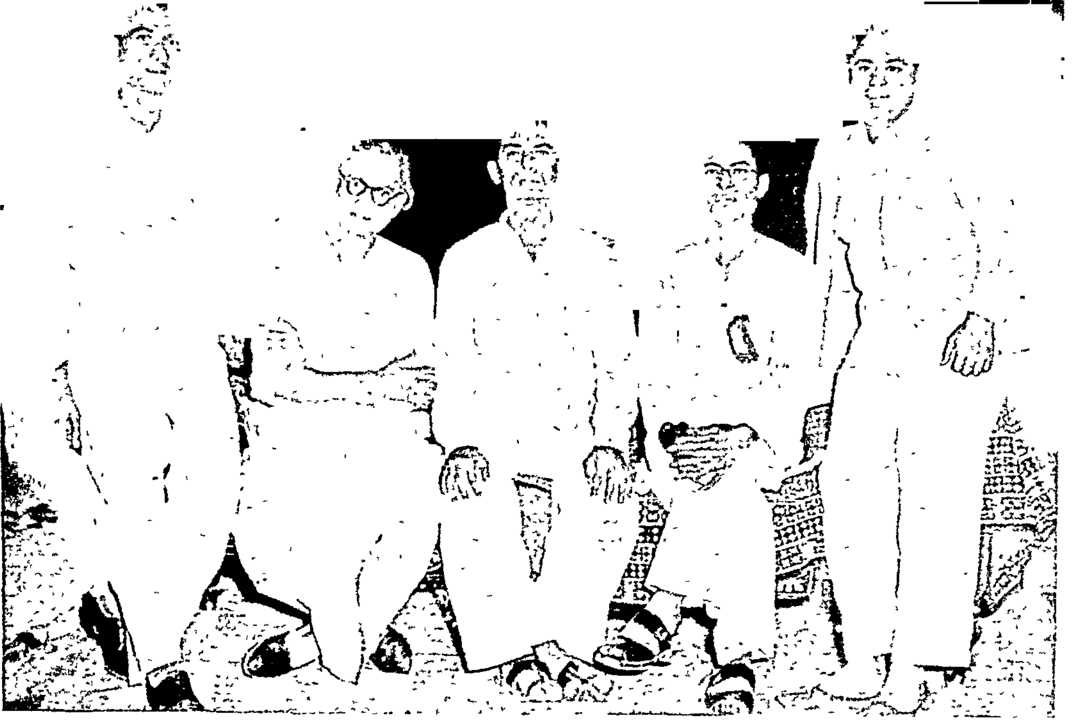

શ્રી ડી. જી. વ્યાસ : નાટ્યકલા વિભાગ

શ્રી પ્રાણજીવન પાઠક : ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

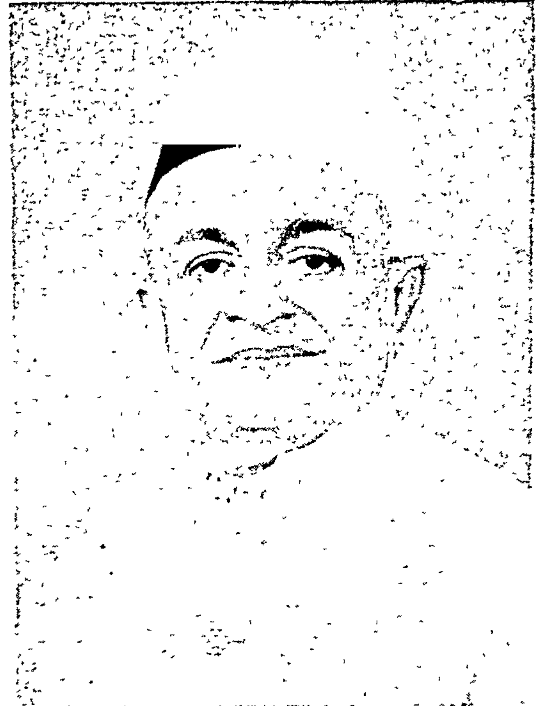
નાટકના સફળ સંચાલનમાં જેમણે ફાળો આપ્યો

શ્રી મધુ ઠાકર, શ્રી કમલેશ ઠાકર, શ્રી જશવંત ઠાકર, શ્રી અજિત ડાભી, શ્રી દેવદાસ પંડ્યા

રસકવિ શ્રી રઘુનાથ
'સરસ્વતીચંદ્ર' માંથી નાટ્ય રૂપાંતર કરનાર

શ્રી બેચરદાસ મ. શાહ
સ્થાનિક કારોબારીના પ્રમુખ

'સરસ્વતીચંદ્ર' ના નાટ્યરૂપાંતરના કલાકારો

કુમુદ
કુ. કાન્તા શાહ

ચંદ્રાવલી મૈયા
કુ. હર્ષિદાબેન

નાટકની એક વિલક્ષણ ઘડી

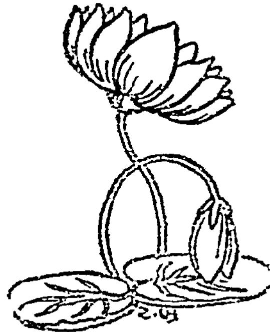
: અનુક્રમણિકા :

પ્રથમ વિભાગ

દ્વિતીય વિભાગ

વિભાગીય ભાષણો

પરિશિષ્ટ

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ

નડિયાદ

વિજયા દશમી

(૨૬-૧૦-૧૯૫૫)

બુધવાર

★

પ્રથમ વિભાગ

અહેવાલ તથા વ્યાખ્યાનો

★

પ્રમુખ : શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

સ્વાગત પ્રમુખ : શ્રી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ

મંગલ પ્રવચન : દિ. બ. શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

★

: સંપાદકો :

: મંત્રી મંડળ :

શાન્તિલાલ ઠાકર

રણજિતભાઈ પટેલ

મધુસૂદન ઠાકર

સોમાભાઈ પટેલ

પ્રા સ્તા વિ ક.

નડિયાદમાં ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા માટેની સગવડરૂપ આર્ટસ અને સાયન્સ કોલેજની સ્થાપના થતાં ગામના યુવાન વિદ્યાર્થીઓને અન્ય સ્થળોએ જવાની જરૂર ન રહી. વળી કોલેજની કેળવણી સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે વણાઈ જતી કેટલીક સાહિત્યકીય અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ પણ આકાર લેવા લાગી. તેમાંની એક અગત્યની પ્રવૃત્તિ તે શ્રી ગોવર્ધન સાહિત્ય સભા. તેની સ્થાપના અને સંચાલનમાં શ્રી અનામી વગેરેનો ફાળો નોંધપાત્ર ગણાય. એજ સંસ્થાને આશ્રયે શ્રી ગોવર્ધનરામના પ્રશંસક શ્રી બેચરદાસ મ. શાહે પોતાના ખર્ચે શ્રી ગોવર્ધનરામ તરફની ભક્તિને વશ થઈ યત્કિંચિત ઋણ અદા કરવા તેમનું તૈલચિત્ર તૈયાર કરાવ્યું અને તેની અનાવરણવિધિ માટે સાહિત્યસ્વામી ગણાતા માનનીય શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શીને વિનંતી કરી અને યોગ્ય રીતે જ તેમણે તે વિનંતી સ્વીકારી. આજે એ સુંદર તૈલચિત્ર સ્થાનિક ટાઉન હોલમાં જોઈને આપણે આનંદિત થઈએ છીએ.

આમ શ્રી ગોવર્ધનરામને આપણે કયારે ય ભૂલ્યા તો નથી જ. તેમણે આપેલા સંસ્કારો આપણા લોહીમાં વણાઈ ગયા છે. હવામાં આ પ્રમાણે તેમના પ્રત્યેની ભકિતનાં સૂક્ષ્મ આંદોલનો તો હતાં જ. તેવામાં શ્રી ગોવર્ધનરામની શતાબ્દીનો વિચાર એકવાર શ્રી સોમાભાઈ વ. પટેલના મનમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓનો વર્ગ લેતાં સ્ફુર્યો અને એ બળવાન વિચારે પોતે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાનો માર્ગ કરવા માંડયો. એ વાતનો પ્રસ્તાવ તે ભાઈએ શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર, શ્રી મધુસૂદન ઠાકર વગેરે સ્નેહીઓ આગળ કરતાં બધાંએ તેને ઉત્સાહપૂર્વક ઉપાડી લીધો. પછી તે વાત મિત્રમંડળમાં વહેતી મૂકાઇ. ઘણાખરા મિત્રોએ અને વડીલોએ તે વાતને ટેકો આપ્યો એટલે તેની પ્રાથમિક વિચારણા કરવા સૌથી પ્રથમ સભા શ્રી ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલયને મેડે દિ. બ. ચીમનલાલ મહેતાને પ્રમુખપદે મળી. તેમાં નડિયાદના વીસેક નાગરિકો હાજર હતા. તેમણે સર્વાનુમતે તે કાર્ય માટેની સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી બાબુભાઈ જશભાઇ પટેલની તેમની ગેરહાજરીમાં વરણી કરી અને શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર, શ્રી અનામી, શ્રી સોમાભાઇ વ. પટેલ અને શ્રી મધુસૂદન ઠાકરને મંત્રીઓ તરીકે નીમ્યા.

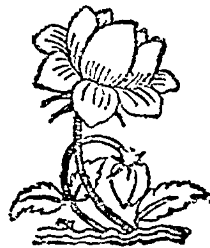
પછી જ્યારે શ્રી બાબુભાઈ જ. પટેલ નડિયાદ આવ્યા, ત્યારે શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર અને શ્રી નિત્યાનંદ તેમને ઘેર ગયા અને શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવના વિચારબીજથી માંડીને તેમની પ્રમુખ તરીકેની વરણી સુધીની બધી હકીકત તેમને જણાવી. પ્રથમ તો તેમણે આનાકાની કરી અને કહ્યું 'કે—આ કાર્ય માટે કોઈ સાહિત્ય લેખક કે સાક્ષર પ્રમુખ તરીકે રાખો. તે ઇચ્છવાજોગ છે. મારી મદદ તો જરૂર મળશે જ.' છેવટે આગ્રહને વશ થઈ તેમણે તે પદ સ્વીકાર્યું. અને પછી તો તેમણે તે કામમાં ખૂબ ઝીણવટ ભરેલો અને સાંગોપાંગ રસ લેવા માંડયો. તેમના ઉત્સાહભર્યા ટેકા વગર અને આડકતરી મદદ અને સીધા માર્ગદર્શન સિવાય શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ અને ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનનું કામ આટલી સફળતાથી પાર ન પડયું હોત તેમાં અમને જરાપણ શંકા નથી.

ત્યારબાદ તેમણે શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવના પ્રમુખ તરીકે આવવા શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો; કારણ કે તે બાબતનો ઠરાવ કારોબારી સમિતિએ પસાર કર્યો હતો. સાથે સાથે ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૯મા અધિવેશનને પણ મહોત્સવના પછીના બે દિવસોએ નડિયાદમાં જ ભરવા

માટે ઠરાવ થતાં, તે બાબત પણ તેમણે શ્રી મુન્શી, શ્રી હરસિદ્ધભાઇ દિવેટિયા, દિ. બ. શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી વગેરે સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનું એક સૂચન છતાં શ્રી બાબુભાઇએ કુશળતાથી તેનાં સમય તથા સ્થાન બદલાવી, તેને નડિયાદમાં શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવની સાથે સાથે બોલાવી તેમાં તેમની કુનેહ અને કાર્યકુશળતા જણાઇ આવે છે. નવીન લેખકો અને સાહિત્યસેવીઓ સાથે શ્રી મુન્શીજીને સાહિત્ય પરિષદના બંધારણ અંગે જે વાટાઘાટો થઈ, અને જે શાંતિથી સફળ થઈ તેનો યશ પણ પડદા પાછળ કામ કરવાની કુનેહ માટે શ્રી બાબુભાઈ જ. પટેલને ફાળે જાય છે.

પરિષદ અને શતાબ્દી મહોત્સવમાં અપ્રસિદ્ધ રહીને, રાતના ઉજાગરા વેઠીને, કડવીમીઠી ગળી જઈ ને, શ્રી ચુનીભાઇ મૂ. પટેલ તથા શ્રી અંબાલાલ લલ્લુભાઈ પટેલે જે કામ કર્યું છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના અમે રહી શકતા નથી. શ્રી સોમાભાઇ વ. પટેલ તથા શ્રી નિત્યાનંદ ઠાકરે કાર્યાલય અંગેનું બધું જ કામકાજ ઊપાડી લીધું હતું તેથી તેમની મૂંગી સેવાઓની પણ અમે નોંધ લેવામાં ધન્યતા અનુભવીએ છીએ. ત્રણેય દિવસોના ભોજનનો સઘળો ખર્ચ ઉપાડી લઈને તો સી. જે. પટેલની કું.એ આ બંને પ્રસંગોને ઊજવવામાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે, અને અમારી બધી જ ચિંતાઓનો અંત આણ્યો છે એમ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી.

અંતમાં આ બંને પ્રસંગો સારી રીતે ઊજવાયા તે બદલ સઘળા દાતાઓનો, શ્રી સંતરામ મહારાજનો, શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયના સંચાલકોનો, નડિયાદની જનતાનો, શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શીનો, માનનીય શ્રી મહેતાબ સાહેબનો, દિ. બ. શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો અને અંતમાં ખડે પગે કામ કરનાર સ્વયંસેવકો તથા તેમના નેતાગણનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

નડિયાદ અને તેની સાંસ્કૃતિક સંપત્તિ.

આમ તો નડીઆદ ૫૦૦–૭૦૦ વર્ષથી વધારે જૂનું નથી. 'નટપ્રદ' નામનો ઉલ્લેખ પણ જૂના સાહિત્યમાં મળતો નથી. પણ તેને સ્થાને પહેલાં કોઈ નાનકડું ગામ હશે અને ભૈરવનાથના મંદિર બાજુએ સલુણ ભાગોળે વસ્યું હશે, એમ માનવાને સબળ પુરાવાઓ મળે છે. ભૈરવદેવ હજી પણ નડિયાદ નગરના અધિષ્ઠાતા દેવ મનાય છે. પૂર્વમાં કાળકા માતા, દક્ષિણમાં સંતરામ મંદિર, ઉત્તરમાં જાટની દહેરી અને પશ્ચિમમાં માઇ મંદિર તેના રક્ષણ કાજે ચોકી કરતાં ખડાં છે. ગામની મધ્યમાં નારાયણદેવનું મંદિર, વૈષ્ણવોની હવેલી, જૈન દેરાસર, સ્વામીનારાયણ મંદિર, હાટકેશ્વર મહાદેવ અને દક્ષિણ દિશામાં ત્રાંગેશ્વર મહાદેવ તથા વધારે દૂર કામનાથ મહાદેવ આ નગરની ધાર્મિકતાનો, અનેક ધર્મપંથોને અપનાવી લેવાની તેની પ્રાણશક્તિનો, અનેક પંથમત સહિષ્ણુતાનો પુરાવો આપે છે. તેમાંના ઘણા મંદિરોમાંના શિલાલેખ તેમને ૪૦૦ વર્ષથી પણ વધારે જૂના ઠરાવવા પર્યાપ્ત છે.

મોગલકોટ મોગલશાસનની સાક્ષી આપતો ઊભો છે. ઝઘડિયા ખડકી – ટંકારખાનાંની ખડકી, પેશ્વાઇ જમાનાનું પ્રતીક છે. મીશન હોસ્પીટલ અને દેવળો અંગ્રેજી જમાનાનાં ફરજંદ છે. પણ મહાદેવનાં તથા માતાજીનાં મંદિરો સનાતન ધર્મની પ્રબળ અસરના પુરાવારૂપ છે. સ્વામીનારાયણનું મંદિર, કબીરજીનું મંદિર અને સંતરામ મંદિર નડિયાદની ગુણગ્રાહકતા, પ્રબળ પ્રાણશકિત, જીવંત શકિત બતાવી આપે છે.

દેસાઇવગો, કાકરખાડ અને લખાવાડ– આ ત્રણ મોટા લત્તાઓમાં મૂળ પંજાબમાંથી આવેલા પાટીદારો પોત પોતાના બ્રાહ્મણગોર તથા કારીગર વર્ગ લઇને વસ્યા. મૂળથી જ નડિયાદની જમીન ફળદ્રુપ, લીલા બગીચા જેવી. ઓરીએન્ટલ મેમ્વોઇર્સમાં મેજર જેમ્સ ફોર્બસ નડિયાદને અને વડોદરાને હિંદના સારામાં સારા રમણીય પ્રદેશો ગણાવે છે. રઘુનાથરાવ પેશ્વાએ ઈ. સ. ૧૭૦૫માં નડિયાદ અને મહુધા લૂંટયાં, છતાં નડિયાદની ભૂમિનાં રસકસ હતાં તેવાં કાયમ રહ્યાં, ઊલટાં વધ્યાં. નડિયાદનાં નવ તળાવ તેની ચારેબાજુની સરહદને રમણીયતા અને સરસતા આપતાં હતાં.

નડિયાદની જનતામાં સાહસિકતા છે. તેનો પુરાવો તો અસહકારની લડત સમયે ૧૯૨૦માં મીલીટરી ટ્રેઇનના પાટા ઉખાડી નાખી અમદાવાદના હજારો માણસોના જાન બચાવી, સમડીચકલાના પાટીદારો પૈસે ટકે ખુવાર થયા, તે હકીકતથી પૂરવાર થાય છે. શ્રી. અંબુભાઇ પુરાણીએ ઈ. સ. ૧૯૧૭માં સ્થાપેલી દલાલ વિઠ્ઠલદાસ સોમચંદ સાર્વજનિક વ્યાયામશાળા અને તેને પગલે ઊભી થયેલી અનેક વ્યાયામશાળાઓ નડિયાદીઓનું ખમીર બતાવી આપે છે. રાષ્ટ્રની આઝાદી માટેની દરેક લડતમાં નડિયાદે પોતાનું પાણી બતાવી આપ્યું છે. ત્યાર પહેલાં પણ પંચોતેરીઆ વડ પાસે હોળીના તહેવારોમાં ગલોલથી પહાણા રમાતા, અને નડિયાદ તથા આજુબાજુનાં ગામડાં વચ્ચે તીવ્ર રસાકસી જામતી અને તેમાં એક ડોસીએ પણ ભાગ લીધેલો તે નોંધવા જેવી હકીકત છે. નડિયાદમાં સંતરામ મહારાજે, શ્રી જાનકીદાસ મહારાજે, શ્રી નારાયણ મુનિએ, શ્રી પ્રકાશાનંદે અને શ્રી ગોપાળદાસ મહારાજે ઘણાં વર્ષો સુધી ધાર્મિક અને વેદાંતના સંસ્કારો નાખ્યા છે. વળી તેને સત્સંગ મંડળ અને વેદાંત ભવન જેવી અનેક સંસ્થાઓએ પોષ્યા છે. અનેક વર્ષો સુધી નડિયાદે થીયોસોફી અને શ્રી અરવિંદ મંડળના સંસ્કારો પણ ઝીલ્યા છે. ત્યાર પહેલાં પણ નડિયાદની જનતાએ શ્રી ગોવર્ધનરામ અને શ્રી મણિલાલ નભુભાઇ જેવા તેના તત્ત્વચિંતક સપૂતોની વિચારસરણીનો પરિચય કર્યો છે.

આમ નડિયાદની સાહસિકતામાં ધાર્મિક સંસ્કારોનો પાશ બેઠો અને જૂના સમયમાં પંડયાજીની પેઢી શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવની પેઢી, અનેક શરાફી પેઢીઓ, મુંબઇમાં – કાનપુરમાં–મધ્યપ્રાંતમાં સાહસ કરી વેપાર ખેડતી.

અનેક પેઢીઓએ નડિયાદમાં વાણિજ્ય શક્તિના રંગોના સાથિયા પણ પૂર્યા છે. હાંડીફોડ મસ્જીદ આગળ ઈ. સ. ૧૭૦૫ની સાલમાં કરેલા બારોટોના ત્રાગાએ સામૂહિક અહિંસક પ્રતિકારનું પણ દર્શન કરાવ્યું છે. સરજરામના મહાદેવનું મંદિર, એક સાકોદરા વગેરે મદાંધ હાથીને અટકાવેલો, તેની યાદ આપે છે. આમ નડિયાદના લોહીમાં વિદ્વત્તા, સાહસિકતા, વ્યાપારી કુનેહ, વીરતા, બલિદાન આપવાની તાકાત – આ બધાં લક્ષણો છે.

નડિયાદમાં એક સાયન્સ અને આર્ટસ કોલેજ, પાંચ માધ્યમિક શાળાઓ, બે માધ્યમિક કન્યાશાળાઓ, અને પ્રાથમિક શાળાઓમાં જતાં આશરે ૮–૯ હજાર બાળકો નગરનો વિદ્યાવિકાસ સૂચવે છે. નડિયાદની સુધરાઈનો ઇતિહાસ પણ તેની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સૂચવે છે. છેલ્લાં દસ વર્ષોમાં તો તેની વસ્તી વધીને આશરે પોણો લાખ થઈ ગઈ છે. તેની ગોદમાં સિંધીઓ સમાઈ ગયા છે. તેનો વિસ્તાર અનેક ભાગોળોની બહારની સોસાયટીઓમાં વધતો જ ચાલ્યો છે.

પણ નડિયાદનું મુખ્ય ગૌરવ તો છે તેની સાક્ષરતામાં. સરસ્વતીચંદ્રકાર શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, સુદર્શનકાર શ્રી. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી, મસ્તકવિ શ્રી. બાલાશંકર કંથારિયા, ઈન્દ્રિજિતવધ દ્વારા ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યના પ્રકારને ઉતારતા શ્રી. દોલતરામ પંડ્યા, કાદંબરીને ગુજરાતી ગિરાને માંડવડે ન્હોરતા શ્રી. છગનલાલ પંડ્યા, શાકુંતલના અનુવાદક શ્રી. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક, અસ્તોદયના મીનાસક અને કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોને દીવાનો પૂરા પાડનાર શ્રી. મનઃસુખલાલ ત્રિપાઠી, સુઘડ વક્તા શ્રી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, ફૂલપાંદડીઓ વેરનાર શ્રી. પૃથુ હ. શુક્લ, ગુજરાતી રંગભૂમિને ગૌરવ આપનાર કવિ ચિત્રકાર શ્રી. ફૂલચંદ ઝવેરદાસ શાહ, રસકવિ શ્રી. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ, સ્ફુલિંગોના ચિંતનમય તેજ–તારકો ઉડાવનાર શ્રી. શાન્તિલાલ ઠાકર, નાટ્ય મીમાંસાકાર અને કેળવણીકાર ડોકટર શ્રી રમણલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી. ગોવર્ધનરામની જીવનકથાના આલેખક શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યા, ઉપનિષદ્, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રોના જ્યોતિઓને ઝીલનાર શ્રી. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રાણ અને 'હરિજનબંધુ' ના તથા 'શિક્ષણ અને સાહિત્યના' તંત્રી શ્રી. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ, સંશોધનકાર શ્રી. અંબાલાલ જાની, શ્રી. સુંદરલાલ જોષી, સંસ્કૃત નાટકો લખનાર શ્રી. મૂળશંકર યાજ્ઞિક : નડીઆદે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેટકેટલા નાનામોટા જયોતિર્ધરો આપ્યા છે ? તેમને પ્રતાપે તો નડિયાદ એકવાર 'સાક્ષરધામ' કહેવાતું.

રાજકારણમાં પણ શ્રી દાદુભાઈ દેસાઈ, શ્રી ગોકળદાસ બાપુ અને શ્રી ફુલચંદ બાપુજી શાહ, શ્રી હરિદાસ દેસાઈ અને તેમનો કુટુંબ પરિવાર, શ્રી નાથાભાઈ અવિચલદાસ દેસાઈ, દી. બ. મોતીલાલ પારેખ, શ્રી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ, શ્રી ગોવિંદભાઈ દેસાઈ, શ્રી જયરામદાસ, શ્રી દોલતરામ પંડ્યા વગેરેએ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. શ્રી સી. સી દેસાઈ પણ હિંદ સરકારના પાકીસ્તાનના એલચી છે. પરંતુ રાજકારણમાં સર્વને ટપી જાય એવા મુત્સદ્દી વીર શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ અને લોખંડી મહાપુરુષ સમા સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ જેમણે નડિયાદમાં પોતાના મોસાળમાં રહી કેળવણી લીધી તેમનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના કેમ ચાલે? તેમના લોહીમાં પણ નડિયાદનું જ ખમીર છે ને? અહીં ઈજનેરો પાકયા છે, બુદ્ધિશાળી વકીલો પાકયા છે, ડોકટરો પાકયા છે, મહાન શિક્ષકો અને શાસ્ત્રીઓ થયા છે, આચાર્યો થયા છે, ઉદ્યોગપતિઓ થયા છે. અહીંનું ખમીર પ્રાણની અને સાહસની ઉભ્માભર્યું છે. હજી પણ વધારે વિકાસ સાધવાની તાકાત નડિયાદમાં છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ રીતે જોતાં નડિયાદમાં અનેક સુંદર શક્યતાઓ ભરીભાદરી પડેલી છે. તક મળ્યે તે જરૂર હજુ પણ વધારે ખીલશે. આવા સાક્ષરધામમાં તેના એક સુપુત્ર શ્રી ગોવર્ધનરામની શતાબ્દીનો પ્રસંગ યોજાય અને તે સમયે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯મું અધિવેશન પણ ત્યાંજ ભરાય એ ઉચિત છે, ગૌરવપ્રદ છે.

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સંયુકત કાર્યવાહી.

૧. સાક્ષરવર્ય શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના જન્મને સંવત ૨૦૧૧ના આશ્વિન સુદ દશમે (વિજ્યા દશમી), તા. ૨૬–૧૦–૫૫ના રોજ સો વર્ષ પૂરાં થાય છે. તે નિમિત્તે તેમનો શતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવવા માટે અને તે અંગે પ્રસંગોચિત કાર્યદિશા નક્કી કરી, વ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય આદરવા માટે નડિયાદના નાગરિકોની એક સર્વપ્રથમ સભા તા. ૨૩–૧૦–'૫૪ને શનિવારના રોજ સાંજે ૪–૩૦ વાગે અ. સૌ. ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરીને મેડે મળી હતી તેની કાર્યવાહી :—

હાજર સભ્યો :—

(૧) શ્રી દિ. બ. ચિમનલાલ એન. મહેતા
(૨) „ પોપટલાલ જ. યાજ્ઞિક
(૩) „ શાન્તિલાલ ઠાકર
(૪) „ ચુનીભાઇ મૂ. પટેલ
(૫) „ અંબાલાલ લ. પટેલ
(૬) „ ડૉ. મહાદેવપ્રસાદ કંથારિયા
(૭) „ માણેકલાલ ક. શાહ
(૮) „ ચંદુલાલ દલાલ
(૯) „ કપિલાબહેન દલાલ
(૧૦) શ્રી લક્ષ્મીશંકર અ. દવે
(૧૧) „ શંકરભાઈ ત્રિ. પટેલ
(૧૨) „ મણિલાલ ઠાકર
(૧૩) „ છોટાભાઈ દેસાઇ
(૧૪) „ નટવરલાલ છો. દેસાઇ
(૧૫) „ ગજેન્દ્રશંકર જ. પંડ્યા
(૧૬) „ કરુણાશંકર શાસ્ત્રી
(૧૭) „ અંબાલાલ સી. ભટ્ટ
(૧૮) „ નિત્યાનંદ ઠાકર

આજની સભાના પ્રમુખસ્થાને દિ. બ. શ્રી સી. એન. મહેતા બિરાજે એવી દરખાસ્ત શ્રી પોપટલાલ યાજ્ઞિકે મૂકી હતી અને તે દરખાસ્તને શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકરે અનુમોદન આપતાં શ્રી સી. એન. મહેતાએ સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું હતું. ત્યારબાદ સભાનું કામકાજ શરૂ થાય તે પહેલાં સભાનો ઉદ્દેશ્ય સમજાવતાં શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકરે ટૂંકું પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યું હતું. પછી હાજર રહેલા નાગરિકોની આ સભાએ શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવની કારોબારી સમિતિ નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે રચી હતી :—

પ્રમુખ :– શ્રી બાબુભાઈ જશભાઇ પટેલ

ઉપપ્રમુખ :–
(૧) શ્રી દિ. બ. સી. એન. મહેતા
(૨) „ પોપટલાલ યાજ્ઞિક
(૩) „ દાદુભાઈ પુ. દેસાઇ
(૪) „ ડૉક્ટર નાયક
(૫) „ ઝવેરભાઈ ભુલાભાઈ પટેલ
(૬) શ્રી શિવાભાઇ ભુલાભાઈ પટેલ
(૭) „ ધર્મસુખરાય મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી
(૮) „ ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિક
(૯) „ ડૉ. કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા
(૧૦) „ નયનસુખલાલ પંડ્યા

ટ્રેઝરર :– (૧) શ્રી ગોકળભાઈ સોમાભાઇ પટેલ

સભ્યો :–

(૧) શ્રી ચુનીભાઇ મૂળજીભાઈ પટેલ
(૨) „ અંબાલાલ લલ્લુભાઇ પટેલ
(૩) „ ડૉ. મહાદેવપ્રસાદ કંથારિયા
(૪) „ વિઠ્ઠલદાસ પુ. દેસાઈ

સભ્યો :—

(૫) શ્રી મોતીલાલ બાપુજી શાહ
(૬) ,, રમણિકલાલ માણેકલાલ શાહ
(૭) ,, લક્ષ્મીશંકર અમૃતલાલ દવે
(૮) ,, કુસુમબહેન હરિભાઈ પટેલ
(૯) ,, પી. પી. પરીખ
(૧૦) ,, રમણલાલ ચંદુલાલ બાસુદીવાળા
(૧૧) ,, રણછોડભાઈ ખુશાલભાઈ પટેલ
(૧૨) ,, રતિલાલ ખુશાલભાઈ પટેલ
(૧૩) ,, રમેશભાઇ સોમાભાઇ પરીખ
(૧૪) ,, મણિલાલ રણછોડદાસ પરીખ
(૧૫) ,, ડૉ. મહેન્દ્રભાઇ નયનસુખલાલ પંડયા
(૧૬) ,, પરમસુખભાઈ (એન. એમ. ત્રિપાઠી નાળા)
(૧૭) ,, રણજિતલાલ દલાલ
(૧૮) ,, કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી
(૧૯) ,, ગૌરીશંકર જોષી
(૨૦) ,, કરુણાશંકર શાસ્ત્રી
(૨૧) ,, ઇશ્વિરભાઈ ડી. પટેલ
(૨૨) ,, ડૉ. રતિલાલ પી. પટેલ
(૨૩) ,, ,, ગોરધનભાઇ પટેલ
(૨૪) શ્રી રઘુનાથ કવિ
(૨૫) ,, રતિલાલ મૂળજીભાઈ દવે
(૨૬) ,, મણિલાલ ઠાકર
(૨૭) ,, અંબાલાલ સી. ભટ્ટ
(૨૮) ,, રણજિતલાલ હરિલાલ પંડયા
(૨૯) ,, રણછોડલાલ મગનલાલ શાહ
(૩૦) ,, ગજેન્દ્રશંકર જ. પંડયા
(૩૧) ,, ચંદ્રપ્રસાદ એમ. દેસાઇ
(૩૨) ,, ચીમનલાલ કશીભાઇ પટેલ
(૩૩) ,, રામચંદ્ર પંડયા
(૩૪) ,, ચંદ્રકાન્ત શાહ
(૩૫) ,, વિષ્ણુપ્રસાદ મો. દેસાઈ
(૩૬) ,, મોહનલાલ છગનલાલ શાહ
(૩૭) ,, રમણલાલ દાવડાવાળા
(૩૮) ,, માણેકલાલ શાહ
(૩૯) ,, કમલેશ ઠાકર
(૪૦) ,, ચંદુલાલ દલાલ
(૪૧) ,, નટવરલાલ સી. દેસાઈ
(૪૨) ,, શંકરભાઈ ત્રિકમભાઇ પટેલ
(૪૩) ,, નિત્યાનંદ ઠાકર

મંત્રીઓ :— (૧) શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર
(૨) ,, અનામી
(૩) શ્રી સોમાભાઈ વ. પટેલ
(૪) ,, મધુભાઈ ઠાકર

ત્યારબાદ નીચેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરી સભાનું કામકાજ બંધ કરવામાં આવ્યું હતું.

(૧) શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી નિમિત્તે તા. ૨૪, ૨૫ અને ૨૬ એમ ત્રણ દિવસ માટે શ્રી ગોવર્ધનરામના વતન સાક્ષરધામ નડિયાદને આંગણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાય તે માટે નિમંત્રણ આપવું. તેના છેલ્લા દિવસના અધિવેશનમાં શ્રી ગોવર્ધનરામ અને તેમનાં જીવન, લેખન, વ્યક્તિત્વ, કૃતિઓ વગેરે પર અંજલિઓ અપાય, નિબંધ વાંચન થાય, ચર્ચા કરાય અને ગુજરાતના યુવાન લેખકો તથા સાહિત્ય-રસિકોને પ્રેરણારૂપ બને તેવાં વ્યાખ્યાનો થાય.

(૨) શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ પ્રગટ કરવો. તેને માટે ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાનો, સાક્ષરો, લેખકો, ચિંતકો, કવિઓ, વિવેચકો, ચિત્રકારો વગેરેને શ્રી ગોવર્ધનરામના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ અને તેમના વિશાળ સાહિત્ય-સર્જનનાં જુદાં જુદાં અંગો ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ લેખપ્રસાદી, કાવ્ય, ચિત્ર કે નાટક વગેરે- પોતપોતાની કૃતિ મોકલી આપવા વિનંતી કરવી. તે અંગેનો પરિપત્ર છપાવી જે તે લેખકોને થોડા જ સમયમાં મોકલી આપવો.

(૩) નિબંધ હરીફાઇ યોજવી. વિષયો અને લેખમર્યાદાની વિગત નિબંધ હરીફાઇ સમિતિએ નક્કી કરવી અને તે માટેનો પરિપત્ર ગુજરાતી ભાષા–ભાષી શાળાઓ તથા કોલેજોમાં મોકલવો. નિબંધનું લખાણ સ્વતંત્ર છે તે બાબતની શાળા કે મહાશાળાના વડાની સહી–સર્ટીફીકેટ સાથે હરીફોના નિબંધો ૧૯૫૫ના જૂન માસના અંત પહેલાં મંગાવી લેવા. મહાશાળાના નિબંધોનાં પરીક્ષકો તરીકે શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને શ્રી અનંતરાય રાવળને તથા શાળાના નિબંધોના પરીક્ષકો તરીકે શ્રી અનામી અને શ્રી ધીરૂભાઈ ઠાકરને નીમવા એમ આ સભા નક્કી કરે છે. પસંદગી પામેલા પ્રથમ ત્રણ લેખો માટે શાળા તથા મહાશાળા બન્નેમાં અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૨૦ અને ૧૫નાં ઇનામો આપવાં.

(૪) વિજ્યાદશમીની રાત્રે 'સરસ્વતીચંદ્ર' નાટક ભજવવું અથવા કેટલાક પ્રસંગો ભજવવા. તેને માટે તખ્તાલાયકીવાળું નાટક લખાવવાની પણ રચાયેલી નાટકસમિતિ તજવીજ કરે.

(૫) ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વ્યાખ્યાતાઓને અને વિદ્વાનોને તેમના અનુકૂળ દિવસે બોલાવી શ્રી ગોવર્ધનરામ તથા તેમની કૃતિઓ પર, મહોત્સવના ધ્યેયને અનુરૂપ વ્યાખ્યાનમાળા નડિયાદના ટાઉનહોલમાં ગોઠવવી.

(૬) જરૂરી ભંડોળ એકઠું કરવું.

નડિયાદ; **બાબુભાઈ જ. પટેલ**

તા. ૨૩–૧૦–'૫૪ પ્રમુખ

વાંચી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

બાબુભાઈ જ. પટેલ

તા. ૨૮–૧૨–'૫૪ પ્રમુખ

× × ×

૨. શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ, નડિયાદની ખાસ સભા તારીખ ૨૮–૧૨–'૫૪ ને મંગળવારે બપોરે બે વાગે અ. સૌ. ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરીને મેડે માનનીય શ્રી બાબુભાઈ જશભાઇ પટેલના પ્રમુખપદે મળી હતી તેની કાર્યવાહી :—

હાજર સભ્યો :–

શ્રી પોપટલાલ જ. યાજ્ઞિક
,, ચુનીભાઈ મૂ. પટેલ
,, ડૉ. મહાદેવપ્રસાદ કંથારિયા
,, ચંદુલાલ દલાલ
,, કપિલાબેન દલાલ
,, સતાભાઇ વૈદ્ય
,, માણેકલાલ ક. શાહ
,, મણિલાલ ઠાકર
,, જશભાઇ પુ. દેસાઈ
,, ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ

શ્રી નટવરલાલ સી. દેસાઇ
,, અંબાલાલ સી. ભટ્ટ
,, રમણલાલ ના. શાહ
,, અરવિન્દકુમાર દેસાઇ
,, રાજેન્દ્ર મહેતા
,, શાન્તિલાલ ઠાકર
,, સોમાભાઇ વ. પટેલ
,, મધુભાઇ ઠાકર
,, નિત્યાનંદ ઠાકર

સૌ પ્રથમ મંત્રી શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકરે ગઇ સભાનો હેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

(૧) ગઈ સભામાં નક્કી થયા મુજબ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનને માટે નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ અત્યારના સંજોગોમાં તે વિજયાદશમીને દિવસે અત્રે ભરાઇ શકે તેમ નથી એ મુશ્કેલીઓથી સભાને વાકેફ કરવામાં આવી હતી.

(૨) વ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય શરૂ કરવા માટે નીચે દર્શાવ્યા મુજબની જુદી જુદી સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી હતી :—

(૧) ફાળા સમિતિ :—

સંવાહક : શ્રી મધુભાઈ ઠાકર

(૧) શ્રી ગોકળભાઈ સોમાભાઈ પટેલ
(૨) ,, ચુનીભાઈ મૂળજીભાઈ પટેલ
(૩) ,, અંબાલાલ લલ્લુભાઇ પટેલ
(૪) ,, ચન્દ્રકાન્ત ફુલચંદ શાહ
(૫) ,, ડૉ. ઇશ્વરભાઈ પટેલ
(૬) ,, રમણલાલ દાવડાવાળા
(૭) ,, શિવાભાઈ ભુલાભાઈ પટેલ
(૮) ,, ધરમસુખભાઈ ત્રિપાઠી
(૯) શ્રી શાન્તિલાલ ત્રિભુવનદાસ શાહ
(૧૦) ,, ચંદુલાલ સાંકળચંદ પરીખ (સોનાવાળા)
(૧૧) ,, ચંદુલાલ સોમાભાઈ શાહ (ગોલ્ડ ફીલ્ડવાળા)
(૧૨) ,, મોહનલાલ છગનલાલ શાહ
(૧૩) ,, જશભાઈ પુરુષોત્તમદાસ દેસાઈ
(૧૪) ,, કપિલાબેન દલાલ
(૧૫) ,, મણિબેન રણછોડભાઈ પટેલ

(૨) સ્મારક-ગ્રંથ સંપાદક મંડળ :—

સંવાહક : શ્રી સોમાભાઈ પટેલ

(૧) શ્રી મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
(૨) ,, ઉપેન્દ્ર છગનલાલ પંડ્યા
(૩) ,, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી
(૪) શ્રી યશવંત શુક્લ
(૫) ,, મંત્રીઓ

(૩) મનોરંજન સમિતિ :—

સંવાહક : શ્રી મધુભાઈ ઠાકર

(૧) શ્રી રઘુનાથ કવિ
(૨) ,, જશવંત ઠાકર
(૩) ,, કુસુમબેન પટેલ
(૪) ,, ડૉ. ગોરધનભાઇ પટેલ
(૫) શ્રી દેવદાસ પંડ્યા
(૬) ,, ગોવિંદભાઈ વ્યાસ
(૭) ,, અંબાલાલ સી. પટેલ
(૮) ,, અજિત ડાભી

(૪) નિબંધ-હરીફાઇ સમિતિ :—

સંવાહક : સોમાભાઈ પટેલ

(૧) શ્રી પ્રો. અનામી
(૨) ,, સોમાભાઈ પટેલ
(૩) ,, મણિલાલ ઠાકર
(૪) શ્રી ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ
(૫) ,, મોતીભાઇ બાપુજીભાઈ શાહ
(૬) ,, અંબાલાલ લલ્લુભાઈ પટેલ

(૩) શ્રી ગોવર્ધનરામની પ્રતિમા મૂકવી. તેનો પ્રકાર અને સ્થળ પછીથી નક્કી કરવાં.

(૪) ઇન્કમટેક્સ ઓફીસથી માંડીને તે અંબામાતા સુધીના રસ્તાને 'શ્રી ગોવર્ધન રોડ'નું નામ આપવા શહેર સુધરાઈના પ્રમુખશ્રીને વિનંતી કરવી.

(૫) ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે વર્ષના શ્રેષ્ઠ ચિંતન ગ્રંથ માટે શ્રી ગોવર્ધન સુવર્ણ ચંદ્રક પ્રદાન અથવા તો એવી કોઇક વાર્ષિક યોજના વિચારી કાઢવા માટે નીચેની સમિતિ નીમવામાં આવે છે :—

૧ શ્રી બાબુભાઈ જશભાઇ પટેલ	૪ શ્રી મણિલાલ ઠાકર
૨ ,, પ્રો. અનામી	૫ ,, શાન્તિલાલ ઠાકર
૩ ,, રતિલાલ મૂળજીભાઇ દવે	

(૬) ફાળો ઉઘરાવવા માટે 'શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ ફંડ' નામની પાવતી-બુકો છપાવી આપવી. અને તે પહોંચ-બુકોની વ્યવસ્થા શ્રી ચુનીભાઇ મુ. પટેલે તથા શ્રી સોમાભાઇ પટેલે કરવી.

(૭) ખજાનચીઓમાં શ્રી મોહનભાઇ છ. શાહને ખજાનચી તરીકે ઉમેરવા.

(૮) ફંડના ઉઘરાણાનું ખાતું શ્રી ખેડા જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્ક લી. માં 'શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ'ને નામે ખોલવું અને તેનું સંચાલન-મંત્રીઓ તથા ખજાનચી મળીને જે ૭ વ્યક્તિઓ છે, તેમાંથી ગમે તે એક મંત્રી તથા એક ખજાનચી મળી કુલ્લે તે બેની સહીથી કરવું.

૧ શ્રી ગોકળભાઇ સોમાભાઈ પટેલ	૪ શ્રી પ્રો. અનામી
૨ ,, મોહનલાલ છગનલાલ શાહ	૫ ,, સોમાભાઇ વ. પટેલ
૩ ,, શાન્તિલાલ ઠાકર	૬ ,, મધુભાઇ ઠાકર

(૯) ઉપર નીમેલી કમિટિઓમાં બીજા સભ્યોને કો-ઑપ્ટ કરવાની સત્તા જે તે કમિટિને આપવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત ઠરાવો પસાર કર્યા બાદ પ્રમુખશ્રીનો આભાર માની સભાનું કામકાજ બંધ કરવામાં આવ્યું હતું.

નડિયાદ, **બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ**
તા ૨૮-૧૨-'૫૪ પ્રમુખ

વાંચી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

નડિયાદ, **બાબુભાઈ જશભાઇ પટેલ**
તા. ૨૯-૪-'૫૫ પ્રમુખ

× × ×

૩. શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિની એક સામાન્ય સભા તા. ૨૯–૪–'૫૫ને રોજ સાંજે ૭ વાગે અ. સૌ. ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળાને મેડે માનનીય શ્રી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે મળી હતી.

ગઈ સભાનો હેવાલ મંજૂર થયા બાદ નીચેનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો

શ્રી ગો. શ. મહોત્સવની તા. ૨૯–૪–૫૫ને રોજ મળેલી આ સભા નક્કી કરે છે કે નીચેની સમજૂતીપૂર્વક પ્રમુખશ્રી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વ્યવસ્થાપકો સાથે તે પરિષદને નડિયાદમાં શ્રી ગો. શ. મહોત્સવ પ્રસંગે આમંત્રણ આપવા સંબંધી વાટાઘાટો કરે :

૧. શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ, એ ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના દિવસો નક્કી થાય તેની આગળ જ એક દિવસ માટે ભરાય.

૨. સાહિત્ય પરિષદ એક મુકકર કરેલા દિવસે તેનો અર્ધો સમય શતાબ્દી અંગે જ અલગ રાખે.

૩. ગો. શ. મહોત્સવનું સંપૂર્ણ ગૌરવ સચવાય એ રીતે તેની વ્યવસ્થામાં, સાહિત્ય પરિષદને કારણે કંઈ વિક્ષેપ ન આવે.

આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયા બાદ પ્રમુખશ્રીનો આભાર માની સભાનું કામકાજ પૂરું થયું હતું.

નડિયાદ,
તા. ૨૯–૪–૫૫

બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ
પ્રમુખ
શ્રી. ગો. શ. મ. સમિતિ

વાંચી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

નડિયાદ,
તા. ૨૦–૬–૫૫

બાબુભાઈ જ. પટેલ
પ્રમુખ
શ્રી. ગો. શ. મ. સમિતિ

× × ×

૪. શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિની એક સામાન્ય સભા તા. ૨૦–૬–'૫૫ના રોજ સાંજે ૭ વાગે માનનીય શ્રી બાબુભાઇ જશભાઇ પટેલના પ્રમુખપદે અ. સૌ. ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળાને મેડે મળી હતી તેની કાર્યવાહી :—

નીચેના ઠરાવો સર્વાનુમતે થયા હતા :

૧ તા. ૨૦–૬–'૫૫ને રોજ સોમવારે ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળાને મેડે માનનીય શ્રી બાબુભાઇ જશભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે ભરાયેલી શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિની આ સભા આગામી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને હોળીના દિવસો દરમિયાન નડિયાદ ખાતે ભરવાનું આમંત્રણ આપે છે અને આશા રાખે છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંચાલકો તેનો સ્વીકાર કરશે.

૨ શ્રી ગોવર્ધનરામે પોતે લખેલા 'અધ્યાત્મ જીવન' નામના પુસ્તકની હસ્તપ્રત તેમના સુપુત્ર શ્રી રમણીયરામ પાસેથી શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ નિમિત્તે મળી તે માટે સભા તેમનો આભાર માને છે અને એવું બીજું અપ્રગટ સાહિત્ય પણ શતાબ્દી સમિતિને પ્રકાશન પૂરતું સોંપે તે માટે વિનંતિ કરે છે.

૩ આજ સુધીનો રૂા. ૫૮–૧૩–૬ નો ખર્ચ સભા મંજૂર રાખે છે.

આ બાદ પ્રમુખનો આભાર માની સભા બરખાસ્ત થઇ.

વાંચી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

પો. જ. યાજ્ઞિક
ઉપપ્રમુખ
શ્રી ગો. શ. મહોત્સવ સમિતિ–નડિયાદ.

× × ×

૫. શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવની એક સામાન્ય સભા તા. ૩૦–૭–'૫૫ને રોજ શનિવારે બપોરના ચાર વાગે શ્રી પોપટલાલ જ. યાજ્ઞિકના પ્રમુખપણા નીચે ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળામાં મળી હતી.

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદની દોરવણી અંગેનો પત્રવ્યવહાર વંચાયા બાદ નીચેનો ઠરાવ કર્યો હતો.

ઠરાવ :—

૧ શ્રી ગો. શ. મહોત્સવ સમિતિની આજરોજ મળેલી સભામાં આગામી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૯મા અધિવેશન અંગે તેના બંધારણમાં આવશ્યક એવી સ્થાનિક કારોબારી સભા તથા સત્કાર મંડળની રચના કરવા માટે અનુક્રમે રૂા. ૫) અને રૂા. ૩) સભ્ય લવાજમના લેવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે.

આ બાદ પ્રમુખશ્રીનો આભાર માની સભા બરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી.

વાંચી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

પો. જ. યાજ્ઞિક
ઉપપ્રમુખ
શ્રી. ગો. શ. મ. સમિતિ

× × ×

૬. શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી સમિતિની એક સામાન્ય સભા તા. ૧૪–૮–૫૫ને રોજ રવિવારે ૭|| વાગે શ્રી ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળાને મેડે મળી હતી. તેનું પ્રમુખસ્થાન શ્રી પોપટલાલ જ. યાજ્ઞિક – સમિતિના ઉપપ્રમુખે સ્વીકાર્યું હતું.

આગળની સભાનો વંચાયેલો હેવાલ મંજૂર થયા બાદ મંત્રીઓ તરફથી ચાલુ સભાનું કામ, શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવના પ્રમુખની ચૂંટણી–મૂકવામાં આવ્યું હતું. તે માટે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ – સર્વાનુમતે – પાસ થયો હતો.

૧ "આ સભા આગામી શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવના પ્રમુખ તરીકે માનનીય રાજપાલ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું નામ સર્વાનુમતે સ્વીકારે છે અને સમિતિના પ્રમુખને તે માટે તેમને આમંત્રણ પાઠવવાની વિનંતિ કરે છે.

૦

૨ ચાલુ બે ખજાનચીઓમાં શ્રી બંસીલાલ દેસાઈને ત્રીજા ખજાનચી તરીકે ઉમેરે છે અને તેમને તે સ્થાન સ્વીકારવાની વિનંતિ કરે છે.

વાંચી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

પો. જ. યાજ્ઞિક
પ્રમુખ,
શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ.

× × ×

૭. શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ અને સ્થાનિક કારોબારી સભાની એક સંયુક્ત સભા તા. ૨૨–૯–'૫૫ના રોજ સાંજે ૭ વાગે અ. સૌ. ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળાને મેડે શ્રી બેચરદાસ મ. શાહના પ્રમુખપદે મળી હતી.

શરૂઆતમાં શ્રી રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના દુઃખદ અવસાન બદલ ઊંડો ખેદ વ્યક્ત કરતો ઠરાવ કરી સદ્‌ગતના આત્માને પ્રભુ શાન્તિ બક્ષે એમ પ્રાર્થના કરી બે મિનિટ માટે મૌન પાળવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ નીચેના ઠરાવ તથા નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા હતા :—

(૧) શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ અને સ્થાનિક કારોબારીની આ સંયુક્ત સભા સ્વ. સાક્ષરવર્ય શ્રી ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠીની પ્રતિમા ટાઉન હૉલ બહારના બગીચાની આગળની જગ્યામાં એક સુંદર ગોળાકાર રચી ત્યાં ગોઠવાય તેમ ઠરાવે છે. અને આ માટે નડિયાદ મ્યુનિ.ના પ્રમુખશ્રી તથા બોર્ડને આ બાબતમાં ઘટતી વ્યવસ્થા કરવા વિનંતી કરે છે.

આ સ્થળે જો આ પ્રતિમા ઊભી કરવાનું શક્ય ન જ હોય તો મ્યુનિ.ના સ્ટેશન રોડ ઉપરના ત્રિકોણની જગ્યામાં – જ્યાં પહેલાં ફાનસો હતાં ત્યાં, આ પ્રતિમા સુંદર રીતે મુકાય તેવી વ્યવસ્થા કરવા મ્યુનિ.ને વિનંતી કરે છે. પ્રથમ સ્થળને જ ખાસ પસંદગી આ સભા આપે છે. અને એ સ્થળે પ્રતિમા મુકાય તેવી વિનંતી મ્યુનિ. સ્વીકારશે એમ આ સભા આશા રાખે છે.

(૨) શ્રી ગો. શ. મહોત્સવ તથા ગુ. સા. પરિષદના એમ કુલ ત્રણેય દિવસના કાર્યક્રમની આછી રૂપરેખાનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો હતો.

(૩) ફાળા અંગે સંગઠિત પ્રયાસ કરવા નીચેના સભ્યોની એક સમિતિ રચવામાં આવી હતી.

(૧) શ્રી બેચરદાસ શાહ
(૨) „ ચન્દ્રકાન્ત ફૂ. શાહ
(૩) „ શિવાભાઇ ભૂ. પટેલ
(૪) „ પોપટલાલ યાજ્ઞિક
(૫) „ મોહનલાલ છ. શાહ
(૬) „ રમણલાલ ના. શાહ
(૭) „ વિષ્ણુપ્રસાદ દેસાઈ
(૮) શ્રી પ્રો. અનામી
(૯) „ ચંદુલાલ દલાલ
(૧૦) „ ડૉ. રતિલાલ પટેલ
(૧૧) „ ડૉ. ઇશ્વરભાઈ પટેલ
(૧૨) „ રમણિકલાલ મા. શાહ
(૧૩) „ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ
(૧૪) „ ચુનીભાઈ મૂ. પટેલ
(૧૫) „ અંબાલાલ લ. પટેલ

નડિયાદ.
તા. ૨૨–૯–'૫૫

બ.હેચરદાસ મ. શાહ
પ્રમુખ,

વાંચી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

તા. ૨-૧૦-'૫૫

બાબુભાઈ જ. પટેલ
પ્રમુખ,

૮. શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ, સ્થાનિક કારોબારી સભા અને સત્કાર મંડળના સભ્યોની સંયુક્ત સભા તા. ૨૭ ઑકટો. ૧૯૫૫ને રોજ સાંજે ૭ વાગે માનનીય શ્રી બાબુભાઈ જ. પટેલના પ્રમુખસ્થાને શ્રી ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળાને મેડે મળી હતી તેની કાર્યવાહી :—

આ સભામાં કુલ ૬૫ સભ્યો હાજર હતા. અને તેમાં નીચે દર્શાવેલા ઠરાવો તથા નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા હતા.

(૧) શ્રી ગો. શ. મહોત્સવ અને ગુ. સા. પરિષદના ૧૯મા સંમેલન અંગે આશરે રૂા. ૨૦૦૦૦) નું સંયુક્ત બજેટ મંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું.

(૨) કાર્યોની સરળતા અને ઝડપી નિકાલ માટે શ્રી ગો. શ. મહોત્સવ સમિતિના તથા સત્કાર મંડળના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીઓ, સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ, મંત્રીઓ અને સંવાહકોનું એવું સંયુક્ત કાર્યવાહક મંડળ રચવામાં આવે છે અને તેને જરૂરી બધી જ સત્તા સાથે સાથે આપવામાં આવે છે. હવે પછીનાં બધાં કામો પોતાના હાથ ઉપર વેળાસર લે એમ સર્વાનુમતે ઠરાવવામાં આવે છે.

(૩) શ્રી ગો. શ. મહોત્સવ અને ગુ. સા. પરિષદના ૧૯મા સંમેલનનો – ત્રણેય દિવસનો સંપૂર્ણ વિગતવાર કાર્યક્રમ નીચે મુજબ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં પ્રસંગોપાત જરૂરી ફેરફાર કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા સંયુક્ત કાર્યવાહક મંડળને આપવામાં આવે છે.

× × ×

—: શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ—નડિયાદ :—

વિજયા દશમી : બુધવાર : તા. ૨૬-૧૦-'૫૭

—: કાર્યક્રમ :—

			સમય.
૧	પ્રાર્થના અને સ્વાગત ગીત	સવારે	૯-૩૦ થી ૯-૪૦
૨	શ્રી ગો. શ. મહોત્સવ સમિતિના પ્રમુખ તથા સ્વાગતાધ્યક્ષનું વક્તવ્ય : શ્રી બાબુભાઈ જ. પટેલ	,,	૯-૪૦ થી ૧૦-૦૦
૩	શતાબ્દી મહોત્સવના ઉદ્દઘાટનનું મંગલ પ્રવચન : શ્રી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	,,	૧૦-૦૦ થી ૧૦-૧૫
૪	શતાબ્દી મહોત્સવના પ્રમુખપદ માટે દરખાસ્ત : અનુમોદન :	,,	૧૦-૧૫ થી ૧૦-૨૦
૫	પ્રમુખપદનો સ્વીકાર.		
૬	"અવની પરથી નભ ચડયું વારી" એ ગીત ('સરસ્વતીચંદ્ર'માંથી)	,,	૧૦-૨૦ થી ૧૦-૨૫
૭	શ્રી ગોવર્ધનરામની પ્રતિમાની અનાવરણવિધિ અને સ્મારક ગ્રંથનું પ્રકાશન.	,,	૧૦-૨૫ થી ૧૦-૪૦

૮	શુભેચ્છાના સંદેશાઓનું વાચન :	,,	૧૦–૪૦ થી ૧૦–૫૦
૯	શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિના મંત્રીનું નિવેદન	..	૧૦–૫૦ થી ૧૧– ૫
૧૦	પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ : શ્રી કૃ. મા. મુનશી. રાજપાલ ઉત્તરપ્રદેશ.	..	૧૧–૫ થી ૧૧–૪૫
	ભોજન અને વિશ્રાંતિ	બપોરે	૧૧–૪૫ થી ૩–૩૦
૧૧	એક ગીત— ' સ્નેહમુદ્રા ' માંથી	..	૩–૩૦ થી ૩–૪૦
૧૨	વક્તાઓનાં પ્રવચનો	,,	૩–૪૦ થી ૬–૦૦
૧૩	પારિતોષિક વિતરણ. (નિબંધ લેખન હરીફાઈ અંગે)	..	૬–૦૦ થી ૬–૧૦
૧૪	સ્મારક ગ્રંથ અંગે નિવેદન	..	૬–૧૦ થી ૬–૨૫
૧૫	વંદેમાતરમ્	,,	૬–૨૫ થી ૬–૩૦

—: ભોજન અને વિશ્રાન્તિ :—

૧૬	" સરસ્વતીચંદ્ર " નાટક	રાત્રે	૮–૩૦ થી ૧૨–૦૦

(૬) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વિષય વિચારિણી સમિતિની સભા માટે સત્કાર મંડળના સભ્યોમાંથી નીચેના વીસ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવામાં આવે છે.

૧. શ્રી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ	૧૧. શ્રી ઉપેન્દ્ર છ. પંડ્યા
૨. ,, શિવાભાઇ ભૂલાભાઇ પટેલ	૧૨. .. ઉત્સવભાઈ પરીખ
૩. ,, ચુનીભાઈ મૂળજીભાઈ પટેલ	૧૩. ,, મોતીભાઈ બાપુજી શાહ
૪. .. શાન્તિલાલ ઠાકર	૧૪. .. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ
૫. .. અંબાલાલ લલ્લુભાઈ પટેલ	૧૫. .. મનમોહનદાસ દેસાઈ
૬. .. પ્રો. અનામી –	૧૬. .. રતિલાલ મૂ. દવે
૭. .. કુસુમબહેન હરિભાઈ પટેલ	૧૭. .. પ્રભાબહેન લ. દવે
૮. .. પ્રો. રામચંદ્ર પંડ્યા	૧૮. .. બી. એન. મહેતા
૯. ,, ચન્દ્રકાન્ત શાહ	૧૯. ,, મણિભાઇ ઠાકર
૧૦. ,, ચંદ્રપ્રસાદ મ. દેસાઇ	૨૦. ,, સોમાભાઈ વ પટેલ

(૭) અત્યાર સુધીમાં મંજૂરીની અપેક્ષાએ કરવામાં આવેલા તમામ ખર્ચને બહાલી આપવામાં આવે છે.

(૮) વડોદરાના ' ધરા ગૂર્જરી ' નાટકને આ પ્રસંગોએ ભજવવા માટે શ્રી જશવંત ઠાકર તરફથી કરવામાં આવેલ મૌખિક સૂચન અંગે સંયુક્ત કાર્યવાહક મંડળને છેવટનો નિર્ણય કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૯) ગુજરાતની કોલેજોના ગુજરાતીના અધ્યાપકોનું વાર્ષિક સંમેલન તા. ૨૫–૧૦–૫૫ના રોજ ભરવા માટે શ્રી રણજિતભાઈ પટેલ (અનામી) તરફથી કરવામાં આવેલા સૂચનનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

નડિયાદ, **બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ**
તા. ૨–૧૦–'૫૫ પ્રમુખ

વાંચી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

નડિયાદ, **બહેચરદાસ મ. શાહ**
તા. ૪–૧૦–'૫૫ પ્રમુખ

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ, નડિયાદ

વિજયાદશમી – બુધવાર – તા. ૨૬–૧૦–૫૫

શ્રી સંતરામ મંદિરની પાછળ મુનિખંડના વિશાળ મંડપમાં આશરે પાંચ છ હજાર માણસોની મેદની સાક્ષરધામ નડિયાદના પનોતા પુત્ર, સાક્ષરમુકુટ શ્રી ગોવર્ધનરામને અંજલિ આપવા એકત્ર થઈ હતી. મહાગૂજરાતના ઘણાખરા વિદ્વાનો, સાક્ષરો, કવિઓ, અધ્યાપકોની હાજરી ધ્યાન ખેંચી રહી હતી. શરૂઆતમાં બેનોએ પ્રાર્થના ગીત ગાયું. ત્યાર પછી સ્વાગતાધ્યક્ષ મુંબઈ પ્રાંતના બાંધકામ ખાતાના નાયબ પ્રધાન શ્રી બાબુભાઇ જશભાઇ પટેલે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં શ્રી ગોવર્ધનરામને ભાવપૂર્ણ, સુંદર અંજલિ આપીને, નડિયાદની સાક્ષરતાનું, ભૂતકાલીન સપ્તર્ષિમંડળનું કવિ સમ્રાટ શ્રી નાનાલાલના પ્રેરક શબ્દોમાં વર્ણન કરીને, હાજર રહેલા બધાંયનો તથા શ્રોતાવર્ગનો ભાવભીનો સત્કાર કર્યો હતો અંતમાં તેમણે દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીને શતાબ્દી મહોત્સવના ઉદ્ઘાટનનું મંગલપ્રવચન કરવા વિનંતિ કરી હતી. દિ. બ. ઝવેરીએ પોતાનાં શ્રી ગોવર્ધનરામનાં મીઠાં સંસ્મરણો ભાવની ઉષ્માભરી, સાદી. અસરકારક વાણીમાં રજૂ કર્યાં હતાં.

ત્યાર પછી શતાબ્દી મહોત્સવના પ્રમુખ તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના નામની દરખાસ્ત મૂકતાં શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકરે જણાવ્યું હતું કે સરસ્વતીચન્દ્રકાર શ્રી ગોવર્ધનરામની ચિંતક શક્તિ, કલ્પક શક્તિ, કલા વિધાન શક્તિ, ગુજરાતમાં અજોડ છે. સ્વભાવે તે મીઠા હોવાથી અજાતશત્રુ રહ્યા છે. તેમને પગલે ચાલીને, શ્રી મુનશીએ નવલકથાના ક્ષેત્રમાં એક નવીન ભાત પાડી છે. તેથી મહાગુજરાતના બધા વિદ્વાનો, સાક્ષરો, કવિઓ અને સાહિત્ય પ્રેમી જનતા તેમને જે અંજલિ અર્પે અને બહુમાન દર્શાવે, તેમાં શ્રી મુનશીજી પ્રમુખ બની પોતાનો સૂર પુરાવે, તો તે અંજલિ વધારે સંપૂર્ણ અને બલવત્તર બને. પ્રમુખપની તે દરખાસ્તને શ્રી ચુનીભાઇ મૂળજીભાઈ પટેલે અનુમોદન આપ્યું હતું. ત્યાર બાદ શ્રી મુનશીએ પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

ત્યાર બાદ "અવનિ પરથી નભ ચઢ્યું વારિ" ગીત ગવાયું હતું.

પછી પ્રમુખશ્રીએ શ્રી ગોવર્ધનરામની પ્રતિમાનું અનાવરણ કર્યું હતું. શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી:સ્મારક ગ્રંથનું પ્રકાશન શ્રી મુનશીજીએ જાહેર કર્યું હતું, અને તે અંગેનું નિવેદન કરતાં શ્રી રણજીત પટેલે જણાવ્યું હતું કે શ્રી ગોવર્ધનરામના અપ્રગટ પુસ્તક 'અધ્યાત્મજીવન'ને તેમાં પહેલી જ વાર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. તે ગ્રંથનું સંપાદન કરવા માટે સંપાદક મંડળના શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, શ્રી મગનભાઇ પ્ર. દેસાઈ, શ્રી યશવંત શુક્લ તથા શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યાનો આભાર માન્યો હતો.

ત્યાર બાદ શ્રી સોમાભાઇ વ. પટેલે શ્રી ગોવર્ધનરામ શતાબ્દી મહોત્સવને તથા ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૯મા અધિવેશનને સફળતા ઇચ્છતા સંદેશાઓનું વાચન કર્યું હતું. શુભેચ્છાના સંદેશાઓ મોકલનાર મુખ્ય નીચે પ્રમાણે હતા :—

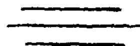
(૧) પાંડીચેરી શ્રી અરવિંદ આશ્રમનાં દિવ્ય માતાજીના આશીર્વાદ
(૨) લોકસભાના સ્પીકર માનનીય શ્રી માવલંકર દાદા સાહેબ.
(૩) આંધ્રના રાજ્યપાલ માનનીય શ્રી ચંદુલાલ ત્રિવેદી
(૪) સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન માનનીય શ્રી રસિકલાલ પરીખ
(૫) સૌરાષ્ટ્રના શિક્ષણ મંત્રી માનનીય શ્રી જાદવજી કે. મોદી

(૬) વડોદરા એમ. એસ. યુનિવર્સિટીનાં વાઇસચાન્સેલર શ્રીમતી હંસાબેન મહેતા
(૭) મુંબઈના કેળવણી ખાતાનાં નાયબ દિવાન શ્રીમતી ઇન્દુમતી શેઠ
(૮) નવસારી કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી અતિસુખશંકર ત્રિવેદી
(૯) હિંદ સરકારના મહેસુલી ખર્ચ ખાતાના દિવાન મા. શ્રી મણિભાઈ ચતુરભાઈ શાહ
(૧૦) શ્રી ભારતીબેન સારાભાઈ
(૧૧) શ્રી મનુ સુબેદાર
(૧૨) સૌરાષ્ટ્ર, અલિયાબાડા, શ્રી દરબાર ગોપાળદાસ મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય શ્રી ડોલરરાય માંકડ
(૧૩) ડૉક્ટર રમણલાલ યાજ્ઞિક
(૧૪) અમદાવાદ મ્યુ. કોર્પોરેશનના શ્રી મ. દ. રાજપાલ
(૧૫) ભાવનગર, સામળદાસ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી જે. બી. સેન્ડિલ
(૧૬) શ્રી દેવકરણ નાનજી
(૧૭) મેડમ સોફિયા વાડિયા
(૧૮) શ્રી જી. એમ. સગીર
(૧૯) શ્રી જનમેજય મહેતા
(૨૦) પીતાંબર પટેલ
(૨૧) સ્વામી શ્રી માધવતીર્થજી

ત્યારબાદ શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકરે શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિના મંત્રીનું નિવેદન રજૂ કરી શતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવવાનું કેવી રીતે શક્ય બન્યું અને સાથે સાથે ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯મું અધિવેશન પણ નડિયાદમાં બોલાવવાનું કેમ શક્ય બન્યું તેની ભૂમિકાનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. લોકોમાં જાગૃતિ લાવવા માટે જુદે જુદે સમયે નીચેના વિદ્વાનોને તેમની સામે લખેલાં વ્યાખ્યાનો આપવા નડિયાદમાં નિમંત્રવામાં આવ્યા હતા :—

(૧)	શ્રી યશવંત શુક્લ	'મહાનુભાવ શ્રી ગોવર્ધનરામ'	૭–૮–૫૫
(૨)	શ્રી અનંતરાય રાવળ	'ગોવર્ધનરામનું યુગ દર્શન'	૧૩–૮–૫૫
(૩)	શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ	'સરસ્વતીચંદ્રકારનાં સંભારણાં'	૧૪–૮–૫૫
(૪)	શ્રી એસ. આર. ભટ્ટ	'નવલ સાહિત્યનો વિકાસ અને જીવન પર તેની અસર'	૧૮–૮–૫૫
(૫)	શ્રી રતિલાલ મો. ત્રિવેદી	'શ્રી ગોવર્ધનરામના ચિંતનનું સ્વરૂપ'	૨૭–૮–૫૫
(૬)	શ્રી રવિશંકર મ. જોષી	'શ્રી ગોવર્ધનરામનો વિચાર મિનાર'	૨૮–૮–૫૫
(૭)	શ્રી કિસનસિંહ ચાવડા	'શ્રી ગોવર્ધનરામની આંતર સાધના'	૨૪–૯–૫૫

તેમનો સર્વનો મંત્રી તરીકે શ્રી ઠાકરે ઉપકાર માન્યો હતો. માધ્યમિક શાળાઓ તથા કોલેજોમાં શ્રી ગોવર્ધનરામ તથા તેમની કૃતિઓનો અભ્યાસ થાય, તે હેતુથી યોજાયેલી હરીફાઇનો ખ્યાલ આપ્યો હતો.

તેમાં કૉલેજોમાંથી આવેલા નિબંધોનું પરીક્ષણ પ્રા૦ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ તથા પ્રા૦ શ્રી અનંતરાય રાવળે કર્યું હતું; અને શાળાઓમાંથી આવેલા નિબંધોનું પરીક્ષણ પ્રા૦ અનામી તથા પ્રા૦ શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે કર્યું હતું. સફળ થયેલાં ભાઈબેનોને પ્રમુખશ્રીને હસ્તે ઇનામો અપાયાં હતાં.

ત્યાર બાદ પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ તેમનું વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રી ગોવર્ધનરામને અંજલિ સમર્પી હતી.

બપોરે ભોજન તથા આરામ બાદ સાડા ત્રણ વાગે પ્રથમ તો શ્રી ગોવર્ધનરામની "સ્નેહમુદ્રા" માંથી એક ગીત ગાવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી ગુજરાતના વિદ્વાન વક્તાઓએ પોતાને સોંપાયેલા વિષય પર શ્રી ગોવર્ધનરામને સુંદર અંજલિઓ અર્પી હતી.

પ્રથમ શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકરે તેમને "લખ અને અલખનો ઋષિ" કહી, વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેની સમન્વયી દૃષ્ટિ અપનાવવામાં તે શ્રી અરવિંદના પૂર્ણયોગની જીવનદૃષ્ટિના પુરોગામી છે, અને તે બાબત ગુજરાતે સકારણ ગૌરવ લેવા જેવું છે તેમ જણાવ્યું હતું. શ્રી ગોવર્ધનરામના મત પ્રમાણે અલખની પ્રાપ્તિ માટે લખના ધર્મો બરાબર બજાવવા જરૂરનું છે. અલખરૂપી અસિ લખરૂપી મ્યાનમાં રહે છે. મ્યાન જેમ તલવારને તેજસ્વી રાખે છે અને સુરક્ષિત રાખે છે, તેમ લખ ધર્મોનું કાળજી ભરેલું પાલન અલખ તત્ત્વનું ગોપન કરે છે અને તેનું સ્વતેજ જાળવી રાખે છે. આ તેજને ઈશોપનિષદ્‌માં અવિદ્યા અને વિદ્યા તથા સંભૂતિ અને અસંભૂતિ કહી વર્ણવ્યાં છે. જીવન્મુક્તે પણ અજ્ઞાની કે અર્ધપ્રબુદ્ધ જનોને પ્રબુદ્ધ કરવા "સ્તનંધય કર્મ" કરવાનું છે, તે તેમની ફરજ છે, તેમનું સ્વયં આપતિન મુક્ત દિવ્ય કર્મ છે. તેજ ગીતાનો કર્મયોગ છે, કે જેનું પ્રથમ જ્વલંત ઉદાહરણ ભગવાન પોતે છે. આ લખ–અલખની સમન્વિત દૃષ્ટિ શ્રી ગોવર્ધનરામની સર્વ પ્રવૃત્તિઓની નિયામક હતી, અને તેમાં જ તેની મહત્તા છે.

ત્યાર પછી શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યાએ સરસ્વતીચન્દ્રકારની મહત્તા અને તેમની કૃતિની મહત્તા વિશે હળવી છતાં ગંભીર શૈલીમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ત્યાર બાદ પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ શ્રી ગોવર્ધનરામને પોતાની અંજલિ અર્પતાં જણાવ્યું હતું કે નવલકથાનું કોઈ છેવટનું સ્વરૂપ હજી નિશ્ચિત થયું નથી. એટલે તેના બૃહદ્ સ્વરૂપને કારણે સરસ્વતીચંદ્ર નવલકથા નથી એમ કહેવું તે યુક્તિયુક્ત નથી. શ્રી ગોવર્ધનરામ સમર્થ ચિંતક અને કલાવિધાનના વિધાયક હતા. તેમનાં નાનામાં નાનાં પાત્રો પણ તેટલી જ ઝીણવટથી, તાદૃશતાથી અને સમજદારી પૂર્વક ચીતરાયાં છે. આ બતાવે છે કે ગોવર્ધનરામની પાત્રાલેખનની પકડ અજબ હતી, અને તે નાના કે મોટા પાત્રને આલેખતાં સરખી રીતે જાગ્રત અને અસરકારક, કાર્યસાધક નીવડતી. આટલા વિશાળ ફલક ઉપર આટલાં બધાં પાત્રોના સરજનહાર માટે આ કાંઇ નાનીસૂની સિદ્ધિ ન કહેવાય.

કવિ શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટે અંજલિ આપતાં જણાવ્યું કે તે જમાનામાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' અને કલાપીનો કેકારવ આ બે પુસ્તકોએ યુવાનો અને પ્રૌઢો પર ભારે અસર ઉત્પન્ન કરી હતી. તેમણે કવિતા લખવાની પ્રેરણા સરસ્વતીચંદ્રમાંથી મેળવી હતી.

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાએ શ્રી ગોવર્ધનરામની પ્રેમ મીમાંસાનો વિષય ચર્ચ્યો હતો. ગોવર્ધનરામ સ્થૂલ પ્રેમમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રેમના રૂપાંતર સુધી ગયા છે. પણ તેમનું સંપૂર્ણ દિવ્યીકરણ કરી શક્યા તેમ કહી શકાતું નથી. બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્ય લક્ષ્મી, ગુણસુંદરી અને વિદ્યાચતુર – આ ગૃહસ્થાશ્રમના ઠાવકા, ઠરેલ સ્વસ્થ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કામ–પ્રેમ છે. પ્રમાદધન અને કૃષ્ણકલિકાનો કામ ગ્રામ્ય અને સ્થૂલ છે. કુમુદ અને સરસ્વતી-

ચંદ્રનો પ્રેમ, સ્થૂલ બીજમાંથી ઉન્નત બની સૂક્ષ્મ બનતો ચાલે છે, અને અંતમાં આદર્શનિષ્ઠ અશરીરી બનીને રહે છે. મધુરીમૈયાની હૃદયગુહાનાં પડ જ્યારે ચંદ્રાવલીમૈયા ઉઘાડે છે ત્યારે આપણને ગોવર્ધનરામના વાત્સ્યાયનના કામશાસ્ત્રના ઝીણવટ ભરેલા જ્ઞાન માટે આશ્ચર્ય સાથે બહુમાન પેદા થાય છે. પણ કુસુમ સાથે લગ્ન કરાવી, સરસ્વતીચંદ્રના પ્રેમની ચરિતાર્થતા ગોવર્ધનરામ બતાવી શક્યા હોય. તેનું સંપૂર્ણ ઊર્ધ્વીકરણ કરાવી શક્યા હોય તેવી પ્રતીતિ આપણને થતી નથી.

શ્રી યશવંત શુકલ "કલ્યાણ ગ્રામની યોજના" પર બોલ્યા હતા. તે ભવ્ય આદર્શને અંજલિ આપતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે યોજનામાં ગોવર્ધનરામની દેશદાઝ અને દેશકલ્યાણની સતત ચિંતા આપણને જણાયા સિવાય રહેતાં નથી. અત્યારે આપણને તેમની યોજનાનાં કેટલાંક સૂચનો અવ્યવહારૂ કે અશક્ય જેવાં લાગે. દા. ત. પાંચેક હજાર રૂપીયા ખરચી અમુક વ્યક્તિઓને હુન્નર ઉદ્યોગો શીખવા પરદેશ મોકલવા, અને પછી તેમની મારફતે દેશમાં ઉદ્યોગો સ્થાપવા અને વિકસાવવા. આવું વ્યક્તિગત કાર્ય અત્યારે સહકારી યોજનાના જમાનામાં-પંચવર્ષીય યોજનાઓના જમાનામાં આપણને અપીલ ન કરે, પણ છતાંય વિદ્વાનોને, સંશોધકોને, કવિઓને, શાસ્ત્રકારોને, વૈજ્ઞાનિકોને તેમનાં કુટુંબની ભરણપોષણની જંજાળમાંથી મુક્ત કરી, મુક્ત વાતાવરણમાં, એક સાથે, પરસ્પર વિચારવિનિમય અને એકીકરણ થાય તેટલા માટે કલ્યાણ ગ્રામ જેવા એક સ્થાને વસાવવા, અને તે બાબત સરકારે પ્રબંધ કરવો-તે વિચારણાની આવશ્યકતા માટે બે મત નથી. આ કલ્યાણગ્રામની યોજનાનો વિસ્તૃત અર્થમાં હવે સ્વતંત્ર ભારતે અમલ કરવાનો છે, અને તેજ આડકતરી રીતે ગોવર્ધનરામને અંજલિ છે.

ત્યાર બાદ શ્રી ઉમાશંકર જોશી 'કવિ શ્રી ગોવર્ધનરામ' પર બોલ્યા હતા. સ્નેહમુદ્રામાંનાં કેટલાંક કાવ્યોનો નિર્દેશ કરી, વક્તાએ જણાવ્યું હતું કે ગોવર્ધનરામ જો સરસ્વતીચન્દ્ર લખવામાં ગૂંથાઈ ગયા ન હોત, અને વધારે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી શક્યા હોત, તો ગૂજરાતના એક વિખ્યાત કવિ તરીકે તેમણે નામના મેળવી હોત તેમાં મને શંકા નથી. 'અવનિ પરથી નભ ચઢયું વારિ' 'શુભ્ર સ્વર્ગમાં વસનારી તે' 'જોગીરાજ ઊભા રહો જરી' (ટેનીસનના 'Hermit' કાવ્યનો છાયાનુવાદ) – આવાં કેટલાંક કાવ્યો મારી વાતને સાબીત કરવા પૂરતાં છે. અને તે પણ તે જમાનામાં તેમણે મેળવેલી કાવ્ય સિદ્ધિ છે કે જ્યારે આગિયા માટે 'glowworm' પરથી તેમને 'તેજકીટ' કે 'પ્રકાશકીટ' જેવા, અને 'ઝાકળ' માટે 'નિશાકુસુમ' જેવા શબ્દો યોજવા પડે. ગોવર્ધનરામનું હૃદય કવિહૃદય હતું. ને તો તેમના સરસ્વતીચન્દ્રને પાને પાને પ્રગટ થાય છે.

શ્રી કાન્તિલાલ પંડ્યાએ ગોવર્ધનરામના સમૃધ્ધ વ્યક્તિત્વ પર અને હૃદય સંપત્તિ પર વિવેચન કર્યું હતું.

પછી 'વંદેમાતરમ્' ગવાયા બાદ સંમેલન ખૂબ આનંદ અને સંતોષની લાગણીમાં વિખરાયું હતું.

રાતે શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયના ચોગાનમાં ખાસ બનાવેલા રંગમંચ ઉપર નડિયાદના સ્થાનિક કલાકારોએ કવિ શ્રી રઘુનાથે નાટ્ય રૂપમાં રજૂ કરેલું 'સરસ્વતીચન્દ્ર' નાટક ભજવી બતાવ્યું હતું. તેમાં કુમુદ અને કુસુમનાં પાત્રોએ બહુ પ્રશંસનીય કામગીરી બજાવી હતી. ગામના તથા બહારગામના લોકો રાતના મનોરંજનમાં જે ઉત્સાહપૂર્વક હાજરી આપતા, તે ઉપરથી તેને જોવા માટેનો લોકોનો તલસાટ જણાઈ આવતો. આશરે ૭ સાત હજાર પ્રેક્ષકોએ ત્રણેય દિવસના રાત્રિના મનોરંજનના કાર્યક્રમો બહુ ભાવથી નિહાળ્યા હતા.

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ ૧૯ મું સંમેલન : નડિયાદ.

ગુરુવાર તા. ૨૭-૧૦-'૫૫

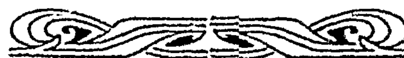
	કાર્યક્રમ		સમય.
૧	પ્રાર્થના અને "જય જય ગરવી ગુજરાત".	સવારે	૯-૦૦ થી ૯-૧૦
૨	સત્કાર મંડળીના પ્રમુખનું પ્રવચન : શ્રી કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા	,,	૯-૧૦ થી ૯-૩૦
૩	સંમેલનના ઉદ્ઘાટકનું મંગલ પ્રવચન : શ્રી હરેકૃષ્ણ મહેતાબ રાજપાલ – મુંબાઈ રાજ્ય.	,,	૯-૩૦ થી ૯-૪૫
૪	પ્રમુખપદ માટે દરખાસ્ત અને અનુમોદન	,,	૯-૪૫ થી ૯-૫૫
૫	પ્રમુખપદનો સ્વીકાર	,,	૯-૫૫ થી ૧૦-૦૦
૬	શુભેચ્છાના સંદેશાઓનું વાચન	,,	૧૦-૦૦ થી ૧૦-૧૦
૭	સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીઓનું નિવેદન : શ્રી જયંતકૃષ્ણ હ. દવે.	,,	૧૦-૧૦ થી ૧૦-૨૫
૮	પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ : શ્રી ક. મા. મુનશી. રાજ્યપાલ-ઉત્તર પ્રદેશ.	,,	૧૦-૨૫ થી ૧૧-૦૦
૯	પ્રદર્શનના પ્રમુખશ્રીનું પ્રવચન અને ઉદ્ઘાટન : શ્રી મનોહરભાઈ બાબરભાઈ પટેલ એમ. એલ. એ. મધ્યપ્રદેશ.	,,	૧૧-૦૦ થી ૧૧-૩૦
	ભોજન અને વિશ્રાન્તિ	બપોરે	૧૧-૩૦ થી ૩-૩૦
૧૦	એક ગીત	,,	૩-૩૦ થી ૩-૩૫
૧૧	વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો	,,	૩-૩૫ થી ૭-૦૦
૧૨	વિષયવિચારિણી સમિતિની સભા. (ફક્ત સભ્યો માટે)	,,	૭-૦૦ થી ૮-૩૦
	ભોજન અને વિશ્રાન્તિ		
૧૩	મનોરંજન કાર્યક્રમ	રાત્રે	૯-૦૦ થી ૧૨-૦૦

શુક્રવાર તા. ૨૮-૧૦-'૫૫

૧	નિબંધોનું વિભાગીય વાચન	સવારે	૮-૩૦ થી ૧૧-૩૦
	ભોજન અને વિશ્રાન્તિ	બપોરે	૧૧-૩૦ થી ૩-૩૦
૨	ઠરાવો	,,	૩-૩૦ થી ૬-૦૦
૩	ઇનામવિતરણ, પ્રમુખશ્રીનો ઉપસંહાર અને આભાર દર્શન	,,	૬-૦૦ થી ૭-૦૦
૪	મનોરંજન કાર્યક્રમ	રાત્રે	

(૪) મંડપ સમિતિની રચનાનું કામ સંયુક્ત કાર્યવાહક મંડળને સોંપવામાં આવે છે.

(૫) તા. ૨૨-૯-'૫૫ની સભામાં સ્થાનિક પ્રેક્ષકો, શાળા-મહાશાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને બહારના પ્રેક્ષકો માટે ફીનું જે ધોરણ વિચારવામાં આવેલું તે બાબતમાં સંજોગો અને પરિસ્થિતિ બદલાતાં ઝીણવટથી ફરી વિચાર કરી તે અંગેનો છેવટનો નિર્ણય નવા રચાયેલા સંયુક્ત કાર્યવાહક મંડળને સોંપવો તેમ ઠરાવવામાં આવે છે.

પત્રિકા : નં ૧

સાક્ષરરત્ન શ્રી. ગોવર્ધનરામનો શતાબ્દી મહોત્સવ ઊજવવા લેવાયેલો નિર્ણય

ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્વાન નવલકથાકાર, સમર્થ ચિંતક, અનુપમ ગદ્યસ્વામી, 'સરસ્વતીચંદ્ર'કાર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના જન્મને આવતી વિજયાદશમીએ તા. ૨૬-૧૦-૫૫ના રોજ સો વર્ષ પૂરાં થાય છે. તેમની શતાબ્દીને તેમના વતન સાક્ષરધામ નડિયાદે યોગ્ય રીતે ઊજવવી તેવું તા. ૨૩-૧૦-૫૪ના રોજ શ્રી ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરીને મેડે નડિયાદના આશરે ૨૫-૩૦ મુખ્ય નાગરિકોની સભામાં નક્કી થયું હતું. તે સભામાં કારોબારી પણ નીમવામાં આવી હતી. તેના પ્રમુખ તરીકે મુંબઈ રાજ્યના બાંધકામ ખાતાના નાયબ પ્રધાન શ્રી બાબુભાઇ જશભાઈ પટેલને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા. મંત્રીઓ તરીકે શ્રી. શાન્તિલાલ ઠાકર. પ્રોફેસર અનામી, શ્રી. મધુભાઈ ઠાકર તથા શ્રી. સોમાભાઇ પટેલને ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા હતા.

તે સભાએ નીચેના ઠરાવો પસાર કર્યા હતા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બોલાવવી

(૧) વિજયાદશમી તા. ૨૬-૧૦-૫૫ના રોજ શ્રી. ગોવર્ધન શતાબ્દી નિમિત્તે તા. ૨૪, ૨૫, ૨૬ એમ ત્રણ દિવસ માટે સાક્ષરધામ નડિયાદને આંગણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બોલાવવી. તેના છેલ્લા દિવસના અધિવેશનમાં શ્રી. ગોવર્ધનરામ અને તેમના જીવન, લેખન, વ્યક્તિત્વ, કૃતિઓ વગેરે પર અંજલિઓ અપાય, નિબંધવાંચન થાય, ચર્ચા કરાય અને ગુજરાતના યુવાન લેખકો તથા સાહિત્ય-રસિકોને પ્રેરણારૂપ બને તેવાં વ્યાખ્યાનો થાય.

સ્મારક-ગ્રંથ પ્રગટ કરવો

(૨) શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી સ્મારક ગ્રન્થ પ્રગટ કરવો. તેમાં ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ૬૦-૭૦ લેખકો, ચિંતકો, કવિઓ, ચિત્રકારો વગેરેને પોતપોતાની કૃતિ મોકલી આપવા વિનંતી કરવી. તેની છાપેલી નિમંત્રણ પત્રિકા મંત્રીઓ થોડા જ સમયમાં લેખકોને મોકલી આપશે. આ સ્મારક-ગ્રંથમાં ગુજરાતના વિદ્વાનો તથા કવિઓ, આપણા અનુપમ ગદ્યસ્વામી અને નવલકથાકારની સ્મૃતિને જોમ આપે તેવા ચિંતનના પરિપાકરૂપ લેખો, વિવેચનો, સ્મૃતિ-અંજલિઓ, કાવ્યો વગેરે ખાસ તૈયાર કરી, ચિરંતન સાહિત્ય- સમર્પણરૂપ બની રહે તેની કાળજી લઇ, લખી મોકલે તેવી મંત્રીઓની ખાસ વિનંતી છે. ચિત્રકારો શ્રી. ગોવર્ધનરામની ચિત્ર-કૃતિઓ મોકલે, અથવા 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંથી કોઇ પાત્ર કે પ્રસંગનું ચિત્ર કલ્પનાથી દોરી, પોતાની કૃતિ શ્રી. ગોવર્ધનરામની શતાબ્દી પ્રસંગે અર્પણ કરે, તે સઘળું યથાશક્તિ ગોઠવીને મંત્રીઓ સ્મારક-અંકમાં સુઘડ રીતે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે અંક ભાત પાડે તેવી રીતનું પ્રકાશન કાર્ય હાથ ધરે.

નિબંધ હરીફાઈ

(૩) ગુજરાતી-ભાષા-ભાષી શાળાઓ તથા કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ નિબંધ લખી જૂન (૧૯૫૫) માસના અંત પહેલાં મંત્રીઓને મોકલી આપે.

નાટક યોજવું

(૪) વિજયાદશમી તા. ૨૬-૧૦-૫૫ની રાત્રે 'સરસ્વતીચંદ્ર' નાટક ભજવવું અથવા તેમાંના કેટલાક પ્રસંગો ભજવવા. તેની વ્યવસ્થા શ્રી. રઘુનાથ કવિ, શ્રી જશવંત ઠાકર, શ્રી અવિનાશ વ્યાસ વગેરે કરશે. તેને માટે તખ્તાલાયકીવાળું નાટક લખવાની પણ તે સમિતિ જ તજવીજ કરે.

(૫) ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વ્યાખ્યાતાઓને અને વિદ્વાનોને તેમના અનુકૂળ દિવસે બોલાવી નડિયાદના ટાઉન હૉલમાં શ્રી. ગોવર્ધનરામ તથા તેમની કૃતિઓ પર વ્યાખ્યાનો ગોઠવવાં.

નડિયાદવાસીઓની ફરજ

ઉપરના ઠરાવોમાંથી જેટલા અમલમાં મૂકાય તેટલા મૂકવા તે નડિયાદના નિવાસીઓની ફરજ છે. તેને માટે નાણાં-સમિતિ જ્યારે નડિયાદના નાગરિકો પાસે આવે ત્યારે તેમને છૂટે હાથે અને મોકળા મને મદદ કરવી તે પણ નડિયાદની જનતાની ફરજ છે. આ આપણું ઋષિ-ઋણ ફેડવાની તક છે; આપણા લાડકવાયા પનોતા સાક્ષર-રત્નના નામને યાદ કરી કૃતકૃત્ય થવાની તક છે. તેમાંથી નડિયાદના યુવાનોને પ્રેરણા મળશે નાગરિકોને જીવન-ઘડતરનું ભાથું મળશે. આશા છે કે આવા સુંદર કાર્યમાં નડિયાદ પાછું નહિ પડે.

શ્રી ગોવર્ધનરામ અજાતશત્રુ હતા, વિદ્વાન હતા, સમર્થ કલ્પક હતા. ૪૦ વર્ષની ઉમ્મરે ધીકતી વકીલાતને ફગાવી દઈ, કાઠિયાવાડની દિવાનગીરીના લાભને જતો કરી; સાહિત્ય સેવા માટે જ તે નિવૃત્ત થઈ નડિયાદમાં આવી રહ્યા. તેમનું સાદું જીવન ઋષિના જેવું ધીરગંભીર અને પ્રૌઢ હતું. નડિયાદ પોતાનું ઋણ તો અદા કરશે જ; પરંતુ ગુજરાતની બીજી મુખ્ય મુખ્ય નગરીઓ પણ આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેશે તેવી અમને આશા છે.

નિવેદક,

શાંતિલાલ ઠાકર

× × ×

પત્રિકા નં : ૨

ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળા.

નડિયાદ,

તા. ૧૨-૨-૫૫

આચાર્ય શ્રી,

ચાલુ વર્ષે વિજયાદશમીએ સાક્ષરવર્ય શ્રી ગોવર્ધનરામના જન્મ પ્રસંગને સો વર્ષ પૂરાં થાય છે. તે શુભ પ્રસંગે શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ, નડીઆદ તરફથી ગુજરાતના શાળા-મહાશાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે નિબંધ હરીફાઈ ગોઠવવામાં આવી છે. તો તે અંગે આપની શાળા-મહાશાળાના વિદ્યાર્થી ભાઈબહેનો માટે નીચેની જાહેરાતનું યોગ્ય પ્રકાશન કરવા વિનંતી છે.

લિ.

મંત્રીઓ,

શ્રી. ગો. શ. મહોત્સવ સમિતિ,

નડિયાદ.

મહાશાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે

—: નિબંધ માટે વિષયો :—

(૧) 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં સ્ત્રીપાત્રો (૨) 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું તત્ત્વજ્ઞાન (૩) 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની કુટુંબભાવના (૪) 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની વસ્તુગૂંથણી (૫) 'સરસ્વતીચંદ્ર' – એક અવલોકન (૬) ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. ગોવર્ધનરામનો ફાળો.

પસંદગી પામેલા પ્રથમ ત્રણ લેખો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫–૨૦–૧૫નાં ઇનામ આપવામાં આવશે.

શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે

—: નિબંધ માટે વિષયો :—

(૧) 'સરસ્વતીચંદ્ર' માં મારું પ્રિય પાત્ર (૨) 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની સંક્ષિપ્ત કથા (૩) હું સરસ્વતીચંદ્ર હોઉં તો— (૪) કુમુદની આત્મકથા (૫) 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની લગ્નભાવના.

પસંદગી પામેલા પ્રથમ ત્રણ લેખો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫–૨૦–૧૫નાં ઇનામો આપવામાં આવશે.

આ નિબંધો જૂન માસના અંત પહેલાં ઉપરના સરનામે મળી જવા જોઇએ.

દરેક હરીફ ભાઇબહેને પોતાનું લખાણ સ્વતંત્ર છે તે બાબત પોતાની શાળા કે મહાશાળાના આચાર્યની સહી લેવી.

આશા છે કે ગૂજરાતનાં વિદ્યાર્થી ભાઇબહેનો આ હરીફાઇને વધાવી લેશે અને શ્રી ગોવર્ધનરામ તરફનો પ્રેમ વ્યક્ત કરશે.

× × ×

પત્રિકા નં. : ૩

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ

: એક વિજ્ઞપ્તિ :

ઓક્ટોબર માસની તારીખ ૨૬–૨૭–૨૮ના દિવસો દરમિયાન ગુજરાતના સર્વમાન્ય સંસ્કારસ્વામી સાક્ષરવર્ય શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જન્મ શતાબ્દી મહોત્સવની ઊજવણી તથા ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯મું અધિવેશન નડિયાદ ખાતે થનાર છે એ હકીકતથી આપ પરિચિત હશો.

સાક્ષરવર્ય શ્રી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો આ જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ એ આખા ગૂજરાતના સાહિત્ય ને સંસ્કારપ્રેમીઓ માટે એક અમૂલ્ય અવસર છે. **'સરસ્વતીચંદ્ર,' 'સાક્ષરજીવન,' 'સ્નેહમુદ્રા,'** અને **'લીલાવતી જીવન કલા'** વગેરે જેવા ગ્રંથો ગુજરાતને આપીને સ્વ. ગોવર્ધનરામે ગૂજરાતના સંસ્કાર અને સાહિત્ય જીવનનું જે ઘડતર કર્યું છે તે માટે ગૂજરાત સદાનું એમનું ઋણી છે અને રહેશે. આ અવસર યતકિંચિત્ સ્વરૂપમાં એ ઋણ અદા કરવાનો એક અનેરો પ્રસંગ છે, નાનો પ્રયાસ છે.

તેઓશ્રી નડિયાદના, ખેડા જિલ્લાના અને ગૂજરાતના વતની હતા; એથી આપણા સર્વ માટે આ અવસર વિશેષ મહત્ત્વનો ને ગૌરવનો છે. વિશેષ સ્વરૂપમાં એને પૂર્ણ કરવાની ફરજ આપણા સૌને માથે રહે છે.

શ્રી ગોવર્ધનરામ જન્મ શતાબ્દી મહોત્સવ પૂરા ગૌરવ સાથે ઊજવાય તે માટે નડિયાદના સાહિત્યપ્રેમી નાગરિકોની એક સભા રાજ્ય સરકારના બાંધકામ—ગૃહ ખાતાના નાયબ પ્રધાન શ્રી. બાબુભાઈ જ. પટેલના પ્રમુખસ્થાને સૌ પ્રથમ મળી હતી અને એ સભાએ આ મહોત્સવ માટેનો પ્રાથમિક કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો હતો. ત્યારબાદ આખો મહોત્સવ સુંદર રીતે ઊજવાય તે માટે બીજી નાની મોટી સમિતિઓની રચના થઈ છે.

હવે બરાબર આજ પ્રસંગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનને નડિયાદમાં ભરવાનું નિમંત્રણ આપવું–તેમ પણ વિચારાયું અને આપણા એ નિમંત્રણનો સ્વીકાર પણ થઈ ગયો છે. શ્રી. બેચરદાસ શાહના પ્રમુખસ્થાને એક વિસ્તૃત કાર્યવાહક સમિતિની રચના કરવામાં આવી છે અને સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. કાન્તિલાલ છ. પંડ્યાની વરણી કરવામાં આવી છે. સ્વાગત સભ્યો નોંધવાનું કાર્ય પણ સારી રીતે ચાલી રહ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આ વર્ષે પચાસ વર્ષ પૂરાં કરે છે અને તેથી એની પણ આજ પ્રસંગે સુવર્ણ જયંતી ઉજવાય છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ પચાસેં વર્ષની ઉંમરે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ અધિવેશનના પ્રમુખ બન્યા, એમની જન્મ શતાબ્દીની ઊજવણી, સાહિત્ય પરિષદની અર્ધ શતાબ્દી, આ બધાનો સુંદર યોગ થયો છે અને માટે જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯ મું અધિવેશન ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર **શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી**ના પ્રમુખપદે આ જ દિવસો દરમિયાન નડિયાદમાં જ ભરવાનું નક્કી થયું છે.

આ પ્રસંગે સ્વ. ગોવર્ધનરામના સ્મારકમાં સ્મૃતિગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવાનું, એમની એક સુંદર બ્રોન્ઝ પ્રતિમા ઊભી કરવાનું, વગેરે કામ પણ કરવામાં આવનાર છે. આ ઉપરાંત સ્વ. સાક્ષરશ્રીના સ્મારક રૂપે કાયમી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વિકસે, એમનાં હવે અલભ્ય એવાં અને અપ્રગટ લખાણો પ્રસિદ્ધ થાય. એવો ખ્યાલ પણ આ પ્રસંગે અમારી નજર સામે છે.

આ બધા ઉપરાંત, આ સર્વ પ્રસંગોને ટાંકણે પધારનાર ગુજરાતભરના આમંત્રિત સાહિત્યકાર મહેમાનોની સરભરા અંગેનો સારો એવો ખર્ચ સત્કાર કાર્યવાહી મંડળને રહેશે જ.

આ કાર્યમાં ગુજરાતના અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને ખેડા જિલ્લાના અને નડિયાદના સૌ વતનીઓનો થોડો કે વત્તો ફાળો જોઇશે જ. અમે સૌની પાસે એ માટે આ જાહેર વિનંતી દ્વારા ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડીની માંગ કરીએ છીએ. અમને ખાતરી છે કે અમારો હાથ પાછો નહિ પડે, કારણ ભૂતકાળના અમારા અનુભવો પ્રેરણારૂપ જ છે.

* * *

પત્રિકા નં : ૪

સુજ્ઞશ્રી,

આ સાથેના વિજ્ઞપ્તિ આપે વાંચી, વિચારી હશે. આવા પ્રકારની સામૂહિક અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિમાં આપનો ફાળો ઘણો મહત્ત્વનો હોઈ મંગલ કાર્ય માટે અમે આપને આ વ્યક્તિગત પત્ર લખવાની તક લઇએ છીએ. આપ એક વ્યક્તિ કે સંસ્થાના સંચાલક તરીકે જરૂર કંઇક મદદ કરી શકો છો. આપ, આપનો, આપના સહયોગી કાર્યકરોનો, વિદ્યાર્થીગણનો અને મિત્રોનો, નાણાંકીય ફાળો નીચે દર્શાવેલા સ્થળે સત્વરે મોકલી આપવા કૃપા કરશો; એવી સક્રિય સહકારની આશા અને શ્રધ્ધા સાથે વિરમીશું.

(ઓછામાં ઓછા રૂા. ૨૫ની રકમ આપનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થાને શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ ભેટ આપવાનો નિર્ણય લેવાયો છે.)

ફાળો મોકલવા માટે સરનામું :—

શ્રી ચુનીભાઈ મૂળજીભાઈ પટેલ

અથવા

શ્રી સોમાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ

શ્રી ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળા,

નડિયાદ.

લિ.

અમો છીએ,

આપના ગુણાનુરાગી,

બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ

પ્રમુખ : શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ

તથા અન્ય સભ્યો.

પત્રિકા નં.: ૫

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ, નડિયાદ.

સુજ્ઞ શ્રી

વિ. વિ. કે આપને વિદિત હશે કે આવતે વર્ષે સંવત ૨૦૧૧ના આશ્વિન સુદ દશમ (વિજયાદશમી) ને દિવસે ગુજરાતના સાક્ષરરત્ન શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના જન્મને સો વર્ષ પૂરાં થાય છે. તે નિમિત્તે શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ, નડિયાદ, તરફથી શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ પ્રકટ કરવાનો નિર્ણય લેવાનો છે. તેમાં ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાનો, સાક્ષરો, કવિઓ, વિવેચકો તથા ચિત્રકારોનો સહકાર અમે માગીએ છીએ. તો આપને આપની લેખપ્રસાદી, કાવ્ય, ચિત્ર કે નાટક આશરે ૨–૩ માસમાં મોકલી આપવાની અમારી આગ્રહપૂર્ણ વિનંતી છે.

આપશ્રી ગોવર્ધનરામના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વ અને તેમના વિશાળ સાહિત્યસર્જનના કયા અંગ ઉપર લેખ, કાવ્ય કે ચિત્ર મોકલી આપી અમને ઉપકૃત કરશો તે આપ સમયસર જણાવી શકો તો અમારું કામ સરળ થાય.

આપ આ સંબંધી કોઈ અભ્યાસપૂર્ણ કૃતિ માટે વિચાર કરી, બનતી ત્વરાએ નીચેના સરનામે જવાબ આપશો એવી આશા છે.

લિ. આપના વિશ્વાસુ,
મંત્રીઓ,
શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ,
નડિયાદ.

C/o. શ્રી સોમાભાઈ વ. પટેલ, એમ. એ.,
સમડી ચકલા, નડિયાદ.
તા. ૧૨:૧૧:૧૯૫૪

× × ×

પત્રિકા નં: ૬

જાહેર આમંત્રણ
શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ, નડિયાદ

આગામી તા. ૨૬—૨૭—૨૮ ઓકટોબર માસમાં નડિયાદને આંગણે સાહિત્યનાં બે સત્ર યોજવાશે; એક શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ અને બીજું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯મું અધિવેશન.

આ સારસ્વત સત્રોનું યોગ્ય વાતાવરણ જમાવવા માટે શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિએ એક વ્યાખ્યાનમાળા યોજી છે. તેમાં ગુજરાતના પ્રથમ પંકિતના સન્માન્ય સાહિત્યકારો પ્રસંગને અનુરૂપ વિવિધ વિષયો પર મનનીય વ્યાખ્યાનો આપશે.

સાક્ષરભૂમિ નડિયાદની સાહિત્યરસિક જનતા તેમાં હાજર રહીને સંપૂર્ણ સાથ આપે અને વ્યાખ્યાનમાળાને સફળ બનાવે.

લિ.
મંત્રીઓ,
શ્રી. ગો. શ. મ. સમિતિ,
નડિયાદ

વક્તા	વિષય	તારીખ
૧. આચાર્ય શ્રી યશવંતભાઈ શુક્લ પ્રિન્સિપાલ : શ્રી રામાનંદ મહાવિદ્યાલય	" મહાનુભાવ ગોવર્ધનરામ "	૭—૮—૫૫
૨. પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ પ્રાધ્યાપક : ગૂજરાત કૉલેજ	" ગોવર્ધનરામનું યુગદર્શન "	૧૩—૮—૫૫
૩. પ્રો. એસ. આર. ભટ્ટ પ્રાધ્યાપક : લૉ કૉલેજ	નવલ સાહિત્યનો વિકાસ અને જીવન પર તેની અસર	૧૪—૮—૫૫
૪. આચાર્ય શ્રી રતિલાલ ત્રિવેદી	—	—
૫. પ્રો. રવિશંકર મ. જોષી	—	—

વ્યાખ્યાનમાળાનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન રવિવાર તા. ૭–૮–૫૫ને રોજ સ્થાનિક શ્રી. વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયમાં સવારના ૯–૦ વાગે થશે. અન્ય વક્તાઓ માટે સ્થળ અને સમય નક્કી થયે જાહેર કરવામાં આવશે.

× × ×

પત્રિકા નં : ૭

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
: ૧૯ મું સંમેલન :
તા. ૨૭-૨૮ ઓક્ટોબર
નડિયાદ.

શ્રીમાન,
શ્રીમતી,

તા. ૨૭-૨૮ ઓક્ટોબરે નડિયાદમાં ભરાનાર ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંગે એક પ્રદર્શન ભરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે મુખ્ય વિભાગો રહેશે. આપની પ્રવૃત્તિ જે જે વિભાગોને આવરી લેતી હોય તે વિભાગમાં નમૂના મોકલી આપ સહકાર આપી આભારી કરશોજી.

(૧) ચિત્ર અને શિલ્પ વિભાગ :—

દરેક ચિત્રકારને અલાયદું સ્થાન આપવાનું હોઈ ચિત્રકાર પોતાની વિધવિધ શૈલીના નમૂના મોકલે તે ઇષ્ટ છે—જેમ કે સ્કેચ, વાર્તાચિત્ર, બુકજૅકેટ, કાર્ટુન, સંપૂર્ણ રંગચિત્ર; તૈલચિત્ર, પોર્ટ્રેઇટ, વગેરે દરેક ચિત્રકારની સાધના અને સિદ્ધિનો ગૂજરાતની જનતાને સચોટ ખ્યાલ આવે તે પ્રદર્શનનો મુખ્ય હેતુ હોવાથી, આ હેતુને લક્ષમાં રાખી ચિત્રકાર પોતાના નમૂના પસંદ કરે એ ઇષ્ટ છે. કાચની ફ્રેઇમ વિનાની છતાં સુઘડતાથી ગોઠવી શકાય તેવી રીતે માઉન્ટ કરેલી કૃતિઓ અનુકૂળ થશે. શિલ્પ વિભાગમાં શિલ્પી પોતે શું મોકલવા માગે છે એ પ્રથમથી જણાવે તે જરૂરનું છે.

આ વિભાગમાં નમૂના મોકલવાનું તથા અન્ય પત્રવ્યવહાર કરવાનું સરનામું :—

ચંદ્રવદન છગનલાલ ભટ્ટ, મોઢફળિયું, નડિયાદ.

(૨) બાલચિત્ર વિભાગ :—

આ વિભાગમાં બાળકોની સ્વતંત્ર મૌલિક કૃતિઓનો જ સમાવેશ થાય છે. રોજંદા શિક્ષણમાં આવતા

વિષયો–જેવા કે ડીઝાઇન, સ્ટીલલાઇફ, નેચર, લેટરીંગ, ફ્રીહેન્ડ વગેરેનો સમાવેશ થતો નથી; સિવાય કે તે કોઈ વિશિષ્ટ શૈલીમાં હોય. નમૂના સંસ્થાઓ મારફતે જ સ્વીકારવામાં આવશે. કોઈ સંસ્થા સાથે ન સંકળાયેલાં બાળકોનાં ચિત્રો વ્યક્તિગત રીતે સ્વીકારાશે. આ વિભાગમાં ઇનામોની જોગવાઈ હોઈ દરેક સંસ્થાએ ચિત્ર કરનાર વિદ્યાર્થીનું નામ, ઉંમર વગેરેનો કોઠો મોકલવો જરૂરી છે.

આ વિભાગના નમૂના મોકલવાનું તથા અન્ય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :—

ભીખુભાઈ હીરાભાઈ ઇંટવાળા. દિવાળીપોળ, નડિયાદ.

(૩) ફોટોગ્રાફી :—

આ વિભાગમાં દરેક ફોટોગ્રાફરને અલાયદું સ્થાન મળશે. ફોટોગ્રાફિક કલબો તરફથી પોતપોતાના મેમ્બરોના નમૂના પસંદ કરી સમૂહમાં મોકલવામાં આવે તે ઇષ્ટ છે. કોઈ કલબના મેમ્બર ન હોય તેવા ફોટોગ્રાફરની કૃતિઓ વ્યક્તિગત રીતે સ્વીકારવામાં આવશે. ફોટોગ્રાફ, પિકટોરીઅલ અને ટેકનીકલ કવૉલીટીના હોવા આવશ્યક છે.

આ વિભાગના નમૂના મોકલવાનું અને અન્ય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :—

શિવપ્રસાદ ડી. દેસાઈ, સેક્રેટરી, નડિયાદ. કૅમેરા કલબ

મનહર ચોકસી, સેક્રેટરી, નડિયાદ. કૅમેરા કલબ

વડવો કૂવો નડિયાદ.

(૪) શીવણ, ભરત ગૂંથણ તથા ફેન્સી વર્ક :—

આ વિભાગમાં મુખ્યત્વે સંસ્થાઓ મારફતે નમૂના સ્વીકારવામાં આવશે. કોઈ સંસ્થા સાથે ન સંકળાયેલી બેનોના નમૂના વ્યક્તિગત રીતે સ્વીકારશે. વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ એ જરૂરનું છે કે દરેક સંસ્થા કારીગરીની દૃષ્ટિએ પસંદ કરી નમૂનાની સંખ્યા મર્યાદિત કરે અને નમૂનાઓ સાથે તેની યાદી મોકલે.

આ વિભાગના નમૂના મોકલવાનું અને અન્ય પત્રવ્યવહાર કરવાનું સરનામું :—

શ્રીમતી વસંતબેન વ્યાસ, નાગરવાડો, નડિયાદ.

દરેક વિભાગમાં નમૂના મોકલવાનું ખર્ચ મોકલનારે ભોગવવાનું છે. સાચવવાનું અને પરત કરવાનું ખર્ચ વેઠવાની જવાબદારી પરિષદ સ્વીકારે છે. નમૂના મોકલવાનું ખર્ચ કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિ ન વેઠી શકે તેમ હોય તો પ્રથમથી તે વિભાગના કાર્યકર્તાની સંમતિ લઇને જ નમૂના મોકલવા આવશ્યક છે: તેવા કિસ્સામાં ખર્ચ આપવાની જોગવાઈ થશે.

બાલચિત્ર સિવાયના વિભાગોમાં ઇનામોની જોગવાઈ નક્કી નથી. દરેક વિભાગની વ્યવસ્થાપક વ્યક્તિ તે વિભાગની નિષ્ણાત છે. સ્થળ સંકોચ થતાં કેવળ કળાની દૃષ્ટિથી પસંદગી થશે. કોઇને અન્યાય નહિ થાય તેની આપ ખાત્રી રાખશો. સ્વીકારવાના નમૂનાની સંખ્યા હાલ મર્યાદિત થઇ શકે તેમ નથી. એટલે તે પ્રશ્ન મોકલનારની વિવેકબુદ્ધિ પર છોડવામાં આવે છે.

લિ.

ચંદ્રવદન છગનલાલ ભટ્ટ	મોહનભાઈ છ. શાહ
મંત્રી : કલા પ્રદર્શન	સંચાલક : કલા પ્રદર્શન

પત્રિકા નં : ૮

નડિયાદ અને જિલ્લાની જનતાને

નડિયાદ અને જિલ્લાનાં સર્વ નાનાં મોટાં ભાઈ બહેનો હવે તો એ હકીકતથી ભાગ્યે જ અજાણ હશે કે નડિયાદને આંગણે બે ભવ્ય પ્રસંગોની ઊજવણી માટે મોટે પાયે તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આપણા જ્યોતિર્ધર સમા સાહિત્યવીર શ્રી. ગોવર્ધનરામનો જન્મ શતાબ્દી મહોત્સવ આગામી તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરે વિજયાદશમીને દિવસે ઊજવાશે. સાથે સાથે ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯ મું સંમેલન પણ અહીંજ ભરાશે. બંને પર્વોના પ્રમુખ તરીકે ઉત્તર પ્રદેશના રાજ્યપાલ માનનીય શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીની વરણી થઈ છે એ ઘણા આનંદની વાત છે. પરિષદનું મંગલ પ્રવચન મુંબઈના રાજ્યપાલ શ્રી. હરેકૃષ્ણ મહેતાબ કરશે. આવા સુયોગો જવલ્લે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા જિલ્લામાં–નડિયાદમાં લગભગ ૨૫ વર્ષ પહેલાં સાહિત્ય પરિષદનું નવમું અને દસમું સંમેલન ભરાયેલું; તે ફરી ચાલુ સાલે ભરાય છે.

સાથે સાથે એક મોટું કલાપ્રદર્શન પણ ભરવાનું નક્કી થયું છે. તેના જુદા જુદા છ વિભાગો રહેશે. ઉપરાંત તા. ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ ઓક્ટોબરના ત્રણેય દિવસો દરમિયાન અનુક્રમે 'સરસ્વતીચંદ્ર' 'રામ શબરી' અને 'ધરા ગુર્જરી' નામનાં ખૂબજ જાણીતાં અને લોકપ્રિય બનેલાં નાટકો પણ ભજવાશે. નડિયાદની તેમજ જિલ્લાની પ્રજા આ સમાચાર જાણી ઘણો જ સંતોષ, આનંદ ને ગર્વ અનુભવશે. પ્રદર્શન, નાટકો અને ત્રણેય દિવસની કાર્યવાહીમાં હાજરી આપવા ઈચ્છનારે ત્રણ રૂપિયા ભરી સત્કાર મંડળના સભ્ય બનવાની જરૂર છે. નડિયાદની બહારનાં ભાઈ–બહેનો રૂા. ૫–આપી રહેવા, જમવા, નાટક તથા શતાબ્દી સંમેલનનો લાભ લઈ શકે છે; પણ તે માટે તા. ૧૫ મી પહેલાં જણાવી દેવું જરૂરનું છે. રકમ મનીઓર્ડરથી મોકલવી.

પ્રદર્શન તથા નાટકો શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયમાં યોજાશે; જ્યારે શતાબ્દી મહોત્સવ અને સંમેલન સંતરામ મંદિરમાં યોજાશે.

શતાબ્દી મહોત્સવ અને સંમેલનની બેઠકોમાં હાજર રહેવા માટે ત્રણેય દિવસના માત્ર આઠ આના રાખવામાં આવ્યા છે. આશા છે કે નડિયાદ અને જિલ્લાનાં ભાઈ–બહેનો આ પ્રસંગોનો પૂરો લાભ ઉઠાવશે અને સભ્ય તરીકે નામ નોંધાવી દેશે. આ ઉપરાંત ગામના અને જિલ્લાના ઉદાર ગૃહસ્થો પણ આ બધા કાર્યક્રમ માટે થનારા પચીસેક હજારના ખર્ચ માટે તેમના દાનનો પ્રવાહ આ તરફ વાળશે એવી આશા છે.

લિ. આપના.

કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા
સ્વાગત પ્રમુખ, સાહિત્યપરિષદ.

બાબુભાઈ જ. પટેલ
પ્રમુખ, શતાબ્દી મહોત્સવ

નોંધ :—

(૧) ભોજન, નિવાસ અને મનોરંજન સિવાય, ત્રણે દિવસના સમારંભોમાં હાજર રહેવા માટે તેમજ પ્રદર્શન જોવા માટે માત્ર ૦–૮–૦ (આઠ આના) ફી રાખવામાં આવી છે.

(૨) ભોજન અને નિવાસ સિવાયના બધાજ કાર્યક્રમોમાં હાજરી માટે ૩/– ત્રણ રૂપિયા ભરી સત્કાર મંડળના સભ્ય થવાથી આપોઆપ એ હક્ક મળે છે.

(૩) બહારગામથી પ્રેક્ષક કે પ્રતિનિધિ તરીકે આવવા માગતાં ભાઈ–બહેનો માટે ત્રણ દિવસના બધા સમારંભો, ભોજન અને નિવાસ,–બધી વ્યવસ્થા માટે રૂપિયા ૫/– (પાંચની) ફી રાખવામાં આવી છે. જિલ્લાનાં વિદ્યાર્થી ભાઈ–બહેનો મોટા પ્રમાણમાં આ પ્રસંગોનો લાભ લેશે જ એવી આશા છે. પૂછપરછ તેમજ મનીઓર્ડર માટે સરનામું :—

મંત્રી. શતાબ્દી–સંમેલન,

ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળા, નડિયાદ.

પત્રિકા નં : ૯

※ આમંત્રણ પત્રિકા ※

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

: ૧૯ મું સંમેલન :

નડિયાદ.

તા. ૨૬–૨૭–૨૮ ઓકટોબર, ૧૯૫૫.

શ્રીમાન/શ્રીમતી,

સાક્ષરભૂમિ નડિયાદને આંગણે ગુર્જરીના ગરવા સપૂત, સાક્ષરવર્ય શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની જન્મશતાબ્દી મહોત્સવની ઊજવણી આગામી વિજયાદશમીને દિવસે તા. ૨૬–૧૦–૧૯૫૫ ને બુધવારના રોજ થનાર છે તે આપને સુવિદિત હશે જ.

વળી આ સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯મું સંમેલન પણ અહીં જ તા. ૨૭–૧૦–'૫૫ અને ૨૮–૧૦–'૫૫ ને ગુરુવાર અને શુક્રવારના બે દિવસો દરમિયાન ભરવાનું નક્કી થયું છે. સાહિત્ય પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન ૧૯૦૫માં ભરાયેલું એ હિસાબે તેને ચાલુ સાલે પચાસ વર્ષ પૂરાં થતાં હોઈ, તેની સુવર્ણ જયંતી ઊજવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઉપરાંત પ્રથમ અધિવેશનના પ્રમુખ શ્રી ગોવર્ધનરામ જ હતા એ હકીકત પણ ઘણી સૂચક છે. આવો વિરલ સુયોગ સ્વાભાવિક રીતે જ આનંદદાયી બને.

આ બંને સારસ્વત પર્વોના પ્રમુખ તરીકે આપણા સાહિત્યસર્જક, જીવનવીર શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીની વરણી કરવામાં આવી છે એ પણ એક આનંદની વાત છે.

આ ત્રણેય દિવસો દરમિયાન ગુજરાતના સન્માન્ય સાહિત્યકારો હાજર રહી પ્રસંગોને અભિનંદે એવું અમે જરૂર ઇચ્છીએ. તો તે પ્રસંગોએ હાજર રહેવા આપને અમારું ભાવભર્યું નિમંત્રણ છે. આપશ્રી અમારું આતિથ્ય સ્વીકારશો તો અમને ઘણો હર્ષ થશે. અમને આશા છે કે આપ અવશ્ય પધારશો અને ઋણી બનાવશો.

પ્રતિકૂળ સંજોગોવશાત્ જો કદાચ આપ હાજર રહી ન શકો તો આપના તરફથી એક શુભેચ્છાનો સંદેશો તો અવશ્ય પાઠવશો એવી આશા રાખીએ છીએ.

લિ. અમે છીએ.
આપના ગુણાનુરાગી,
બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલ
સ્વાગત પ્રમુખ,
શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ.
કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડયા
સ્વાગત પ્રમુખ.
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
૧૯મું સંમેલન,
નડિયાદ.

ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળા
અથવા
વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલય,
નડિયાદ.
તા. ૫–૧૦–'૫૫

તા. ક:— આપ ક્યારે અને કઈ ગાડીમાં પધારશો તે નક્કી કરી મોડામાં મોડા તા. ૨૦મી પહેલાં ઉપરના સરનામે અવશ્ય જણાવશો.

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમારંભ

સ્વાગતાધ્યક્ષ
માનનીય શ્રી બાબુભાઈ જસભાઇ પટેલનું સ્વાગત પ્રવચન

સાક્ષરવર્ય સભાપતિ મહોદય, મુરબ્બી શ્રી કૃષ્ણલાલભાઇ, સાહિત્યરસિક બહેનો અને ભાઇઓ !

નડિયાદને આંગણે ફરીને એક વાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું એક અસાધારણ અધિવેશન મળી રહ્યું છે. આ અધિવેશન પરિષદે ૫૦ વર્ષ પૂરાં કર્યાં હોઈ તેની સુવર્ણ જયંતી ઊજવવા માટે મળી રહ્યું છે. નડિયાદના આંગણે આવી ગુજરાતના સાહિત્ય-સ્વામીઓ તેમના સરસ્વતી-મંદિરની અર્ધશતાબ્દી ઊજવે એમાં નડિયાદ પોતાનું અહોભાગ્ય માને છે, પણ તેને માટે આજનો દિવસ તેથી ય વધારે ગૌરવનું પર્વ બની રહે છે, કારણ કે આજે તેને આંગણે ગુજરાતની આ સાહિત્ય પરિષદના એક સંસ્થાપક, તેના પ્રથમ અધિવેશનના કર્ણધાર અને નડિયાદના સુપુત્ર અને સરસ્વતીના આજન્મ નૈષ્ઠિક ઉપાસક, ગુજરાતના અર્વાચીન સાહિત્યના સહસ્રરશ્મિ સમા તેજસ્વી શ્રી. ગોવર્ધનરામની પૂર્ણ શતાબ્દી ઊજવાઇ રહી છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામની શતાબ્દી પ્રસંગે પરિષદ તેનું ૧૯મું અધિવેશન અહીં ભરે તેવી અમારી વિનંતીનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે તે માટે તેનો મારે અહીં આભાર માની લેવો ઘટે. નડિયાદ માટે આમ બેવડી રીતે ભાગ્યશાળી અને ગૌરવપ્રદ બનનાર આ પ્રસંગે ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપાસના કરનાર આપ સૌ મહાનુભાવોનું સ્વાગત કરતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે.

જે મહાગુજરાતીની આજે આપણે સો વર્ષની જન્મજયંતી ઊજવી રહ્યા છીએ તે આપણા સાહિત્યના ભીષ્મપિતામહે, આપણા આજના બૌદ્ધિક, રાજકીય અને વ્યાવહારિક જીવનને ઘડવામાં અને તેને પ્રભાવિત કરવામાં મહત્ત્વનો હિસ્સો પુરાવ્યો છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીની આરાધના શરૂ કરી ત્યારે પશ્ચિમનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનાં સૌ દ્વાર મોકળાં બની તેનો પૂરપ્રવાહ પ્રચંડ વેગમાં વહી રહ્યો હતો અને તેનાં વારિ આપણા જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રને આવરી રહ્યાં હતાં. આપણા પોતીકા આદર્શો અને વિચાર અને સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો પણ આ પ્રવાહમાં તણાઇ રહ્યાં હતાં. શ્રી. ગોવર્ધનરામે, પશ્ચિમનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના આ પ્રવાહમાં ડૂબકી મારી તેનાં મૂલ્યવાન મોતી વીણી તેની આપણને ભેટ ધરી; સાથેસાથે કેવળ જડ પાંડિત્યમાં જ પ્રાચીન સાહિત્યની અને સંસ્કૃતિની જ્યારે ઉપાસના થઇ રહી હતી ત્યારે તેમણે ભારતની આ સદા જીવન્ત અને સનાતન સંસ્કૃતિની નિર્મળ શક્તિ ઝીલી, જેનો કદી પણ મેળ બેસવાનો નથી એવું ભાખનારાઓને બંને સંસ્કૃતિનાં જીવંત તત્ત્વોનો સુમેળ કરી દેખાડયો.

ગોવર્ધનરામ પ્રખર વિચારક હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ આદર્શવાદી પણ હતા. સંઘર્ષ વિનાના ભાવિ મંગળ જીવનના તેઓ સ્વપ્નદ્રષ્ટા હતા. રાજકીય અને સામાજિક જીવનના પ્રવાહો જ્યારે સ્થગિત થયા હતા ત્યારે પણ તેમણે ભાવિ આદર્શ જીવનનું ચિત્ર આપણી સમક્ષ સુરેખ રીતે આંકી બતાવ્યું હતું. ત્યાર પછી તો દાયકાઓની પ્રચંડ પ્રવૃત્તિ, આંદોલનો અને સંઘર્ષો બાદ આપણે સેવેલી સિધ્ધિને જ્યારે આજે મનગમતો આકાર આપી કલ્યાણ રાજ્યની રચના કરી રહ્યા છીએ ત્યારે શ્રી. ગોવર્ધનરામે દોરેલા કલ્યાણગ્રામના ચિત્રનું અવલોકન કરીશું તો આપણને તે કેવળ ગુજરાતને માટે જ નહિ, પણ ભારત અને એકંદર વિશ્વ માટેના બ્લ્યુપ્રિન્ટ જેવું જણાયા વિના રહેશે નહિ. શ્રી. ગોવર્ધનરામ ગુજરાતના જ સ્વપ્નદ્રષ્ટા—સાહિત્યસ્વામી ન હતા, પણ ભારત અને વિશ્વસાહિત્યની તેઓ એક મહાન વિભૂતિ પણ હતા.

ગોવર્ધનરામની આ વિશ્વવ્યાપી મહત્તાની પિછાન, તેટલા જ વિરાટ સ્વપ્નસ્વામી સ્વર્ગસ્થ શ્રી. નાનાલાલ કવિના શબ્દોમાં કરીશું તો એ યોગ્ય જ ગણાશે. રસબ્રહ્મના ઉપાસક આદર્શના સ્વપ્નાકાશની ગહનતામાં ઉડ્ડયન કરનાર કવિવર્ય નાનાલાલે સાહિત્ય પરિષદ અને ગોવર્ધનરામની જયંતી ઊજવી રહેલી આપણી આ નાનકડી નગરીને " જગતકાદંબરીઓમાં સરસ્વતીચંદ્રનું સ્થાન " એ પુસ્તકમાં વ્રજભૂમિ તરીકે વર્ણવી. તેના સુપુત્ર શ્રી. ગોવર્ધનરામને એમની પયગંબરી વાણીમાં આ પ્રમાણે બિરદાવ્યા હતા :

"પચાસેક વર્ષ ઉપર નડિયાદનું વ્રજ પ્રકૃતિદીધીઅક્ષ્યા વનસ્પતિવૈભવથી છલકાતું, એટલું પરબ્રહ્મલક્ષ્મી બ્રહ્મલક્ષ્મીથી ઊભરાતું. શાકુન્તલ અને મનુસ્મૃતિના ભાષાંતરકાર ઑન. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક અને રાજધુરંધર, કાર્યદક્ષ, કર્તવ્યધર્મનિપુણ હરિદાસભાઈ અને એમના અંગમાં સમાતો એમનો કુટુંબપરિવાર — એ રાજકારભારીઓ એ વ્રજમાં વસતા. વેદાંતઅભ્યાસી છતાં જગતવાર્તામાં કર્તવ્યધર્મનિપુણ, " અસ્તોદય " ના સિદ્ધાંતઆલેખક, કચ્છ–સૌરાષ્ટ્રના Diwan Maker શ્રી. મનસુખરામભાઈ તથા " કુસુમાવલિ " અને "ઇન્દ્રજિતવધ" કાવ્યમાં કાદંબરી ને રઘુવંશના અનુકરણકાર લુણાવાડાનરેશના રાજમંત્રી દોલતરામભાઈ— એમના પણ એ વ્રજમાં વાસ હતા. મચ્છંદર સમા અવધૂત મસ્તકવિ બાલાશંકર એ વ્રજમાં ગઝલો લલકારતા. નિબંધકાર, નવલકથાકાર, નાટકકાર, ભાષાંતરકાર, ઇતિહાસગ્રંથકાર, એમ અનેક પ્રવૃત્તિપરાયણ; વેદાંત, ઇતિહાસ અને કવિતાની રસભોમમાં સ્વચ્છંદ વિહરતા, શાંકરવાદનો કેવલાદ્વૈતધ્વજ ફરકાવતા અને એને વૈષ્ણવી ' સુદર્શન ' કહેતા, બહુરંગી પ્રોફેસર મણિલાલ એ વ્રજમાં ઝબકારા મારતા. ગીર્વાણની વાગ્લક્ષ્મી સમી કાદંબરીને ગુજરાતીમાં ઉતારતા ને બાણભટ્ટને આપણા સાહિત્યમાંડવડે નોતરતા શ્રી. છગનલાલ પંડ્યા એ વ્રજના વતની છે. એવું તેજસ્વી સપ્તર્ષિમંડળ નડિયાદના આકાશમાં પચાસેક વર્ષ ઉપર ઝૂમઝૂમતું હતું. પણ એ સપ્તર્ષિઓના સારરૂપ અને એથી ય અધિકડો, જેની એ સપ્તર્ષિઓ પ્રદક્ષિણા કરે ને મુગટસ્થાને માને એવો ધ્રુવતારલો એ નભોમંડળમાં ત્યારે વિરાજતો. વૃદ્ધ ઋષિવરોમાં યૌવનઓજસ્વી શુકદેવ સમો તે સપ્રભ શોભતો. નટપ્રદનો એ ધ્રુવતારલો તે જગતસાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામ. ઝવેરીલાલ અને હરિદાસ, મનસુખરામ અને દોલતરામ, બાલાશંકર, મણિલાલ, છગનલાલ અને ગોવર્ધનરામ—એવી અલૌકિક અષ્ટસિદ્ધિવંતા ત્યારના નડિયાદને માટે કાર્લાઇલના વિમર માટેના પ્રશસ્તિબોલ ઉચ્ચારી શકાય કે " Possessing such an eight, the small town of Nadiad, some fifty years ago, might challenge the proudest capital of the world to match in intellectual wealth "

વિશ્વના સાહિત્યના નકશામાં ' સરસ્વતીચંદ્ર ' દ્વારા ગુજરાતને આલેખનાર સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામે ગુજરાતી સાહિત્યના આ મહાન શિષ્ટગ્રંથ ઉપરાંત અનેક કૃતિઓની આપણને ભેટ આપી છે. આમાંથી કેટલીકનો આજે આપણે ઉલ્લેખ કરીએ :

' લીલાવતી જીવનકળા ' અને ગુજરાતના ભક્તિકાવ્ય-સાહિત્યના છેલ્લા મહાન કવિ, ' કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ ' એ એમના ચરિત્રગ્રંથો છે. ગુજરાતમાં ચરિત્રગ્રંથોનું સાહિત્ય વિપુલ નથી, પરંતુ એમાં પણ આ બે ગ્રંથો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

ગદ્ય સાહિત્યના એમના આ ગ્રંથો ઉપરાંત તેમણે કાવ્યક્ષેત્રને પણ ખેડ્યું હતું અને તેના પરિપાકરૂપે ' સ્નેહમુદ્રા ' ની ભેટ તેમણે ગુજરાતને ધરી છે.

પૂર્ણ ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય રચવા ઉપરાંત પણ તેમણે અનેક વિષયો પર લેખો, વ્યાખ્યાનો અને નિબંધો લખીને દેશને સાહિત્યિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક, કાનૂની, ઐતિહાસિક, સામાજિક અને નૈતિક એવી રીતે વિવિધ પ્રકારનું ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય આપ્યું છે.

સાહિત્ય અંગેના તેમના નિબંધોમાં " Classical poets of Gujarat and their Influence on Society and Morals " એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતના સંસ્કૃતિપ્રેરક કવિઓની જીવનપ્રતિભાનાં વિવિધ પાસાંનું દર્શન આપણને આ પુસ્તિકામાં થાય છે, તથા તત્કાલીન સમાજ પર એમનાં કાવ્યોની તે વખતે પડેલી અસર પણ નોંધવા જેવી છે.

' Chuni-the Satee, ' ' પ્રણય પુરુષ ' ' કુરુક્ષેત્ર, ' ' JiJi-the Mother of ShivaJi ' વગેરે પુસ્તકોમાં જીવનના ઉચ્ચ આદર્શોની તેમની વિવિધલક્ષી પ્રતિભા આપણને જોવા મળે છે.

ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વદર્શનના વિષયમાં તેમણે જે ઊંડું અવગાહન કર્યું હતું તેની, મહાન નવલ ' સરસ્વતીચંદ્ર ' ઉપરાંત તેમણે લખેલા, ' Higher Brahmanism in Ancient India, ' ' Survey of Indian Upanishads ' જેવા ધાર્મિક સાહિત્યમાં તથા ' Practical Aspects of our Ideals of Life', ' Practical Asceticism in my sense of the word ' (પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ) વગેરે લખાણોમાં આપણને ઝાંખી થાય છે.

કાયદાના તળસ્પર્શી અને માર્મિક અભ્યાસના ફળરૂપે આપણને તેમની પાસેથી કાનૂનને લગતા લેખો અને પુસ્તકો પણ મળ્યાં છે. તેમાં ' Marriage Forms under Ancient Hindu Law', ' Conflicts of Laws between Converts and non-Converts,' 'Philosophy & Science of Criminal Law' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

તેમણે સમાજશાસ્ત્ર અને માનવજીવનને સ્પર્શતા વિષયો પરત્વે જે પુસ્તકો અને નિબંધો લખ્યાં છે, તેમાં ' The Entrance in Life of Europeans and Indians,' 'The Hindu Sovereign as Parent of his People,' 'યુરોપ, એશિયા તથા અમેરિકાની મહાપ્રજાનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્તો,' ' The Hindu Ideas of Sovereignty of state, ' The Ideals of Hindu Poverty,' ' A Comparison between Gujarati and Maratha Histories, ' ' The State of Hindu society in Bombay Presidency ' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સામાજિક પ્રશ્નોની ઝીણવટભરી મીમાંસા કરતા તેમના લેખો, 'Some Historical Aspects of our Social and Domestic Institutions,' 'The Aptitudes and Duties of Trading Communities of Surat,' 'The effect of custom of early Marriage on the Educational Progress of the Natives of India' વગેરે પણ નોંધપાત્ર છે.

પ્રાચીન ભારતની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ દર્શાવતાં તેમનાં લખાણોમાં 'Physics in Ancient India' અને ' Physiology in Ancient India' નો સમાવેશ થાય છે.

સંસ્કૃતિ, ફિલસૂફી અને કાયદા અંગે પુસ્તકો, લેખો અને નિબંધોનું વિપુલ સાહિત્ય તેમણે આપણને આપ્યું છે. ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં જ તેમણે સાહિત્ય ખેડ્યું છે એવું નથી. સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા પ્રખર ભાગમાં લક્ષ્યાલક્ષ્યની ચર્ચા કરી તેમણે સંસ્કૃત ભાષા પરના તેમના કાબૂનો આપણને પરિચય આપ્યો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સૂક્ષ્મ અને ગહન વિચાર પણ તેઓ આપણી આ પ્રાચીન ભાષામાં વ્યક્ત કરી શકે છે તેની પ્રતીતિ પણ કરાવી આપી છે. તેમણે ' **हृदय रुदित** ' નામે સંસ્કૃત ભાષામાં એક કાવ્ય પણ લખ્યું છે. આ ઉપરાંત તેમણે ' **विधि कुण्ठितम्** ' નામનો લેખ પણ સંસ્કૃતમાં લખ્યો છે.

ઉપરના તેમના નિબંધોમાંના કેટલાક આરમ્ભ કાળના છે, જ્યારે બાકીના પ્રૌઢાવસ્થામાં લખાએલા છે.

શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈને મેં આ અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્મપિતામહ કહ્યા છે. તેઓ જે કંઈ શુભ સંકલ્પો કરતા, તેનું લલચાવનારાં પ્રલોભનોથી ખેંચાયા વિના કે સંકષ્ટભરી ભીષણ પરિસ્થિતિથી ડગ્યા વિના પાલન કરતા. ચાલીસ જેવી પ્રવૃત્તિ-પરાયણ ઉમરે પણ વ્યાવહારિક જીવનમાંથી નિવૃત્તિ લઈ અનન્ય નિષ્ઠાપૂર્વક સાહિત્યકાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞાનું, તેમણે સારી સરખી કમાણી અને પ્રતિષ્ઠા આપતા વકીલાતના વ્યવસાયનો ત્યાગ કરી, જન્મભૂમિ નડિયાદમાં આવી જઈ પાલન કર્યું હતું. આ પછી પણ તેમને તેમના આ નિશ્ચયમાંથી કોઈ ડગાવી શક્યું ન હતું. એ સમયમાં રૂ. ૧,૫૦૦)ના માસિક વેતનવાળી કચ્છની દીવાનગીરી સ્વીકારવાની ઑફરનો તેમણે વિનયપૂર્વક ઇન્કાર કર્યો હતો.

શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈ સ્વભાવે શાન્ત, ધીર, ગંભીર અને સૂક્ષ્મવિવેકી હતા. તેઓ સંસ્કારી હોઈ મૂર્તિમંત વિનય જેવા હતા અને તેથી તેઓ અજાતશત્રુ કહેવાતા.

આ નગરીના આવી એક મહાન સાહિત્ય-વિભૂતિનું આજે આપણે સ્મરણ કરી તેમણે સ્થાપેલી અભ્યાસ અને સંસ્કારની પરંપરાને અખંડિત રીતે ચાલુ રાખી તેને સમૃદ્ધ કરવાનો યત્ન કરીએ.

શ્રી. ગોવર્ધનરામ શતાબ્દી ઉજવવા માટે, નડિયાદના નાગરિકોએ નીમેલી સમિતિએ ઘડેલા કાર્યક્રમની વિગતોમાં અત્યારે હું ઊતરતો નથી, કારણ કે આજે આપણે જે મહાન પર્વ ઉજવી રહ્યા છીએ તેમાં જ આ બહુલક્ષી કાર્યક્રમની સફળ પૂર્ણાહુતિ આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. આ પ્રસંગે પ્રગટ કરાએલો શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી ગ્રંથ આપ સૌ જોશો. તેના ગુણદોષોના આપ પરીક્ષક હોઈ તે વિષે મારે કશું જ કહેવાનું નથી. પણ આ પ્રસંગને ઉજ્જ્વળ બનાવવા માટે અહીંના આંગણે પધારેલા મહાનુભાવો પ્રત્યે હું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભારદર્શન ન કરું તો મારું વક્તવ્ય અધૂરું જ ગણાય. શ્રી. ગોવર્ધનરામે સ્થાપેલી અર્વાચીન ગદ્ય અને નવલ સાહિત્યની મહાન પરંપરાના જ્યોતિર્ધર સમા, અને ગોવર્ધનરામે સ્વીકારેલા વ્યવસાયમાં પણ એમની જ સનિષ્ઠાપૂર્વક સાહિત્યની અખંડ સેવા બજાવનાર અને ભાવિ ભારતના માત્ર સ્વપ્નદ્રષ્ટા જ નહિ, પરંતુ નૂતન યૌવન પ્રાપ્ત કરનાર આ પ્રાચીન ભૂમિના બંધારણના એક ઘડવૈયા, માન્યવર શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને આ મહોત્સવના અધ્યક્ષ તરીકે પ્રાપ્ત કરીને નડિયાદ ધન્ય બન્યું છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામની શતાબ્દીના આ મહોત્સવનું મંગલ ઉદ્ઘાટન કરવાની વિનંતીનો, પોતાની વયની પણ દરકાર કર્યા વિના મુ. શ્રી. કૃષ્ણલાલ-ભાઈએ સ્વીકાર કરી, આ પ્રસંગને ઉજ્જ્વળ બનાવવામાં સહાય આપી છે. એ માટે આપણે તેમના ઋણી છીએ.

આ મહાન પ્રસંગે શ્રી. ગોવર્ધનરામના અમરગ્રંથ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને નડિયાદના રસકવિ શ્રી. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટે નાટ્યસ્વરૂપ આપી, નડિયાદના અવેતન કલાકારોએ આપની સમક્ષ રજૂ કરી, શ્રી. ગોવર્ધનરામે ગુજરાતના જીવનની રચેલી સૃષ્ટિને આપની સમક્ષ જીવતીજાગતી કરી છે, તે પણ આ પર્વને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ફાળો આપશે. આ પ્રસંગે યોજેલી વ્યાખ્યાનમાળામાં શ્રી. ગોવર્ધનરામના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાં પર શ્રી. અનંતરાય રાવળ, શ્રી. યશવંત શુક્લ, શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી, શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડા, પ્રો. એસ. આર. ભટ્ટ, પ્રિ. રવિશંકર મ. જોષી અને શ્રી. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ વગેરે વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, તેમનો જાહેર આભાર માનવાની આ તક લઉં છું. શ્રી. ગોવર્ધનરામના અપ્રગટ પુસ્તક 'અધ્યાત્મ જીવન'ને આ શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ પ્રગટ કરી શકી છે તેથી મને સવિશેષ આનંદ થાય છે. આ પુસ્તકનો આમુખ શ્રી. શાંતિલાલ ઠાકરે લખી આપ્યો છે, તે માટે હું તેમનો આભાર માનું છું. શ્રી. ગોવર્ધનરામનું

સાહિત્ય અંગેના તેમના નિબંધોમાં " Classical poets of Gujarat and their Influence on Society and Morals " એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતના સંસ્કૃતિપ્રેરક કવિઓની જીવનપ્રતિભાનાં વિવિધ પાસાંનું દર્શન આપણને આ પુસ્તિકામાં થાય છે, તથા તત્કાલીન સમાજ પર એમનાં કાવ્યોની તે વખતે પડેલી અસર પણ નોંધવા જેવી છે.

' Chuni-the Satee, ' ' પ્રણય પુરુષ ' ' કુરુક્ષેત્ર, ' ' JiJi-the Mother of ShivaJi ' વગેરે પુસ્તકોમાં જીવનના ઉચ્ચ આદર્શોની તેમની વિવિધલક્ષી પ્રતિભા આપણને જોવા મળે છે.

ધર્મ, નીતિ અને તત્ત્વદર્શનના વિષયમાં તેમણે જે ઊંડું અવગાહન કર્યું હતું તેની, મહાન નવલ ' સરસ્વતીચંદ્ર ' ઉપરાંત તેમણે લખેલા, ' Higher Brahmanism in Ancient India, ' ' Survey of Indian Upanishads ' જેવા ધાર્મિક સાહિત્યમાં તથા ' Practical Aspects of our Ideals of Life', ' Practical Asceticism in my sense of the word ' (પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ) વગેરે લખાણોમાં આપણને ઝાંખી થાય છે.

કાયદાના તળસ્પર્શી અને માર્મિક અભ્યાસના ફળરૂપે આપણને તેમની પાસેથી કાનૂનને લગતા લેખો અને પુસ્તકો પણ મળ્યાં છે. તેમાં ' Marriage Forms under Ancient Hindu Law', ' Conflicts of Laws between Converts and non-Converts, ' 'Philosophy & Science of Criminal Law ' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

તેમણે સમાજશાસ્ત્ર અને માનવજીવનને સ્પર્શતા વિષયો પરત્વે જે પુસ્તકો અને નિબંધો લખ્યાં છે, તેમાં ' The Entrance in Life of Europeans and Indians, ' 'The Hindu Sovereign as Parent of his People, ' 'યુરોપ, એશિયા તથા અમેરિકાની મહાપ્રજાનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્તો, ' ' The Hindu Ideas of Sovereignty of state, ' The Ideals of Hindu Poverty, ' ' A Comparison between Gujarati and Maratha Histories, ' ' The State of Hindu society in Bombay Presidency ' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સામાજિક પ્રશ્નોની ઝીણવટભરી મીમાંસા કરતા તેમના લેખો, 'Some Historical Aspects of our Social and Domestic Institutions,' 'The Aptitudes and Duties of Trading Communities of Surat,' 'The effect of custom of early Marriage on the Educational Progress of the Natives of India ' વગેરે પણ નોંધપાત્ર છે.

પ્રાચીન ભારતની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ દર્શાવતાં તેમનાં લખાણોમાં 'Physics in Ancient India' અને ' Physiology in Ancient India ' નો સમાવેશ થાય છે.

સંસ્કૃતિ, ફિલસૂફી અને કાયદા અંગે પુસ્તકો, લેખો અને નિબંધોનું વિપુલ સાહિત્ય તેમણે આપણને આપ્યું છે. ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં જ તેમણે સાહિત્ય ખેડ્યું છે એવું નથી. સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા પ્રખર ભાગમાં લક્ષ્યાલક્ષ્યની ચર્ચા કરી તેમણે સંસ્કૃત ભાષા પરના તેમના કાબૂનો આપણને પરિચય આપ્યો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સૂક્ષ્મ અને ગહન વિચાર પણ તેઓ આપણી આ પ્રાચીન ભાષામાં વ્યકત કરી શકે છે તેની પ્રતીતિ પણ કરાવી આપી છે. તેમણે ' **हृदय रुदित** ' નામે સંસ્કૃત ભાષામાં એક કાવ્ય પણ લખ્યું છે. આ ઉપરાંત તેમણે ' **विधि कुण्ठितम्** ' નામનો લેખ પણ સંસ્કૃતમાં લખ્યો છે.

ઉપરના તેમના નિબંધોમાંના કેટલાક પ્રારમ્ભ કાળના છે, જયારે બાકીના પ્રૌઢાવસ્થામાં લખાએલા છે.

શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઇને મેં આ અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્મપિતામહ કહ્યા છે. તેઓ જે કંઈ શુભ સંકલ્પો કરતા, તેનું લલચાવનારાં પ્રલોભનોથી ખેંચાયા વિના કે સંકષ્ટભરી ભીષણ પરિસ્થિતિથી ડગ્યા વિના પાલન કરતા. ચાલીસ જેવી પ્રવૃત્તિ-પરાયણ ઉંમરે પણ વ્યાવહારિક જીવનમાંથી નિવૃત્તિ લઇ અનન્ય નિષ્ઠાપૂર્વક સાહિત્યકાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞાનું, તેમણે સારી સરખી કમાણી અને પ્રતિષ્ઠા આપતા વકીલાતના વ્યવસાયનો ત્યાગ કરી, જન્મભૂમિ નડિયાદમાં આવી જઈ પાલન કર્યું હતું. આ પછી પણ તેમને તેમના આ નિશ્ચયમાંથી કોઈ ડગાવી શક્યું ન હતું. એ સમયમાં રૂ. ૧,૫૦૦)ના માસિક વેતનવાળી કચ્છની દીવાનગીરી સ્વીકારવાની ઑફરનો તેમણે વિનયપૂર્વક ઇન્કાર કર્યો હતો.

શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઇ સ્વભાવે શાન્ત, ધીર, ગંભીર અને સૂક્ષ્મવિવેકી હતા. તેઓ સંસ્કારી હોઇ મૂર્તિમંત વિનય જેવા હતા અને તેથી તેઓ અજાતશત્રુ કહેવાતા.

આ નગરીની આવી એક મહાન સાહિત્ય-વિભૂતિનું આજે આપણે સ્મરણ કરી તેમણે સ્થાપેલી અભ્યાસ અને સંસ્કારની પરંપરાને અખંડિત રીતે ચાલુ રાખી તેને સમૃદ્ધ કરવાનો યત્ન કરીએ.

શ્રી. ગોવર્ધનરામ શતાબ્દી ઊજવવા માટે, નડિયાદના નાગરિકોએ નીમેલી સમિતિએ ઘડેલા કાર્યક્રમની વિગતોમાં અત્યારે હું ઊતરતો નથી, કારણ કે આજે આપણે જે મહાન પર્વ ઊજવી રહ્યા છીએ તેમાં જ આ બહુલક્ષી કાર્યક્રમની સફળ પૂર્ણાહુતિ આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. આ પ્રસંગે પ્રગટ કરાએલો શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી ગ્રંથ આપ સૌ જોશો. તેના ગુણદોષોના આપ પરીક્ષક હોઈ તે વિષે મારે કશું જ કહેવાનું નથી. પણ આ પ્રસંગને ઉજ્જવળ બનાવવા માટે અહીંના આંગણે પધારેલા મહાનુભાવો પ્રત્યે હું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભારદર્શન ન કરું તો મારું વક્તવ્ય અધૂરું જ ગણાય. શ્રી. ગોવર્ધનરામે સ્થાપેલી અર્વાચીન ગદ્ય અને નવલ સાહિત્યની મહાન પરંપરાના જ્યોતિર્ધર સમા, અને ગોવર્ધનરામે સ્વીકારેલા વ્યવસાયમાં પણ એમની જ સન્નિષ્ઠાપૂર્વક સાહિત્યની અખંડ સેવા બજાવનાર અને ભાવિ ભારતના માત્ર સ્વપ્નદ્રષ્ટા જ નહિ, પરંતુ નૂતન યૌવન પ્રાપ્ત કરનાર આ પ્રાચીન ભૂમિના બંધારણના એક ઘડવૈયા, માન્યવર શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને આ મહોત્સવના અધ્યક્ષ તરીકે પ્રાપ્ત કરીને નડિયાદ ધન્ય બન્યું છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામની શતાબ્દીના આ મહોત્સવનું મંગલ ઉદ્ઘાટન કરવાની વિનંતીનો, પોતાની વયની પણ દરકાર કર્યા વિના મુ. શ્રી. કૃષ્ણલાલ-ભાઇએ સ્વીકાર કરી, આ પ્રસંગને ઉજ્જવળ બનાવવામાં સહાય આપી છે. એ માટે આપણે તેમના ઋણી છીએ.

આ મહાન પ્રસંગે શ્રી. ગોવર્ધનરામના અમરગ્રંથ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને નડિયાદના રસકવિ શ્રી. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટે નાટયસ્વરૂપ આપી, નડિયાદના અવેતન કલાકારોએ આપની સમક્ષ રજૂ કરી, શ્રી. ગોવર્ધનરામે ગુજરાતના જીવનની રચેલી સૃષ્ટિને આપની સમક્ષ જીવતીજાગતી કરી છે, તે પણ આ પર્વને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ફાળો આપશે. આ પ્રસંગે યોજેલી વ્યાખ્યાનમાળામાં શ્રી. ગોવર્ધનરામના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાં પર શ્રી. અનંતરાય રાવળ, શ્રી. યશવંત શુક્લ, શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદી, શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડા, પ્રો. એસ. આર. ભટ્ટ, પ્રિ. રવિશંકર મ. જોષી અને શ્રી. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ વગેરે વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં, તેમનો જાહેર આભાર માનવાની આ તક લઉં છું. શ્રી. ગોવર્ધનરામના અપ્રગટ પુસ્તક 'અધ્યાત્મ જીવન'ને આ શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ પ્રગટ કરી શકી છે તેથી મને સવિશેષ આનંદ થાય છે. આ પુસ્તકનો આમુખ શ્રી. શાંતિલાલ ઠાકરે લખી આપ્યો છે, તે માટે હું તેમનો આભાર માનું છું. શ્રી. ગોવર્ધનરામનું

આ અપ્રગટ પુસ્તક તેમના સુપુત્ર સ્વ. શ્રી. રમણીયરામની ઉદારતાના કારણે અમને પ્રાપ્ત થઈ શક્યું હતું. આ પ્રસંગને સફળ બનાવવામાં પોતાનો અનન્ય ફાળો આપનાર શ્રી. રમણીયરામ આ પ્રસંગ આવે તે પૂર્વે જ આપણી વચ્ચેથી ચાલી ગયા છે. આજ તેમની ગેરહાજરી આપણને સાલે છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો એમ આપણે પ્રાર્થીએ.

નડિયાદની ભાવિ પ્રજાને પ્રેરણારૂપ બને એવી શ્રી. ગોવર્ધનરામની સુંદર પ્રતિમા સુયોગ્ય સ્થાને મૂકવાની અમે અભિલાષા સેવીએ છીએ.

આજના મહાન પ્રસંગે મારા સહકાર્યકરો અને મિત્રોએ મને અગ્રણીપદે મૂકયો છે, પણ હું તો મારા અન્ય વ્યવસાયો અને જવાબદારીઓમાં આ પ્રસંગનાં અનેકવિધ કાર્યોથી દૂર રહ્યો હતો, એટલે આજની સફળતાનો સો યશ તેમનો છે, અને એ માટે એ સૌનો હું જાહેરમાં આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

પણ વિશેષ કરીને ઉલ્લેખપાત્ર તો છે જાણીતી સી. જે. પટેલની કંપનીના ભાગીદારો—શ્રી ઝવેરભાઇ ભુલાભાઈ પટેલ, શ્રી મનોહરભાઈ બાબરભાઈ પટેલ, શ્રી નટવરલાલ માણેકલાલ વોરા અને શ્રી મણિભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ—તરફથી, તેમની દાનશીલતાથી નડિયાદ ખરેખર ગૌરવ અનુભવે છે. આ ત્રણેય દિવસનું ભોજનખર્ચ તેમણે ઉપાડી લઇને આપણા માથા ઉપરથી એક મોટી જવાબદારી દૂર કરી છે. વળી, આ પ્રસંગોએ ભરાએલા કલાપ્રદર્શનનું ઉદ્‌ઘાટન કરવાનું શ્રી મનોહરભાઇએ સ્વીકાર્યું છે તે માટે તેમનો આભાર માનવો ઘટે. વળી, સાથેસાથે દિવસોથી શ્રમ કરતા 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભજવનાર સ્થાનિક કલાકારો, ભારતીય વિદ્યાભવન સંચાલિત નાટયગૃહની એક સફળ નૃત્યનાટિકા 'રામશબરી'નાં નાનાં-મોટાં સર્વ પાત્રો તથા મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના નાટયવિભાગ તરફથી સંચાલિત 'વરા ગુર્જરી'નાં કલાકારો : આ સર્વનો હું આભાર માનું છું કે ત્રણેય દિવસ આપણને મનોરંજન મળશે. સ્થાનિક સંસ્થાઓએ પણ આ કામમાં પોતાનો સક્રિય સાથ આપ્યો છે તેથી પણ હર્ષ થાય છે.

આ મહોત્સવ અને મહોત્સવે નોતરેલી સાહિત્ય પરિષદની સફળ વ્યવસ્થા માટે નડિયાદ અને બહારના અનેક સાહિત્યપ્રેમીઓ, ઉદારદિલ નાગરિકો અને નિષ્ઠાવાન કાર્યકરોએ પ્રેમપૂર્વક સહાય આપી છે. આ ઉપરાંત આ કાર્યમાં અમને નડિયાદની સુધરાઈ તથા નડિયાદની અગ્રગણ્ય સંસ્થાઓનો સહકાર સાંપડયો છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય સરકાર, મુંબાઇ યુનિ., ન્યૂ શોરોક મિલ્સ, તથા મુંબઇ રાજ્યસરકારે આપેલી ગ્રાન્ટનો પણ હું સાભાર ઉલ્લેખ કરી લઉં છું. આ ઉપરાંત શ્રીવિઠ્ઠલકન્યાવિદ્યાલય અને સંતરામના મહારાજશ્રીએ પણ આ સમારંભને સફળ બનાવવા પૂરો સહકાર આપ્યો છે. વળી, મહોત્સવ સમિતિના અનેકવિધ કાર્યને નાની નાની વિગતોમાં પણ પાર પાડવા માટે અનેક વ્યક્તિઓનો અને સંસ્થાઓનો અમૂલ્ય સાથ સાંપડયો છે. આ મહોત્સવ તથા તેની સાથેસાથે અહીં બોલાવવામાં આવેલી સાહિત્ય પરિષદના પ્રસંગે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી તથા અન્ય વ્યવસાયોને બાજુએ મૂકીને સંમેલન અને પરિષદનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકારનાર માન્યવર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, સંમેલનનું ઉદ્‌ઘાટન કરનાર વયોવૃદ્ધ મુરબ્બી શ્રી. કૃષ્ણલાલભાઈ, પરિષદ પ્રસંગે અહીં આવવાનું આમંત્રણ સ્વીકારનાર મુંબઇના રાજ્યપાલ શ્રી. હરેકૃષ્ણ મહેતાબ, પ્રમુખશ્રીનાં વિદુષી પત્ની શ્રીમતી લીલાવતીબહેન તથા અન્ય સંભાવિત ગૃહસ્થો અને સાક્ષરવર્યોએ હાજરી આપી આ પ્રસંગને ઉજ્જવળ બનાવ્યો છે તે માટે હું સૌનો આભાર માનું છું.

આ શતાબ્દી મહોત્સવનું પોતાના મંગળ પ્રવચન અને આશીર્વચનથી ઉદ્‌ઘાટન કરવાની, હું સ્વ. શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઇના નિકટવર્તી સાહિત્યકાર મુરબ્બીશ્રી કૃષ્ણલાલભાઇને વિનંતી કરું છું.

તા. ૨૬-૧૦-૫૬

શતાબ્દી મહોત્સવના ઉદ્‌ઘાટક શ્રી કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીનું મંગલ પ્રવચન

અમે એમને ગોરધનભાઈ એવા વ્હાલસોયા નામે બોલાવતા. સાહિત્ય અંગે એમની સેવા સંબંધે ઘણું કહેવાઇ ને લખાઈ ગયું છે; અને હવે પછી કહેવાશે, બોલાશે ને લખાશે. માટે તે વિષે હું કશું કહેવા માગતો નથી.

મારો ને એમનો સંબંધ નિકટનો હતો. વકીલ તરીકેનો તેમ જ અંગત. એટલે તેઓ એક મુરબ્બી, મિત્ર અને સહકારી તરીકે કેવા હતા તેની આછી રૂપરેખા આ શતાબ્દી પ્રસંગે આપવી એ જ મારે માટે યોગ્ય ધારું છું.

સ્વ. મનસુખરામભાઈના એ બહુ પાસેના સગા હતા. કાઠીઆવાડ તથા કાઠીઆવાડની બહારનાં દેશી-રાજ્યોના એઓ એક રીતે એમના સમયમાં નિયામક હતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એમના મુંબઈમાં ચીના બાગના બંગલામાં જુઓ તો હરહંમેશ એમાંથી કોઇ પણ દેશીરાજનો કર્મચારી મહેમાન હોય ને હોય જ. સૌ એમની સલાહ લેતું., કારણ કે વખતે અંગ્રેજી રાજના પોલિટિકલ ખાતાના અમલદારો જોડે તેમને સામનો કરવો પડતો.

રાધણપોરના નવાબ ગુજરી ગયા એટલે તરત ત્યાં પોલિટિકલ ખાતાએ રાજ્યનો ચાર્જ લઈ લીધો. જુવાન બેગમ લાચાર અને નિરાધાર થઈ ગઈ. તેમણે પાધરી ધા મનસુખરામભાઇને ત્યાં નાખી. ગોરધનભાઇને લીધે મને મનસુખરામભાઈ ઓળખતા હતા એટલે તેમણે મને બેગમ સાહેબના Legal Adviser તરીકે મોકલી, પોલિટિકલ પ્રતિનિધિ જોડે કેમ કામ લેવું તેની સમજ આપી, વિદાય કર્યો. મેં તેમણે તથા બેગમ સાહેબે મારા પર મૂકેલો વિશ્વાસ કેવી રીતે સાર્થક કર્યો એ અત્રે જણાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ મનસુખરામભાઇનું દેશીરાજ્યોમાં કેવું ચલણ હતું ને માન હતું તે જણાવવા માટે જ આ દાખલો આપ્યો છે.

એ મનસુખરામભાઈની લાગવગથી ગોરધનભાઇને ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી વગર કમાણીએ બેસી રહેવું ન પડે તે માટે ભાવનગરના મુખ્ય કારભારી સામળદાસભાઇના Adviser તરીકે મોકલવામાં આવ્યા. તે વખતે હું ભાવનગરની હાઇસ્કૂલમાં ભણતો હતો ને મારા મોટાભાઇ ત્યાં માસ્તર હતા, તેમને ત્યાં હું રહેતો હતો. ગોરધનભાઇ વખતો વખત ત્યાં આવતા અને પોતે જે કાંઇ લખ્યું હોય–ગદ્ય કે પદ્ય તે ત્યાં વાંચતા. મને સાંભરે છે કે ઈ. સ. ૧૮૮૨–૮૩માં Goldsmith ના 'Traveller'નું પોતે જે ભાષાન્તર કરેલું તે વાંચી સંભળાવેલું.

પોતે લખેલાં કાવ્યો જાતે ગાઈ બતાવતા યા બીજા પાસે ગવડાવતા. મુંબઇમાં એમના વિલ્સન હાઈ-સ્કૂલ સામેના ગીરગામના વાસમાં એમના જમાઇ બળવંતરાયનો કંઠ તેમને સારો લાગેલો. તે બળવંતરાય પાસે "સાકાર ને નિરાકાર છો" એ કાવ્ય ગવડાવી બતાવ્યું હતું. (ઈ. સ. ૧૮૯૮–૯૯) બળવંતરાય એમની જોડે જ રહેતા. "લીલાવતી જીવનકલા" નાં કેટલાંક કાવ્યો પોતે પોતાના નડિયાદના ઘરને પહેલે માળે આવેલી નાની અગાસીમાં પૂનમની એક ચાંદની રાતે ગાઈ બતાવેલાં: દ્રવતે હૃદયે. કારણ એમની વહાલી દીકરીના અસુખી સંસાર ને અકાળ મૃત્યુ યાદ કરતાં એમના અંતરના તંતુઓ ઝણઝણી ઊઠેલા.

પોતે વકીલાતના ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ હું કોઈ કોઇ વખત એમને નડિયાદ મળવા જતો એ વખતની વાત છે. "ધીમી ધીમી ચાલી તું અહીંથી કરતી કર્તવ્ય કામ" લીલાવતી સંબંધી કાવ્યની આ પહેલી પંક્તિ જ એમના હૃદયની દુઃખભરેલી સ્થિતિનો પૂરતો ખ્યાલ આપે છે.

મેં હાઇકોર્ટની અપીલ સાઈડ પર સને ૧૮૯૩ માં શરૂઆત કરી. તે વખતે જાણીતા ગુજરાતી વકીલોમાં સૌથી જૂના "ગુલાબ" નાટકના કર્તા સ્વ. નગીનદાસ તુલસીદાસ મારફતીઆ હતા, તેમ જ સર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ, મોતીલાલ મુગટલાલ મુનશી ને સર ચીમનલાલ સેતલવાડ પણ હતા.

શિસ્તો એવો હતો કે દરેક વકીલ પાટલૂન, બૂટ અને મોજાં પહેરતો. હાઇકોર્ટના જડજો અંગ્રેજ હતા. તેમને એકલા બૂટ કે ચંપલ પસંદ ન હતા. જસ્ટિસ કેન્ડી જેવા પૂરા Anglo Indian I. C. S. જજ કોઇને કોર્ટમાં માત્ર બૂટ કે ચંપલ પહેરેલો જુએ તો તેની પાસે તે કઢાવી નાંખી, ખુલ્લે પગે કોર્ટમાં પેસવા દે. તેમ થવાથી કોર્ટનો મોભ્ભો જળવાય એમ તેમને લાગતું. નગીનદાસભાઇ ધોતીઉં પહેરતા, પણ સાથે સાથે મોજાં અને બૂટ પહેરતા. ચુસ્ત વૈષ્ણવ એટલે કપાળે મોટો રાતો કંકુનો ચાંલ્લો કરતા. ગોરધનભાઈએ પાટલૂન ન અપનાવ્યું. ધોતીઉં પહેરતા ને તે ઢીલું પડી નીકળી ન જાય માટે પહોળો ચામડાનો પટો પિત્તળના બકલ સાથેનો પહેરતા. પગે બૂટ, મોજાં: ને કોર્ટમાં દલીલ ન કરતા હોય ત્યારે વકીલના રૂમમાં કાશ્મીરી ટોપી પહેરીને બેસતા: સદા હસતા.

મલ્હારરાવની વાડીમાં કાલબાદેવી રામવાડીની પાસેની ગલીમાં છેક છેવાડે એક મોટા માળાને ત્રીજે માળે પોતે રહેતા તે વખતે એમણે મને પૂછ્યું કે હું એમના Junior તરીકે કામ કરીશ? ઓળખાણ ભાવનગરનું. મેં હા કહી. તે વખતે બહારગામની અપીલોને અંગે અપીલ આપતી વખતે યા દલીલ કરતી વખતે યા અસીલ સામાવાળો–Respondent–હોય તો સૂનાવણી વખતે વકીલનો અસીલ હાજર રહેતો. ને તે ઘણું ખરું પોતાના વકીલને ત્યાં રહેતો, જમતો, ખાતો. ગોરધનભાઇને ત્યાં તે વખતે રસોઇઓ ન હતો કારણ જૂના રિવાજ પ્રમાણે નાગર બ્રાહ્મણ જોઇએ, ને નાગર રસોઈઆ બહુ મોંઘા હતા. એટલે લલિતાભાભીને સૌની રસોઇ કરવી પડતી.

એમના વકીલાતના કામમાં હું એમને કેવી ને કેટલી મદદ કરતો તે વિષે હું કાંઈ વિશેષ નહિ કહું કારણ એને સાહિત્ય જોડે કશું લાગતું વળગતું નથી. પરંતુ મારે રોજ સવારે એમની પાસે જવાનું થતું. કોર્ટ સંબંધી કામકાજની તે દિવસ પૂરતી હકીકત પૂરી થયે, 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો જે કાંઇ ભાગ લખ્યો હોય તે વાંચી સંભળાવે. મલ્હારરાવ વાડીના એ માળાનો ત્રીજો માળ તદ્દન Drab–મામૂલી. ચારે તરફ મકાનો ને છાપરાં. છતાં એવા વાતાવરણમાં એમના કલ્પનાના ઘોડા તો એવા દોડે ને મગજમાંથી એવા વર્ણનાત્મક પ્રસંગો કાઢી, તેને એવી ખૂબીથી ચિતરે કે ઘડીભર એમ થાય કે આપણે મલ્હારરાવ વાડીમાં નથી: કશેક ઊંચે પહોંચી ગયા છીએ.

આ પ્રમાણે હાઈકોર્ટના વકીલ મંડળના ચેંબરમાં પણ આસપાસ નવરા વકીલોની વાતચીતનો ગમે તેવો ઘોંઘાટ થતો હોય તો પણ તેને ન ગણકારતાં એક ધ્યાનસ્થ થઈ "સરસ્વતીચંદ્ર" નાં પ્રૂફ સુધારતા જ હોય.

સ્વભાવ વાતુડિયો બહુ અને વાતચીતમાં પણ વધારે બોલે પોતે. શું મને, કે શું વકીલોને, કે શું બીજાને વાતો સંભળાવ્યા જ કરે: દાખલા, દલીલો ને દૃષ્ટાંતો સાથે. દૃષ્ટાંતોનો તો એમનો અખૂટ ખજાનો.

ઈ. સ. ૧૮૯૬માં પ્લેગ ફાટી નીકળતાં પોતે વસઈ એક અસીલના બંગલામાં રહેવા ગયા. રોજ સવારે આઠ વાગે વસઈથી નીકળી હાઇકોર્ટમાં આવે; કામ કરી પાછા વળે. એમના વસઇ જતા પહેલાં હું એમને ત્યાં–ગીરગામમાં–જમતો. રસોઇઓ નાગર હતો. એની બનાવેલી રસોઈ જ ખાય. હું ભરૂચ ચાલ્યો ગયો. એટલે એ રસોઇ જમતો અટકયો.

લીલાવતી સંબંધી લખેલાં એમનાં કાવ્યો પોતે વાંચતા ત્યારે તેમાં પોતાનો આખો આત્મા ઢાલવતા. એમનાં સ્વ. બહેન માટે લખેલું કાવ્ય લો :

" ભગિની હતી પ્રિય માતપિતાને, અર્પી કંઇક વિદ્યા ગ્હે.
સોંપી તને ગુણી માળીને ત્યાં. ફેળવી ગુણ વલ્લરી તહેં."

એમના અગ્નિસંસ્કાર વખતે ઉચ્ચારેલી પંક્તિઓ એમને કેવા Grand Man તરીકે ચિતરે છે:

" એ હોમે આહૃતિ દેતો, નયન ન અશ્રુ ધરતોઃ
કઠિન હૃદયનો ભ્રાત કાષ્ઠભર ભગિની–ચિતા પર ભરતો."

સાહિત્ય એમનો પ્રાણ અને આત્મા હતા, અને સાહિત્ય પરત્વે જ પોતાનું શેષ જીવન ગુજારવું એવા ઉચ્ચ ધ્યેયને અધીન થઇ, ચાલતી સારી રોજીને ઠેસે મારી ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયા. અમે બધાએ બહુ સમજાવ્યા: માન્યું નહિ. કહે કે નડિયાદમાં સાદું જીવન ગાળવા પૂરતું મેં બચાવ્યું છે ને Invest કર્યું છે. પરિણામે ધંધો છોડયો. કેટલાંક Investment ખોટાં પડયાં ને હાથ તંગીમાં આવી ગયો. પણ પસ્તાવાનો એક બોલ બોલ્યા નથી.

પોતાને Reference માટે તરત મળી આવે તે માટે એમના લખવાના મેજ પાસે એક ચકરડી રાખતા, તેના પર જરૂરી પુસ્તકો રાખતા, અને જરૂર પડયે તે ઉપાડી વાંચતા.

મિલ્ટન કવિનો સિદ્ધાંત તેમને માન્ય હતો કે The mind can make a Heaven of Hell and Hell of Heaven. મન ધારે તો એક બહુ મલાઝા ને મર્યાદા ભરેલાં કપડાં પહેરેલી સ્ત્રીને જોઇ તેને માત્ર પોતાના કામને સંતોષ આપનારી વસ્તુ ગણે; ને જો ધારે તો Nudist નગ્નાવસ્થાવાળી સ્ત્રીને જોઈ કેવળ વિકારવિહીન રહે. પોતાના પુસ્તકમાં પણ એ હકીકત અપનાવતા; સરસ્વતીચંદ્રનો હાથ અને અલકની છાતી: ત્યાં સરી પડતાં પણ તેણે કશો વિકાર અનુભવ્યો નહિ.

પોતે સ્પષ્ટ વકતા હતા. એમને દંભ ગમતો નહિ. એમની રોજનિશી–Scrap-books-માંથી ઘણું જાણવાનું મળતું. વખતો વખત તેમાંથી ફકરા વાંચી સંભળાવતા.

સરસ્વતીચન્દ્રના પરણ્યા બાદનું તેમનું જીવન બતાવવા ગુજરાતી નાટક મંડળીની ભલામણથી એમણે એક નાટક લખેલું. મને તે વંચાવેલું, પરંતુ મુંબઇની રંગીલી પ્રજાને તે અનુકૂળ નહિ થઈ પડે એમ ધારી પડતું મૂકેલું.

લાઠીના ઠાકોર સાહેબ ' કલાપી ' પોતાને ગોવર્ધનભાઈના શિષ્ય ગણતા. બુદ્ધિવર્ધક સભાને જે વખતે એના અલ્પજીવી ઉત્સાહને ટકાવી રાખવાની જરૂર હતી (ઇ. સ. ૧૮૯૪માં), તે વખતે ગોવર્ધનભાઇએ ભાષણ આપી મદદ કરેલી. એમની જોડે મારે ઘણીવાર ફારસી છંદશાસ્ત્ર વિષે વાત થતી. ફારસી છંદના ગણ, માત્રા મુજબ છે કે વર્ણ મુજબ છે અને તે ઉપરાંત ગઝલોની રચના વગેરે વિષે ઘણી બારીકાઇથી તપાસ કરતા.

મરહુમ બેરામજી મલબારી અને તેમના સમાજ સુધારાના ક્ષેત્રના ગોઠિયા દયારામ ગિદુમલ શાહાની જોડે એમને ગાઢ સંસર્ગ હતો. તેઓ બંને નવા સમાજ–સુધારાના હિમાયતીઓ હતા. મુંબઈનું સેવાસદન એમને નામે જ સ્થપાયું છે. ગોરધનભાઇ જુનવાણી રીતરિવાજ પાળનારા હતાઃ છતાં સુમેળ સધાયો હતો. હમારાં ભરુચનાં ચુની દેસાઈ સતી થયાં હતાં. તેમને વિષે ‘ Chuni the Sati ’ એ નામનો લેખ મલબારીના ‘ East & West ’ ચોપનીઆમાં પોતે આપ્યો હતો.

સ્વ. ત્રિભોવનદાસ ગજ્જરને ગોરધનભાઇ માટે ઘણું માન હતું, એટલે આખરી મંદવાડ વખતે તેઓ એમને ત્યાં વાલકેશ્વરના બંગલામાં મહેમાન તરીકે રહ્યા હતા અને ત્યાં જ ગુજરી ગયા. વાલકેશ્વરના ઘૂઘવતા સાગરની સાક્ષીએ એમનો અગ્નિદાહ થયો. તે વખતે East & Westના જાન્યુઆરી ૧૯૦૭ના અંકમાં છપાયેલા મારા લેખમા મેં બીજી ઘણી વિગત આપી છે કે જે અત્રે લંબાણ થવાની બીકે હું આપતો નથી.

તા. ૨૮–૯–૫૬

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

શ્રી ગોવર્ધનરામ જન્મ શતાબ્દી મહોત્સવમાં પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ

સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આ શતાબ્દીમાં સામેલ થતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. તમે બધાએ આ પ્રસંગે એમને અંજલિ આપવાનો લહાવો મને આપ્યો તેથી હું તમારો ઋણી છું. બીજા કયા શબ્દોમાં તમારો આભાર માનું ?

પચાસ વર્ષ પહેલાંની વાત. તે સમયે હરેક કેળવાયેલો ગુજરાતી પોતાને ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ માની, ગોવર્ધનરામની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિહરતો. ‘ નહીં ઊંચે, નહીં નીચે મળે આધાર ધન હીંચે ’ એમ ઊડવાના એ તુક્કા ઉડાવતો. સાથે કોઈ ‘ કુમુદસુંદરી ’ વરવાના નશામાં પોતાની ઘરદીવડી જોઈ નિસાસા નાખતો. આવા યુવકોમાં હું પણ એક હતો.

ઇ. સ. ૧૯૧૦થી સ્વ. ચંદ્રશંકર પંડ્યા અને શ્રી કાન્તિલાલ પંડ્યા જેવા મિત્રોના સાથમાં મેં મુંબઈમાં જીવન શરૂ કર્યું. એમના નડિયાદી સંઘમાં હું ભળી ગયો અને ઘડાયો, અને એ બધાનો સ્નેહ મારા હૈયામાં વણાઈ ગયો. ગોવર્ધનરામ આ સંઘના પૂજ્ય, જીવતાજાગતા પ્રેરણામૂર્તિ હતા એટલે પરોક્ષ રીતે એમની પ્રેરણા મેળવવાને હું પણ ભાગ્યશાળી થયો.

(૨)

બરાબર સો વર્ષ પૂર્વે દશેરાના દહાડે ગોવર્ધનરામનો જન્મ નડિયાદમાં, વડનગરા નાગર જ્ઞાતિમાં. થયો હતો.

વડનગરા નાગરો જેવી નાની ન્યાતની મહત્તાનું મૂળ શોધવા આપણે ગુપ્તસમ્રાટોના સુવર્ણયુગમાં જવું પડે. ત્યારે આનર્તના, ઉત્તર ગુજરાતના, વિદ્યાકેન્દ્ર આનંદનગર (વડનગર) ના બ્રાહ્મણો પોતાને નાગર કહેવડાવતા થયા હતા.

પંદર સો વર્ષોમા આ ન્યાતમાં વિદ્વદ્વર્યો, વેદાન્તીઓ, મુત્સદ્દીઓ ને યોદ્ધાઓનાં કંઈએક નામો વલભીયુગ, પ્રતિહારયુગ, અને ચૌલુક્યયુગના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. નવમી સદીમાં ઉત્તર ગુજરાત

કનોજના ગુર્જરેશ્વર મિહિરભોજ, કથાનકોમાં જેને કલ્યાણકટકનો ભુવડ કહ્યો છે તેના સામ્રાજ્યમાં હતું. ત્યારે વિદ્યાવિશારદ નાગર ભટ્ટ વડનગરથી ગ્વાલિયર ગયેલા હોવાનો અને તેના પુત્ર વૈલભટ્ટ ને પૌત્ર અલ્લભટ્ટ ત્યાંના દુર્ગપાલ થયેલા હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

ચૌલુક્ય-કુલ-ભૂષણ મૂળરાજે જ્યારે ગુજરાતના ગણેશ માંડ્યા ત્યારે માધવ, લુલ અને ભાભ ત્રણ નાગર મંત્રીઓ હતા અને નાગર પંડિત સોલ પાટણેશના રાજપુરોહિત હતા.

ગુજરાતના વિશ્વકર્મા જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજ અને તેના ઉત્તરાધિકારી કુમારપાળના રાજ્યકાલમાં દાદાક મહેતા મહાઅમાત્ય હતા અને તેના વીરપુત્ર મહાદેવ માળવાના દંડનાયક હતા. તે સમયમાં સર્વદેવ અને તેના પુત્ર આમિગ રાજગુરુઓ હતા. કવિકુલશિરોમણિ શ્રીપાલને ચક્રવર્તીનો સગો ભાઈ માનતા.

તેરમી સદીમાં તો રાજગુરુ સોલના વંશજ કવિ સોમેશ્વરનું નામ ઇતિહાસમાં સુવર્ણાંકિત છે. ‘કીર્તિકૌમુદી’ થી એમણે ગુજરાતના અતીતને ઊજળું કરી મૂક્યું છે. ભોળા ભીમદેવના સમયમાં ગુજરાત છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું ત્યારે ખરી વખતે સોમેશ્વરે વૃદ્ધ લવણપ્રસાદને પ્રેરી અને વસ્તુપાલ તેજપાલની મદદ મેળવી ગુજરાતને ઉદ્ધાર્યું.

ઇતિહાસ તો નિષ્પક્ષ છે, કલંક ઢાંકવા દેતો નથી. ખિલજીએ ચૌલુક્યકાલીન ગુજરાતનો વિનાશ કર્યો તેમાં પણ હાથ હતો, નાગર માધવનો. ઇતિહાસ સાથે કલ્પના પણ ઉમેરી દઉં ? માધવે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત મારે કરાવવું પડ્યું; તે પણ સોમેશ્વરના વંશજ નાગર ગંગેશ્વર મુનિને હાથે.

૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આધેડ વયના નાગરો વેદાન્તી, કર્મકાંડી કે શાક્ત હતા. ઘણા વિદ્યાવ્યાસંગી હતા; કાઠિયાવાડમાં (આ અનુસંધાનમાં એ શબ્દ જ સાર્થક છે) ગોકુલજી ઝાલા અને ગગા ઓઝા રાજ્ય કરતા અને બીજા નાગરો રાજ્યખટપટમાં મશગૂલ રહેતા. ગણ્યાગાંઠ્યા વ્યાપાર પણ કરતા. બધા જ ‘કલમ, કડછી અને બરછી’ નીંઝવાના ગર્વમાં મસ્ત હતા અને પોતાને બધાથી જુદા અને સર્વોપરિ માનતા

બ્રિટિશ અમલ આવ્યો ત્યારે કેળવણી અને અમલદારીના નવા માર્ગો ખૂલ્યા. આ માર્ગોએ જુવાન નાગરો સહુથી પહેલા આગળ વધી રહ્યા હતા. નર્મદ, ભોળાનાથ, નંદશંકર, મહીપતરામ ને ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકના નામથી કોણ અપરિચિત છે ?

(૩)

ગોવર્ધનરામના ભોળા પિતા માધવરામે ધંધામાં પૈસા ખોયા. વૈભવ હાથમાંથી સરી જતાં નડિયાદ આવી તે ભગવદ્ભક્તિમાં તલ્લીન થઇ ગયા. એમનાં માતુશ્રી અડંગ વ્યવહારિયાં, મક્કમ ને જૂની ઢબે જાજરમાન કહેવાય એવાં હતાં.

ગોવર્ધનરામનો બાલ્યકાળ એ નવભારતના સર્જનનો ઉષઃકાળ હતો.

આશરે ૧૮૨૦ માં ગુજરાતમાં સ્વામીનારાયણે નવા જીવનનો પાયો નાખ્યો. તેનાં બે સૂત્રો હતાં: સદાચાર વિનાની ભક્તિ પ્રભુને પ્રિય નથી અને સાધુપદ પામવાનો બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર બંનેને સરખો અધિકાર છે.

૧૮૨૨ માં ‘મુંબઈ સમાચાર’ સ્થપાયું. રણછોડદાસ ગિરધરભાઇએ અર્વાચીન ગુજરાતીની શિક્ષણપદ્ધતિનો પ્રચાર કર્યો. ૧૮૨૭ માં એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુટ અંગ્રેજી શિક્ષણનું કેન્દ્ર બન્યું અને પશ્ચિમનો સંસર્ગ શરૂ થયો.

૧૮૪૮ માં એલેકઝાન્ડર કીન્લોક ફોર્બ્સે ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ સ્થાપી, અને કવિ દલપતરામના સહકારને પરિણામે ‘રાસમાળા’ રચી ગુજરાતના ભૂતકાળની કાંઇક ઝાંખી કરાવી.

૧૮૫૧માં રણછોડભાઈને પ્રમુખપદે 'બુદ્ધિવર્ધક સભા'ની સ્થાપના થઈ અને ઉત્સાહી યુવકોએ સુધારાની ઘોષણા કરી. નર્મદ 'જંગ જીતવા' આગળ પડ્યો અને સિદ્ધરાજનું સ્મરણ કરી ગુણવંતી ગુજરાતનું પુનરુત્થાન ઝંખી રહ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૫૫માં નવા સુધારાની ગંગોત્રી 'બુદ્ધિવર્ધક સભા'માંથી પ્રચંડ ઉત્સાહ વહેવા માંડ્યો હતો. તે જ વર્ષે કેખુશરૂ કાબરાજીએ 'પારસી મિત્ર' કાઢ્યું. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની પ્રેરણાથી 'વિધવાવિવાહ વિધેયક' (ઍક્ટ) આજ વર્ષમાં પાસ થયો. સુરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજીએ નવા વિચારો પ્રસારવા માંડ્યા હતા.

ધર્મચુસ્ત, રૂઢિચુસ્ત નડિયાદ હજી જાગ્યું ન હતું. સ્વ. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક મુંબઈમાં ભણતા હતા અને સ્વ. મનસુખરામ સૂર્યરામ અમદાવાદમાં. નાગરોના વિદ્યાપ્રેમના આ બન્ને વારસદારો હતા અને પ્રાચીન વિદ્યા તથા સંસ્કારમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી તેની પુનઃસ્થાપના કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવી રહ્યા હતા.

સને ૧૮૫૭ માં પહેલો સ્વાતંત્ર્યવિગ્રહ થયો (એને માટે 'બળવો' શબ્દ અસ્થાને છે). તેમાં આપણે હાર્યા. ભારતે સ્વતંત્રતા ખોઇ. ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇ મૃત્યુ પામ્યાં. મધ્યકાલીન ભારત પૂરેપૂરો સંકેલાઇ ગયો અને અર્વાચીન યુગનો પ્રારંભ થયો. મુંબઇમાં વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. ૧૮૫૮માં 'બુદ્ધિવર્ધક'નું તંત્રીપદ લઈ અર્વાચીનોમાં આદ્ય એવા નર્મદે સામાજિક બળવો આરંભ્યો.

ગોવર્ધનરામના ઘરસંસ્કાર જૂના જમાનાના પણ સમૃદ્ધ હતા. એમના પિતાના ગુરુ 'મુનિ મહારાજ'નું ઘરમાં ચલણ હતું. માણભટ્ટોની પૌરાણિક કથાઓથી એમનું બાલમાનસ તરબોળ થયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં પિતાતુલ્ય મનસુખરામ ઍલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં મુંબઇ ભણવા ગયા ત્યારે તેમનાં નિષ્ઠા અને વિદ્યાપ્રેમની પણ ઊંડી અસર એમના પર થઇ.

ઇ. સ. ૧૮૬૪માં બંગાળમાં બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે 'દુર્ગેશનન્દિની' નવલકથા પ્રકટ કરી, અને ભારતીય સાહિત્યની અર્વાચીન પુનર્ઘટનાના આ સૂત્રધારે નાન્દી ગાઈ. ગુજરાતમાં ૧૮૬૫ માં 'નર્મગદ્ય' પુસ્તક પ્રકટ થયું; ૧૮૬૬માં નંદશંકરનું 'કરણઘેલો'; ૧૮૬૭માં નવલરામનું 'ભટનું ભોપાળું.' નવકિરણો ઝીલતાં રસિક પંખીઓએ કિલકિલાટ આરંભ્યો.

સત્તર વર્ષની વયે ગોવર્ધનરામ પણ ઍલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં જોડાયા. સંસ્કૃતપ્રધાન નવા સાંસ્કારિક બળના એક અગ્રગણ્ય નિર્માતા વિદ્વદ્વર્ય ભાંડારકર ત્યાં પ્રાધ્યાપક હતા. તેમના અને ઉદારચરિત પ્રધાન આચાર્ય વર્ડ્ઝવર્થ એ બંનેના વિશ્વાસ અને આશાના પાત્ર એ બન્યા. તેલંગ અને રાનડે જેવા નવા સંસ્કારોના ઘડનારાઓનો પરિચય પણ એમને થયો.

આ બધા સંસર્ગે ગોવર્ધનરામમાં અથાગ વિદ્યાપ્રેમ આવ્યો. પોતાનો અને જગતનો ઉધ્ધાર કરવાનો અદમ્ય ઉત્સાહ પણ પ્રગટ્યો. એમણે સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને અંગ્રેજીનો સવિસ્તર અભ્યાસ કર્યો; સાથે ભારત, ઇંગ્લાંડ, રોમ અને ગ્રીસના ઇતિહાસોનો પણ. તે વખતના અભ્યાસક્રમ આજના જેવા સંકુચિત અને એકદેશીય નહોતા. માનસવિકાસ, ચારિત્ર્ય–ઘડતર એનું પહેલું ધ્યેય હતું.

નર્મદને અને મનસુખરામને જે જાણે ને સમજે નહીં તેને નવું ગુજરાત સમજાય નહીં.

ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં મનસુખરામ અભ્યાસ છોડી ત્રિપાઠી કુલની શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવની પેઢીમાં જોડાયા. સાથે જૂના ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાના ને ગુજરાતીને સંસ્કૃતમય બનાવવાના પ્રયાસો એમણે માંડ્યા.

મનસુખરામ પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા. થોડા વખતમાં એમના ભવિષ્યનું પાંદડું ફર્યું. જૂનાગઢના દિવાન ગોકુલજી ઝાલાએ એમને એ રાજ્યના એજંટ નીમ્યા. ધીમેધીમે એમણે ગુજરાતનાં બીજાં દેશી રાજ્યો પર કાબૂ મેળવ્યો, અને એ રાજ્યોના દિવાનો ઘડવાના પોતે શિલ્પી થઈ રહ્યા.

મુંબઈમાં એમને ત્યાં ભોજરાજાનો દરબાર ભરાવા લાગ્યો. તેમાં ઊછરતા સાહિત્યકારો ને મુંબઈના વિદ્વાનો પણ આવતા; નડિયાદના મુત્સદ્દી દેસાઈ વિહારીદાસ પણ આવે; કાઠીઆવાડી રાજખટપટિયા તો ખરા જ; એટલે એમનો ડંકો ચારે તરફ વાગવા માંડ્યો. જૂની ગુજરાતીનાં કાવ્યોનો એમણે ઉદ્ધાર કર્યો. આર્યધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં એમની પરમ નિષ્ઠાને આધારે એમણે 'અસ્તોદય' સંપ્રદાય સ્થાપ્યો અને 'બુદ્ધિવર્ધક' સંપ્રદાય સામે શંખનાદ કર્યો; 'સુધારો એ અધઃપતન હતું'!

ગોવર્ધનરામ તેમની પાસેથી ઘણું શીખ્યા પણ એમણે એમની સ્વભાવજન્ય સમદષ્ટિથી નવો ચીલો પાડ્યો. નવું અને જૂનું, પ્રાચીન, અર્વાચીન અને સનાતન બધાનું એમણે વિવેકબુદ્ધિથી નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. પણ એક વાત એમને દીવા જેવી સ્પષ્ટ જણાઇ. સંસાર ને વ્યક્તિત્વની નવી રચના જૂના પાયા પર જ સારી રીતે થઈ શકે: વિપ્લવ એ વિધ્વંસક છે, સર્જનાત્મક નથી.

(૪)

ગોવર્ધનરામ ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં બી. એ. થયા. અનિવાર્ય કઠણાઇઓને વશ થઇ એમણે દિવાન શામળદાસ મહેતાના હાથ નીચે ભાવનગર રાજ્યની નોકરી લીધી. ૧૮૮૪માં એલ. એલ. બી.ની પરીક્ષા પસાર કરી તરત જ પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ કરવા એમણે મુંબઈની હાઇકોર્ટમાં એપેલેટ સાઇડ પર વકીલાત શરૂ કરી. દશ વર્ષમાં તો ધંધામાં એમણે અગ્રગણ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું અને બાપનું દેવું ચૂકવ્યું.

જન્મતાં પહેલાંથી જ ગોવર્ધનરામ કસોટીએ ચડવા લાગ્યા. એ પેટમાં હતા ત્યારે એમની માએ એક સહિયરના ગર્ભ જોડે એમનું વેવિશાળ કરી નાખ્યું. એમની માતાની સહિયરને પહેલાં પુત્રી આવી, થોડા મહીના પછી ગોવર્ધનરામ જન્મ્યા. બન્ને વચનદત્તોનાં ૧૮૬૮ માં લગ્ન થયાં અને બે વચ્ચે પ્રેમની ગાંઠ બંધાઈ. પણ સાસુવહુનો વિગ્રહપ્રેમ કોઇ વિસરાવી શક્યું છે? પરિણામે ગોવર્ધનરામનું સુંવાળું દિલ દુખાવા લાગ્યું.

ગોવર્ધનરામ સદાના સ્નેહભૂખ્યા હતા. કૉલેજમાં અનેક મિત્રોનો પ્રેમ એમણે જીત્યો અને પામ્યા. એમના અવસાન પછી ૭ વર્ષે હું હાઇકોર્ટમાં જોડાયો ત્યારે પણ એમના જૂના મિત્રોના દિલમાં એમનો સ્નેહ કરમાયો નહોતો. ૧૮૯૭ માં મુ. કૃષ્ણલાલ કાકા ગોવર્ધનરામ જોડે ધંધામાં જોડાયા. આપણે સદ્‌ભાગ્યે એ સાહિત્યના ભીષ્મપિતામહ હજી આપણને પ્રેરણા આપી રહ્યા છે. આજે પણ ગોવર્ધનરામની એ વાત કરે છે ત્યારે એમનું હૈયું સ્નેહથી ઊભરાઇ આવે છે.

નિકટના પરિવારને અંગે વહાલસોયા ગોવર્ધનરામને ઘણું સોસવું પડ્યું. ઓગણીસમે વર્ષે એમની પ્રથમ પત્ની સ્વર્ગસ્થ થઇ. પ્રીતિભૂખ્યા અને માર્દવભર્યા એમના હૃદયને કારી ઘા લાગ્યો. હૃદય રડી ઊઠ્યું:

> તુજ સ્નેહથી નથી હું ધરાયો,
> નથી દુઃખકાયર બની નાઠો,
> તુજ પાછળ હું નથી થાક્યો
> હજી રોવાથી.
>
> સુખદુઃખ ભુલાવણ એ તો,
> તુજ મોહિની નથી હવે તો;
> મન! થાતું વિરક્ત ગમે તો!
> રોઈ રોઈ મરી,

નહીં તો સ્મરો મોહનો તારી.
ભજ્યાં કરજે !!

(સ્નેહમુદ્રા)

એમને પલવાર વૈરાગ્ય આવી ગયો ને સંસાર છોડવાનો એમણે સંકલ્પ પણ કર્યો. આખરે અશ્રુઓને કાવ્યરૂપે વહેતાં મૂક્યાં ને એમણે हृदयरुदित शतक લખ્યું.

આખર એમનો વૈરાગ્ય સ્થિર ત્યાગવૃત્તિમાં ફેરવાઈ ગયો એકવીસ વર્ષે જ્યારે બધાની આંખ સામે જીવનના સુવર્ણરંગ પથરાઇ રહેલા દેખાય છે ત્યારે એમણે ત્રણ ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાઓ કરી: સ્વતંત્ર ધંધો કરવો, નોકરી ન કરવી; પોતે કમાઇ બાપનું દેવું ચૂકવી આપવું; ચાલીશ વર્ષ પૂરાં થયે વાનપ્રસ્થ થઈ સાહિત્યને શેષ જીવન અર્પી દેવું. કાચી વયે લીધેલી આ બધી પ્રતિજ્ઞાઓ એમણે પાળી.

એમના જીવનમાં આર્થિક કઠણાઇઓ અને કૌટુમ્બિક મુંઝવણો આવ્યાં જ કરી. એમનું સ્વાસ્થ્ય તો સદાનું શિથિલ રહેતું હતું. અવારનવાર સખત માંદગી પણ એમને આવતી. છતાં એમણે ન કદી સૌમ્યતા ખોઇ ને ન કદી તેઓ કર્તવ્યપરાયણતા વીસર્યા.

એમની સ્વાનુભવશક્તિ સૂક્ષ્મ હતી છતાં પ્રથમ પત્નીના વિયોગ પછી ઉલ્લાસના તરંગો એમના હૃદયમાં ન આવ્યા તે ન જ આવ્યા. એમની કૃતિઓમાં એમનું આક્રંદ સંભળાયા કરે છે:

દીસે આ શું સર્વ? તિમિર બધું આખા ભવનમાં!
ઉરે ભાર્યા અગ્નિ ભડભડ બળે! હાય! શું જ એ?

વળી :

સ્નેહીજનોનાં સુખ જોવાને બદલે દુ:ખ મેં જોયાં રે:
રતિરૂપ હસવાને બદલે સઉ હૃદય ચોરી ચોરી રોયાં.
દુ:ખ દુ:ખ સહુ પાસે વર્ષે, રાત્રિ ઘોર બનો ગાજે રે:
નિષ્ફળ લોચન થઈ ગયાં, ને હૃદય પડ્યું મુજ ત્રાસે રે.

(સ્નેહમુદ્રા)

બાવીસમે વર્ષે એમણે ‘પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ’નાં ભગવાં ધર્યાં અને સુંવાળા હૃદયને છેલ્લે સુધી શાંત રાખ્યું. પણ એમની કસોટી તો ચાલુ જ રહી.

ત્રીસમે વર્ષે એમની ‘પ્રિય ભગિની’ જે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની ‘મૂળ પ્રોત્સાહિની’ હતી તે સદ્‌ગત થઇ. ‘આ બત્રીસ વર્ષનું સ્વપ્નું હતું તે પૂરું કર્યું યમદૂતે.’

હૃદયના ઘા ફરી દૂઝવા માંડ્યા – કાવ્યરૂપે :

હર્ષશોકના દર્ભરાશિમાં લગાડો છે મેં લ્હાય,
એક ક્રમે તેમાં પડો ભગિની–મૃત્યુશોક હોમાય.
એ હોમે આહુતિ દેતો, નયન ન અશ્રુ ધરતો,
કઠિન હૃદયનો ભ્રાત કાષ્ઠભર, ભગિની-ચિતાપર ભરતો.”

(સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૩. નિવાપાંજલિ)

સુડતાલીસમે વરસે ફરી એમના હૃદય પર ફટકો પડ્યો. અતિપ્રિય પુત્રી લીલાવતી. જન્મભક્તની મગલી. ચાલી ગઈ ને થાકેલા હૃદયે નોંધ્યું:

"At 5–30 p. m. yesterday, my poor Lilavati died after a stainless, spotless life of suffering." એમનાં અશ્રુઓમાં વહેવાનું જોર ન રહ્યું. 'નિષ્ફલ લોચન' થઈ ગયાં.

હૈયું વજ્ર જેવું કરી ગોવર્ધનરામ જીવનસિદ્ધાંતને વળગી રહ્યા : To the man who seeks pleasure in work of other, work is duty.

એમનું આખુંય જીવન વણપાડેલાં અશ્રુ અને હાથે વહોરેલા કર્તવ્યધર્મ વચ્ચે ઝૂલ્યા કરે છે.

(૫)

ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં નર્મદ વિદેહ થયો ત્યારે ગુજરાત નવી શૈલી, નવું વસ્તુ, નવા સર્જનની વાટ જોતું ઊભું હતું. ૧૮૮૭ માં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ભાગ પહેલો–'બુદ્ધિધનનો કારભાર'–પ્રકટ થયો. તરત એનાથી ગુજરાત મુગ્ધ બની ગયું. તે જ વર્ષે નરસિંહરાવની 'કુસુમમાલા' પ્રગટ થઈ.

'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં ચાર ભાગ એક નવલકથા નથી, એક પુરાણના ચાર જુદા સ્કંધ છે. વીશ વર્ષ સુધીમાં લખાયેલાં ૧૭૦૦ પાનામાં કોઈપણ સાહિત્યકાર વસ્તુ કે પાત્રો એકધારી રીતે સરજી શક્યો નથી.

પહેલો ભાગ સ્વતંત્ર નવલકથા છે. સાથે ગોવર્ધનરામનો પોતાનો અક્ષરદેહ છે.

આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી શૈલી નવો કથનપ્રભાવ–અભિવ્યંજનાશક્તિ–પ્રાપ્ત કરે છે. જો કે કર્તાની શૈલીમાં હજી એકધારો વેગ આવ્યો નહોતો. એ તો પચીસ વર્ષ પછી ચોથા ભાગમાં આવવાનો હતો.

આ પુસ્તકમાં સંસ્કૃત ગદ્યની આડંબરી વાક્યરચના, અંગ્રેજી ગદ્યનો કથનપ્રભાવ, જૂની ગુજરાતીની પંક્તિઓ તથા વાતચીતના શબ્દો, કહેવતો અને રૂઢપ્રયોગો સાથે સાથે વહે છે. ઘણી વાર તદ્દન જુદા પડતા. કોઈવાર ભેગા, ક્વચિત એકરૂપ સરતા. જો કે પહેલી વાર ગુજરાતી ગદ્ય અર્વાચીન જીવનની ઝીણવટ દર્શાવાય એવું માધ્યમ બની રહે છે.

આ નવલકથામાં તે સમયના ગુજરાતી જીવનના સંઘર્ષો અને વિસંવાદો. સૌંદર્ય અને કુરૂપતા. ઉત્સાહો અને નિરાશાઓ એ બધાંનો ધ્વનિ છે.

એ ઉપરાંત એમાં અમરતત્ત્વ રહ્યું છે.

ઈશુની અઢારમી સદીના મધ્યથી માનવજીવનનો નવો કાલખંડ શરૂ થયો. જીન જેક્સ રૂસો તેનો સૂત્રધાર હતો. તેને પ્રતાપે સાહિત્યમાં 'રોમેન્ટીસીઝમ' પ્રકટ્યું. (એને માટે હજી આપણી ભાષાઓમાં એના પર્યાયરૂપ યોગ્ય શબ્દ યોજાયો નથી એટલે એ જ વાપરું છું.)

હૃદયના ધબકારા સાંભળવા અને વ્યક્ત કરવા એ આ સાહિત્યનું મુખ્ય લક્ષણ બન્યું. આ લક્ષણ ભારતીય સાહિત્યમાં આવવા લાગ્યું હતું અને 'બુદ્ધિધનના કારભાર'માં સ્પષ્ટ રીતે ખીલ્યું.

નવલકથા એ આ મુદ્રણપ્રધાન કાલખંડમાં સાહિત્યનો વિશિષ્ઠ પ્રકાર છે. ઊર્મિગીત જેવો તે હૃદયંગમ નથી પણ સાહિત્યસ્વામી તેને હૃદયવેધક કરી શકે છે. નાટક જેવો તે મોહક નથી જો કે તેમાં એની મોહિની આવી શકે છે.

નવલકથા લોકપ્રિય છે કારણ કે એ પ્રકાર અર્વાચીન સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયની જરૂરિયાત પૂરી પાડી તેમની ઉપરછલ્લી રસિકતા પોષી શકે છે. જેનામાં આંતર ધ્વની સાંભળવાની શક્તિ હોય તેને તે સંભળાવવાનું સામર્થ્ય પણ કોઇ એક નવલકથાકાર એમાં લાવી શકે છે.

નવલકથાને સફળ અને સજીવ કરવા કર્તાને કીમિયો કરવો પડે છે. પહેલાં અંતરના ઊંડાણમાં રહેલા સ્વાનુભવોને કલ્પનાદ્વારા સત્યસ્વરૂપે એ મૂર્ત કરે છે, અને તે એવા જગતમાં કે જે વાસ્તવિક લાગે અને છતાં એમાં નગ્ન વાસ્તવિકતાનાં વિસંવાદ અને ક્લિષ્ટતા ન દેખાય.

(૬)

'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ પહેલામાં ગોવર્ધનરામ એમના સ્વાનુભવોને મૂર્ત કરે છે. એમના પિતાની પેઢી ડગમગી, તેમ સરસ્વતીચંદ્રના પિતાની ડગમગી. શઠરાય, બુદ્ધિધન, નરભેરામ સ્પષ્ટ રીતે ભાવનગરના અનુભવોમાંથી પ્રકટ્યા છે. સૌભાગ્યદેવી, અલકકિશોરી અને ગુમાન ગુજરાતનાં ઘણાં ઘરમાં આજે મળે એમ છે તેમ કર્તાને પણ મળ્યાં હશે. આ પાત્રો અને નાયક–નાયિકા આટલાં જ આ જગતમાં સજીવ છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર'માં ગોવર્ધનરામનું અડધું અંગ મૂર્ત થયું છે. એમની પ્રથમ પત્ની મરી ગઇ અને સંસાર 'નિરાધાર નિરાકાર' ચાલે ચાલવાની જે ક્ષણિક વૃત્તિ થઈ એ આ શિથિલસંકલ્પ સ્વૈરવિહારીમાં આવી છે. કર્તાએ તેને પ્રચંડ આત્મબળથી પોષેલું પોતાનું બીજું અડધિયું આપ્યું નથી.

કુમુદના પાત્રમાં પ્રથમ પત્નીની સુશીલતા અને જે ભણેલી કન્યા જોડે એમનો વિવાહ ન થઇ શક્યો એ બેનું મિશ્રણ કરી કલ્પનાચિત્ર બનાવ્યું હોય તો નવાઇ નહીં. કુમુદને છોડી દીધી તેની પાછળના સરસ્વતીચંદ્રના વિલાપમાં हृदयरुदितशतक ના ને 'સ્નેહમુદ્રા'ના પડઘા છે.

ગોવર્ધનરામના સંયમી હૃદયમાં પૂરી મૂકેલો 'રોમેન્ટીક' સ્વભાવ 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં પ્રકાશે છે. તે કલ્પનાવિલાસી છે, અપૂર્વ બની જવા અધીરો છે. તેની અનુભવશક્તિ 'મેગ્નેટીક નીડલ'ની માફક જરા કાંઈ થતાં હાલી ઊઠે છે.

તે આદર્શ પુત્ર થવા માગે છે, પણ બાપ જરા અવિશ્વાસ દાખવે છે કે ઘરમાંથી ભાગી જાય છે. તેની મા વેરણ છે છતાં એ આદર્શ સેવવાનો તેને ઝંખના છે. પ્રણયવાંછના તેનું હૃદય કોરે છે છતાં બિચારી પ્રણયિનીને વિના વાંકે 'વૈદર્ભી વનમાં વલવલે' એવી દશામાં છોડી જાય છે.

સરસ્વતીચંદ્ર હંમેશાં સત્યમાર્ગો શોધે છે છતાં દરેક ડગલે અસત્ પંથે ભૂલો પડે છે. એ અસત્યમાંથી સત્ય તારવા મથે છે પણ ગૂંચવણ આવતાં દૂર ભાગી જાય છે, જેમ ગોવર્ધનરામ હૃદય વીંધાતાં કલ્પના અને વિચાર જગતમાં નાસી છૂટયા હતા તેમ. પણ રોમેન્ટીક માનસનાં સાહસવૃત્તિ, ધૃષ્ટતા ને વિજિગીષા જેવાં કેટલાંક અંગો ન આવ્યાં સરસ્વતીચંદ્રમાં, અને ન હતાં એના સર્જનહારમાં.

(૭)

કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રના પરસ્પર આકર્ષણમાં અર્વાચીન સંસ્કારી હૃદયની રસિકતા અને પ્રણયવાંછના છે, 'સ્નેહમુદ્રા'માં જણાય છે તેનાથી પણ સૂક્ષ્મ. છતાં એમાં પશ્ચિમની સ્થૂલતાનો અંશ નથી. બન્ને પ્રણયીઓના પહેલા સમાગમમાં આપણા ભારતીય સંસ્કારને સુલભ એવો સ્પર્શસંકોચ છે. પ્રણયમૂર્તિને કલ્પનામંદિરમાં પધરાવી છે છતાં કુમુદ અણીને વખતે આર્યાનુરૂપ સંયમ રાખી રહે છે. આચાર શુદ્ધ રાખવાનો બન્નેનો આ સંકલ્પ જાતીય આકર્ષણને ભાવનામયતા–sublimation–ની ટોચ પર લઈ જાય છે.

આ કલ્પનાવિલાસી અને વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રણય સર્જતાં, જયદેવે 'ગીતગોવિંદ' માં અને તેની પછી સેંકડો કવિઓએ ગાયેલો શૃંગાર, મેઘાડંબરની માફક સંસ્કારી હૃદયોમાંથી વીખરાઈ જાય છે. આશા છે કે એ હજી વીખરાયેલો રહ્યો છે ને રહેશે. જો સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાંથી ભાવનામયતા ચાલી જાય તો પછી શું રહે ? માત્ર પશુવૃત્તિ.

આ કૃતિમાં—ખાસ કરીને છેલ્લાં પ્રકરણોમાં—સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના હૃદયોનાં સ્પંદનો સ્પષ્ટ રીતે સંભળાય છે અને આપણાં હૃદયોમાં ઊંડા, ઘેરા પડઘા પાડે છે. સાથે માનવહૃદય પર પુરાણા સાહિત્યે કરેલો ઢાંકપિછોડો ખસી જાય છે, ગોવર્ધનરામની કલા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી અમરત્વ પામે છે.

ગોવર્ધનરામે જોયું, જાણ્યું ને સહ્યું તે એક રીતે મર્યાદિત હતું. છતાં તે દર્શાવવા એમણે પોતાના હૃદયનાં દ્વાર ખોલી નાખ્યાં. સાથે આપણાં હૃદયનાં દ્વારો પણ ખોલ્યાં અને તેમાં આપણને નિઃસંકોચ વિહરતા કર્યા.

જ્યારે આપણા હૃદયનાં દ્વાર આમ ખૂલ્યાં તે જ વર્ષે નરસિંહરાવે 'કુસુમમાલા' ગુજરાતને આપી અને અંતરોર્મિના નવકુસુમોની સુવાસ પ્રસારી.

૧૮૮૭ પછી ગુજરાતે સાહિત્યિક અને સાંસ્કારિક દિશામાં ઘણી મજલ કાપી. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા અને ઇચ્છારામ સૂર્યરામને પ્રયત્ને ઘણું જૂનું સાહિત્ય બચી ગયું. ૧૮૮૫માં ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ ગુજરાતના ઇતિહાસને પહેલી વાર સંકલિત રૂપ આપ્યું. ૧૮૯૦ ને ૧૯૦૦ વચ્ચે વાઘજી ને મૂળજી આશારામ, મોટા અને નાના ત્ર્યંબક અને મૂળશંકર મૂલાણીએ ગુજરાતી રંગભૂમિને નવું સ્વરૂપ આપ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ બીજો પ્રકટ થયો તેમાં તો એક જ વ્યક્તિનું અપૂર્વ શબ્દ-ચિત્ર છે. ૧૮૯૬ માં ત્રીજો ભાગ અને ૧૯૦૧માં ચોથો ભાગ પ્રકટ થયા. અને તેમાં અનેક વિષયના પોતાના વિચારો ગોવર્ધનરામે આછીપાતળી, અસ્વાભાવિક કથાના સુતરના તાંતણે બાંધી દીધા.

૧૮૯૮ માં ૪૩ વર્ષની ઉંમરે, જ્યારે બીજા વકીલો ધંધાને મોખરે આવવા પ્રાણ પરંક છે ત્યારે, ગોવર્ધનરામે ધંધો છોડ્યો અને વાનપ્રસ્થ થઈ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા પાળી.

જીવનભર તે અભ્યાસી રહ્યા અને તેને બળે એમણે જે બધું આપણને આપ્યું તે આપણાં માનસમાં વણાઇ ગયું છે. એ કારણથી અત્યારે તેની કદર કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આજ સુધી એમની બધી કૃતિઓની એકત્રિત આવૃત્તિ પણ નથી છપાઇ તે ગુજરાતને માથે એકદર-દાનીની કાળી ટીલી છે. એ જો છપાય તો એમનું શું ઋણ છે તેનો આપણને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવે.

૧૯૦૪ સુધીમાં ગોવર્ધનરામે ગુજરાતના નવા માનસનો પાયો નાખ્યો ને આપણી સામુદાયિક મનોદશાને સમતોલપણું શીખવ્યું; સાથે ગુજરાતના હૃદયમાં આત્મભાન હતું તેને પણ વ્યક્ત કર્યું. ૧૯૦૫ માં ગુજરાતની અવ્યક્ત અસ્મિતાના મંદિરરૂપે સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઇએ સાહિત્ય પરિષદ સ્થાપી ત્યારે એમણે તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી.

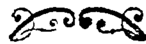
૧૯૦૭માં ગોવર્ધનરામ સદ્‌ગત થયા. એમણે જે કલ્પના, વિચાર ને ભાવનાનું મંદિર ચણ્યું તેને સમયાનુરૂપ બદલવામાં, વિસ્તારવામાં ને શણગારવામાં આજસુધીના સંસ્કારી ગુજરાતીઓએ પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું છે. આથી વધારે મનુષ્યને શી મોટી સિદ્ધિ વરે ?

ગોવર્ધનરામનું ઋણ ભુલાય એમ નથી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારનો ધોધ ધસતો આવતો હતો ત્યારે ભારતીય સંસ્કારનાં સનાતન સત્યો પર પગ ટેકવી, વિવેકબુદ્ધિની જટા વિસ્તારી તેમાં એનો વેગ એમણે ઝીલી લીધો.

તેને માટે સપ્રમાણતાના બંધ ને એવારા બાંધી દીધા. અને એ પ્રવાહને આપણા સામુદાયિક જીવનને ' સુજલામ્ સુફલામ્ ' કરવા વાળી દીધો.

ભારતની અર્વાચીન સાહિત્યપુનર્ઘટનાના પિતા બંકિમનાં કલ્પનાવૈવિધ્ય ને વસ્તુગ્રંથનકલા ગોવર્ધનરામમાં ન હતાં. પણ હૃદયના નિઃસીમ રાજ્યવિસ્તારનો વારસો આપી ગુજરાતને તેમણે આંતરવૈભવ દીધો અને ભારતીય સાહિત્યમાં નવો રંગ આણ્યો.

આ ચિંતક, સર્જક, પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસીને—કોઇ ઋષિના અવતાર હોય તેવા આપણા જ્યોતિર્ધરને—હું મારા, તમારા ને સમસ્ત ગુજરાત તરફથી પૂજ્યભાવે અંજલિ અર્પું છું.

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી સમિતિ, નડીઆદ

રજૂ કરે છે

સરસ્વતીચંદ્ર

વિજયાદશમી. સં. ૨૦૧૧ — સ્થળ : વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલય, નડિયાદ.
તા. ૨૬–૧૦–૫૫ — સમય : રાત્રે ૮–૩૦ ક.

આમુખ

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી પ્રસંગે ગોવર્ધનરામનો લાડકો ' **સરસ્વતીચંદ્ર** ' નાટ્ય સ્વરૂપે સરસ્વતીચંદ્ર પ્રેમી—ગોવર્ધનપ્રેમી જનતાને ચરણે ધરતાં હૃદયને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર લખાયો ત્યારે શ્રી ગોવર્ધનરામભાઇ મુંબાઈ ગૂજરાતી નાટ્યમંડળીના માલિકોની બાજુમાં રહેતા હતા.

સરસ્વતીચંદ્રની અપૂર્વ પ્રસિદ્ધિથી આકર્ષાઇ ' મુંબાઈ ગૂજરાતી નાટક મંડળી'એ સરસ્વતીચંદ્ર રંગભૂમિ ઉપર ભજવાય એવી રીતે નાટ્ય સ્વરૂપે લખવાની વિનંતી કરી.

શ્રી ગોવર્ધનરામભાઇએ ચાર વખત નાટક લખ્યું, પણ કંપનીના કાર્યવાહકોને ગમ્યું નહીં. શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈનું અને કંપનીનું—સરસ્વતીચંદ્રને—નાટ્ય સ્વરૂપે જોવાનું સ્વપ્ન અધુરૂં રહ્યું. ત્યારબાદ સરસ્વતીચંદ્ર નાટ્ય રૂપે ઈ. સ. ૧૯૧૨માં આર્યનીતિ દર્શક નાટક મંડળીએ સુરત મુકામે રજૂ કર્યું, જેના લેખક હતા મહેમદાવાદ તાલુકાના સરસવણી ગામના શ્રી છોટાલાલ રૂખદેવ શર્મા.

પાત્રો ઘણાં સારા હતાં, નાટક એ સમયની જનતાની રુચિને અનુકૂળ હતો, એટલે કેટલાકને ગમ્યો—કેટલાકને ન ગમ્યો. ૧૮૦૦ પાનાનું—ગુજરાતી મહાપુરાણ એટલે " સરસ્વતીચંદ્ર " એને ત્રણચાર કલાકના અલ્પ સમય માટે રજૂ કરવો એતો ગાગરમાં સાગરને સમાવવા જેવું ગણાય. શું લેવું? શું રહેવા દેવું ? એ મુંઝવણમાં જ મહિનાઓ વીતી જાય. આજે તો સંયુક્ત કુટુંબો ઓછાં થઇ ગયાં છે એટલે ગુણસુંદરીની કુટુંબજાળ વાંચવા પૂરતીજ સારી લાગે. પીળો પ્રદેશ સદંતર ભૂંસાઇ ગયો છે એટલે એ વાતો પણ જૂની થઈ. પૂજ્ય મહાત્માજીએ પ્રજાને જાગ્રત કરી મૂકી એટલે પ્રજા પાંચાલી મટી ગઈ. લખ—અલખની વાતો તો તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પૂરતી પહેલેથી જ મર્યાદિત છે. એટલે આ નવલિકાઓના યુગમાં આ મહાપુરાણ વાંચનારા ઓછા છે તો નાટકમાં તો કોણ રસ લે ?

શ્રી ગોવર્ધનરામભાઇને એમની શતાબ્દી પ્રસંગે એમની રસવાટિકાના પુષ્પોથી જ અંજલિ અર્પવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે. નડીઆદના કલાકાર ભાઈ બહેનોએ ત્રણ મહિનાઓથી આ પ્રયોગને સફળ બનાવવા

ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે. **શ્રી. અજિતકુમાર ઠાભી** તથા **દેવદાસ પંડયા** જેવા માર્ગદર્શકોએ, અને **ભાનુપ્રસાદ વ્યાસ** તથા **ઘનશ્યામ ઠાકર** જેવા સંગીત વિશારદોએ તથા **કમલેશ ઠાકર** જેવા કલાકારોએ આ પ્રયોગો સફળ બનાવવામાં રસ લીધો છે.

શ્રી જશવંત ઠાકર ખાસ વડોદરાથી સમય લઈ દિગ્દર્શન માટે આવ્યા અને મધ્યરાત્રીઓનાં જાગરણ કર્યા તથા આ કામ માટે મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની કોલેજ ઓફ ઈન્ડીઅન મ્યુઝિક અને તેમના પ્રિન્સીપાલ **શ્રી. આર. સી. મહેતાએ** તથા નાટ્ય વિભાગના સંચાલક **શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાએ** સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો છે.

મારી સમજણ અનુસાર સરસ્વતીચંદ્રના ચાર ભાગમાંથી મેં પ્રસંગો ચૂંટયા છે. કલેવર અને ભાષા ગોવર્ધનરામનાં જ રાખ્યાં છે. મેં તો સાંકળો જ જોડી છે. ગીતો પણ ઘણાખરાં સરસ્વતીચંદ્ર ગ્રંથનાં જ છે. શ્રી. રમણીયરામને લખેલું નાટક વંચાવ્યું, એમને ગમ્યું હતું. દુર્દૈવની લીલાથી એને ભજવાતું જોવા એ ના રહ્યા. જગતમાં કયારે કોઈની સર્વ આશાઓ પરિપૂર્ણ થઈ છે!

વિદ્વાનો, સાક્ષરો, કવિઓ, કલાધરો અને જનતા સમક્ષ આ નાટક ગોવર્ધન શતાબ્દી સમિતિ સાદર સમર્પણ કરે છે.

આ નાટકમાંનાં કેટલાંક પાત્રો તો પ્રથમ વખત જ તખતા ઉપર આવે છે. એટલે પ્રેક્ષકો ક્ષતિઓ ક્ષમ્ય ગણે અને સદ્ગત ગોવર્ધનરામને અપાતી આ નમ્ર અંજલિમાં પોતાનો સૂર પૂરાવે એજ અભ્યર્થના.

" વિજ્યાદશમી "
સં. ૨૦૧૧

રઘુનાથ વિ. બ્રહ્મભટ્ટ,
શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી સમિતિ

—: સરસ્વતીચંદ્ર :—

: નાટ્યરૂપાંતરકાર :
રસકવિ શ્રી. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ

: દિગ્દર્શક :
શ્રી. દેવદાસ પંડયા

: સંગીત દિગ્દર્શક :
શ્રી. ભાનુભાઈ વ્યાસ

: સંગીત :
શ્રી. ભાનુભાઈ વ્યાસ
કુ. વીણા મહેતા

: વાદ્યવૃંદ :
શ્રી. ઘનશ્યામ ઠાકર, શ્રી. મનેશ કંસારા,
શ્રી. છોટાભાઈ ગોર, શ્રી. હરિભાઈ રાવળ,
શ્રી. પ્રેમચંદ સોની, શ્રી. અનુભાઇ જાની

: વેશભૂષા :
શ્રી. મગનલાલ ડ્રેસવાલા,
મુંબઈ

કીંમતી સૂચનો માટે અત્યંત આભારી છીએ,

શ્રી. જશવંત ઠાકરના.

પાત્ર સૃષ્ટિ

સરસ્વતીચંદ્ર	શ્રી. જીતેન્દ્ર પંડયા	માનચતુર	શ્રી ગોવિંદરામ વ્યાસ
ચંદ્રકાન્ત	,, દેવદાસ પંડયા.	વિદ્યાચતુર	,, ભાનુભાઈ વ્યાસ
લક્ષ્મીનંદન	,, કમલેશ ઠાકર	મહેતાજી	,, બળવંતરાય ઠાકર
ધૂર્તલાલ	,, બલરામ વ્યાસ	ભૂપતસિંહરાણા	,, ચંદ્રકાન્ત પટેલ
ધનનંદન	,, રમેશ પટેલ	જમાલ	,, ગોરધનદાસ સુખડીઆ
મૂર્ખદત્ત	,, સુમન રાજ	વિહારપુરી	,, અરવિંદ પટેલ

બુદ્ધિધન	:	શ્રી મોહનભાઈ શાહ	વિષ્ણુદાસ	:	શ્રી રામુભાઈ ભટ
પ્રમાદધન	:	,, ભાગવત બ્રહ્મભટ	મોહનપુરી	:	,, હરિશ ઠાકર
શઠરાય	:	,, અંબુકુમાર પટેલ	બાવો	:	,, બી. કે. બોડાણા
સરદારસિંહ	:	,, અંબાલાલ પટેલ	બાવો	:	,, અમૃત શાહ.
કુમુદ	:	કુ કાંતાબેન શાહ	માલણ	:	કુ મંજુલા દેસાઈ
ગુમાનબા	:	શ્રી. યશોદાબેન પટેલ	ચંદ્રાવલીમૈયા	,,	હર્ષિદાબેન યાજ્ઞિક
કુસુમ	:	કુ. ઈલાબેન યાજ્ઞિક	ભક્તિમૈયા	:	,, મધુબેન દવે
વનલીલા	:	કુ. વીણાબેન મહેતા	બંસરી	:	શ્રી. વિદુલાબેન જહા
અલકકિશોરી	:	શ્રી શારદાબેન ઠાકર	સૌભાગ્યદેવી	:	,, ઈન્દુબેન શાહ
કૃષ્ણકલિકા	:	શ્રી હંસાબેન દેસાઈ	ગુણસુંદરી	:	કુ. કોકિલા દેસાઈ
સુંદરકાકી	:	કુ. શારદાબેન પટેલ			

: કથાવસ્તુ :

વાલકેશ્વરના બંગલામાં સરસ્વતીચંદ્ર ભાવિ પત્ની કુમુદસુંદરીનો પત્ર વાંચતો એની છબી તરફ જોઈ રહ્યો છે. એનો મિત્ર ચંદ્રકાન્ત મીઠી મશ્કરી કરી રહ્યો છે. નવાં શેઠાણી ગુમાનબાએ ઉશ્કેરેલા સરસ્વતીચંદ્રના પિતા લક્ષ્મીનંદન સરસ્વતીચંદ્રને ઠપકો આપે છે. શેઠાણી ગુમાનબા અને એમનો પુત્ર ધનનંદન વાતચીતમાં સરસ્વતીચંદ્રને કાવત્રાનું રહસ્ય અજાણ્યે સમજાવી જાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર પિતાને આશ્વાસન આપી મધ્ય-રાત્રીએ ગૃહત્યાગ કરે છે.

દેશાટને નીકળી સરસ્વતીચંદ્ર નવીનચંદ્ર નામ ધારણ કરી અમાત્ય બુદ્ધિધનના બંધાવેલા શિવમંદિરમાં આશ્રય લે છે. સાહેલીઓ સાથે દર્શને આવેલી કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રનું દૃષ્ટિ મિલન–બુદ્ધિધન, પ્રમાદધન સાથે મિલન–સરસ્વતીચંદ્ર બુદ્ધિધનનો અતિથિ બને છે.

જાતે રંગાયા સિવાય જગતના રંગો જોવા નીકળેલો સરસ્વતીચંદ્ર, શઠરાય બુદ્ધિધનની રાજખટપટના રંગો જુએ છે. બુદ્ધિધન સરસ્વતીચંદ્રને રહસ્ય સમજાવે છે. અર્ધી રાત્રે કુમુદ–સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદયના ભેદો ઉકેલનારું મિલન–વનલીલાનું ગાન–પ્રમાદ–કૃષ્ણકલિકા સરસ્વતીચંદ્ર–કુમુદને એકાંતમાં જોઈ વહેમાય છે.

ખટપટોથી અકળાયેલો સરસ્વતીચંદ્ર બુદ્ધિધનનું ઘર છોડે છે. કુમુદ પિયેર જાય છે. રસ્તામાં બહારવટી-આઓનો હલ્લો થતાં સરસ્વતીચંદ્ર ઘવાય છે. કુમુદ નદીમાં તણાય છે.

સરસ્વતીચંદ્રને એકલો અસહાય જાણી સાધુઓ બચાવી સુંદરગિરિ પર લઈ જાય છે. કુમુદના પિતા વિદ્યાચતુર, ચંદ્રકાન્ત–સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ વિષે ચિંતાતુર બની ઉકેલ ખોળે છે.

સુંદરગિરિ પર સરસ્વતીચંદ્રનો સાધુઓ સાથે, કુમુદનો સાધ્વીઓ સાથે વાર્તાલાપ–આરતી વખતે સરસ્વ-તીચંદ્ર–કુમુદનું આછું અભિજ્ઞાન.

કુમુદની નાની બહેન કુસુમના વિધવા સુંદરકાકી સાથેના વાર્તાલાપમાં ભવ્ય મનોરથ વાંચી વિદ્યાચતુર કુસુમના ભવિષ્ય માટે નિશ્ચય કરે છે. સુંદરગિરિનો સાધુ ચંદ્રકાન્તને સરસ્વતીચંદ્ર વિષે થોડું કહી જાય છે. મુંબઈથી છૂપી પોલીસ ખાતાના અધિકારી સરદારસિંહ સરસ્વતીચંદ્ર–કુમુદની શોધમાં નીકળ્યા છે. સરસ્વતી-ચંદ્રે અર્થદાસને આપેલી વીંટી તેમની પાસે જોતાં બધાંને સરસ્વતીચંદ્ર–કુમુદ જીવે છે અને કોઈ અગમ્ય સ્થાનમાં વસે છે, એની ખાત્રી થાય છે.

વિષ્ણુદાસ મહંતની આજ્ઞાથી સાધુ-સાધ્વીઓ મધુરીમૈયા બનેલી કુમુદ અને નવીનચંદ્રમાંથી યોગી બનેલા સરસ્વતીચંદ્રનું, હૃદયની આંટીઓ ઉકેલવા, ગુપ્ત મિલન યોજે છે. આંટીઓ ઉકલ્યા બાદ સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને સૌભાગ્યદેવી, પ્રમાદધન, ધનનંદન વ. ગુજરી ગયાના પેપરમાં આવેલા સમાચાર વંચાવે છે. કુમુદને આઘાત થાય છે. પણ સરસ્વતીચંદ્ર આશ્વાસન આપે છે.

લક્ષ્મીનંદન-ગુમાન-ચંદ્રકાન્ત-માનચતુર-ગુણસુંદરી, સુંદરકાકી, કુસુમ બધાં સુંદરગિરિ પર આવે છે. વિષ્ણુદાસ સરસ્વતીચંદ્રનો ભગવો વેશ ઉતરાવે છે, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમનું કુમુદને હાથે હસ્તમિલન થાય છે. કલ્યાણગ્રામની યોજના માટે લક્ષ્મીનંદન મોટી રકમ આપે છે. સાધુજનોનો આશીર્વાદ.

× × ×

: માતૃભૂમિને અંજલિ :

અમારું નિત્યનવીન નડીઆદ.
ભરતખંડનો ભવ્ય બગીચો નંદનવન ગુજરાત;
રસવાડીનું સુરભિભર્યું છે પુષ્પ એ પારિજાત, અમારું......
મણિ-બાલ-મનસુખ-ગોવર્ધન ગૌરવ જ્યાં અભિજાત:
જન્મભૂમિ વલ્લભ વિઠ્ઠલની સંસ્કારે રળીઆત, અમારું......
સંતરામ સમ સંત શિરોમણિ આશયથી ઉદાત્ત;
શૌર્ય તેજ ઔદાર્ય અનુપમ આતિથ્યે વિખ્યાત, અમારું......
વિજ્યાદશમી વિમળ શતાબ્દી, ઉજ્જવળ શરદની રાત;
સંસ્કારસ્વામિની જનનીને દે, અંજલિ આ રઘુનાથ, અમારું......

રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ.

: નાટ્ય રૂપાંતર 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંથી ગીતો. :

વનલીલા—

કોઇને ગમતાં ગુલાબ અને કેવડો જો.,
એને સારાં સારાં કહીને સૌ અડે જો......

(પ્રાચીન)

ગમે સૌને ભલે એ મને ના ગમે જો;
મારું મનતો નંદન—વનની કુંજ રમે જો......
ખીલે ભાવના અનેરી, વાસના શમે જો.,
કોઇ રસભોગી ભમરા ત્યાં ના ભમે જો......

રઘુનાથ બ્રહ્મભટ

વનલીલાઃ—

આશાભંગ થઇ ભામિની
રૂવે સ્તુતિ કરે સ્વામિની,
ગયો ચંદ્ર ક્ષિતિજ તજી ક્યાંય-
પડ્યું તિમિરે કુમુદ મીંચાય—

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

કૃષ્ણકલિકા— આજ મારા મધુવનમાં મ્હેકે પરાગ,
કોયલ રસગાન કરે.,
મધુકર મધુપાન કરે.,
પંચમની તાન ભરે ઉરમાં અનુરાગ.....
રસ ઉપવન કુંજ સદન.,
મોહનનાં મસ્ત નયન.,
ફાગણના ફાગ આજ જગવે છે આગ.....

રઘુનાથ બ્રહ્મભટ

સરસ્વતીચંદ્ર— માનસસરમાં ઉછરેલી તું, કેમ દિવસ અહીં કાઢે.,
સારસ શુદ્ધ તરે વિકસેલાં, અલિકુલ ગુંજા માંડે ....રે
માંડી ગુંજા એ સરી જાતાં, સુરભિ પરાગની માંહે ...રે
સુરભિ પરાગ કહે 'સુરભિ ખરી, પ્રસરે સલિલ પ્રવાહે',
એ માનસમાં ઉછરેલી તું, પડી અહીં આજે.....

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

વનલીલા— ઊભા રહો તો કહું વાતડી બિહારીલાલ,
તમ માટે ગાળી મેં તો જાતડી...બિહારીલાલ
જે દાડાના મળ્યાતા મધુ—વનમાં...બિહારીલાલ...
તલાવેલી લાગી છે મારા તનમાં ..બિહારીલાલ
ઊભા રહો તો કહું વાતડી ..

દયારામ

વનલીલા— રાતલડી તો શરદની અજવાળી,
કાના તારી કીકી કામણગારી...રે...રાતલડી.

દયારામ

એવાં શાં અંજન આંજ્યાં વનમાળી,
ભોળી રાધા તન—મન ગઈ વારી...રે...રાતલડી

રઘુનાથ બ્રહ્મભટ

(નેપથ્યે) અખંડ રહો અખંડ — મારી અખંડ માઝમરાત
પિયુ વિના મારા દોઘલા દાડા, કેમ કર્યા ના જાય,
મારી અખંડ માઝમરાત...

પ્રાચીન

સાધુઓ :—

પ્રકાશ ઝીલો—પ્રકાશ ઝીલો—પ્રકાશ ઝીલો.....
આતમ દીપક બળે;
અલખની જ્યોત અજબ ઝળહળે,
ભેદ ના સમજે તે ટળવળે,

જુગ જુગનાં અંધારાં છાયાં, જગથી મોટી માયા:
સંત તમારા આતમદીપનાં તેજ નથી ઓલવ્યાં;......
. . . . પ્રકાશ ઝીલો...પ્રકાશ ઝીલો......

રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ

વિહારપુરી —

સુંદરગિરિના શ્રૃંગ પર વસે કુમુદ નિશિકાન્ત,
જડ જેવો દ્રવતો શશી સ્મરી રસમગ્ન શશીકાંત:

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

ચન્દ્રકાન્ત—

ક્યાં તુજ તે વૈરાગ્ય રસિક, તુને ભટકાવી લઈ જ જશે
ક્યાં હરિણાક્ષી હરિણી સમી; સ્વચ્છંદ વિહાર વને ભમશે:
પકડાઈ ગયો પળવાર અલિ; સરસિજ ઉરે રજની રમતાં;
થયું પ્રાતઃ ગયો ઊડી ના ભરમાય અનુભવી
દક્ષિણ કંઈ રમતાં.—

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

જય યદુનંદન: જય જગવંદન
માધવ કૃષ્ણ મુરારિ—
વિશ્વ સકલના પાલક ધારક; દીન જનોના દૈન્યવિદારક,
વૃન્દાવનવિહારી—
પુરુષોત્તમ પરમેશ પરાત્પર; રાસેશ્વર રસિયા રાધાવર,
સૃષ્ટિમાં રાજે સચરાચર ગોવર્ધન ગિરધારી—

ઘનશ્યામ ઠાકર

છાયાકુમુદ—

લીધો લીધો ભગવો વ્હાલે ભેખ, સુંદર થયો જોગી રે.
મને વ્હાલો લાગે એનો વેશ, થયો બ્રહ્મભોગી રે...
ચંદ્ર જોગીની સાથ કુમુદ, જોગણ થઈ ચાલી રે.
વ્હાલા પ્રીતિનો સાધીશું ખેલ, રહીશું મ્હાલી રે...
જૂઠા જગનો કીધો છે ત્યાગ, સાચો રસ ઝીલશું રે
એમાં ના મળે આળ પંપાળ, અદ્વૈતથી રીઝશું રે...

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

કુમુદ—

વાંસલડી વાજે, જોગીડા તારી વાંસલડી વાજે,
ભાવનાના ભેદ ભર્યાં મંજુલ એ ગાન
એકવાર ફરી ગાજે—જોગીડા...

વાંસલડીમાં લખનું અલખ વાજે;
મારા તારા અદ્વૈત ને ગાજે,
જોગણ રોજ સંભાળશે સાંજે—જોગીડા...

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

કુમુદ:—
પ્રીતિ જાગી હૈયે મુજ સાચી.,
પ્રીતિ નરની ય જોઈ મેં ઝાઝી,
ખરી પ્રીતિ ધરી ખોટી દીઠી,
ધર્યો ગેરૂ નરે કરી પીઠી.

સરસ્વતીચંદ્ર—
જોગી શાન્તિથી પ્રીતિ ઝીલે છે.,
કુમુદ નીરખેને ચંદ્ર ખીલે છે,
કુમુદ મીંચાતાં ચંદ્ર મીંચાતો.,
એનો યોગ કદી નથી થાતો.

કુમુદ—
જોગી રાજ ઊભા રહો ને જરી.,
મને વાટ બતાવો ને ખરી,
પડી વનમાં છે રાત અંધારી
ભમું એકલી ઘરને વિસારી.

સરસ્વતીચંદ્ર—
જોગી બોલ્યા બેટા રખે જાતો,
એણી પાસ રખે લલચાતો.

કુમુદ—
મને એવો મળ્યો એક જોગી
પ્રીતિ ખોટી જાણી ખરી ખોધી.

સરસ્વતીચંદ્ર—
પ્રીતિને નામે સળગાવે આગ,
નારી નરને કરે બાળી ખાખ

કુમુદ—
પ્રીતિ પુરુષમાં હો કે ન હો.,
સ્ત્રીને કોમળ હૈયે વસી હો.,
આશા છે નહીં તો ય ધરું છું.,
જીવ છે નહીં તોયે જીવું છું.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

× × ×

(નેપથ્યે)

વ્રજ વ્હાલું રે વૈકુંઠ નથી જાવું,
ત્યાં મુજ નંદનો કુંવર ક્યાંથી લાવું...
વ્રજ વ્હાલું રે...

દયારામ

: દ્વિતીય વિભાગ :

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન : ૧૯મું અધિવેશન : નડિયાદ.
તા. ૨૭–૨૮–૧૦–૧૯૫૫.

આગામી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૯મા સંમેલનના નોંધાયેલા સ્થાનિક કારોબારી સભા તથા સત્કાર મંડળના સભ્યોની પ્રથમ સંયુકત સભા તા. ૧૪–૮–'૫૫ને રવિવારે બપોરે ૩ા વાગે શ્રી ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળાને મેડે શ્રી પોપટલાલ યાજ્ઞિકના પ્રમુખપદે મળી હતી. આ સભામાં નીચે દર્શાવ્યા મુજબના નિર્ણયો લેવાયા હતા :–

(૧) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯મું સંમેલન તા. ૨૭–૨૮ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૫ના બે દિવસો દરમિયાન સાક્ષરભૂમિ નડિયાદને આંગણે ભરાવાનું છે તેના પ્રમુખ તરીકે ગૂજરાતના સાહિત્યસ્વામી તરીકે જાણીતા એવા શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શીની સર્વાનુમતે વરણી કરવામાં આવે છે.

(૨) સત્કારમંડળના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. કાન્તિલાલ છ. પંડ્યાનું નામ નક્કી કરવામાં આવે છે.

(૩) સત્કારમંડળના ઉપપ્રમુખો તરીકે નીચેની વ્યક્તિઓની વરણી કરવામાં આવે છે :—

૧ શ્રી પોપટલાલ જી. યાજ્ઞિક
૨ ,, ચીમનલાલ ન. મહેતા
૩ ,, શિવાભાઈ ભુલાભાઈ પટેલ
૪ ,, ત્રિભોવનદાસ ડોસીભાઈ પટેલ
૫ ,, રણજિતલાલ દલાલ
૬ ,, માધવલાલ ભાઈલાલ શાહ
૭ ,, ખેચરદાસ મગનલાલ શાહ
૮ ,, મનમોહનદાસ દેસાઈ
૯ ,, રઘુનાથ બ્રહ્મભટ
૧૦ શ્રી. રણછોડભાઈ ખુ. પટેલ
૧૧ ,, રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
૧૨ ,, ગોકળભાઈ સોમાભાઈ પટેલ
૧૩ ,, ઝવેરભાઈ ભુલાભાઈ પટેલ
૧૪ ,, મણિબેન વલ્લભભાઈ પટેલ
૧૫ ,, ફુલસિંહજી ડાભી
૧૬ ,, ડૉ ઈશ્વરભાઈ ડી. પટેલ
૧૭ ,, ઉત્સવભાઈ પરીખ

(૪) સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ તરીકે શ્રી ખેચરદાસ મગનલાલ શાહની વરણી કરવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત પરિષદ અંગે જુદા જુદા વિભાગોમાં નીચેના સભ્યોની વરણી કરવામાં આવે છે. અને તેમાં દરેક સમિતિના સભ્યોને નવા સભ્યો કોઓપ્ટ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

સંચાલક મંડળ :—

૧ શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકર
૨ ,, અંબાલાલ લલ્લુભાઈ પટેલ
૩ ,, પ્રો. અનામી
૪ ,, ચુનીભાઈ મૂળજીભાઈ પટેલ
૫ ,, કુસુમબેન પટેલ
૬ ,, પ્રો. પંડ્યા
૭ ,, સોમાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ
૮ ,, મધુસુદન ઠાકર
૯ શ્રી ચંદ્રકાન્ત ફુલચંદભાઈ શાહ
૧૦ ,, વિષ્ણુપ્રસાદ મોહનલાલ દેસાઈ
૧૧ ,, ચંદ્રવદન ભટ
૧૨ ,, ફુલાભાઈ શામળભાઈ પટેલ
૧૩ ,, અજિત ડાભી
૧૪ ,, બંસીલાલ બિહારીલાલ દેસાઈ
૧૫ ,, મોહનલાલ છગનલાલ શાહ
૧૬ ,, નિત્યાનંદ ઠાકર
૧૭ ,, રમણલાલ ના. શાહ

ખજાનચી :—

૧ શ્રી. બંસીલાલ બિહારીલાલ દેસાઇ ૨ શ્રી મોહનલાલ છ. શાહ
૩ શ્રી. ગોકળભાઈ સોમાભાઈ પટેલ

અમદાવાદ-વડોદરા રેડિયો કેન્દ્રો સાથે પત્રવ્યવહાર :—

૧ શ્રી પ્રો. અનામી સંવાહક ૨ શ્રી રઘુનાથ કવિ

મુખ્ય કાર્યાલય વિભાગ :—

૧ શ્રી ચુનીભાઇ મૂળજીભાઇ પટેલ સંવાહક
૨ ,, રતિલાલ મૂળજીભાઇ દવે
૩ ,, સોમાભાઇ વલ્લભભાઇ પટેલ
૪ ,, રમણિકલાલ માણેકલાલ શાહ
૫ શ્રી મોતીલાલ બાપુજીભાઇ શાહ
૬ ,, અંબાલાલ સી. ભટ
૭ ,, નિત્યાનંદ ઠાકર

પૂછતાછ વિભાગ :— શ્રી નિત્યાનંદ ઠાકર સંવાહક

ટપાલ :— શ્રી બચુભાઇ શાહ

નિબંધ સમિતિ :—

૧ શ્રી પ્રો. અનામી સંવાહક
૨ ,, શાન્તિલાલ ઠાકર
૩ ,, ઉપેન્દ્ર પંડ્યા
૪ ,, પ્રો. રામચંદ્ર પંડ્યા
૫ શ્રી મણિલાલ ઠાકર
૬ ,, ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ
૭ ,, રતિલાલ મૂ. દવે

સરભરા સમિતિ :—

૧ શ્રી રમણલાલ નારણદાસ શાહ સંવાહક
૨ ,, મોહનભાઈ છ. શાહ
૩ ,, વિષ્ણુપ્રસાદ મો. દેસાઈ
૪ ,, સતાભાઇ ગો. વૈદ્ય
૫ ,, રામભાઈ એચ. પટેલ
૬ ,, જીવણભાઇ ગો. શાહ
૭ ,, પ્રભાબેન લ. દવે
૮ ,, ચંદ્રકાન્ત મા. મહેતા
૯ ,, મધુભાઇ લ. પટેલ
૧૦ ,, નિત્યાનંદ ઠાકર
૧૧ શ્રી રમેશચંદ્ર સ. વૈદ્ય
૧૨ ,, ધૂળાભાઈ ન. પટેલ
૧૩ ,, ચંદુભાઇ રામભાઈ પટેલ
૧૪ ,, મણિબેન ર. પટેલ
૧૫ ,, ફુલાભાઈ શામળભાઈ પટેલ
૧૬ ,, અંબાલાલ મ. પટેલ
૧૭ ,, રતિલાલ મ. શાહ
૧૮ ,, સારાભાઇ ભો. ચોકસી
૧૯ ,, પશાભાઈ વા. પટેલ

પ્રચાર સમિતિ :—

૧ શ્રી ચંદ્રકાન્ત ફુલચંદભાઇ શાહ સંવાહક
૨ ,, શંકરલાલ પુરોહિત
૩ ,, નટુભાઇ દેસાઇ
૪ ,, સોમાભાઈ પટેલ
૫ શ્રી રાજેન્દ્ર મહેતા
૬ ,, રણછોડભાઇ પ્રજાપતિ
૭ ,, શંકરભાઈ સુતરિયા

સ્વયંસેવક સમિતિ :—

૧ શ્રી વિષ્ણુભાઈ મો. દેસાઈ સંવાહક
૨ શ્રી પશાભાઇ ભા. પટેલ
૩ શ્રી શારદાબેન ઠાકર

પ્રદર્શન વિભાગ :—

૧	શ્રી	મોહનભાઈ છે. શાહ	સંવાહક	૬	શ્રી	નટુભાઈ દેસાઈ
૨	,,	ચંદ્રવદન ભટ	મંત્રી	૭	,,	રતિલાલ પુ. શાહ
૩	,,	કુસુમબેન પટેલ		૮	,,	રણછોડભાઇ પ્રજાપતિ
૪	,,	પ્રો. સી. સી. શાહ		૯	,,	નિત્યાનંદ ઠાકર
૫	,,	શકુન્તલાબેન દત્ત				

સુશોભન સમિતિ :—

૧	શ્રી	ચંદ્રવદન ભટ	સંવાહક	૫	શ્રી	શકુન્તલાબેન
૨	,,	કાન્તિલાલ દવે		૬	,,	કપિલાબેન દલાલ
૩	,,	કુસુમબેન પટેલ		૭	,,	રતિલાલ પુ. શાહ
૪	,,	પ્રભાબેન લ. દવે				

નાટ્ય વિભાગ :—

૧	શ્રી	અજીત ડાભી	સંવાહક	૫	શ્રી	અંબાલાલ સી. ભટ
૨	,,	દેવદાસ પંડ્યા		૬	,,	મધુસૂદન ઠાકર
૩	,,	જશવંત ઠાકર		૭	,,	શિવશંકર દવે
૪	,,	ડૉ. ગોરધનભાઇ મ. પટેલ				

સત્કાર મંડળના સભ્યોમાંથી ચૂંટાયેલા દશ પ્રતિનિધિઓ :—

૧	શ્રી	બાબુભાઇ જશભાઇ પટેલ	૬	શ્રી	કુસુમબેન પટેલ
૨	,,	બેચરદાસ મગનલાલ શાહ	૭	,,	શાન્તિલાલ ઠાકર
૩	,,	શિવાભાઈ ભુલાભાઈ પટેલ	૮	,,	પ્રો. અનામી
૪	,,	ચુનીભાઇ મૂળજીભાઇ પટેલ	૯	,,	પ્રો રામચંદ્ર પંડ્યા
૫	,,	અંબાલાલ લલ્લુભાઈ પટેલ	૧૦	,,	મણિલાલ ઠાકર

ઉપરોક્ત નિર્ણયો લેવાયા બાદ સભાનું કામકાજ બંધ કરવામાં આવ્યું હતું.

નડિયાદ — **પો. જ. યાજ્ઞિક**
પ્રમુખ

તા. ૧૪–૮–'૫૫

વાંચી મંજૂર કરવામાં આવે છે.

બેચરભાઈ મ. શાહ
પ્રમુખ

: ભૂમિકા :

— ભૂતકાળને પગલે પગલે —

અમદાવાદમાં પહેલાં ગુજરાત સાહિત્યસભાની સ્થાપના થઇ અને તેના પ્રાણરૂપ શ્રી. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા હતા. તેના વિવિધ ઉદ્દેશોમાં એક ઉદ્દેશ સાહિત્યપરિષદ ભરવાનો પણ હતો. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યોપાસકોનું સંમેલન યોજવાની તીવ્ર ઊર્મિ શ્રી. રણજીતરામને હતી. આને પરિણામે શ્રી રણજીતરામ અને ઉત્સાહી કાર્યકરોના પ્રયત્નથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો જન્મ થયો.

પહેલી પરિષદ ૧૯૦૫ના જૂનની આખર અને જુલાઈની શરૂઆતમાં અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ હોલમાં સાહિત્ય શિરોમણિ શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી. નડિયાદમાં તે વખતે નિવૃત્તિ ભોગવતા શ્રી. ગોવર્ધનભાઈનું સ્થાન ભારતના પ્રૌઢ વિચારકોમાં અગ્રગણ્ય હતું અને પરિષદ એમના જેવા સાહિત્યધુરંધરને પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે મેળવવા તથા તેમના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થઇ હતી. અમદાવાદના અનેક જાહેરમંડળોએ પ્રતિનિધિઓ મોકલી પરિષદના કાર્યમાં સક્રિય સાથ આપ્યો હતો

૧૯૦૧ સુધીમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' ના ચારે ભાગ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હતા. ગુજરાતના અગ્રગણ્ય અને ભારતના ગંભીર વિચારકોમાંના એક તરીકે શ્રી. ગોવર્ધનરામે ઉન્નત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સમસ્ત ગુજરાતે એમને પરિષદના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે વધાવ્યા. સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ હતા.

× × ×

શ્રી. ગોવર્ધનરામે પ્રમુખ તરીકેના પોતાના વિદ્વત્તાભર્યા પ્રવચનમાં ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રાચીન વૃક્ષ અને તેમાંથી ઊગેલી પેરાઈઓનું સિંહાવલોકન કર્યું અને આપણી અર્વાચીન વડવાઈઓ ભલે નવી ભૂમિઓમાં પ્રવેશ કરે પણ તેમનું મૂળ પોષણ જો આ પ્રાચીન વૃક્ષોમાંથી જ સતત ધારારૂપે ચાલ્યું આવશે તો જ તે આપણા લોકના જીવનમાં ભળી શકશે. ('ગુ. સા. પ. નો સુવર્ણ–મહોત્સવ' માંથી)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નવમું અધિવેશન.
નડિયાદ, ઑક્ટોબર ૧૯૨૮.

નડિયાદના નાગરિકોની એક સભા તા. ૫–૬–૧૯૨૬ ને દિવસે શ્રી. ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય હોલમાં મળી હતી, જેમાં પરિષદ નડિયાદ ભરવા માટે તથા વિવિધ સમિતિઓ નીમવા માટે વ્યવસ્થા થઈ હતી. સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાની નિયુક્તિ થઈ હતી. પરિષદના મુખ્ય પ્રમુખ તરીકે શ્રી. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવની સર્વાનુમતે વરણી થઈ હતી. આ પરિષદમાં પાંચ વિભાગો રાખવામાં આવ્યા હતા. સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, ઈતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝા, વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. કુંવરજી નાયક, ધર્મ–તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા અને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતાની વરણી થઈ હતી.

તા. ૨૬–૧૦–૨૮ ને દિવસે શ્રી. સંતરામ મંદિરના વિશાળ વરંડામાં બપોરે બે વાગ્યે પરિષદનો આરંભ થયો હતો. શ્રી. કેશવલાલ ધ્રુવ, શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેટિયા, શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોર, શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી. મોહનલાલ દવે, શ્રી. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી, શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, શ્રી. નર્મદાશંકર મહેતા, શ્રી. હીરાલાલ પારેખ, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે વગેરે હાજર રહ્યા હતા. સંદેશાઓમાં ખાસ

મહાત્મા ગાંધીજીનો હતો. ગુજરાતના ગરીબોને ન ભૂલવાની તેમની ખાસ ભલામણ હતી. ઉપરાંત શ્રી. મટુભાઈ કાંટાવાળા વગેરેના પણ સંદેશા હતા.

સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી. છગનલાલ પંડ્યાનું ભાષણ વંચાયા બાદ શ્રી. ચીમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતાએ શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવની પ્રમુખપદ માટે દરખાસ્ત મૂકી હતી અને તેને શ્રી. કેશવલાલ ધ્રુવ, શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોર, કેપ્ટન જોરાવરસિંહ અને શ્રી. અબ્બાસ સાહેબે ટેકા આપ્યો. બાદ પ્રમુખ શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવે તેમનું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું. પરિષદના ઉદ્દેશ અને કર્તવ્ય વિષે તેમણે ચર્ચા કરી; અને ગઈ સાઠીની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સુન્દર અને મિતાક્ષરી ભાષામાં અવલોકન કર્યું હતું. ત્યારબાદ વિભાગીય પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં. બપોરે વિષયવિચારિણી સમિતિ મળી હતી. ત્યારબાદ નિબંધવાચન થયું હતું. ત્રીજે દિવસે પણ તે ચાલુ રહ્યું. અને પછી ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા. મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલો વગેરે છપાવવા વિષે, પરિષદના ઠરાવોનો કેવો અમલ થયો તેનો અહેવાલ આપવા વિષે, પરિષદ અને મંડળના બંધારણમાં ફેરફાર કરવા વિષે, ગુજરાત યુનિવર્સિટી સમિતિને સહકાર આપવા વિષે, ઉચ્ચ સ્ત્રી કેળવણી માટે વિદ્વાનોનાં વિવિધ મંડળો સ્થાપવા માટે, બાળ સાહિત્ય માટે, અન્ય પ્રાંતીય પરિષદોમાં ભાગ લેવા માટે તથા પરસ્પર પ્રતિનિધિઓ મોકલવા માટે, માતૃભાષામાં કેળવણી અને પાઠ્ય પુસ્તકો માટે, ચારણી સાહિત્ય માટે, કોશ વિષે, ખેતીવાડીના સાહિત્ય માટે તથા ઈતિહાસના સંશોધન માટે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. વિજ્ઞાન વિભાગમાં વિજ્ઞાનની એક ખાસ સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

(ગુ. સા. પ. નો ' સુવર્ણ–મહોત્સવ ' માંથી)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ–દસમું અધિવેશન
નડિયાદ, ડીસેમ્બર ૧૯૩૧

આગામી દશમી પરિષદ પણ નડિયાદમાંજ ભરવી એવો એક ઠરાવ નવમી પરિષદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ માટે એક જાહેર સભા નડિયાદમાં તા. ૧–૧૧–૨૮ ને દિવસે ભરવામાં આવી હતી. કારોબારી સભાના પ્રમુખ શ્રી. ચીમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતા નીમાયા હતા અને પરિષદના મુખ્ય પ્રમુખ તરીકે શ્રી. ભુલાભાઈ જીવણજી દેસાઈની વરણી થઈ હતી. આ પરિષદ ખાસ કરીને પરિષદના બંધારણ પરત્વે હતી અને તેથી તેમાં નિબંધો મંગાવવામાં આવ્યા ન હતા. નવમી સાહિત્ય પરિષદે જે સમિતિ નીમી હતી તે સમિતિ તરફથી બંધારણ રજૂ થયું હતું અને તે ઉપર જ મુખ્યત્વે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો.

સત્કાર મંડળના પ્રમુખ શ્રી. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીએ પોતાનું "સ્વાગત–ગીતા" ભાષણ વાંચ્યું હતું. ત્યાર બાદ સંદેશાઓ વંચાયા હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો સંદેશો હતો જેમાં ગરીબ પ્રજા માટે સાદું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય તેની ભલામણ હતી. ઉપરાંત શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી. ખબરદાર, શ્રી. મટુભાઈ કાંટાવાળા, શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવ વગેરેના સંદેશા પણ હતા. સંદેશાઓ વંચાયા પછી પ્રમુખ શ્રી. ભુલાભાઈ જીવણજી દેસાઈએ પોતાનું ભાષણ વાંચ્યું હતું. તેમણે ગાંધીયુગના ગુજરાતી સાહિત્ય સંબંધી ચર્ચા કરી હતી. ત્યાર બાદ બંધારણ સમિતિએ રજૂ કરેલા ખરડાની કલમવાર ચર્ચા કરી તેમાં યોગ્ય ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હતા. મહત્ત્વના ફેરફાર તરીકે સાહિત્ય પરિષદને સ્થાને સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન તથા પરિષદમંડળને સ્થાને સાહિત્ય પરિષદ એવાં નામો રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

શ્રી. ખબરદાર કનકોત્સવને સત્કારતો ઠરાવ, તેમજ પરિષદના બંધારણને અમલમાં મૂકી રજીસ્ટર કરાવવા માટેના ઠરાવ પસાર થયા હતા. આગામી પરિષદ કાઠિયાવાડમાં ભરવાનું નક્કી થયું હતું.

(' ગુ. સા. પ. નો સુવર્ણ–મહોત્સવ ') માંથી)

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન નડિયાદ—અહેવાલ.

ગુરુવાર, તા. ૨૭–૧૦–૫૫

સવારમાં નવ વાગે સંમેલનનો પ્રારંભ પ્રાર્થનાથી અને કવિ નર્મદના ' જય જય ગરવી ગૂજરાત ' ગીતથી થયો હતો. ત્યાર પછી સત્કાર મંડળના પ્રમુખ શ્રી. કાન્તિલાલ પંડ્યાનું વ્યાખ્યાન થયું હતું. પછી તેમણે મુંબઈ પ્રાંતના રાજ્યપાલ માનનીય શ્રી. મહેતાબને હાર પહેરાવ્યો હતો, અને તેમનું મંગલ પ્રવચન કરવા વિનંતિ કરી હતી.

માનનીય શ્રી. મહેતાબે હિંદીમાં બોલતાં જણાવ્યું હતું કે મોટે ભાગે લક્ષ્મી અને સરસ્વતીનો યોગ વિરલ હોય છે. છતાં ગૂજરાતે તે વિરોધાભાસ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં તે તે પ્રાંતીય ભાષાની પરિષદ સ્થપાઈ ન હતી, ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સ્થાપી તે દિશામાં પહેલ કરી છે. અહિંસા અને પ્રેમ દ્વારા હિંદની આઝાદી મેળવવાનો બીજો વિરોધાભાસ પણ રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી દ્વારા ગૂજરાતે જ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. પરશુરામે પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી હતી. પણ તે કટકે કટકે, એકવીસવાર, પણ સરદાર પટેલ દ્વારા એક જ સપાટે હિંદની પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી ગૂજરાતે ત્રીજો ચમત્કાર સિદ્ધ કર્યો છે. સાહિત્યિક પુરુષ–કવિ રાજાઓને મહાન બનાવી શકે છે, અને હલકા પણ પાડી શકે છે. વાલ્મીકિએ રામચંદ્રને મહાન બનાવ્યા, તુલસીદાસજીએ રામચરિતમાનસ દ્વારા રામચંદ્રને અવતાર બનાવ્યા. કવિ અને લેખક પ્રજાને ઘડે છે, આદર્શો આપે છે, માર્ગદર્શન કરાવે છે, નવીન સાહસો પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. માટે પ્રજાકીય જીવનમાં કવિનું, લેખકનું, સાહિત્યિક પુરુષનું સ્થાન બહુ મોટું છે. આ મહત્તા સમજી તમે બધા આ પરિષદનું કામકાજ ચલાવો તેવી મારી મંગલમય પ્રાર્થના છે.

ત્યાર બાદ પરિષદનું પ્રમુખ સ્થાન લેવા શ્રી. બેચરદાસ શાહે શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શીનું નામ સૂચવ્યું હતું. ત્યાર પહેલાં દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ અને ગૂજરાત યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર શ્રી. હરસિદ્ધભાઇ દિવેટિયાએ શ્રી. મુન્શીની તે પદ માટે યોગ્યતા માટે વિસ્તૃત વિવેચનો કર્યાં હતાં, અને સીમાડા પંચની ભલામણોના કટોકટીને પ્રસંગે, પ્રાદેશિક વિભાગોને નકકી કરતી વખતે અને અનેક ભાષાઓના ગૂંચવાડાભરેલા પ્રસંગે તેમની અનિવાર્ય જરૂરિયાત પર ખાસ ભાર મૂકયો હતો. શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ તે દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં, શ્રી. મુન્શીને ફૂલહાર અર્પણ થયા હતા અને તેમણે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું હતું.

ત્યાર પછી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી શ્રી. જયંતકૃષ્ણ હ. દવેએ પરિષદને સફળતા ઇચ્છતા સંદેશાઓનું વાચન કર્યું હતું, જે સંદેશા મોકલનાર વ્યકિતઓનાં નામનો નિર્દેશ શતાબ્દી મહોત્સવના સમારંભ વખતે વંચાએલા સંદેશાઓની સૂચિમાં આવી જાય છે. ત્યાર બાદ શ્રી. જયંતકૃષ્ણ દવેએ તેમના પુસ્તક ' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો સુવર્ણ મહોત્સવ' પરિષદ પ્રવૃતિ અને અર્વાચીન સારસ્વત પ્રવાહમાંથી કેટલાક જરૂરી ફકરાઓ વાંચી બતાવ્યા હતા. તેમાં ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભારતીય વિદ્યાભવન, મ. સ. વડોદરા યુનિવર્સિટી, શ્રી. અરવિંદની વિચાર ધારા, ગોંડલનરેશ દ્વારા ભગવદ્ ગોમંડલ કોશ, લોકસાહિત્ય પ્રવૃત્તિ, નવજીવન કાર્યાલય, સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય વગેરેની પ્રવૃત્તિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને અત્યારનાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સામયિકો અખંડાનંદ, સંસ્કૃતિ, દક્ષિણા, ઊર્મિ, કુમાર, નવચેતન, નાગરિક, પ્રસ્થાન, નચિકેતા, મનીષા વગેરેનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

ત્યાર બાદ પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શીએ પોતાનું પ્રમુખ તરીકેનું પ્રવચન કર્યું હતું. પછી શ્રી મુન્શીજીએ મધ્ય પ્રાંતના સભ્ય માનનીય શ્રી. મનોહરભાઇ બાબરભાઈ પટેલને ફુલહાર અર્પણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે તેમણે પરિષદના રસોડાનો બધો ખર્ચ ઉપાડી લઇ આશરે દશબાર હજારનું ખર્ચ પોતાને માથે લઈ લીધું છે, માટે તેમની સી. જે. પટેલની કું. નો ખાસ આભાર માન્યો હતો, અને શ્રી. મનોહરભાઈ પટેલને તેમનું કલાવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું વ્યાખ્યાન આપવા વિનંતિ કરી હતી.

ત્યારબાદ શ્રી મનોહરભાઈ પટેલે પોતાનું પ્રવચન હિંદીમાં કર્યું હતું, અને કલા વિભાગનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાયું જાહેર કર્યું હતું. કલાપ્રદર્શનમાં ચિત્રવિભાગમાં નડિયાદના કલાકાર શ્રી દશરથ પટેલની કૃતિઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. ગુજરાતના અગ્રગણ્ય કલાકારોનો સહકાર આ પ્રદર્શનને મળ્યો હતો તે તેની વિલક્ષણતા હતી. તેમાં નાટ્ય વિભાગ શ્રી કમલેશ ઠાકરે મહેનત લઈ યોજેલો. તે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો. તે વિભાગમાં શ્રી રમણિક દેસાઈનો અમૂલ્ય ઓપેરા-સંગ્રહ રજૂ થયો હતો. પ્રદર્શનને સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવાનો અને તેની સજાવટ કરવાનો યશ શ્રી ચંદ્રવદન ભટ્ટ અને શ્રી મોહનલાલ છ. શાહને ફાળે જાય છે.

ત્યારબાદ ભોજન અને વિશ્રાન્તિ પછી બપોરે ૩॥ વાગે પરિષદનું કામકાજ શરૂ થયું હતું. શરૂઆતમાં એક ગીત ગવાયા બાદ પત્રકારત્વ વિભાગના પ્રમુખ શ્રી મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈએ પોતાનું ભાષણ વાંચ્યું હતું. પછી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી પ્રાણજીવન પાઠકે તેમના વ્યાખ્યાનનો સાર મૌખિક રીતે આપ્યો હતો. પછી કેળવણી અને સંસ્કાર વિભાગના પ્રમુખ શ્રી લાલભાઈ દેસાઈએ પોતાના વ્યાખ્યાનનો સાર મૌખિક રીતે આપ્યો હતો, જેમાં જ્ઞાન, ગમ્મત અને ટકોરનું સુંદર સંમિશ્રણ હતું. પછી વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી ડૉ. રતિલાલ આઠવલેએ પોતાનું વ્યાખ્યાન વાંચ્યું હતું.

રાતે ૯ થી ૧૧ સુધી ભારતીય વિદ્યાભવનના સુંદર તાલીમ પામેલા કલાકારોએ પોતાના "રામશબરી" નાં સમૂહનૃત્યો તથા ગીતોમાંથી મયૂરનૃત્ય, ભીલનૃત્ય, માછીમારનૃત્ય, મૃદંગ, રામજન્મ, મૃદંગ વિલાસ, રાવણ જટાયુ નૃત્ય, અને નાદ-મૃદંગના કલા પ્રયોગો વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયની રંગભૂમિ પરથી આપ્યા હતા. તેમના કલાપ્રયોગો નડિયાદ માટે અદૃષ્ટપૂર્વ હતા. લોકોની ઠઠ જામી હતી. તેમના પ્રયોગોના અનેરા આકર્ષણે અદ્ભુત રંગ જમાવ્યો હતો. લોકોની ભીડમાંથી અવ્યવસ્થા જન્મતાં પ્રમુખ શ્રી મુન્શીજી રંગમંચ પર ચઢી ગયા હતા. અને એક માબાપથી વિખૂટા પડેલા બાળકને ઊંચકી ને બાળક સહીસલામત છે અને તેનાં માતપિતા ચિંતા કર્યા સિવાય ને બાળકને લઇ જાય' તેવી જાહેરાત કરી, લોકસમૂહની સહાનુભૂતિ પોતા પ્રત્યે ખેંચી, પોતે લાવેલા લખનૌના પ્રસિદ્ધ ગવૈયા શ્રી ડોલોટા મારફત "વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ" એ નરસિંહ મહેતાનું, ગાંધીજીને પ્રિય ભજન ગવરાવતાં, પોતે તાલ આપવા તાળી વગાડતાં, લોકો પાસે પોતાનું અનુકરણ કરાવતાં, બેકાબુ ટોળાને શાન્ત, વ્યવસ્થિત બેસાડી દઈ, મેદનીમાં શાન્તિ સ્થાપી હતી, અને રામ શબરીના કલામય નૃત્ય પ્રયોગોને આગળ વધવા અનુકૂળ વાતાવરણ જાદુઇ રીતે ફરી સ્થાપ્યું હતું. આ તેમની હાજર-બુદ્ધિવાળા લોકનેતૃત્વથી જનમેદની ખુશ થઈ ગઈ હતી., અને તેમના પર મુગ્ધ બની ગઇ હતી. તેમના પ્રયાસથી નડિયાદને આંગણે પરિષદના પ્રેક્ષકો સમક્ષ ભજવાયેલા રામશબરીના નૃત્ય પ્રયોગો આ ત્રણેય દિવસોમાંના બધા કાર્યક્રમોમાં એક ચિરસ્મરણીય, અવિસ્મરણીય કાર્યક્રમ તરીકે રહેશે. તેને માટે નડિયાદ અને પરિષદ તેમની ઋણી છે.

શુક્રવાર તા. ૨૮-૧૦-'૫૫.

સવારે ૮॥ વાગે કામકાજ શરૂ થતાં પહેલાં આગલા દિવસના બાકી રહેલાં ત્રણ વિભાગીય પ્રમુખોનાં—સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ શ્રી ઉમાશંકર જોશી અને પુરાતત્ત્વ અને સંશોધન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાનાં વ્યાખ્યાનોનો સાર તેમણે મૌખિક રીતે આપ્યો હતો. લોકોનો રસ અદમ્ય અને અખૂટ હતો, અને હાજરી ખૂબ મોટી હતી. ત્રીજા વ્યાખ્યાતા હતા શ્રી ડી. છ. વ્યાસ. શ્રી વ્યાસે રમૂજી ટકોર કરતાં કરતાં સારગર્ભ રજૂ કર્યો હતો.

ત્યાર બાદ સાહિત્ય વિભાગના અને પરિષદમાં વાંચવા માટે પસંદગી પામેલા નિબંધોનું વાચન મુખ્ય મંડપમાં જ શ્રી. ઉમાશંકર જોશીના પ્રમુખપદે થયું હતું, અને બાકીના વિભાગોના પ્રમુખોના પ્રમુખપદે પસંદગી પામેલા નિબંધોનું વાચન પાસેની શ્રી સંતરામ વિદ્યાશાળાના જુદા જુદા ઓરડાઓમાં થયું હતું. તેની યાદી અન્યત્ર છાપવામાં આવેલી છે.

બપોરે ભોજન અને વિશ્રાન્તિ બાદ એથી ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં વિષય વિચારિણી સમિતિની સભા શ્રી. વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયના એક મોટા ઓરડામાં બેઠી હતી, અને પરિષદમાં આવનાર ઠરાવોની પૂર્વભૂમિકારૂપે ચર્ચા તેમાં કરી લેવાઈ હતી.

સાડાત્રણ વાગે પરિષદનું કામ કાજ શરૂ થયું. તેમાં નીચેના ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયા હતાઃ–

પ્રસ્તાવ ૧ : ઈ. સ. ૧૯૪૧માં અંધેરી ખાતે ભરાયેલા સાહિત્ય પરિષદના ૧૪માં સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. અરદેશર ફરામજી ખબરદારના દુઃખદ અવસાનની આ સંમેલન સખેદ નોંધ લે છે. સ્વ. ખબરદારે અનેક પ્રતિકૂલ સંજોગો વચ્ચે રહીને પણ ગૂજરાતી સાહિત્યની અને ખાસ કરીને કાવ્ય સાહિત્યની જીવનભર જે સેવા કરી છે તેથી ગૂજરાત ગૌરવવંતું બન્યું છે. એમના જવાથી ગુજરાતે એક સાચો રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિ ગુમાવ્યો છે. — પ્રમુખસ્થાનેથી

પ્રસ્તાવ ૨: ઈ. સ. ૧૯૪૬માં રાજકોટ ખાતે ભરાયેલા સાહિત્ય પરિષદના ૧૬મા સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકના દુઃખદ અવસાનની આ સંમેલન સખેદ નોંધ લે છે. સ્વ. રામનારાયણ વર્તમાન ગૂજરાતના એક ઉત્તમ કવિ, સમર્થ કાવ્યશાસ્ત્રજ્ઞ, વ્યુત્પન્ન પંડિત, મર્મગ્રાહી વિવેચક, સમદર્શી તત્ત્વાન્વેષક હતા. એ આજન્મ સારસ્વતના અવસાનથી ગૂજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને જે ખોટ પડી છે તે સહેલાઈથી પૂરાય તેમ નથી. —પ્રમુખસ્થાનેથી

પ્રસ્તાવ ૩: નવસારી ખાતેના ગત પરિષદ સંમેલનથી આજ સુધીના સમયમાં નીપજેલાં મહાનુભવોનાં દુઃખદ અવસાનોની આ સંમેલન સખેદ નોંધ લે છે :– (૧) શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ (૨) શ્રી રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી (૩) શ્રી ચન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ (૪) શ્રી અમૃતલાલ દલપતભાઇ શેઠ (૫) શ્રી શામળદાસ ગાંધી (૬) શ્રી કવિ ચિત્રકાર ફૂલચંદ ઝવેરદાસ શાહ (૭) શ્રીમતી દીપકબા દેસાઇ (૮) શ્રી જયસુખલાલ જોષીપુરા (૯) શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટ. —પ્રમુખસ્થાનેથી

પ્રસ્તાવ ૪: પ્રાદેશિક પુનર્ઘટના સમિતિની ભલામણો અને તેને અંગે ઉદ્ભવેલી પરિસ્થિતિ અને તે સંબંધે રાજકીય નેતાઓમાં ચાલી રહેલી વિચારણા લક્ષમાં લઇ આ સંમેલન ઠરાવે છે કે – આ સંબંધે ગુજરાત પ્રદેશ કોંગ્રેસ સમિતિએ તા. ૨૫–૧૦–૫૫ના રોજ જે ઠરાવ કર્યો છે તે પરિષદે અત્યાર સુધીમાં વ્યક્ત કરેલી અભિલાષાઓ અને મંતવ્યોને અનુરૂપ હોઇ આ સંમેલન તે ઠરાવનું સમર્થન કરે છે.

આ પ્રસ્તાવને શ્રી હરસિદ્ધભાઇ દિવેટીઆએ રજૂ કર્યો હતો, અને શ્રીમતી લીલાવતી મુન્શી, શ્રી બાબુભાઇ જશભાઇ પટેલ તથા શ્રી ચીમનલાલ મ. શાહે તેને અનુમોદન તથા સમર્થન આપ્યું હતું.

પ્રસ્તાવ ૫ : વિ. સં. ૨૦૧૨માં ગુજરાતના આદિ કવિ અને ભકત શિરોમણિ નરસિંહ મહેતાના હારમાળાના પ્રસંગને પાંચસો વર્ષ પૂરાં થાય છે. એ સાહિત્યસ્વામી પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર ગુજરાત સેવે છે. એને અનુરૂપ, ઈ. સ. ૧૯૫૬માં નરસિંહ પંચ શતાબ્દી મહોત્સવ ગુજરાતમાં ઊજવવો જોઇએ એવો આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે. એ દિવસે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા પરિષદની મધ્યસ્થ સભાને આ સંમેલન ભલામણ કરે છે.

આ પ્રસ્તાવની દરખાસ્ત શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કરી હતી, અને શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ તેને અનુમોદન આપ્યું હતું. કુમારી પ્રભાબેન દવે, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી, શ્રી ભાનુશંકર વ્યાસ તથા શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યાએ તે પ્રસ્તાવનું સમર્થન કર્યું હતું.

ત્યારબાદ પ્રમુખશ્રીને હાથે ઇનામ વિતરણ થયું હતું. પછી શ્રી બાબુભાઇ જશભાઇ પટેલે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવા માટે શ્રી મુન્શીજીનો, શતાબ્દી મહોત્સવના ઉદ્ઘાટનનું મંગલ પ્રવચન કરવા માટે દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો, પરિષદના ઉદ્ઘાટનનું મંગલ પ્રવચન કરવા માટે મુંબઇ પ્રાંતના રાજ્યપાલ માનનીય શ્રી મહેતાબનો

આભાર માન્યો હતો. શ્રી શ્રીગુભાઇ દેસાઈએ તેમને અનુમોદન આપ્યું હતું. ત્યારબાદ મુન્શીજી પરિષદના બંધારણને વિસ્તૃત બનાવી લોકશાહી ઢબથી તેનું નવીનીકરણ કરવાના છે, અને તેને માટે તેમણે જે સમિતિ નીમી છે, તે એક વર્ષમાં આગળ ધપશે અને પોતાનું કાર્ય પાર પાડશે તેવી આશા વ્યક્ત કરવા શ્રી. ઉમાશંકર જોષી ઊભા થયા હતા. (તે સમિતિનાં નામ :– શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટીઆ, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી, શ્રી યશવંત શુકલ, શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર, શ્રી પ્રભુદાસ પટવારી, શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાનજી, જયંતકૃષ્ણ દવે – સંવાહક (પરિષદના પ્રમુખ સમિતિના પ્રમુખ રહેશે) તેવી આશા વ્યક્ત કરી, તેમણે પ્રમુખશ્રીના અને મુખ્ય મહેમાનોના આભારની દરખાસ્તને અનુમોદન આપ્યું હતું. પછી શ્રી બેચરદાસ શાહે પણ મુન્શીજીનો તથા મુખ્ય મહેમાનોનો આભાર માન્યો હતો. ત્યાર બાદ સ્થાનિક કારોબારી સમિતિના મંત્રી શ્રી શાન્તિલાલ ઠાકરે સી. જે એન્ડ કું. નો. શ્રી મનોહરભાઇ પટેલનો, શ્રી સંતરામ મંદિરનો, શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયના સંચાલકોનો, મુખ્ય દાતાઓનો, આફ્રિકામાં શતાબ્દી ઊજવણી કરી, ફાળો ભેગો કરી, અહીં મોકલવા બદલ ડૉ. શ્રી રમણલાલ યાજ્ઞિકનો, શ્રી અંબાલાલ એલ. પટેલનો, શ્રી સોમાભાઇ વ. પટેલનો, શ્રી નિત્યાનંદ ઠાકર અને શ્રી રમણલાલ દાવડાવાળાનો, સ્વયંસેવકોની ટુકડીનો તથા તેમના નેતા શ્રી વિષ્ણુભાઇ દેસાઇ અને પુરુષોતમ પટેલનો, શ્રી રઘુનાથ કવિનો, શ્રી જશવંત ઠાકરનો, નડિયાદની બધી હાઈસ્કૂલોનો, જાહેર સુવરાઇનો, તથા શ્રી મનહર ચોકસીનો વગેરેનો આભાર માન્યો હતો. પ્રેક્ષકોનો આભાર માનતાં, તેમણે અનુરોધ કર્યો હતો કે આપણે સૌ ગોવર્ધનરામની દેશકલ્યાણની ભાવનાને ઝીલીએ, મોટા મનના બનીએ. નાનકડી વાતોમાં ઉદારતા સેવીએ, અને રાજસિક ભાવનાને જતી કરી સાત્ત્વિક સરસ્વતી ઉપાસના કરવા માંડીએ જેથી પરિણામ મંગલમય અને શુભ જ આવે.

ત્યાર બાદ 'વંદેમાતરમ્' ગવાયું હતું, અને સંમેલન આનંદની લાગણીથી વિખરાયુ હતું.

રાતે મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા, તરફથી 'ધરા ગુર્જરી' નાટક ભજવાયું હતું. સાથે સાથે સ્થાનિક બધી જ હાઇસ્કૂલોનો, મહિલામંડળનો, નાગર પ્રગતિમંડળનો ગરબા, નૃત્ય વગેરેનો કાર્યક્રમ રજૂ થયો હતો. મોટા પ્રેક્ષકવૃન્દે તે કલામય કાર્યક્રમો નિહાળ્યા હતા.

આમ ત્રણેય દિવસોના તથા રાત્રિના કાર્યક્રમો બહુ જ સરળતાથી અને સફળતાથી ઉકેલાયા હતા, અને તેનો સઘળો જશ નડિયાદના જાણીતા અને અજાણ સહકાર્યકર્તાઓ તથા સદ્‌ભાવનાવાળા સહાયકોને ફાળે જાય છે.

કલા પ્રદર્શન

શ્રી. ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ અને શ્રી. ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૯મા સંમેલન નિમિત્તે કલા પ્રદર્શન શ્રી. વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયના મકાનના મેડા પર ૭ ઓરડામાં ભરવામાં આવ્યું હતું. તેનું ઉદ્ઘાટન મધ્યપ્રાંતના ધારાસભ્ય માનનીય શ્રી. મનોહરભાઈ બાબરભાઈ પટેલે તા. ૨૮–૧૧–૫૫ ના રોજ સવારમાં કર્યું હતું.

તે પ્રદર્શનમાં ૭ વિભાગ હતા. પહેલા વિભાગમાં સમગ્ર ગૂજરાતના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોનાં ચિત્રો હતાં જે મુખ્ય મોટા ઓરડામાં કલામય રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં નડિયાદના શ્રી. દશરથ પટેલનાં ચિત્રો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં. ગૂજરાતના યુવાન કલાકારોને પ્રેરણા આપનાર શ્રી. રવિશંકર રાવળ, ગૂજરાતના ગ્રામ જીવનને તાદૃશ કરી બતાવનાર કપડવંજના કલાકાર શ્રી. સોમાલાલ શાહ, રંગદર્શી કલાને આકર્ષકતાથી રજૂ કરનાર શ્રી. કનુ દેસાઈ, શ્રી. રસિકલાલ પરીખ વગેરે અનેક કલાકારોનાં ચિત્રો તેમાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તે દ્વારા ગૂજરાતના દરેક ચિત્રકારની વિશિષ્ટતા અને ભાવિ આશા તરી આવતાં હતાં.

બીજા વિભાગમાં ગૂજરાતની બાલ સંસ્થાઓ તથા માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓનાં મૌલિક ચિત્રો હતાં. તેમાં શ્રી. ફુલચંદ બાલમંદિર, નડિયાદની સરકારી હાઇસ્કૂલ, આણંદની ડી. એન. હાઇસ્કૂલ વગેરે સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્રો આવતી કાલના ચિત્રકારોની કળા તથા માનસ રજૂ કરતાં હતાં. બાલ માનસની મુક્ત, અનિર્બદ્ધ કલ્પના અને શૈલી જોવાનો તે અનુપમ લહાવો હતો.

ત્રીજા વિભાગમાં ગૂજરાતના ઉચ્ચ કોટિના ફોટોગ્રાફરોની છબિ કૃતિઓ હતી.

ચોથા વિભાગમાં નાટ્યકલાને લગતા આલેખો, મોડેલો વગેરેનું પ્રદર્શન ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું હતું. તેમાંની સામગ્રી મુંબઈ નાટ્યમંડળ તથા શ્રી ભારતીય વિદ્યાભવનમાંથી ખાસ મહેનત લઈને શ્રી કમલેશ ઠાકર લઈ આવ્યા હતા. તેમાં નાટ્યકલાના ઉદ્‌ભવ વખતે કયા કયા દેવોએ સરસ્વતીને કયા કયા શણગાર આપ્યા તેનાં ચિત્રો હતાં, મુખ્ય ગૂજરાતી નાટ્યકારોનાં ખાસિયત ઊપજાવી કાઢતાં વ્યંગ્ય ચિત્રો હતાં, રંગભૂમિ–લોકભોગ્ય રંગભૂમિની રચનાનાં મોડેલો હતાં, વડોદરાવાળા શ્રી રમણિક દેસાઇના અમૂલ્ય સંગ્રહમાંથી લગભગ ૧૨૦૦ ઓપેરા–બૂકસ–અત્યાર સુધીનાં સંઘરી રાખેલાં નાટકોનાં પુસ્તકો રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. શ્રી ગોવર્ધનરામના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલી હસ્તપ્રતો હતી. ત્રણસો વર્ષ જૂની સંસ્કૃત લિપિમાં હસ્તાક્ષરે લખાયેલી પોથીઓ હતી.

પાંચમા વિભાગમાં સાહિત્યને લગતા અને છઠ્ઠા વિભાગમાં ભરતગૂંથણના નમૂનાઓ હતા. ભરતગૂંથણના વિભાગમાં નડિયાદની ખડાયતા ઉદ્યોગશાળા તરફથી શ્રી શકુંતલાબેનની મહેનતને પરિણામે સારા નમૂના રજૂ કરી શકાયા હતા.

પ્રદર્શન ત્રણ દિવસ ખુલ્લું રહ્યું હતું, અને આશરે આઠ દશ હજાર ભાઈ–બેનોએ તેનો લાભ લીધો હતો. સદ્‌ભાગ્યે તા. ૩૦મીએ આપણા માનીતા વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ પણ આ પ્રદર્શનના માનવંતા પ્રેક્ષક બન્યા હતા અને તે જોઈ ઊંડો સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. આ સમગ્ર પ્રદર્શન ગોઠવવામાં શ્રી ચંદ્રવદન ભટ્ટ તથા શ્રી મોહનભાઈ શાહે ભારે જહેમત ઊઠાવી હતી.

મનોરંજન વિભાગ

તા. ૨૬, ૨૭, ૨૮, ત્રણેય દિવસની રાત્રિઓનો મનોરંજન વિભાગ જોવા માટે મહેમાનો અને આમંત્રિત સાક્ષરો, કવિઓ, લેખકો, ઉપરાંત લગભગ ૭ હજારની મેદનીની ઠઠ જામતી હતી. ભારતીય વિદ્યાભવનના કલાકારો રામ–શબરીનાં નૃત્ય ભજવી બતાવવનાં છે, તે વાત સાંભળીને તો લોકોએ મનોરંજનના કાર્યક્રમોમાં પ્રવેશ મેળવવા પડાપડી કરી હતી.

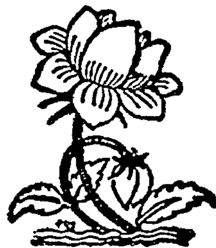
પહેલે દિવસે રાતે સરસ્વતીચન્દ્ર, નાટક ભજવાયું–શાન્તરીતે, ગંભીરતાથી મૂળ નવલકથાના વસ્તુને બરાબર લક્ષમાં રાખી, નડિયાદના રસકવિ શ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટે તેને નાટ્યયોગ્ય રૂપ આપ્યું હતું. નડિયાદના જ કલાકારોએ આ નાટક ભજવ્યું. અને તે વાત લક્ષમાં રાખતાં તેને સફળતા મળી એમ કહેતાં જરા પણ સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી. નાટકમાં શ્રી જશવંત ઠાકરે ખૂબ અગત્યનું માર્ગદર્શન આપ્યું હતું, અને શ્રી અજિત ડાભીએ ઉત્સાહપૂર્વક તેની વ્યવસ્થા ઉપાડી લીધી હતી. કેટલાક પ્રવેશો વધારે પડતા શાન્ત અને ગંભીર લાગતા હતા, પણ તે તો મૂળ વસ્તુ જ એવી હતી તેને કારણે. કુમુદની ભૂમિકા કુ. કાન્તાબેન શાહે તથા કુસુમની ભુમિકા કુ. ઇલાબેન યાજ્ઞિકે બહુ જ સફળતાથી ભજવી હતી. કમલેશ ઠાકરે લક્ષ્મીનંદનની ભૂમિકા ભજવતાં સારી છાપ પાડી હતી. એકંદરે આવું નાટક જોતાં આપણે ગોવર્ધન-

રામની શતાબ્દી પ્રસંગે તેમને સ્મરણાંજલિ આપવા આવ્યા છીએ તેવું સતત ભાન જાગ્રત રહે તેવો કસબ નડિયાદના અવેતન કલાકારોએ એકાદ માસની તૈયારીમાં જ સાધ્યો હતો.

બીજે દિવસે રાતે ભારતીય વિદ્યાભવનના સુંદર તાલીમ પામેલા કલાકારોએ શબરીનાં નૃત્યો, ભીલનૃત્ય. માછીમારોનું નૃત્ય, મૃદંગવાદન, રામજન્મ પ્રસંગે લોકનૃત્ય, રાવણ જટાયુ નૃત્ય, નાદતરંગ વગેરે પ્રયોગો આપ્યા. ત્યારે બધા જ પ્રેક્ષકો મંત્રમુગ્ધ બની ગયા હતા. તેમાં જટાયુની પાંખ કપાતાં, તે એક હાથે–એક પાંખે નૃત્યની અદામાં રાવણ સાથે ઝઝૂમે છે તે દૃશ્ય તો ખરેખર પ્રશંસનીય હતું . રાવણ નૃત્યમાં તેની વિજિગીષા, તેનો મદ, તેનું અભિમાન, તેનું ઔદ્ધત્ય રાવણની દરેક અંગભંગીમાં, તેના પગના ઠેકામાં, તેની મદમત્ત ચાલમાં તેના હાથની ઉદ્ધત મરોડમાં મૂર્તિમંત થયાં હતાં. ખરેખર આવો કલાપ્રયોગ જોવાનો મળ્યો તે માટે નડિયાદ શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શીનું ઋણી છે. આવા કલાપ્રયોગો નડિયાદને ઘણા સમય સુધી જોવા મળ્યા ન હતા અને તેથી તેને અંતે પ્રેક્ષકગણ આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યો, સ્તબ્ધ બન્યો, અવાક્ બન્યો.

ત્રીજા દિવસની રાતે વડોદરાની એમ. એસ. યુનિવર્સિટીના સંગીતનાટ્ય કોલેજના કલાકારોએ "ધરા ગુર્જરી" ભજવી બતાવ્યું હતું. તેમાં રંગભૂમિના વિકાસનું વસ્તુ સૂક્ષ્મ રીતે રહેલું હતું, પણ બાહ્ય કથાવસ્તુનો સાદો તંતુ પણ શૃંગાર, હાસ્ય, વીર, કરુણરસોની હેલી ઉપજાવવા માટે પૂરતો હતો. પછી સ્થાનિક હાઇસ્કૂલો અને મહિલામંડળ તથા શ્રી વિઠ્ઠલ કન્યા વિદ્યાલયની બેનોએ રાસ, ગરબા, નૃત્યોનો કાર્યક્રમ આપ્યો હતો. તેમાં સર્વોદય હાઇસ્કૂલ, સરકારી હાઇસ્કૂલ, શ્રી બાસુદીવાળા પબ્લીક હાઇસ્કૂલ, નાગર પ્રગતિ મંડળ, ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કુલ ફોર ગર્લ્સ વગેરે સંસ્થાઓએ સારા ગણાય તેવા કાર્યક્રમો આપ્યા હતા. આ બધા સમય દરમ્યાન અને સરસ્વતીચંદ્ર નાટકમાં શ્રી ભાનુભાઈ વ્યાસે, સંગીત દિગ્દર્શક તરીકે કામ આપ્યું હતું અને શ્રી દેવદાસ પંડ્યાએ સરસ્વતીચંદ્ર નાટકમાં દિગ્દર્શક તરીકે કામ આપ્યું હતું. કુ. વીણા મહેતાએ સંગીતમાં પ્લે–બેક તરીકે પ્રશંસનીય કામગીરી બજાવી હતી.

ઉપરના કાર્યક્રમો પરથી એટલું ચોક્કસ જણાઇ આવતું હતું કે નાટ્યકલાની બાબતમાં, સંગીતશિક્ષાની બાબતમાં, વેશભૂષાની બાબતમાં, ગરબાના વિવિધ પ્રકારોની સજાવટમાં નડિયાદે છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં સારી ગણાય તેવી પ્રગતિ કરી છે. આવા કલાપ્રયોગો પણ સાહિત્યનો અને જીવનના રસમય આવિર્ભાવનો એક પ્રકાર જ છે, અને તે રીતે તેમને પણ શ્રી ગોવર્ધનરામ શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રસંગે ઊચિત અને ગૌરવવંતું સ્થાન મળ્યું હતું તે સ્વાભાવિક છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ – ૧૯મું સંમેલન – નડિયાદ.

તા. ૨૭, ૨૮–૧૦–૫૫

સત્કાર મંડળીના પ્રમુખ :

શ્રી. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યાનું સત્કારપ્રવચન.

બહેનો અને ભાઈઓ,

ગઇ કાલે એક ખરેખરા મોટા માણસના જન્મની શતાબ્દી આપણે ઊજવી. ગોવર્ધનરામ ન કેવળ નડીઆદના જ મોટા માણસ હતા; પણ તે આખા ગુજરાતના હતા. સાહિત્યકારોમાં શિરોમણિ તો તે હતા જ, પણ ઉપરાંત ઘરમાં–સંસારમાં રહીને તે સંન્યાસ લેનાર, સેવાના તેમજ ઉચ્ચતમ જીવનના અસાધારણ આદર્શો ઝીલનાર ને પોતાના જીવનમાં ઉતારનાર સાચા સાધુજન હતા.

એમના જન્મની શતાબ્દી પછી, જે સંસ્થાના પહેલા પ્રમુખ તરીકે એ વિરાજેલા તે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સુવર્ણજયન્તી આજે છે. ગોવર્ધનરામે જન્મ લીધો તેને સો વર્ષ થઇ ગયાં, તેમ આ પરિષદને જન્મ લીધેય પચાસ વર્ષ થઈ ગયાં; બેઉ પ્રસંગોના સૂત્રરૂપે રહેનાર, નથી નડીઆદ, નથી નડીઆદના ઉત્સાહવાળા કાર્યકરો, કે નથી બન્ને પ્રસંગો ઉપર પ્રમુખ થનાર આપણા મુનશીજી: પણ ખરું સૂત્ર તો ગોવર્ધનરામ જ છે. એ વાત ભુલાય એવી નથી.

તેથી જ આ સુવર્ણજયન્તી ઊજવવામાં સૌથી પહેલું આપણું નમન હો ગોવર્ધનરામને જેમના જીવનની સુવાસ અમર છે; ને તે પછી શ્રી રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ જેવા સજ્જનને, જેઓ પરિષદના પહેલા સત્કારપ્રમુખ હતા. અને જેમના ભાષણમાં પરિષદની ખરી ભૂમિકા સારી રીતે રચાઇ હતી અને તે પછી–કે સૌથી પહેલાં ? – ભાઇ રણજિતરામ વાવાભાઇને, જેમણે આ પરિષદને, ઘણી વિગતો સાથે, પહેલો પોતાની વિશાળ કલ્પનામાં જન્મ આપ્યો, પછી અમદાવાદના નાના મોટા રસિક સાક્ષરોનો સાથ મેળવ્યો, અને છેવટ ગુજરાતનું એક મોટું કામ પાર પાડી એમાં જીવ મૂક્યો.

એ મોટું દુર્ભાગ્ય છે કે આ ત્રણેમાંનું કોઈ આજે નથી છતાં પોતાની શુભ વાસનાઓમાં જો મરનારનો આત્મા રહેતો હોય તો આજે એ ત્રણેનાં, તેમ જ આ પદો પાછળથી ભોગવનારાઓમાંના ઘણા ચાલ્યા ગયા છે તેઓના, આત્માઓ પણ આજે તો આપણી સાથે જ છે; એમ માની આપણે એ સર્વેને એ શ્રીગણેશ કરનારાઓને, અન્તઃકરણના આભાર સાથે નમન કરીએ છીએ.

આજે પ્રજાના જીવનમાં, પ્રજાની એક સંસ્થાના જીવનમા પણ પચાસ વર્ષ કાંઈ નથી. છતાં વ્યક્તિના જીવનમાં તે અર્ધું કે અર્ધાથી પણ વધુ આયુષ્ય થાય છે, અહીં બહુ થોડા જ હશે (શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈ. શ્રીમતી વિદ્યાબેન જેવાં) જેઓએ પહેલી પરિષદમાં પણ હાજરી આપી હોય અને જે આજે આ સુવર્ણ-જયન્તીમાં પણ આપણને સાથ આપે છે. ગોવર્ધનરામે પોતેય પહેલી પરિષદ વખતે પચાસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં નહતાં અને હજી "વનપ્રવેશ" કર્યો ન હતો; બીજા ઘણા મારી પેઠે તે વખતે બાળક કે યુવાન જ હશે. હું પોતે તે વખતે જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કૉલેજમાં ઇન્ટરમીડિયેટની પરીક્ષા માટે તૈયાર થતો હતો ! અસ્વસ્થ તબિયતને લીધે તેમ જ "જૂનની આખરમાં" કૉલેજમાંથી નીકળી આવવાની મુશ્કેલીને લીધે પરિષદમાં ગયો

ન હતો. પહેલી પરિષદની ખબર તો પડી જ હતી–આખરે ગોવર્ધનભાઇ મારા સગા મામા જ હતા ને–પણ તેના મહત્ત્વનું ભાન પણ થોડું હતું. બહુ જ ઈચ્છું છું કે હું ત્યારે કૉલેજ મકીને અમદાવાદ જઈ શક્યો હોત ને તેનાં સ્મરણો મારા આજના જીવનને વધુ સમૃદ્ધિ આપી રહ્યાં હોત.

પણ આતો આડકથા થઇ ગઈ: આવશ્યક જ્યાં.

સૌથી પહેલાં મને આ આસને બેસાડનાર મારા નડીઆદના કાર્યકર્તા બંધુઓનો મારે આભાર માનવાનો છે. કમનસીબે એમાં એમણે કાંઇ લાભ મેળવ્યો નહિ હોય ? મારી તબિયત ને મારો મુંબઇનો નિવાસ બન્નેને લીધે હું નડીઆદથી આઘો જ રહ્યો છું. એકે સભામાં હાજર રહી શક્યો નથી, એકે નિર્ણયમાં મત આપી શક્યો નથી. કદાચિત્ મારે ના જ પાડવી જોઇતી હતી. પણ નડીઆદના, સાહિત્યના, તેમ જ પ્રજાજીવનના, અમારા મોટેરાઓ તો ક્યારના ચાલી ગયા હતા; હવે બીજી શ્રેણીમાંના મારા જોડીઆઓ પણ લગભગ બધા ગયા છે; તેવી અવસ્થામાં, ખરેખરી અશક્તિ હોવા છતાં, એમની ઉદાર માગણીને નકારવાની મારી છાતી ન ચાલી. નડીઆદના આટઆટલા વડીલો ગયા તે છતાં કાર્યકર્તાઓએ ઉત્સાહથી ને હિંમતથી નડીઆદનું નડીઆદીપણું જીવતું રાખ્યું છે. તેવે સમયે હું એમને છોડીને આઘો ઊભો રહી જ ન શકું.

ફક્ત જેમ તેઓએ મને નિભાવી રાખ્યો છે તેમ આપ સૌ પણ મને નિભાવી લેશો એ વિનંતી છે.

મારી ભૂલ થતી નહિ જ હોય; આ સર્વ અહીંના કાર્યકર્તાઓમાં અગ્રે છે શ્રી બાબુભાઈ જ. પટેલ; મુંબઈ સરકારના એક ડેપ્યૂટિ–મિનિસ્ટર તરીકે એમનો વખત ઘણો જ કીમતી છે. છતાં એમની હિંમત ઉપર મુખ્યત્વે આ સમારંભો ગોઠવાયા છે. બીજા એમના જે સહકારીઓ છે તેઓમાંના થોડા ઘણાને હું જરૂર ઓળખું છું. એ સૌનો હું આભાર માનું છું.

સન ૧૯૨૮માં નવમી પરિષદ અહીં થઇ ત્યારે મારા પિતાશ્રી જીવતા હતા–જાણે "Last of the Romans"! એમને નડીઆદે તે વખતે જે આસન આપ્યું હતું તે જ આજે મને આપીને નડીઆદે જાણે અમારા કુટુમ્બની ઉપર બેવડો ઉપકાર કર્યો છે, અને અમને નડીઆદની સેવા કરવાની વધુ તક આપી છે, એ પણ ભુલાય એમ નથી.

નવમી સાહિત્ય પરિષદ પછી દશમી પણ ૧૯૨૯માં નડીઆદમાં જ થઈ. એના સત્કારપ્રમુખ ભાઈ અંબાલાલ બુ. જાનીએ પોતાના ભાષણમાં "નડીઆદની ઇતિહાસગાથા" બહુ સારી રીતે ગાઈ છે એટલે એની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. પણ ૧૯૨૮ ને ૧૯૨૯માં જ નડીઆદને મોટું કીર્તિધામ બનાવનારાઓ તો ક્યારના ચાલ્યા ગયા હતા. મેં દીઠેલા મોટેરાઓનાં જ નામ ગણાવું તો ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી, મણિલાલ નભુભાઈ, બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ, દોલતરામ પંડ્યા, તનસુખરામ ત્રિપાઠી, હરિદાસ વિહારીદાસ વગેરે એ સૌ ચાલ્યા ગયા હતા. ૧૯૨૮માં મારા પિતાશ્રી જાણે એકલા જ હતા. ૧૯૨૯ની બેઠક પહેલાં શ્રી મગનભાઇ ચ. પટેલ તથા કવિશ્રી પૃથુ હ. શુક્લ એ. એમના નાનેરાઓ પણ ચાલ્યા ગયા હતા. એ વખતે નડીઆદ વધારે ભીડમાં હતું. પણ પછીનાં ૧૯૨૯ થી '૫૫ સુધીનાં વર્ષોમાં તો જાણે ઘાણ વળી ગયો હોય એમ લાગે છે.

નાગરવાડો અને સાઠોદરાવાડો બન્ને જાણે હાલ સાફ થઇ ગયા છે. એ સૌમાં મારો સાથ રાખનારાઓ અત્યારે ખાસ યાદ આવે છે; મારા પિતાશ્રી છો. હ. પંડ્યા, શ્રી નાના સાહેબ (ગોપાળદાસ વિહારીદાસ) અને તાત્યાસાહેબ (ગિરધરદાસ મંગળદાસ, જેમને હું તાતાસાહેબ કાકા કહેતો અને જેમનું પાર વગરનું હેત મેં મેળવ્યું હતું તે) મારા મુરબ્બીઓમાં હતા. ભાઈ ચન્દ્રશંકર ને ઇન્દિરાશંકર (બન્ને પંડ્યા), બહેચરલાલ

મુદ અંબાલાલ જાની, ગોકલદાસ તલાટી, બન્ને ફુલચંદભાઈ (ફુલચંદ બાપુજી તો વ્હેલા ગયા અને ફુલચંદ છ. કવિ ચિત્રકાર હમણાં જ ગયા સુંદરલાલ જોશી, પરભુભાઈ વગેરે ઘણા આજે નથી, એમણે બન્ને પરિષદોમાં સારો ભાગ લીધેલો. નડિયાદની બહારના છતાં આપણા જ થઈ ગયેલા જનુભાઇ સૈયદ, કેશવ હ. ધ્રુવ, આનન્દશંકરભાઇ, ભૂલાભાઇ, હીરાલાલ પારેખ: અને નગીનદાસ માસ્તર, મનહરરામ, ગૌરીશંકર ઓઝા, નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, માનશંકર પીતાંબરદાસ, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી—કેટલા ગણાવું !—આ યાદીમાં હજી ઘણા ગણાવ્યા નથી; પણ નવમી બેઠકમાં સાહિત્યવિભાગને શોભાવનાર ભાઈ રામનારાયણ પાઠક હવે ગયા છે તે ઘા તો આપણને બહુ જ તાજો છે. એમનું જાણે સર્વદેશીય જ્ઞાન, સર્વસ્પર્શી બુદ્ધિ અને સૌને હૃદયમાં ઝીલતું હૃદય એ આજે આપણી એક મોટામાં મોટી ખોટ છે. છેક સન ૧૯૦૮–૯ થી મારે એમનો સંબન્ધ થયેલો તે વખતની "ગુર્જરસભા" માં; જો કે મારાથી ઘણો વધારે નિકટ સંબંધ કેળવનારા ગુજરાતમાં હાલ ઘણા છે, એમના શિષ્યો અને સાથીઓ પણ ઘણા છે, છતાં એમના એક સ્નેહી તરીકે મારું હૃદય પણ કકળી ઊઠ્યું હતું, એમના એકાએક થયેલ અવસાનના ખબર જાણીને.

વળી ગુજરાતમાં "યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર" નું બિરૂદ પામનાર શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈના અવસાનથી ગૂજરાતને પ્રથમ કક્ષાના સામાજિક નવલકથાકારની ભારે ખોટ પડી છે. ગુર્જર સાહિત્યની સેવામાં અંતિમ સમય સુધી તેમણે અવિરતપણે પોતાની કલમ ચાલું રાખી હતી અને તેથી જ એ સરસ્વતીના ઉપાસકની આજે ભારે ખોટ સાલે છે. આવી વિશાળ સુજનતા, લેખમાં તેમ જ વ્યવહારમાં, ગુજરાતમાં, વિરલ છે: આવી મીઠી છતાં કટાક્ષભરી દૃષ્ટિ આપણા જીવનમાં કોઈએ નાંખી હોય એમ યાદ નથી.

આથી પણ વધુ તાજા ખેદજનક ખબર તો ભાઇ રમણીયરામના આપણને મળ્યા: લગભગ જન્મ્યા ત્યારથી અમે સોબતી હતા (એ મારાથી ફક્ત દોઢ માસ નાના હતા). સાથે રમ્યા, સાથે જમ્યા, સાથે સુતા: સહિત્યમાં ય સાથ રાખ્યો. એ "સમાલોચક" ચલાવતા તે દિવસો એમના જીવનના સારામાં સારા હતા એમ આજે શંકા વગર કહી શકીએ. પણ તે દિવસો ગયા પછી ધીરે ધીરે બહુ માઠા દિવસો આવ્યા. પ્રોફેસર ઠાકોરની પાસે એ "સાક્ષરજીવન"નું સંપાદન કરાવી શક્યા—એ એમની એક મોટી ફતેહ હતી; તેમાંય મારો હિસ્સો હતો, પણ તે પછી એમના બધા યત્નો નિષ્ફળ ગયા; "અધ્યાત્મજીવન" (અપૂર્ણ) નું સંપાદન ન જ થઈ શક્યું; અને આજે, ગોવર્ધનરામને ગયે ૪૮ વર્ષ થયાં છે છતાં એમનું ઘણું સાહિત્ય, પહેલાં માસિકોમાં પ્રગટ થઇ ચૂકેલું તેમ હજી અપ્રકટ રહેલ એવું બન્ને, રમણીયરામ ગુજરાતને અપાવી ન જ શક્યા. "संपूर्ण: केवलो हरि: ।" પણ દુર્ભાગ્યમાં પડેલાઓના દોષ વધુ દેખાય છે. રમણિયરામની પ્રકૃતિમાં જે હોંશ, જે ઉત્સાહ ને જે ઉદારવૃત્તિ હતાં, તેમને જ આજે સંભારવાનાં છે. ગોવર્ધનશતાબ્દી એ રમણીયરામના જીવનમાં સુવર્ણદિવસ થયો હોત—જો તેઓ આજે એ દિવસ જોઈ શક્યા હોત તો.

છેવટે ગુજરાતના એક સાચા ઈતિહાસના સંશોધક રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટનેય આપણે બહુમાનથી સ્મરણાંજલિ આપવાની છે. હું એમને કદી મળી શક્યો નથી, પણ એમની કીર્તિથી અજાણ નથી. હજી વધુ આયુષ્ય એમણે જોયું હોત તો તે ઘણું વધારે ને બીજું ઉત્તમ કાર્ય કરી શક્યા હોત. છતાં માનવીના ટૂંકા જીવનમાં એમનું કામ પણ હંમેશાં રહે એવું જ છે એ જેવી તેવી વાત નથી. અત્યારે તો એમનું સ્થાન ખાલી જ છે.

શ્રી. ચીમનભાઇ ના. મહેતા. જેમણે નવમી ને દશમી પરિષદોમાં બહુ અગત્યનો ભાગ લીધો હતો, તે હજી આપણી સાથે છે એ આપણું એક સદ્‌ભાગ્ય છે. શ્રી દાદુભાઈ દેસાઇ પણ સદ્‌ભાગ્યે હજી બેઠા છે. તેમ ભાઈ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને રમણલાલ યાજ્ઞિક પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં આજે સારી રીતે કામ આપ્યે જાય છે

એ પણ બહુ આનન્દની વાત છે. ઈન્દુભાઈની "આત્મકથા"નો પહેલો ભાગ ઘણાએ દીઠો–વાંચ્યો હશે; હજી ત્રણ ભાગો બાકી છે તે સંતોષપૂર્વક પૂરા કરી પ્રસિદ્ધ કરવાનું જોમ ને આયુષ્ય, એટલું તો જરૂર એમને મળી રહો !

અંગ્રેજ કવિ ટેનિસને કહ્યું છે કે "The old order changeth, yielding place to new." એવું સર્વત્ર બને છે. જૂનો વર્ગ, જૂની પ્રથા, જૂની વ્યવસ્થા સૌ નડીઆદમાંથી ય જવા લાગ્યાં છે. ને તેમની જગ્યાએ નવો વર્ગ, નવી પ્રથા ને નવી વ્યવસ્થા આવ્યાં છે. એ નવાનું ઓળખાણ મને થોડું જ થયું છે; વિશેષ આ દિવસોમાં કરી શકીશ એવી આશા છે. સાહિત્ય ઉપરાંત ઉદ્યોગો, ગન્જ ને સ્થાનિક વહીવટ, વેપાર વગેરેનું પણ નડીઆદ કેન્દ્ર છે અને તેના અગ્રણીઓ નડીઆદમાં છે.

એ બધા નવા વર્ગના જ આભાર છે કે આજે આપણે આમ એકત્ર થઇ શક્યા છીએ હું તો નડીઆદમાંય પરદેશી જેવો થઇ ગયો છું; પણ અહીંના બધા ભાઈઓ કશી ઊણપ નહિ આવવા દે અને ખાસ કરીને સૌથી વધુ ઉપયોગી એવી પરોણાગતમાં તો પાછા નહિ જ પડે, એ ખાત્રી છે.

એ સૌના વતી તેમ જ મારા વતી પણ હું અત્યારે પધારેલા બધા મહેમાનોને અન્તઃકરણથી આવકાર આપું છું.

કદાચ સૌથી પહેલો આવકાર અને ઉપકાર આપણું આપણા બે મુખ્ય મહેમાનોનો માનવાનો છે. પહેલાં શ્રી કૃષ્ણલાલભાઇ જેમણે મારી વિનંતિ સ્વીકારીને ગોવર્ધનરામની જન્મશતાબ્દીનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. આ ઉંમરે પણ તસ્દી લઇને તેઓ પધાર્યા અને આપણો ઉત્સાહ વધાર્યો એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી. કૃષ્ણલાલભાઇ અને ગોવર્ધનરામ બન્નેનાં કુટુમ્બોનો સંબંધ કદાચ પોણી સદીથી ય વધુ હશે. તે ઉપરાંત સન ૧૮૯૭થી મુંબઇમાં બન્ને સાથે–વકીલાતમાં કામ કરવા લાગ્યા; એને ય આજે લગભગ સાઠ વર્ષનાં વહાણાં થશે. કૃષ્ણલાલભાઈ તો છેક પહેલી ગુ. સા. પરિષદથી આ પરિષદની સાથે છે. પહેલાં લેખો મોકલ્યા, પછી લાઠીમાં પરિષદના પ્રમુખ થયા. ગોવર્ધનરામની સાથે સંબન્ધ જેમણે રાખેલો અને હજી જેઓ વિદ્યમાન છે તેઓમાં એ સૌથી વધુ વૃદ્ધ છે. ગોવર્ધનરામના કુટુમ્બનેય તે બરોબર ઓળખે. એમણે લીધેલી તસ્દી એમની હોંશ અને સહાનુભૂતિ ઉપરાંત એમના સરસ આરોગ્યની ને પ્રબળ જિજીવિષાની નિશાની છે. પરમાત્મા એમને હજી ઘણા કાળ લગી આપણી ઉપર રાખો.

બીજા આવા મહેમાન મુંબઇના રાજ્યપાલક ડૉ. મહેતાબ છે. હિન્દની ભાષાઓમાં ને સાહિત્યમાં એમને ખૂબ રસ છે. આપણા પ્રાન્તમાં તે ઘણું ફરે છે, ને લગભગ સર્વ સભાઓમાં જવા તત્પર છે. તે પોતેય નામી લેખક છે. આટલા અનુભવો ને અવલોકનોથી સમૃદ્ધ થયેલ આ મહેમાને આજે મારી–અમારી વિનંતિ સ્વીકારી અને અહીં શ્રમ લઈને પધાર્યા એ આપણું સદ્‌ભાગ્ય છે. એમની પાસેથી આપણને, ખાસ કરીને પરિષદને ઘણું શીખવાનું, જાણવાનું ને વિચારવાનું મળશે. ગુજરાતી પરિષદના જીવનનો જે પ્રસંગ આજ ઊભો થાય છે ને પ્રસંગે એ આપણને દોરવણી આપી શકશે. એમને આપણે પૂરા દિલથી આવકાર આપીએ છીએ અને એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

આજે આપણા ખરા મહેમાન અને આ બેઠકના પ્રમુખ તો શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી છે. આ બન્ને શબ્દો એમને વિષે વાપર્યા છે તે યોગ્ય છે. છતાં તે વાપરીને આપણને જરા વિસ્મય થઈ આવે છે. મુનશી કાંઈ નડીઆદને જરાય અજાણ્યા નથી; તેમ મુનશીને નડીઆદ પણ અજાણ્યું નથી. ગુજરાતમાં કે હિન્દમાં એમનું ઓળખાણ કરાવવા બેસવું એ પણ એક પ્રગલ્ભતા જ છે. કારણ કે મોટા ને વિવિધ પ્રકારના સાહિત્યના નામી લેખક તરીકે બહુ પ્રતિષ્ઠિત વકીલ તરીકે, એક આગેવાન કોંગ્રેસના નાયક તરીકે, મહાત્માજીના એક અનુયાયી તરીકે અને

સ્વરાજના એક સ્તંભ તરીકે તે આપણા દેશભરમાં જાણીતા છે. હાલ તે આપણા એક મોટામાં મોટા પ્રાન્તના–ઉત્તર પ્રદેશના સૂબા તરીકે એ પ્રાન્તમાં જ રહે છે. છતાં તે વારંવાર અહીં આવે છે અને કુલપતિના પત્રોદ્વારા આપણુને નિયમિત રીતે મળતા પણ રહે છે. હિન્દના બે રાજ્યપાલો એક જ સમારંભમાં આપણને મળે છે એને આપણું ભાગ્ય કહો કે નવા જમાનાની તાસીર કહો. પણ મુનશી એકલા ગવર્નર નથી, આ પરિષદ તો એમની છે જ. તેમ મુંબાઇનું ભારતીય વિદ્યાભવન ને બીજી શાળાઓ તથા સંસ્થાઓ પણ એમની જ છે.

છતાં વારવાર મારું મન પાછું ૧૯૦૮–૯ ના મુંબાઈના અરસા તરફ જાય છે. મુનશી તે વખતે એડવોકેટ થવા મુંબાઇ આવ્યા હતા, ને હું પ્રોફેસર ગજ્જરની પ્રયોગશાળામાં રસાયન ભણી એમ. એ. ની તૈયારી કરતો હતો. બંને મુરારજી ગોકુળદાસની જુદી જુદી ચાલીઓમાં (હાલના સિક્કાનગરમાં) રહેતા. કાયદો અને રસાયન પાસે પાસેના મિત્રવિષયો તો નથી; પણ "ગુજર્રસભા" એ ઘણાને ભેગા થવાના લાગ આપ્યા હતા. મુનશીએ પોતે જ પોતાના "સીધાં ચઢાણ" માં કહ્યું છે તેમ મારા જ એક ભાષણ વખતે તેઓ પહેલી વાર બોલવાને ગુર્જરસભામાં આવ્યા હતા. સંસ્કૃતનું શિક્ષણ ને ઉપયોગ એ વિષય હતો. સંસ્કૃત શિક્ષકો એનું શિક્ષણ કેવું અઘરું ને અનાકર્ષક કરી મૂકે છે, તેને બદલે કેવી રીતે તે સરસ, આકર્ષક ને ઉપયોગી કરી શકે તે મેં વિસ્તારથી બતાવેલ. મુનશી પછી બોલ્યા–એમને એ સંતોષ રહ્યો કે એમણે મારા ભાષણના ટૂકડે ટૂકડા કરી નાખ્યા. નવા જ્ઞાનની જય બોલાવી અને પોતે સારું બોલી શકે છે, એ એમણે ને બીજાઓએ જાણ્યું. મને આજે એ સંતોષ છે કે હિન્દમાં અત્યારે સંસ્કૃતની જય બોલાવનારાઓમાં ને સંસ્કૃતપરિષદોમાં મુનશી એક આગેવાન છે. આમ મુનશી પોતાની ભૂલ સુધારી શકે છે: જે ભૂલ કરે તે જ સુધારે ને? ન કરે તેને સુધારવાનું શું હોય?

પણ આવી અંગત વાતો કરવા બેસીએ તો પાર જ ન આવે. લગભગ ૪૫–૪૮ વર્ષોના મોટા ગાળા પછીય, અને ભિન્નરુચિ ને ભિન્ન વિચારો છતાં અમે મિત્રો રહી શકયા છીએ.

પણ એ "ગુર્જરસભા," "વેરની વસુલાત," "પાટણની પ્રભુતા," "ગુજરાતનો નાથ" વગેરેનો મોહભર્યો જમાનો તો જાણે ગયો જ છે! આજે બહુ જ અન્તઃકરણપૂર્વક મુનશીને હું આ પરિષદમાં આવકાર આપું છું.

બધા વિભાગીય પ્રમુખોનેય હું આવકાર આપું છું. એ સૌને વધુ ઓળખવાની મારી ઉમેદ છે. છતાં એ સૌમાં કેટલાકની સાથે મારે સંબન્ધ પણ છે; ભાઈ ઉમાશંકર નવા યુગના કવિ, નાટકકાર, વિવેચક ને વાર્તાકાર હોવા ઉપરાંત એમણે વિવિધ દિશાઓમાં પોતાની કલમને વાળી છે, ઘણા ગ્રન્થો લખ્યા છે અને "સંસ્કૃતિ" જેવા સંસ્કારી માસિકનું તે સંપાદન કર્યા કરે છે 'હિન્દની' Academy' માં તે એક જ ગુજરાતના પ્રતિનિધિ છે. ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપર એ જે પ્રકાશ નાખશે તે જરૂર મૂલ્યવંતો થશે જ અને આપણને તે આગળ લઇ જશે.

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા પણ ગુજરાતની અનોખી વ્યક્તિ છે. પોતે જે પરીક્ષા માટે તૈયાર થતા હોય તેમાં પોતાનાં બનાવેલ પુસ્તક મુકાયેલાં જેવાનો લાભ અને માન અત્યન્ત વિરલ છે; અને તે ભાઈ સાંડેસરાને મળ્યાં છે. એમને બોલતા મેં સાંભળ્યા છે. એમના કોઈ કોઈ નાના લેખો વાંચ્યા છે. વડોદરા યુનિવર્સિટિએ એમના જેવા યુવાન પંડિત–સંશોધકને ગુજરાતી વિભાગના વડા બનાવીને એમની જે કદર કરી છે તેને જ આ પરિષદે જાણે કે ટેકો આપ્યો છે.

ભિન્ન ભિન્ન વિભાગોના સર્વ પ્રમુખોને હું આનન્દથી આવકાર આપું છું.

.....પચાસ વર્ષના જીવનમાં સાહિત્યપરિષદની ઓગણીસ જ બેઠક થઇ તે ય મને બહુ અધૂરું લાગે

છે. આ ઓગણીસમાંથી તેર–ચૌદ વિજ્ઞાનવિભાગને મળી છે. પણ વિજ્ઞાનવિભાગ ૧૯૨૦ થી શરૂ થયો ત્યારે જ જે વ્યવહારિક ને વહીવટ કામનું નિયોજન આ વિભાગે કર્યું હતું તે ૧૯૨૮ પછીથી તદ્દન નાશ પામ્યું છે. દરેક બેઠકમાં આ વિજ્ઞાન–વિભાગના પ્રમુખ બીજી બેઠક થતા સુધી આવું કામ ચાલુ રાખે, દેખરેખ રાખી શકે અને કરાવી શકે તો જ સાહિત્યપરિષદ કાંઇક ઉપયોગી કામ જમે કરાવી શકે. અમને આશા હતી કે અમે વિજ્ઞાન–વિભાગવાળાઓ પરિષદના બીજા વિભાગોનેય કાંઇક દાખલો, કાંઇક ધોરણ આપી શકીશું. પણ અમારે એ પ્રયત્નો ફરીથી શરૂ કરવા પડશે. આ વખતના પ્રમુખ સાહેબનું એ દિશા તરફ ધ્યાન ખેંચવાની રજા લઉં છું.

સન ૧૯૦૫થી આ પરિષદનો મંગલ આરંભ થયો ત્યારથીય તેને જન્મ આપનારાઓના મનમાં વિજ્ઞાન સારી પેઠે હતું. શ્રી રમણભાઇ વિજ્ઞાનને બદલે "પદાર્થ વિજ્ઞાન" એ વધારે લાંબો શબ્દ વાપરીને એની આપણને કેટલી જરૂર છે, સાહિત્યપરિષદને પણ જરૂર છે, વગેરે બધી વાતોનો પોતાના સ્વાગતપ્રમુખના ભાષણમાં સારો નિર્દેશ કરે છે. પણ રણજિતરામનું ચિત્ત એથીય બહુ આગળ જાય છે. બહુ બહુ જુએ છે, અને પહેલી પરિષદના વૃત્તાંતમાં મંત્રી તરીકે આમુખમાં આ વાતથી પરિષદના એક સ્પષ્ટ ધર્મનો આકાર બાંધે છે. તેમાંથી થોડું અવતરણ કરવાની આપની રજા માગી લઉં છું.

"પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઈતિહાસ જાણવા પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, ઉત્કીર્ણલેખન (Epigraphy)મુદ્રાશાસ્ત્ર (numismatics), પ્રભૃતિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને શોખ જગાડવો; ઐતિહાસિક શોધખોળ જગાડી ઉત્તેજવી,......સરવાળે આપણી પ્રજામાં Historical spirit જગાડવો; ભૂગોળનો અભ્યાસ, વ્યાપાર અને ઇતિહાસ તથા ધર્મના લાભાર્થે વધારવો; 'સાયન્સ'ના અભ્યાસ માટે જોગવાઇ અને રુચિ ઉત્પન્ન કરવાં; હુન્નર ઉદ્યોગના વિકાસ અને પ્રગતિને આવશ્યક એવાં રસાયણશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુતશાસ્ત્ર અને જીવનશાસ્ત્ર (એ સર્વના) મૂળતત્ત્વો સરલ ભાષામાં દરેક ગુજરાતી સસ્તી રીતે પ્રાપ્ત કરી વાંચી શકે એવા ઉપાયો સૂચવવા અને યોજવા; આ હેતુ સાધવા પરિભાષા અને લેખનપદ્ધતિ (diction) કેવાં ઘડવાં તેનો નિર્ણય કરવો; આ ઉપરાંત સંસારશાસ્ત્ર (sociology) જેવા મહત્ત્વના વિષયને ચર્ચવો, તેની અંદર સમાયલા માનવશાસ્ત્ર (anthropology,) નૃવંશવિદ્યા (ethnology), માનસશાસ્ત્ર (psychology) નીતિતત્ત્વચિન્તન (ethics), ને તત્ત્વચિન્તન (philosophy) સંબન્ધી જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી અભ્યાસ કરાવવા: .. ...

આપણા પ્રજાજીવનને અધિક ઉન્નત, શીલવાન, રસિક અને ઉદાર તેઓ શી રીતે કરી શકે તે વિચારી રાહ દાખવવો; તાત્પર્ય કે વિદ્યાના પ્રભાવથી આપણા દેશનું ભાગ્ય ઊઘડે–આપણી પ્રજાનો ઉત્કર્ષ શાથી થાય એ પ્રશ્નના ઉત્તર અને નિરાકરણ માટે પરિષદે પ્રજાને જાગ્રત કરવી અને કર્તવ્ય આચરવા પ્રેરવી."

—પહેલી પરિષદનો રિપોર્ટ : આમુખ. પૃ. ૨.

આ બધી વાતો, આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં લખનાર, સમજનાર અને વિવેકથી લખનારનું નગજ કેવું હશે ! વળી આજેય કોઈ વિજ્ઞાન જાણનાર એ જ દિશામાં લખવાનો યત્ન કરે તો જરૂર ઘણું વધારે ઉમેરી શકે, છતાં તે વખતના રણજિતરામની વિશાળ બુદ્ધિને તે અભિનંદન આપ્યા વિના રહી નહિ શકે.

ગુજરાતને એ શરમાવે તેવી તો વાત છે કે પંદર વર્ષ પછી જ પરિષદના કેટલાક માણસો આ સમજ્યા. અને ૧૯૨૦માં અમદાવાદની બીજી વારની બેઠકમાં એમણે વિજ્ઞાન વિભાગ શરૂ કર્યો. થોડાં વર્ષો લગી ભાઇ સાંકળચંદ શાહ, પ્રીતમરાય દેસાઇ, વીરમિત્ર દીવેટિયા, પોપટલાલ શાહ, વગેરેએ મળીને ઘણી સારી શરૂઆત પણ કરવા માંડી, પણ તે થોડાં વર્ષોમાં બંધ થઇ ગઈ. ચાલુ કામ કરવાની અનિચ્છા અને "વિજ્ઞાન કાંઇ

સાહિત્ય નથી," "વિજ્ઞાનને સાહિત્ય સાથે શું લાગે વળગે?" એવા એવા ખોટા વિચારો પ્રવર્તવા લાગ્યા, આક્ષેપ પણ થયા, એકાદ બે વાર એ વિભાગ બંધ જ રહ્યો., અને હવે એ વિભાગ પાછો ચાલુ થયો છે, ત્યારે, પરાણે હોય એમ, ત્રણ ચાર વર્ષમાં એક વિજ્ઞાન ઉપરના ભાષણની ઉપરાંત હવે પરિષદ કાંઇ મેળવી કે આપી શકતી નથી.

તેથી જ મને લાગે છે કે નડીઆદના ભાઇઓએ એક ખરેખર આગળ પગલું ભર્યું છે. કેવળ સાહિત્યની જ જે ગાદી હતી તેની ઉપર આજે એક વિજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપકને મૂક્યો છે. મારી જિન્દગીનો અર્ધાથી વધુ વખત હું વિજ્ઞાનને જ ચરણે ધરી ચૂક્યો છું વિજ્ઞાનને ખાતર બી. એ. માં બીજા મનગમતા વિષયો છાંડ્યા, વિજ્ઞાનથી જ એમ. એ. થયો, એના જ અભ્યાસ માટે બે વર્ષ બેંગલોર ગયો અને ૨ા–૨ા વર્ષ લન્ડનમાં રહ્યો. ૩૮ વર્ષ લગી, બિમારીને લીધે લેબોરેટરિ છોડવી પડી ત્યાં લગી, પછી વિજ્ઞાનની એક મોટી શાખામાં રસાયનનું શિક્ષણ આપ્યા કર્યું. બેશક છેક ૧૯૧૦માં "શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ" પુસ્તક લખ્યું હતું અને પછીથી બીજા લેખો પણ લખ્યા હતા. પરંતુ આ અરસામાં રસાયનના સંશોધનના સહેજે સાઠેક "Papers" પ્રકટ કર્યા, અને એ પ્રકટ કરવાનું કામ તો હજી ચાલે છે. આવા પ્રમુખના નિયોજન ઉપર સારો વિચાર કરવાની જરૂર છે.

મારો આ પદ ઉપર નિયોગ થયો છે તો મારી બે વાતો સાંભળી તે ઉપર જરૂર વિચાર કરશો.

પહેલી વાત એ છે કે વિજ્ઞાનની માનવજીવનમાં કેટલી જરૂર છે તે જોઇ, વિજ્ઞાનનો શિક્ષણ અને સાહિત્યની સાથે કેવો સંબન્ધ છે, આજે પછાત થઈ ગયેલો આપણો આખો દેશ ગમે તેટલા સંસ્કારો સાચવી રાખે અને ધર્મ –તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગમે તેટલો ઝૂમે છતાં વિજ્ઞાનને તો એણે સમજવું જ જોઇશે, એને સ્વીકારવું જ જોઇશે, અપનાવવું જ જોઇશે, એ વાતોનું યથાર્થ ગ્રહણ થવું જોઇએ. આજને દિવસે બીજી ગમે તે સિદ્ધિઓ હોય તો પણ દેશમાં વિજ્ઞાન તો જોઇએ જ એમ સ્વીકારી સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનના સાંકડા ખોટા ખ્યાલો મનમાંથી આપણે કાઢી નાખીએ. શિક્ષણમાં તો વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ થયો જ છે. સાહિત્યમાં પણ આપણે દરવાજા ઉઘાડા મૂકીએ.

મુનશીજીને આ બધું સમજાવવાની જરૂર નહિ જ હોય અને વિજ્ઞાન વિભાગના જે વિદ્વાન પ્રમુખ સાહેબ ને બીજા વિજ્ઞાનરસિક: ભાઈઓ આવ્યા છે તે સર્વની એક પ્રાથમિક સભા બોલાવી આ વાતનો વિચાર કરવો જોઇએ. આ સભા પરિષદે નિમેલી છતાં આ ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર કામ ને વિચાર કરે. જરૂર હોય તેટલી વાર મળે., ગુજરાતના બીજા સાથીઓને ભેગા કરે. લેખો લખે, ભાષણો કરે, પ્રયોગો બતાવી વિજ્ઞાનનાં સત્યો પ્રજા સમક્ષ મૂકે; ને એમ ગુજરાતી ભાષાના પોતાને અનુકૂળ રહી, અભ્યાસીઓને ઉપકારક થાય તેવી રીતે ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનને વધુ ઉતારે. ગુજરાતમાં હવે આટલી બધી કોલેજો છે, અધ્યાપકો છે, પ્રયોગશાળાઓ પણ છે; તો આ કામ હવે વધુ સહેલું પણ થવું જ જોઈએ.

ગુજરાત સંશોધનમંડળ મુંબાઈમાં છે, તેની પણ મદદ આપણને મળતી રહેશે. પછી શક્તિ આવશે ત્યારે પાંખો આવશે: ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાન–પત્ર પણ કાઢીએ, વિજ્ઞાન–શિક્ષણને ય વધારે પાકું અને અસરકારક કરીએ. વ્યાખ્યાનો તો વર્ષમાં છ થી બાર આપીએ: એ સર્વનો વિચાર આવશ્યક છે. વ્યવસ્થા કરવા સહકાર પણ જરૂરનો છે.

વિજ્ઞાન વિષે કાંઇક વધુ લખવાની ફરમાયશ થઈ છે. પણ એમાં બહુ ઊતરવાનું તો વિજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખને માટે જ છે ને! વિજ્ઞાનને "દેશી" ભાષાઓમાં ઉતારતાં મોટી મુશ્કેલીઓ વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દોની

બધા વિજ્ઞાનના લેખકોને લાગે છે. આપણી ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, બંગાળી ને દક્ષિણની સૌ ભાષાઓને માટે એક સરખી આ મુશ્કેલી છે: તો એ સ્પષ્ટ છે ને કે આપણે એક બીજાની પાસેથી ઘણું શીખી શકીએ: વળી આપણા જે જે લેખકોએ આજ લગીમાં જુદાં જુદાં વિજ્ઞાન–પુસ્તકો લખ્યાં છે તેઓએ આ મુશ્કેલીનો જે ઉકેલ કર્યો છે તે તે વિષય પૂરતો, જરૂર ઉપયોગી થાય. આ વાત ૧૯૨૪ના મારા સાહિત્યપરિષદના વિજ્ઞાન-વિભાગના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં બહુ વિગતથી ચર્ચી છે. (જૂઓ "વિજ્ઞાન મન્દિર" ભા. ૨ પૃ. ૨૧૫ – ૨૭૫)

આ મુશ્કેલીમાંથી ત્રણ ચાર રસ્તાઓ નીકળતા માલુમ પડ્યા છે. એક રસ્તો આવા શબ્દોના અંગ્રેજી પર્યાય જ આપણી ભાષામાં ઉતારવાનો છે–અંગ્રેજી શબ્દ ઉછીના લઇ વાપરવાનો છે. અંગ્રેજી એ બહુ સમૃદ્ધ અને જગતની એક મહાભાષા છે. આ માર્ગનો અમુક હદમાં ઉપયોગ કર્યા વિના છૂટકો નથી. ઘણાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોને માટે.

બીજો રસ્તો, જેના આગ્રહી પક્ષકાર ડૉ. રઘુવીર છે, તે એમ છે કે બધું સંસ્કૃતમાંથી જ લેવું. સંસ્કૃતમાં ન હોય તો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દને જુદા જુદા પ્રત્યયો વિગેરે લગાડવા; સંસ્કૃતવેશ આપવો. પણ અંગ્રેજી શબ્દો તો લેવા જ નહિ. આ પક્ષનો ગુણ એક જ છે; ડૉ. રઘુવીરે કોશો રચ્યા છે, ખાસ કરીને રસાયનનો કોશ. અને હિન્દનું મધ્યપ્રાન્તનું રાજ્ય ને મધ્યપ્રાન્તની નાગપુરની યુનિવર્સિટિ બન્નેએ આ પદ્ધતિને તથા આ કોશને માન્ય કર્યાં છે. પણ તે ઉપયોગથી ભાષા અત્યન્ત કિલષ્ટ–કૃત્રિમ થઈ જાય છે. તે કદી સર્વસાધારણ માણસ કામમાં લે એ મને સંભવિત લાગતું નથી. અત્યારે રાજ્યબળથી ટેકો મળશે તેય થોડા કાળને માટેનો જ નીવડવાનો.

ત્રીજો રસ્તો આપણા ગુજરાત સંશોધનમંડળના પ્રમુખ ભાઈ પોપટલાલ શાહે પોતાના વિજ્ઞાનપરિભાષા-કોષમાં સ્વીકાર્યો છે. સર્વાંશે તેને સ્વીકાર્યા વિના એટલું જરૂર કહી શકું કે ભાઈ પોપટલાલે માન્ય કરેલ સિદ્ધાન્તો બહુ સમજદાર છે, અને એ કોશનો માર્ગ જ એકંદરે આપણને ખરે રસ્તે ચલાવશે. પણ આ બધામાં એ વાત મુખ્ય મહત્ત્વની છે કે વિજ્ઞાનનો લેખક અંગ્રેજી, સંસ્કૃત ને ગુજરાતી બહુ સારી રીતે જાણતો ને વાપરતો હોવો જોઈએ. આખરે ભાષામાં શબ્દો એ ચલણી નાણાં જેવા હોય છે. પણ આની પાછળ રાજ બળ પૂરેપૂરા કામનું નથી. લોકબળ જ જોઈએ. ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનલેખો લખનારાઓએ જે જે શબ્દો વાપર્યા છે કે નવા બનાવ્યા છે તેનો સારો અભ્યાસ થાય ત્યારે વળી આપણને વધુ પ્રકાશ મળે.

"સંસ્કૃતિ" ના એ અંકમાં આ ચર્ચા સારી રીતે મુકાઇ ને જુદા જુદા કોશો કયા ગુજરાતી પારિભાષિક શબ્દો વાપરે છે તે બધા રજુ કરવામાં આવ્યા છે. તે સારું હતું. પણ કેમ કોઈ લેખકોના શબ્દો નહિ લેવાયા હોય? એટલા લેખકો નથી કે એટલા સમજણથી વાંચનાર નથી? આ લેખો ઉપર વધુ વિવેચનોય થતાં નહિ.

મારે બીજી જે વાત કરવાની છે ને છેલ્લી તે આપણી પરિષદને વિષે છે.

"જય જય ગરવી ગુજરાત"ના અર્થપૂર્ણ સરસ ગીતથી જાણે આપણી આ પરિષદનો જન્મ થયો છે. વીર નર્મદને ગયે આજ લગભગ સિત્તેર થવા આવ્યાં છે, (એમનું મરણ ને મારો જન્મ એક જ વર્ષના બનાવો છે!) "કોની કોની છે ગુજરાત?" એ સવાલના જવાબો પણ અમરભાષામાં નર્મદે આપ્યા છે. એમાં આજે ઉમેરીએ કે જેની જેની ગુજરાત છે તેની તેની ગુજરાતી ભાષા છે ને તેની આ પરિષદ પણ છે. પરિષદના પ્રમુખોથી માંડીને નાનામાં નાના સભ્ય-સભાસદ લગી સર્વ કોઈ આ વાત યાદ રાખે કે **આ આપણી પરિષદ** છે. આ પરિષદ ઉપરના મમત્વમાં નાના મોટાનો જરાય ભેદ નથી, ન હોવો જોઈએ.

આ પરિષદ એક રીતે હિન્દમાં દેશી ભાષાઓની જુદી જુદી પરિષદોમાં સૌથી વૃધ્ધ છે (એમ હું સમજું છું). એને સ્થપાયે ૫૦ વર્ષ થયાં, પણ ૧૯ બેઠકોમાં તે હજી યુવાન જ કહેવાય. વધારે બેઠકો ન ભરાઈ

તે તો આપણી જ ભૂલ છે, આપણી જ સુસ્તી છે. એનાં પરિણામોમાંથી આપણે છટકી શકીએ નહિ: "સુવર્ણ મહોત્સવ" જેવા સરસ શબ્દો વાપરીનેય.

એક પરિણામ આજે આપણી નજર સામે ઊભું છે. આપણા ઘણા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ બહુ સ્પષ્ટરૂપે, જો કે બહુ નરમાશથી, આપણી આગળ ધર્યું છે. આને ઝગડો ન જ કહેવો જોઇએ, પણ એ ચોક્કસ છે કે આ પરિષદની પાછળની નીતિ–પદ્ધતિ બદલાશે નહિ, તો ઘણાઓ બહાર નીકળી જશે, ઘણા વધારે દાખલ જ નહિ થાય; અને બીજા કેટલાક પ્રાન્તમાં થયું છે તેમ પરિષદના ભાગલા પડી જશે. પરિષદનું ધ્યેય તો પછી કદી સિધ્ધ થાય નહિ.

આજે ઘણા આગેવાન તેમજ બીજા સાક્ષરો આ પરિષદમાં ભળતા નથી. મુંબઇમાં કેટલાકોએ મને ચોખ્ખું કહ્યું કે "શતાબ્દીમાં તો અમારે આવવું જ જોઇએ. બાકી પરિષદમાં અમને હવે કશો રસ રહ્યો નથી" હું ધારું છું કે અમદાવાદમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે જે બેઠક થઇ હતી, તે પછી આજ પરિષદમાં, પરિષદની આ જ બેઠકમાં હું આવી શક્યો છું, લગભગ વીસ વર્ષે. તેનાં ઘણાં કારણોમાં એક કારણ આ પણ છે. કે પરિષદની કાર્યવાહી જેવી હોવી જોઇએ તેથી તદ્દન જુદી જાતની મને લાગી છે.

ભાઈઓ, હું તમારામાંનો એક જ છું ને પરિષદ તરફની ભક્તિમાં હું કોઇથી ઊતરતો નથી. મારાં વચનો એક આત્મીયજનનાં જ ગણી સાંભળશો.

મહાત્મા ગાંધીજીને મારા કરતાં વધુ જાણનારા અહીં ઘણા છે. પણ અમદાવાદની બેઠક પછીથી પરિષદનું નાવ મને વધુ ને વધુ ખોટી દિશામાં જતું લાગ્યું, તેને ઠેકાણે લાવવાનો, ખરે રસ્તે ચઢાવવાનો માર્ગ ગાંધીજીના જીવનમાંથી જરૂર મળી શકે. કદાચિત્ તેવો વાપરવા કોઇ લલચાય, છતાં હું ઇચ્છું છું કે પરસ્પરની સમજણ થવાથી કોઇનેય છેલ્લી અણી લગી જવાની જરૂર નહિ પડે.

ઝગડાઓ પતાવવાનો બીજો એક જાણીતો રસ્તો, ગાંધીજીની પછી, યૂરોપમાં પ્રકટ થયો છે. Moral Rearmament વિષે આજે આપણે ઘણું જાણતા હોઈશું. દુનિયાના દેશેદેશમાં, ઘણાં જુદાં જુદાં કલહક્ષેત્રોમાં એ માર્ગે સમાધાનો, સમજૂતી ને સંપ થયાં છે, એ જાણીતું છે. એ હીલચાલ હાલ એક સચિત્ર માસિક ને બીજાં સામયિક પત્રો કાઢીને પણ પોતાની પધ્ધતિ તથા પોતાના વિજયો જગતને જાહેર કરે છે.

આ પદ્ધતિ આપણનેય બહુ કામમાં આવી શકે. એની મુખ્ય વિધિ એ છે કે શુધ્ધ હૃદયથી, મનના મેલ કાઢીને, પોતાના જ દોષો શોધી કાઢવા–સામાના નહિ. દોષો દેખાય તેમણે દૂર કરવાનો સંકલ્પ કરવો, અને સામા પક્ષની પાસે જઇને ખુલ્લા દિલનો પૂરો એકરાર કરવો, પોતાની ભૂલો ને ભૂલભરેલાં વર્તનોની માફી માગવી. સાચા દિલથી આ કામ થાય છે ત્યારે સામા પક્ષની ઉપર ચમત્કારક અસર થાય છે, અને વિરોધ રહેતો નથી. સમાધાન, સંપ સૌ થાય છે.

ચોપડીઓથી, ભાષણોથી ને નાટકોથી આનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તો અપાય છે. ને ડૉ. બુકમેન જે આ લોકોનો અગ્રણી છે તે આજે જગતમાં મોટો શાન્તિ સ્થાપનાર તરીકે મશહૂર થયો છે.

ગાંધીજીની રીતે કે Moral Rearmament ની રીતે આપણે સમજીએ, અને તેનો પૂરેપૂરો લાભ આપણી–એ આપણી જ છે ને ?– આ સાહિત્યપરિષદને મળો એ મારા અંતઃકરણની ઊંડી ઇચ્છા છે.

આપણા જીવનના સર્વ પ્રશ્નો, આપણે સૌ સાફ દિલથી ભેગા મળી, નિહાળીએ, ચર્ચીએ; તેમાંથી રસ્તા કાઢીએ, એ રસ્તાઓ ઉપર સૌ સાથે જઈએ. આવો ઊંડો સર્વગામી સહચાર એ આપણી આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે. त्यक्तेन भुंजीथाः । એ સૂત્ર સૌએ સમજવાનું છે ને આચરવાનું છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ–૧૯મું સંમેલન–નડીયાદ

તારીખ : ૨૭, ૨૮–૧૦–૧૯૫૫

પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પરિષદ સંમેલનના સભ્યો, સન્નારીઓ ને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આ પ્રસંગે તમે મને પ્રમુખપદ આપ્યું તે માટે તમારો કેટલો આભાર માનું ?

આ વખતે કોઈ બીજા યોગ્ય પુરુષને તમે પ્રમુખ ચૂંટ્યા હોત તો હું ખુશી થાત. આજે કેટલાંક વર્ષથી પરિષદના કાર્યથી હું નિવૃત્ત થઈ ગયો હતો. પણ પરિષદે મને આજ્ઞા કરી એટલે હું તાબે થયો છું. આ સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે અર્ધશતાબ્દીનું ભરતવાક્ય ઉચ્ચારવાની જવાબદારી મારે શિર નાખી છે તો તે પૂરી કરવાની શક્તિ મને ઈશ્વર આપે એટલું હું પ્રાર્થું છું.

પરિષદ સંમેલન પણ નડિયાદમાં—ગોવર્ધનગ્રામમાં—ત્રીજી વાર મળે છે. અને યોગાનુયોગે આ સુવર્ણ-મહોત્સવ પણ ગોવર્ધનશતાબ્દી પ્રસંગે ઉજવાય છે. નડિયાદ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક, મનસુખરામ ત્રિપાઠી ને વિહારીદાસ દેસાઈથી શરૂ થતા મહાપુરુષોની ભૂમિ છે. એ બધાની પ્રેરણાથી આ સંમેલન સફલ બને એવી આશા સેવું છું.

નવસારીમાં ૧૯૫૨માં મળેલા પરિષદ સંમેલન પછી આજ આપણે મળીએ છીએ. તે વચગાળામાં આપણે ગુમાવેલા સરસ્વતીભક્તો અને વિદ્‌જ્જનોનું આપણને સ્મરણ થયા વિના નથી રહેતું. કવિવર અરદેશર ખબરદાર, અગ્રગણ્ય નવલકથાકાર રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, સૌમ્યમૂર્તિ રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક, અવિરત જ્ઞાનસેવી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, તેમજ રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, ચંદ્રશંકર શુકલ, અમૃતલાલ શેઠ તથા શામળદાસ ગાંધીને આપ સૌના અને મારા તરફથી શ્રદ્ધાંજલિ આપું છું. શાસ્ત્રીજી અને પાઠક તો મારી સાથે અનેક ક્ષેત્રોમાં સંકળાયેલા હતા. શાસ્ત્રીજીની અને પરિષદ સંમેલનના બે ભૂતપૂર્વ પ્રમુખોની ગેરહાજરી આપણને બધાયને સાલે છે.

૧૯૨૪ થી મેં પરિષદની સેવા કરવા માંડી ત્યારે સર રમણભાઈ આદિ કાર્યકર્તાઓના ત્રણ ઉદ્દેશો મારી આંખ સામે હતા. પ્રથમ ઉદ્દેશ પરિષદને વ્યવસ્થિત કરવાનો હતો કે જેથી એને કોઈ તોડી શકે નહીં; બીજો રાજ્યકારણના આક્રમક જુવાળમાં સાહિત્યની એક પુરી પણ અવ્યવસ્થિત સંસ્થા ઘસડાઈ ન જાય તે જોવાનો; ત્રીજો, પરિષદને સેંકડો શાસનોમાં વિભક્ત ગુજરાતીઓની એકતા મૂર્ત કરવાનું સાધન બનાવવાનો.

આ ત્રણે ઉદ્દેશો ઘણે અંશે આજે પરિપૂર્ણ થયા છે. પરિષદ તુટે એવો ભય ક્યારનો એ દુર થયો છે. સાહિત્યનું ક્ષેત્ર હવે એવું સબળ થયું છે કે રાજકારણ એને જપ્ત કરી શકે તેમ નથી. અને ગુજરાતીઓની અનેક ક્ષેત્રમાં એકતા સાધતી સંસ્થાઓ હસ્તીમાં આવી છે તેમજ ગુજરાતીઓનું એકીકરણ પાસે આવી લાગ્યું છે

હવે એ જરૂરનું છે કે આપણાં નવાં સ્થપાયેલાં વિશ્વવિદ્યાલયો એનો ભાર ઉપાડવામાં સામેલ થાય. આ કામ સરળ કરી આપવાની ઈચ્છા, આ પદ મેં સ્વીકાર્યું છે તેનાં અનેક કારણોમાંનું એક છે.

૩૧ વર્ષે આજે આખો યુગ બદલાઈ ગયો છે, એના ઉદ્દેશો બદલાઈ ગયા છે. એ બદલાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ નીતિ અને પ્રવૃત્તિઓની રૂપરેખા દોરવાનું કર્તવ્ય આજે પરિષદની સામે ઊભું છે.

(૨)

આ જમાનામાં આપણી આંખ આગળ રાજકારણ, સુરક્ષિતતા અને સમાજકલ્યાણ સદાય રમ્યા કરે છે તેથી સાહિત્યપરિષદનું સાર્થક્ય ઘણાને ન સમજાય એમ પણ બને.

પરિષદનું પ્રથમ ધ્યેય ગુજરાતી સાહિત્ય ને સંસ્કારની અભિવૃદ્ધિ અને વિસ્તારને પોષવાનું છે. એનું અંતિમ ધ્યેય સંસ્કૃતિના વિકાસને વેગ આપવાનું છે.

માત્ર રાજકીય સુરક્ષિતતા અને આર્થિક સમાજકલ્યાણથી સંસ્કૃતિ વિકસતી નથી. સંસ્કૃતિનો વિકાસ તો સામુદાયિક જીવનમાં ઉલ્લાસની અભિવૃદ્ધિ, સરસતાનો પ્રાદુર્ભાવ, વ્યવહારનું સુરુચીકરણ ને ભાવનામયતાની સર્વોપરિતા આવે ત્યારે થાય છે. સુરક્ષિતતા અને સમાજકલ્યાણ એ તો તેનાં સાધન છે.

આ દૃષ્ટિએ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ગુજરાતે જે પ્રગતિ સાધી છે તેનું સમગ્રદર્શન કરવું જરૂરનું છે.

૧૯૦૫માં રણજીતરામે પરિષદ સ્થાપી ગુજરાતની અવ્યક્ત અસ્મિતાનું મંદિર રચ્યું. ગોવર્ધનરામે તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી. ગુજરાત આળસ મરડી બેઠું થયું. એક યુગ સંકેલાઈ ગયો ને બીજો શરૂ થયો.

એજ અરસામાં રશિયા અને જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધ તેમ જ બંગભંગને કારણે ઉદ્દામ રાષ્ટ્રભક્તિનો પવન પહેલી વાર ગુજરાતમાં વાયો. વડોદરામાં શ્રી અરવિંદની પ્રેરણાથી થોડાક ગુજરાતીઓએ દેશસેવાની કંઠી બાંધી. ૧૯૦૭માં સૂરતમાં કોંગ્રેસ તૂટી ત્યારે ગુજરાતીઓએ રાજકારણમાં ઝંપલાવવું શરૂ કર્યું.

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન અને શારદાબહેન બી. એ. થયાં. આવો મોટો ગુનો કર્યો તે માટે એમને જે સહેવું પડયું તેનો ખ્યાલ તમને ઘણાને આવે એમ નથી. સારા ઘરની સ્ત્રીઓએ ગરબા પણ વિસાર્યા; એમને તેમાં અધમતાની ગંધ આવી.

ગુજરાતી બોલનારાઓ પર સેંકડો રાજવીઓ અમલ ચલાવતા. તેમની એકતા માત્ર આપણાં ભાષા અને સાહિત્ય પર નિર્ભર હતી. ગોવર્ધનરામ સર્વમાન્ય સાહિત્યગુરુનું સ્થાન પામી સાહિત્યરસિકોને એકસૂત્રતા આપી રહ્યા હતા. છતાં જોડણી એકધારી નહોતી, અને શૈલીમાં સચોટ કથનપ્રભાવ આવ્યો નહતો.

ડાહ્યાભાઈ ધોળાશાજીએ નાટયકલા ને નવાં ગાયનગરબીથી સામાન્ય હૃદયો હલમલાવ્યાં. પહેલી વાર લોકપ્રિય નટ 'સુંદરી'એ સારા ઘરની સ્ત્રીના હાવભાવ ને વેશભૂષા પર ઊંડી અસર કરી. શૃંગારમય પ્રેમ લોકોની જીભે ચડયો ને હૃદયમાં ઊતરવા લાગ્યો. 'કલાપી'નાં ઊર્મિભર 'કેકારવે', 'કાન્ત'નાં સૂક્ષ્મતમ ભાવ દર્શાવતાં અપૂર્વ કાવ્યોએ અને કવિ નાનાલાલનાં શબ્દસૌંદર્યે શોભતાં ઊર્મિગીતોએ સંસ્કારી હૃદયો ગુંજતાં કર્યાં.

(૩)

'ગુજરાત જોવાજોગ છે' ને 'વસંત કે આ ગુર્જરીની રસિકના વરી' એમ રંગભૂમિ પર ગવાવા લાગ્યું. નાનાલાલે ગુજરાતને 'કૃષ્ણચંદ્રની કૌમુદી' સાથે સરખાવ્યો. ખબરદારે 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત' ઉચ્ચારી મહાગુજરાતને શબ્દદેહ આપ્યો. ગુજરાતને એના ભૂતકાળનું ભાન થવા લાગ્યું. 'ગુણવંતી ગુજરાત' એક પ્રેરણાગાન બન્યું.

આ વહેણમાં હું પણ તણાયો. ૧૯૦૫માં મેં 'The Graves of the Vanished Empires' માં ગુજરાતની મહત્તા પર આંસુ સાર્યાં. ૧૯૧૪માં ગુજરાતની અસ્મિતા મારા હૈયે વસી ત્યારથી ચૌલુક્ય-યુગનું સાહિત્યમાં સર્જન કરવાનો મેં આરંભ કર્યો.

૧૯૧૭માં હાજી મહમ્મદે 'વીસમી સદી' માસિક દ્વારા નવા સાહિત્યકારો ને નવા ચિત્રકારોનો પરિચય કરાવ્યો. તેમાં શ્રી. રવિશંકર રાવળે ચિત્રકલાનો ગુજરાતી સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. આજે તેમાં ફાલ આવી રહ્યો છે.

૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપી. તેના શિક્ષણગુરુઓએ સાહિત્ય અને સેવાભાવ બન્ને ક્ષેત્રોમાં નવી ભાત પાડી. 'જોડણીકોશે' ગુજરાતી જોડણી એકધારી કરવાનો સફલ પ્રયત્ન આદર્યો.

નવા પ્રભાતનું ભાન આવતાં ગુજરાતનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ સુરેખ થયું. સાહિત્યસંસદે ગુજરાતના સંસ્કાર અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાનું કામ વેગભર ઉઠાવ્યું ને 'ગુજરાત' માસિક પ્રગટ કર્યું.

નાટક એ સાહિત્ય ને કલાનું ઉત્તમાંગ છે અને સંસ્કારી જીવનમાં અવૈતનિક કલારૂપે એને સ્થાન ન અપાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીની સમાનતા અધૂરી રહે અને વ્યવહારનું સુરુચીકરણ ન બને, સાહિત્યસંસદે નૃત્ય ને ગરબાને કલાત્મક સ્વરૂપ આપી તે પ્રવૃત્તિને ગૃહજીવનમાં અપનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે 'કાકાની શશી'નો સફલ પ્રયોગ કર્યો જેમાં પહેલી વાર આપણા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષોએ નાટક ભજવી તેને એક આવશ્યક સામાજિક બળ રૂપે સ્વીકાર્યું.

એક તરફથી ગુજરાતને ભૂત મહત્તાનું ભાન થવા માંડ્યું, બીજી તરફ ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત કર્તવ્ય-પરાયણતા અને સામુદાયિક પરાક્રમ વડે આત્મદર્શન કરવાની કલા આપણને શીખવી. ગુજરાતે અર્જુનના કૌશલ્યથી એ પાઠ શીખી લીધો. મહત્તાનાં સ્વપ્નાં તેને સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસોમાં પરિણામ પામ્યાં.

સત્યાગ્રહનાં આંદોલનોથી ગુજરાતને પોતાની સામુદાયિક શક્તિમાં આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટી. ગાંધીજીનાં વ્યક્તિત્વ અને આચરણ પર આપણો પૂજ્યભાવ કેન્દ્રિત થયો, સંઘશક્તિને કાર્યાન્વિત કરવાની ટેવ આપણને પડી અને તેની અસર સાહિત્ય અને સંસ્કાર બંને પર પડી.

૧૯૨૭માં રેલસંકટ વખતે, વલ્લભભાઈ પટેલ—તે વખતે સરદારને નામે દેશભરમાં વિખ્યાત નહોતા થયા—તેના નેતૃત્વમાં ગુજરાતે સંઘશક્તિ દાખવી બધાને ચકિત કર્યાં. ૧૯૨૮માં તેમણે પ્રચંડ વ્યવસ્થાશક્તિથી બારડોલી સત્યાગ્રહવડે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના પાયા હચમચાવ્યા, ને ગુજરાત તેમ જ ભારતને પરાક્રમો કરવાની આત્મશ્રદ્ધા આવી. સરદારે ગુજરાતી અનુયાયીગણનું નિયંત્રણ કર્યું અને કર્તવ્યક્ષેત્રમાં ગુજરાતના કાર્યકર-સંઘને એક અને અવિભાજ્ય બનાવ્યો.

(૪)

૧૯૩૮ના સંક્રમણકાળમાં કરાંચી સાહિત્ય પરિષદે 'ગુજરાતીતા'ને પ્રગલ્ભ થવાની ઘોષણા કરી. પહેલેથી ગુજરાતની અસ્મિતાએ ભારતીયતાને પોતાનું પ્રથમ અંગ માન્યું છે. સંસદ અને પરિષદે તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા તેજ વર્ષે ભારતીય વિદ્યા ભવનની સ્થાપના કરી.

૧૯૩૯માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું. ગુજરાતીઓ સમૃદ્ધ થયા. એમની ઉદારતાને વેગ મળ્યો. સત્યાગ્રહથી સ્ત્રીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય અને કાર્યકરોમાં સેવાભાવ આવ્યાં હતાં એટલે પરિણામે સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સબળ થઈ.

૧૯૨૫માં ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાની અવ્યક્ત આકાંક્ષા વ્યક્ત થઈ. ૧૯૨૬માં ગાયકવાડ સરકારે વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા 'વીજરી કમીશન' નીમ્યું, પણ ગુજરાતની આકાંક્ષાને સ્પષ્ટ રૂપ આપવા સિવાય બીજું ફળ તે વખતે ન આવ્યું.

વડોદરામાં વિજ્ઞાન મંદિરે તો અનુસ્નાતક વિદ્યાભ્યાસમાં પહેલ કરી જ હતી. ૧૯૩૯માં આણંદમાં કૃષિગોવિદ્યાભવન અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાસભાનો સંશોધનવિભાગ સ્થપાયાં અને ઉચ્ચત્તમ શિક્ષણનો વિકાસ શરૂ થયો.

જેમ સ્વતંત્રતા પાસે આવતી ગઇ તેમ વિદ્યાવૃદ્ધિમાં આપણો ઉત્સાહ વધ્યો. ૧૯૪૭માં વડોદરા પરિષદે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થપાય એવો નિર્ણય કર્યો ને તેની યોજના કરવા મુંબઇ સરકારે માવલણકર સમિતિ નીમી. પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડે વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા મુનશી સમિતિ નીમી. વલ્લભવિદ્યાનગરમાં વિઠ્ઠલભાઈ વિદ્યાલય શરૂ થયું. ૧૯૪૯ની ૩૦મી એપ્રિલે વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયનો અને ૨૭મી નવેમ્બરે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયનો આરંભ થયો. ૧૯૫૫માં સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ રહી છે.

(૫)

૧૯૪૭માં સ્વાધીનતાનાં વહાણાં વાયાં. સરદાર ભારતના એકીકરણના વિશ્વકર્મા બન્યા. ૧૯૪૮માં સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ થયું. ૧૯૪૮માં કચ્છ, જૂનાગઢ, માંગરોળ ને માણાવદર, અને ૧૯૫૦માં વડોદરા, ગુજરાતનાં બીજાં દેશીરાજ્યો અને આખુ મુંબઇ દેશમાં વિલીન થયાં.

સંવત ૨૦૦૪ની કાર્તિક સુદ પ્રતિપદાએ. ૧૨મી નવેમ્બર ૧૯૪૭ને દિને ગુજરાત ને ભારતના ઇતિહાસમાં અનેરો પ્રસંગ બન્યો. જૂનાગઢ પડ્યું; સરદારશ્રી પ્રભાસ ગયા અને સમુદ્રમાં જઈ હાથમાં પાણી લઇ કહ્યું : 'મારી બધી મહત્ત્વકાંક્ષાઓ આજે પૂર્ણ થઈ.' સાંજની સભામાં તેમણે સંકલ્પ પ્રકટ કર્યો: 'આ નવા વર્ષના શુભ દિને સોમનાથનું મંદિર ફરી બંધાય એવો નિર્ણય કર્યો છે.'

૧૯૫૦ના મે મહિનાની આઠમી તારીખે જામસાહેબે મંદિરનો શિલાન્યાસ કર્યો. ૧૧ મે ૧૯૫૧ ને દિને રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદે સોમનાથ ભગવાનના નવા લિંગની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી.

પિસ્તાળીશ વર્ષનું મારુ સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું. નવગુજરાતનો આરંભ થયો, સાથે ગુર્જર હૃદયની સદીઓની પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ થઇ.

'બુદ્ધિવર્ધક' અને 'અસ્તોદય'નો સંગમ થયો હોવાથી આપણી પ્રગતિ ગંગાજીના પ્રબળ પ્રવાહની જેમ આગળ વધે છે. ગુજરાતી માનસના સમતોલપણાને પરિણામે જૂનું હોય તેનો આપણે નષ્કારણ ધ્વંસ થવા દેતા નથી અને નવું ન જોઈએ એવા સંકલ્પે તાતસ્ય કૂપે આપણે બૂડી મરવા માગતા નથી. ભારતના બીજા પ્રદેશોની સરખામણીમાં આપણે ત્યાં નાતિબંધનો શિથિલ થયાં છે અને તજ્જન્ય વિખવાદ ઘણો ઓછો છે.

સ્ત્રીઓ ઘણે અંશે સ્વતંત્રતા અને સમાનતા પ્રાપ્ત કરવામાં આગળ વધી છે. ગીત, નૃત્ય ને નાટકોથી તેઓ સંસ્કાર અને જીવનમાં પ્રફુલ્લતા આણી રહી છે: છતાં તેમણે નથી ઘર સંભાળવું છોડ્યું કે નથી આર્યાનુરૂપ મર્યાદા છોડી.

ગુજરાતી જીવનમાં નીતિ અને ઇશ્વિરશ્રદ્ધા કાયમ રહી છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, નરસિંહ મહેતો, સ્વામી-નારાયણ, દયાનંદ અને મહાત્મા ગાંધીના આદેશ આપણાં હૈયાં પ્રેરે છે. જગતને પોતાની ચૂડમાં આજે પકડી બેઠેલા જડવાદનું ઝેર ઉતારવાનું આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય ગુજરાતમાં હતું તેવું છે.

(૬)

૧૯૧૫થી મારી એક ઝંખના હતી કે ગુજરાતી બોલતી સમસ્ત પ્રજા એક શાસનવર્તુલમાં આવે અને ગુજરાત 'એક ને અવિભાજ્ય' બની રહે.

કરાંચી, રાજકોટ અને જૂનાગઢની પરિષદોમાં પણ એજ ઝંખના વ્યક્ત થઈ હતી. મહાગુજરાત સંમેલને પણ ઠરાવ કર્યો હતો કે ગુજરાતનો—એટલે ગુજરાતી જ્યાં બોલાય છે તે સમસ્ત પ્રદેશનો—મુંબઈ પ્રાંતમાં સમાવેશ કરી દેવો.

ગુજરાતી પ્રજાની શાસનીય એકતાની ઝંખના મારા જીવતાં પરિપૂર્ણ થશે કે નહીં તે વિશે મને ખાત્રી નહોતી. આજે આપણે મુક્ત કંઠે ઈશ્વરનો પાડ માની શકીએ કે એ શુભ ચોઘડિયું આવી લાગ્યું છે. ગુજરાત એક પ્રદેશમાં આવશે, સદાને માટે અવિભાજ્ય રહેશે અને ભારતની પ્રચંડ શક્તિનો સ્તંભ બની રહેશે. જે ધ્યેયથી એકત્રીશ વર્ષ પર પરિષદની સેવા કરવા હું તત્પર થયો હતો તે આજે સિદ્ધ થયું.

આપણે રાષ્ટ્રધર્મને ગુજરાતની અસ્મિતાનું સર્વોપરિ અંગ માન્યું છે. પ્રાદેશિક અભિમાન અને ભાષાવાદી વિભંજન–લાલસાથી ભારતને શું વેઠવું પડ્યું છે તેની સાક્ષી આપણા ઇતિહાસનાં પાનેપાનાં પૂરે છે તેનું આપણને ભાન છે. જો ભારત અવિભાજ્ય રહેશે તો બધા પ્રદેશો તરી જશે. જો ભારત ભાંગશે તો કયો પ્રદેશ જીવતો રહેવાનો છે ?

પ્રાદેશિક પુનર્વ્યવસ્થા સમિતિની સૂચનાઓ વિશે આપણા રાજકીય દળોના નેતાઓ અને રાષ્ટ્રનેતાઓ વચ્ચે વાટાઘાટો ચાલે છે. એટલે તે વિશે અત્યારે વાક્સંયમ કેળવવો આવશ્યક છે.

ભારતનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને ચડી રહ્યો છે ત્યારે એક કરોડ સિત્તર લાખ ગુજરાતીઓ બધું ખોઇ બેસીશું એવો ભય અસ્થાને છે.

સિદ્ધિ આત્મબલને વરે છે, સંખ્યાબલને નહીં. જેનામાં અદમ્ય ઉત્સાહ, અડગ સંઘશક્તિ અને સર્વસમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ હોય તેને તો સફળતા વરેલી જ છે. અને જે બલહીણો હોય તેની આત્મસિદ્ધિ કદી થઈ સાંભળી છે ?

(૭)

એક અત્યંત વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નને છેડું છું. મારું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે કે જો ભારતમાં હિન્દી ઉચ્ચતર શિક્ષણનું માધ્યમ દરેક પ્રદેશમાં નહીં થશે તો પ્રાદેશિકતા વધશે અને ભારતની એકતાનો વિધ્વંસ થશે, અને એ માધ્યમ તરીકે સ્વીકારાશે તો બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓનો વિકાસ થયા વિના રહેવાનો નથી.

સ્વાર્થદષ્ટિએ જોતાં પણ જો આપણો કેળવાયેલો વર્ગ હિન્દી સારું બોલી ને લખી શકે નહીં તો તેને ગુજરાત બહાર સ્થાન નહીં રહે. શિક્ષણકેન્દ્રોમાં પરભાષાભાષી વિદ્વાનોનો પ્રોત્સાહક સાથ નહીં સાંપડે. શાસનકાર્યોમાં આપણે પાછળ રહીશું. સર્વોદયના જમાનામાં આપણી સેવાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત થઈ જશે અને પ્રાદેશિક ભાષાવાદની અભિવૃદ્ધિ થયા કરશે.

વ્યવહાર કે શિક્ષણનું માધ્યમ હિંદી થયે ગુજરાતીનાં સૌંદર્ય ને પ્રભાવ ઘટશે એ ભય અવાસ્તવિક છે.

હિન્દીનો માધ્યમરૂપે ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં સ્વીકાર કરવો એ ગુજરાતીના વિકાસ માટે જરૂરનું છે એમ હું માનું છું. ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ ને નાનાલાલ અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત શીખ્યા તેથી ગુજરાતીનો વિકાસ રૂંધાઇ ગયો ? ગાંધીજી, મહાદેવભાઇ ને કાકા કાલેલકરે સંસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી, મરાઠી ભાષાનો અભ્યાસ ન કર્યો હોત તો વધારે સારી રીતે ગુજરાતીની સેવા કરત ?

વડોદરામાં વિજ્ઞાન મંદિરે તો અનુસ્નાતક વિદ્યાભ્યાસમાં પહેલ કરી જ હતી. ૧૯૩૯માં આણંદમાં કૃષિગોવિદ્યાભવન અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાસભાનો સંશોધનવિભાગ સ્થપાયાં અને ઉચ્ચત્તમ શિક્ષણનો વિકાસ શરૂ થયો.

જેમ સ્વતંત્રતા પાસે આવતી ગઇ તેમ વિદ્યાવૃદ્ધિમાં આપણો ઉત્સાહ વધ્યો. ૧૯૪૭માં વડોદરા પરિષદે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થપાય એવો નિર્ણય કર્યો ને તેની યોજના કરવા મુંબઇ સરકારે માવલણકર સમિતિ નીમી. પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડે વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવા મુનશી સમિતિ નીમી. વલ્લભવિદ્યાનગરમાં વિઠ્ઠલભાઈ વિદ્યાલય શરૂ થયું. ૧૯૪૯ની ૩૦મી એપ્રિલે વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયનો અને ૨૭મી નવેમ્બરે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયનો આરંભ થયો. ૧૯૫૫માં સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ રહી છે.

(૫)

૧૯૪૭માં સ્વાધીનતાનાં વહાણાં વાયાં. સરદાર ભારતના એકીકરણના વિશ્વકર્મા બન્યા. ૧૯૪૮માં સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ થયું. ૧૯૪૮માં કચ્છ, જૂનાગઢ, માંગરોળ ને માણાવદર, અને ૧૯૫૦માં વડોદરા, ગુજરાતનાં બીજાં દેશીરાજ્યો અને આબુ મુંબઇ દેશમાં વિલીન થયાં.

સંવત ૨૦૦૪ની કાર્તિક સુદ પ્રતિપદાએ. ૧૨મી નવેમ્બર ૧૯૪૭ને દિને ગુજરાત ને ભારતના ઇતિહાસમાં અનેરો પ્રસંગ બન્યો. જૂનાગઢ પડ્યું; સરદારશ્રી પ્રભાસ ગયા અને સમુદ્રમાં જઈ હાથમાં પાણી લઇ કહ્યું : ‘ મારી બધી મહત્ત્વકાંક્ષાઓ આજે પૂર્ણ થઈ.’ સાંજની સભામાં તેમણે સંકલ્પ પ્રકટ કર્યો: ‘ આ નવા વર્ષના શુભ દિને સોમનાથનું મંદિર ફરી બંધાય એવો નિર્ણય કર્યો છે.’

૧૯૫૦ના મે મહિનાની આઠમી તારીખે જામસાહેબે મંદિરનો શિલાન્યાસ કર્યો. ૧૧ મે ૧૯૫૧ ને દિને રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદે સોમનાથ ભગવાનના નવા લિંગની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી.

પિસ્તાળીશ વર્ષનું મારુ સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું. નવગુજરાતનો આરંભ થયો, સાથે ગુર્જર હૃદયની સદીઓની પ્રતિના પરિપૂર્ણ થઇ.

‘ બુદ્ધિવર્ધક ’ અને ‘ અસ્તોદય ’નો સંગમ થયો હોવાથી આપણી પ્રગતિ ગંગાજીના પ્રબળ પ્રવાહની જેમ આગળ વધે છે. ગુજરાતી માનસના સમનોલપણાને પરિણામે જૂનું હોય તેનો આપણે નકારણ ધ્વંસ થવા દેતા નથી અને નવું ન જોઈએ એવા સંકલ્પે તાતસ્ય કૂપે આપણે બૂડી મરવા માગતા નથી. ભારતના બીજા પ્રદેશોની સરખામણીમાં આપણે ત્યાં જ્ઞાતિબંધનો શિથિલ થયાં છે અને તજ્જન્ય વિખવાદ ઘણો ઓછો છે.

સ્ત્રીઓ ઘણે અંશે સ્વતંત્રતા અને સમાનતા પ્રાપ્ત કરવામાં આગળ વધી છે. ગીત, નૃત્ય ને નાટકોથી તેઓ સંસ્કાર અને જીવનમાં પ્રફુલ્લતા આણી રહી છે: છતાં તેમણે નથી ઘર સંભાળવું છોડ્યું કે નથી આર્યાનુરૂપ મર્યાદા છોડી.

ગુજરાતી જીવનમાં નીતિ અને ઇશ્વરશ્રદ્ધા કાયમ રહી છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, નરસિંહ મહેતો, સ્વામીનારાયણ, દયાનંદ અને મહાત્મા ગાંધીના આદેશ આપણાં હૈયાં પ્રેરે છે. જગતને પોતાની ચૂડમાં આજે પકડી બેઠેલા જડવાદનું ઝેર ઉતારવાનું આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય ગુજરાતમાં હતું તેવું છે.

(૬)

૧૯૧૫પથી મારી એક ઝંખના હતી કે ગુજરાતી બોલતી સમસ્ત પ્રજા એક શાસનવર્તુલમાં આવે અને ગુજરાત 'એક ને અવિભાજ્ય' બની રહે.

કરાંચી, રાજકોટ અને જૂનાગઢની પરિષદોમાં પણ એજ ઝંખના વ્યક્ત થઈ હતી. મહાગુજરાત સંમેલને પણ ઠરાવ કર્યો હતો કે ગુજરાતનો—એટલે ગુજરાતી જ્યાં બોલાય છે તે સમસ્ત પ્રદેશનો—મુંબઈ પ્રાંતમાં સમાવેશ કરી દેવો.

ગુજરાતી પ્રજાની શાસનીય એકતાની ઝંખના મારા જીવતાં પરિપૂર્ણ થશે કે નહીં તે વિશે મને ખાત્રી નહોતી. આજે આપણે મુક્ત કંઠે ઈશ્વરનો પાડ માની શકીએ કે એ શુભ ચોઘડિયું આવી લાગ્યું છે. ગુજરાત એક પ્રદેશમાં આવશે, સદાને માટે અવિભાજ્ય રહેશે અને ભારતની પ્રચંડ શક્તિનો સ્તંભ બની રહેશે. જે ધ્યેયથી એકત્રીશ વર્ષ પર પરિષદની સેવા કરવા હું તત્પર થયો હતો તે આજે સિદ્ધ થયું.

આપણે રાષ્ટ્રધર્મને ગુજરાતની અસ્મિતાનું સર્વોપરિ અંગ માન્યું છે. પ્રાદેશિક અભિમાન અને ભાષાવાદી વિભંજન-લાલસાથી ભારતને શું વેઠવું પડ્યું છે તેની સાક્ષી આપણા ઇતિહાસનાં પાનેપાનાં પૂરે છે તેનું આપણને ભાન છે. જો ભારત અવિભાજ્ય રહેશે તો બધા પ્રદેશો તરી જશે. જો ભારત ભાંગશે તો કયો પ્રદેશ જીવતો રહેવાનો છે?

પ્રાદેશિક પુનર્વ્યવસ્થા સમિતિની સૂચનાઓ વિશે આપણા રાજકીય દળોના નેતાઓ અને રાષ્ટ્રનેતાઓ વચ્ચે વાટાઘાટો ચાલે છે. એટલે તે વિશે અત્યારે વાક્સંયમ કેળવવો આવશ્યક છે.

ભારતનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને ચડી રહ્યો છે ત્યારે એક કરોડ સિત્તર લાખ ગુજરાતીઓ બધું ખોઈ બેસીશું એવો ભય અસ્થાને છે.

સિદ્ધિ આત્મબલને વરે છે, સંખ્યાબલને નહીં. જેનામાં અદમ્ય ઉત્સાહ, અડગ સંઘશક્તિ અને સર્વસમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ હોય તેને તો સફળતા વરેલી જ છે. અને જે બલહીણો હોય તેની આત્મસિદ્ધિ કદી થઈ સાંભળી છે?

(૭)

એક અત્યંત વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નને છેડું છું. મારું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે કે જો ભારતમાં હિન્દી ઉચ્ચતર શિક્ષણનું માધ્યમ દરેક પ્રદેશમાં નહીં થશે તો પ્રાદેશિકતા વધશે અને ભારતની એકતાનો વિધ્વંસ થશે, અને એ માધ્યમ તરીકે સ્વીકારાશે તો બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓનો વિકાસ થયા વિના રહેવાનો નથી.

સ્વાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં પણ જો આપણો કેળવાયેલો વર્ગ હિન્દી સારું બોલી ને લખી શકે નહીં તો તેને ગુજરાત બહાર સ્થાન નહીં રહે. શિક્ષણકેન્દ્રોમાં પરભાષાભાષી વિદ્વાનોનો પ્રોત્સાહક સાથ નહીં સાંપડે. શાસનકાર્યોમાં આપણે પાછળ રહીશું. સર્વોદયના જમાનામાં આપણી સેવાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત થઈ જશે અને પ્રાદેશિક ભાષાવાદની અભિવૃદ્ધિ થયા કરશે.

વ્યવહાર કે શિક્ષણનું માધ્યમ હિંદી થયે ગુજરાતીનાં સૌંદર્ય ને પ્રભાવ ઘટશે એ ભય અવાસ્તવિક છે.

હિન્દીનો માધ્યમરૂપે ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં સ્વીકાર કરવો એ ગુજરાતીના વિકાસ માટે જરૂરનું છે એમ હું માનું છું. ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ ને નાનાલાલ અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત શીખ્યા તેથી ગુજરાતીનો વિકાસ રૂંધાઇ ગયો? ગાંધીજી, મહાદેવભાઇ ને કાકા કાલેલકરે સંસ્કૃત, હિન્દી, અંગ્રેજી, મરાઠી ભાષાનો અભ્યાસ ન કર્યો હોત તો વધારે સારી રીતે ગુજરાતીની સેવા કરત?

ભારતમાં શિક્ષિત વર્ગોને માતૃભાષા, હિન્દી, અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત આ ચાર ભાષાનું સારું જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. જેની માતૃભાષા હિન્દી હોય તેણે બીજી ભારતીય ભાષા શીખવી જ રહી. જેને સાહિત્યની સેવા કરવી છે તેને તો વિધવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. ભિન્ન ભાષાઓના સંપર્કથી જ સાહિત્યમાં નવું સૌંદર્ય ને પ્રબલ કથનપ્રભાવ આવે છે અને એ બંનેની અત્યારે ગુજરાતીને ઘણી જરૂર છે.

ભાષા એ દરેક મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનું અનિવાર્ય અંગ છે, છતાં તે ભૌગોલિક, સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કારિક અને સાહિત્યિક બળોનો, અનેક સદીઓના સામુદાયિક પ્રયત્નો વડે ઘડાયેલો, સુંદર ગહન પરિપાક છે. જેમ તેને આપણે વાપરીએ છીએ તેમ તેમ તે આપણને ઘડે છે, અને તેને આપણે ઘડીએ છીએ.

આ કારણોથી સંસ્કાર ને રાષ્ટ્રની પુનર્ઘટનાનો દરેક યુગ કોઈ ને કોઈ ભાષાના પ્રભાવશીલ વિકાસ સાથે સંકળાયેલો હોય છે. ગુપ્તકાલમાં સંસ્કૃતનો દિગ્વિજય થયો. યુરોપીય રેનેસાંસ સમયે ઇટાલિયને અને એલીઝાબેથકાલીન ઇંગ્લાંડમાં અંગ્રેજીએ વર્ચસ્વ પ્રાપ્ત કર્યું. તેવી રીતે ભારતની ભાવિ પુનર્ઘટના રાષ્ટ્રભાષા ભારતીના ઉદ્‌ભવ ને વિકાસ સાથે જ સંલગ્ન છે.

આ રાષ્ટ્રભાષાનો વાણો હિન્દી જ થઇ શકે., એમાં તાણો પ્રાદેશિક ભાષાઓનો હશે., અને બંનેની એકસૂત્રતા સંસ્કૃત વડે સચવાશે. સ્વતંત્ર ભારતનાં જીવન અને સંસ્કાર ઘડવાને અને સબલ કરવાને આ ચીર તો આપણે વણવું જ રહ્યું. પણ એ ચીર એક પ્રદેશ, એક વિદ્વદ્‌મંડળ કે એક ભાષા સંપ્રદાયને પ્રયત્ને નહીં વણાય. એના વણનારાઓ તો વાણા ને તાણાનો એક સાથે ઉપયોગ કરનારાઓ જ છે. જેમ જેમ આપણે હિન્દીનો ઉપયોગ કરતાં જઈશું તેમ તેમ એમાં સંસ્કૃતનો કથનપ્રભાવ, ગુજરાતીની સરલતા અને સચોટતા, બંગાળીનું માધુર્ય અને તામીલની પ્રૌઢતા આવશે.

જેમ રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞમાં આપણે સામુદાયિક ઉત્સાહ ને વેગથી ઝંપલાવ્યું, તેવી જ રીતે આ કાર્ય કરીશું તો ટૂંક વખતમાં જગતને એક મહા પ્રભાવશાલી ભાષાની લહાણ કરી શકીશું.

(૮)

છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં આપણા સાહિત્યકારોએ ગુજરાતીને સચોટ અને સમૃદ્ધ બનાવી છે. આજે એની અભિવ્યંજનાશકિત ભારતની કોઈપણ ભાષાની શકિત સાથે સરાસરી કરી શકે છે.

'ભગવદ્‌ગોમંડળે' આપેલો શબ્દસમુચ્ચય ગુજરાતી ભાષાની વિપુલતા બતાવે છે.

સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના સંપર્કથી એનો કથનપ્રભાવ અર્વાચીન આવશ્યકતાને પહોંચી વળે એવો કરવો એ આપણું કર્તવ્ય થઈ પડે છે.

આ કરતાં આપણે ચોખલિયાપણાનો બંધ બાંધી પ્રવાહને રોકવો ન જોઇએ. શબ્દો ને રૂઢોકિતઓની સમૃદ્ધિ વધારવી જોઇએ. ખાસ કરીને જીવનના હરેક ક્ષેત્રના ગુજરાતી શબ્દો તેમ જ જૂની ગુજરાતીના અને બોલચાલના શબ્દપ્રયોગો વધુ પ્રમાણમાં વપરાશમાં લાવવા જોઇએ. તત્સમ શબ્દોનો ઉપયોગ કરી સંસ્કૃતના નિયમો પ્રમાણે અર્થસૂક્ષ્મતાને યોગ્ય તેમના નવા પ્રયોગો કરવા જોઈએ. અંગ્રેજીના સંપર્કથી જે પ્રયોગો છેલ્લાં સો વર્ષથી થયા છે તેને સામાન્ય ભાષામાં વપરાતા કરવા જોઈએ. સાથે આજની સાધનવિપુલતા અને વૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા પરભાષાના અર્થવાહી શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

આમ નવા શબ્દો ને પ્રયોગો સંસ્કારી મગજની ભઠ્ઠીમાં તવાઇ વપરાશમાં બહાર પડશે ત્યારે તે વાગ્વ્યાપારમાં સ્થાન પામી શકશે.

સાથે ગુજરાતી ઉચ્ચારણુ શુદ્ધ અને એકધારું કરવાની અગત્ય છે. દરેક શિક્ષકના મુખે જુદા ઉચ્ચાર થાય ત્યાં ભાષા કેમ ઉદ્ધરે? અને એવી જ શુધ્ધિ આખુંય મુદ્રણજગત ન સેવે તો ભાષા વિકાસ કેમ સાધી શકે ?

ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ તો ઝપાટાબંધ થવાનો. થોડાં વર્ષોમાં ફરજિયાત કેળવણીથી રસભર સાહિત્યની માગ વધવાની. જેમ શિક્ષણની સંસ્થાઓ વધશે તેમ સરસ સાહિત્યની ભૂખ પણ ઉઘડવાની.

આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા જૂના સાહિત્યના અપ્રગટ પુસ્તકોનું મુદ્રણ આપણે હાથ પર લેવું જોઈએ તેથીય વધારે આવશ્યક તો પ્રગટ થયેલા જૂના સાહિત્યનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અને આપણા સાહિત્યકારોની અપ્રગટ કે અપ્રાપ્ય કૃતિઓની આવૃત્તિઓ બહાર પાડવી એ છે. અફસોસની વાત એ છે કે ગોવર્ધનરામની બધી અંગ્રેજી ને ગુજરાતી કૃતિઓ સળંગ રીતે છપાઈ નથી અને નાનાલાલની પાંત્રીસ હજાર શ્લોકોની 'હરિસંહિતા' વણછપાયેલી સડે છે.

અનુવાદો પાછળ પૈસા વેરી દેવામાં અર્થ નથી. જો એમ કરવાનું મન થાય તો ઉસ્માનિયા યુનિવર્સિટીએ લાખો રૂપિયા ખરચી કરેલા નિષ્ફળ પ્રયોગોની કથા સાંભળજો. જો ભાષા ને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવો હોય તો આપણા સાહિત્યકારો અને પ્રાધ્યાપકોએ અનુભવસિદ્ધ મૌલિક પુસ્તકો રચવાં જ રહ્યાં.

(૯)

જ્યાંસુધી સાહિત્ય ને સંસ્કારને માટે ગુજરાતીઓના હૃદયમાં પ્રેમ અને માન ન ઉદ્ભવે ત્યાંસુધી આપણાં જીવનનાં વહેણ ઉપરછલ્લાં જ રહેવાનાં.

એ પ્રેમ અને માન ગુજરાતના હૃદયમાં છે? નર્મદ ને ગોવર્ધનરામની જયંતી સમસ્ત ગુજરાત ગામે ગામે ઊજવી સાંભળી છે? નડિયાદમાં ગોવર્ધનરામનું ભવ્ય સ્મૃતિમંદિર કોઈ ઠેકાણે નજરે ભાળ્યું ? સમસ્ત ભારતના વિદ્વતશિરોમણિ ગુજરાતી હેમચંદ્રનું ક્યાંય નામ કે નિશાન દીઠું ?

ભગવાન સોમનાથનો મહોત્સવ આવતી કાર્તિક પૂર્ણિમાએ પ્રભાસમાં યોજાયો છે. તમારામાંથી એ કેટલા જાણે છે? જે જાણે છે તેમાંથી કેટલાની કલ્પના ઉત્તેજિત્ત થઈ છે? કેટલા જવાની ઉત્કંઠા કરી રહ્યા છે!

ગુજરાતના વિશ્વકર્મા જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજનું જન્મસ્થાન પાલણપુર અણજાણ, અસન્માનિત, અપૂજ પડ્યું છે. ત્યાં હજી સુધી ભવ્ય સ્મૃતિમંદિર રચવાનું કોઈને સૂઝ્યું નથી.

'ગુજરાતને 'કૃષ્ણચંદ્રની કૌમુદી સરખો' ઉજ્જવલ ગણનારાઓમાંથી કેટલા જણ 'દેહોત્સર્ગના' પરમ ધામનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા છે? તો પછી ત્યાં સુયોગ્ય સ્મરણમંદિર રચવાનું તો કોને મન થાય?

એક વાત ભૂલશો મા. ભૂતમહત્તાનાં લોકસ્મરણોમાં વર્તમાન સામુદાયિક કાર્યશક્તિનાં, અને ભાવિ સાફલ્યનાં મૂળ છે. જો એ મૂળિયાં સૂકાવા દેશો તો રહેશે થડ: ને નથી થવાનાં ફળ કે ફૂલ. અને એમ જો થશે તો સાહિત્યને પ્રેરણા શાની મળશે?

ગુજરાતના સર્જનહારોનાં સ્મરણો તાજાં રાખવાની ટેવ રાખો. આપણે ગુજરાતની ભક્તિનાં ખોટાં ભણગાં ફૂંકવાં શાં અર્થનાં? આપણી કરોડોની ધનદોલત જ્યાં પિતૃઋણ આપણે નથી ચૂકવ્યું એટલે પરિણામ તો નીચું જોવું જ રહ્યું.

(૧૦)

ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે મેં રોમેન્ટીક સાહિત્ય અને પ્રણાલિકાબદ્ધ સાહિત્ય વચ્ચેનો ભેદ વર્ણવ્યો હતો. પ્રણાલિકાબદ્ધ સાહિત્ય અંતરોર્મિથી અલગ એવા કોઇ એક ઉદ્દેશનું ધોરણ સ્વીકારે છે. ઘણી વાર તે પરભવ-પ્રેમી કે નીતિસાધક થવા માંગે છે, કોઇ વાર શિષ્ટ ગણાતા સાહિત્યના અનુકરણને વિસારે મૂકી એ બંધન-મુક્ત થઇ શકતું નથી. આજના જમાનામાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા હોવી જોઇએ એવું ધોરણ લગભગ સર્વમાન્ય થઈ પડયું છે.

પણ રોમેન્ટીક સાહિત્યનો આવા કોઇ ધોરણ સાથે સંબંધ નથી. અંતરના ઊંડાણોને વ્યક્ત કરવામાં એની સફલતા રહી છે. એનો સર્જનહાર નિસ્સંકોચ આત્મકથનમાં પોતાને સાર્થક સમજે છે.

આ રોમેન્ટીક સાહિત્ય અર્વાચીન કાલખંડ (Modern Age) ની વિશિષ્ટતા છે. એનાથી પ્રેરાઈ છેલ્લી સદીનું આપણું ઘણું સાહિત્ય સર્જાયું છે. નર્મદ આપણો પહેલો રોમેન્ટીક. પણ એના સ્વભાવમાં સૂક્ષ્મતા ને માર્દવ નહોતાં, વળી એની દૃષ્ટિ સરસતાયુક્ત નહોતી. અતિશયોક્તિભર કથનો એને સ્વાભાવિક હતાં છતાં માનવહૃદયનું માર્ગદર્શન સ્વીકારવામાં તે રાચતો. એ સાહસી હતો. અજાણ્યે પંથે જવાનો એનામાં ઉત્સાહ હતો. જ્વાલામુખી પર જઇ ઊભા રહેવાની એનામાં ધૃષ્ટતા હતી. એથી એ આપણાં અર્વાચીનોમાં આદ્ય હતો.

અર્વાચીન સાહિત્યનું ખરું ક્ષેત્ર માનવહૃદય જ છે એ સત્યને આપણા સાહિત્યકારોએ સ્વીકારી આપણા સાહિત્યમાં નવી દૃષ્ટિ આણી.

ગોવર્ધનરામ વિશે મેં કાલે જ વિસ્તારથી કહ્યું. પોતાના હૃદયના ધબકારા સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરીનાં હૃદયોમાં એમણે સાંભળ્યા ને આપણને સુણાવ્યા. પોતાના હૃદયનાં દ્વાર એમણે ખોલી નાંખી આપણને આપણા હૃદયમાં વિહરતા કર્યા: અને તેથી એમની સર્જકતાએ અર્વાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં નવું સીમાચીહ્ન ઊભું કર્યું.

નરસિંહરાવ, કાન્ત અને કલાપીએ પોતાના હૃદયના દ્વારપટો વધારે ખોલ્યા અને આપણા હૃદયના સામ્રાજ્યની સીમા પણ વિસ્તૃત બનાવી. નાનાલાલે હૃદયનાં સુકુમાર સ્પંદનોને શબ્દસૌંદર્ય વડે આહ્લાદ-જનક બનાવ્યાં. ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં અંતરનાં મંથનો અને વૃત્તિઓને નગ્નરૂપે વર્ણવી રૂસોનાં આત્મકથનોની સરસાઈ કરી.

રોમેન્ટીક સાહિત્યના આ આદ્ય દ્રષ્ટા રુસોએ પોતાનાં 'આત્મકથનો'માં આ નવી દૃષ્ટિને સ્પષ્ટ કરતું એક સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું છે: 'Moi Seul'—'માત્ર હું જ.', હું જેવો છું તેવો જ. જેવા મારા ભાવો ને ઊર્મિમંથનો છે તેનું જ હું દર્શન કરાવીશ, અને એવાજ દર્શનમાં તમને તમારુ હૃદય દેખાશે.

માનવી માત્રનું હૃદય સાગર છે. એમાં ઉલ્લાસમય તરંગો ઊડે છે. ભભકરંગી મત્સ્યો ને પ્રવાલવ્યૂહો પણ છે. દેવકન્યાનું હોય એવું સુમધુર સંગીત એનો પ્રાણ છે. છતાં એમાં વિકરાલ શિશુમારો, ઝેરી જંતુઓ ને ગુંગળાવતાં કંદરો પડયાં છે. સાગર એના તરંગો પર મનુષ્યને ઉછાળી શકે છે અને એનાં ગુંગળાવતાં ઊંડાણોમાં ડુબાવી પણ દે છે.

એ સાગરનાં ઊંડાણો નીરખવાં અને એનાં સુંદર ને ભયંકર રહસ્યોને પ્રતિબિમ્બિત કરવાં, આ દૃષ્ટિ સાહિત્ય સ્વીકારે છે ત્યારે જ પછી પ્રણાલિકાબદ્ધ સાહિત્યે હૃદય પર કરેલો ઢાંકપિછોડો ખસી જાય છે. અને

સાહિત્યપ્રકાર વચ્ચેનો ભેદ ખુલ્લો થઈ જાય છે અને અર્વાચીન સાહિત્યની મર્મભેદક મોહિનીનાં રહસ્યો સાહિત્યકારોને સમજાય છે.

(૨૧)

આ દૃષ્ટિ માત્ર અર્વાચીન સાહિત્યમાં જ છે એમ નથી. અર્વાચીન માનવીએ સમસ્ત જીવન પર જે નવી દૃષ્ટિ કેળવી છે તેનું એ અંગ છે અને તે જ માનવઈતિહાસના પુરાણા કાલખંડથી આપણા અર્વાચીન કાલખંડને જુદો પાડે છે.

આ દૃષ્ટિ સ્વીકારે છે કે જીવન એ જ પરમ સત્ય છે. માનવહૃદયમાં રંગભર, વૈવિધ્યપૂર્ણ આંતર વૈભવ Vivid richness of the life–આવે અને સૂક્ષ્મ સ્વાનુભવશક્તિ દરેક અનુભવના રસમાં તલ્લીન બની શકે તો આ સત્ય સિદ્ધ થઇ શકે છે.

એ વૈભવ પર ઢાંકપિછોડો થાય કે એને વિકૃત કરવામાં આવે ત્યારે જીવન અસત્ય બને છે.

આ અર્વાચીન દૃષ્ટિ એવી સમાજવ્યવસ્થા રચવા માગે છે કે જેથી દરેક મનુષ્યને આંતર વૈભવ સુગમ બને. આ જ સર્વોદય. સમાજસેવા, લોકશાસન કે કલ્યાણશાસન (Welfare State) એ ઉદય જલદીથી થાય તે માટેનાં માત્ર સાધનો છે.

જ્યારે આ સત્યનાં દર્શન થાય ત્યારે માનવીની આત્મસિદ્ધિ થાય છે. ત્યારે એને અપૂર્વતાની ઝાંખી થાય છે, પરલોકમાં નહીં આ લોકમાં, સ્વભાવના દમનથી નહીં પણ તેના ભાવનામય પરિવર્તનથી.

કોઈક વાર આ આંતર વૈભવ નિર્મળ ને ભવ્ય બની ઉલ્લાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે નૈસર્ગિક હોય તે આધ્યાત્મિક થાય છે ને આધ્યાત્મિક હોય તે નૈસર્ગિક બની જાય છે. એમ થતાં ઇશ્વરનું મનુષ્યમાં અવતરણ થાય છે, અને તેને બળે સમસ્ત માનવો આંતર વૈભવથી સમૃદ્ધ બને છે. અનાદિ કાળથી યોગીઓ, ભક્તો ને ચિંતકો એ જ વૈભવને કેળવી, એના વિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી પોતાનામાં અને જગતમાં ઇશ્વરનો આવિર્ભાવ જોતા આવ્યા છે.

આજના જમાનામાં આવા વૈભવનું સાહિત્યમાં દર્શન કરવું દુર્લભ બનતું જાય છે, કારણ કે તેની આડે મહાભય આવીને ઊભો છે અને ઘણીવાર તે સાહિત્યકારની સ્વાનુભવશક્તિને રૂંધી નાખે છે.

સામાન્ય રીતે સાહિત્યના પ્રકાર અને સરસતાનો આધાર તત્કાલીન વાચકવૃંદની રુચિ ને ગ્રહણશક્તિની મર્યાદા ઉપર રહે છે. ઘણી વખત શિક્ષિત અને સંસ્કારી રસિક વર્ગમાં રુચિવિકાર થયો હોવાથી સાહિત્યનો વિકાસ સંકુચિત બની જાય છે. બાણને ' કાદમ્બરી ' રચતાં તેના સમયના આડંબરી ભાષાના રસિકોને સંતોષવા અટપટો ભાષાપ્રયોગ અનિવાર્ય થઇ પડ્યો.

આ જમાનામાં રસિક રાજાઓ ચાલ્યા ગયા છે. તેમના દરબારોમાં પોષાતા સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકારો પણ સાથે ગયા. વિદ્વાન કે અભ્યાસી રસિકોના અભિપ્રાય પર હવે પુરસ્કાર અવલંબતો નથી. આજે સામાન્ય વાચકોની સંખ્યા કૂદકે ને ભૂસકે વધતી જાય છે અને પુરસ્કાર આપવાની શક્તિ તેમની પાસે આવી છે. એ સમુદાય, નથી રસિક ને નથી ચપલ બુદ્ધિનો.

વળી રાજ્યસત્તાના હાથમાં પોતાની નીતિને અનુકૂલ સાહિત્ય પ્રસારવાની ને પોષવાની નિઃસીમ શક્તિ આવી પડી છે, એટલે સાહિત્યસર્જન તેના પ્રચારનું માત્ર સાધન છે એમ જાણ્યે અજાણ્યે સાહિત્યકાર સ્વીકારી લે છે.

આ બધાનાં ફલસ્વરૂપ સાહિત્યનાં આદર્શ ને ધોરણ બન્ને અધોગત થતાં જાય.

સરસતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાની જેને વાંછના છે તેને આ પડદો છેદવો જ પડે છે. સમસ્ત સંસારની અમર સાહિત્યકૃતિઓનું સેવન કરી અનંતકાલ સુધી સ્વીકાર્ય બને એવા સર્જનનો તલસાટ કેળવે તે જ સાહિત્યકાર આ કરી શકે છે.

કલાકારોને ઈશ્વરે સમૃધ્ધ આંતર વૈભવ આપ્યો છે. તે જ તેમની જીવનયાત્રા સફળ કરવાનું ક્ષેત્ર અને સાધન બન્ને છે.

તેથી જ કલાકારોને કહું છું કે એનો છેહ કરશો નહીં. એના પર કોઈને જંજીરો બાંધવા દેશો નહીં. એને કલાસ્વામીઓની ઉષ્મા આપજો. અનુભવનાં આંસુથી એના પર જલસિંચન કરજો. ગરીબીથી ગભરાશો નહીં. તૃપ્તિથી વિમુખ રહેજો. જગતનાં પ્રલોભનો ને ડરામણાંથી બેપરવા બનજો.

સૂક્ષ્મ બનેલી સ્વાનુભવશક્તિથી સમૃદ્ધ થએલા તમારા આંતર વૈભવને નગ્નરૂપે ને નિસ્સંકોચપણે સાહિત્યમાં મૂર્ત કરજો. આત્મશ્રધ્ધાથી ચળશો નહીં.

આમ મૂર્ત થયેલું તમારું સાહિત્ય હૃદયોને નવપલ્લવિત કરશે અને માનવીઓને અપૂર્વ થવાનું સામર્થ્ય આપશે. ભલે જગત હસે કે અવગણે પણ તે જ સાહિત્યકારને આત્મસિધ્ધિના શિખર પર લઈ ગયા વિના રહેશે નહીં.

આવું સાહિત્ય ગુજરાતમાં સર્જાય એ જ પ્રાર્થના અત્યારે કરું છું, અને છેલ્લી પળે જ્યારે મારા નિશ્ચેતન હાથમાંથી લેખણ સરી પડશે તે વખતે એજ પ્રાર્થના કરીશ.

शिवास्ते पन्थानः सन्तु

સાહિત્ય વિભાગ

– કવિની સાધના –

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

આપણે જેમની શતાબ્દીને પ્રસંગે મળ્યા છીએ તે સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામનું નામસ્મરણ કરતાં જ; એમણે એક સારસ્વત તરીકે ગંભીરભાવે કરેલી સાધનાનું સ્મરણ થાય છે. જામેલી વકીલાત જેવો ધંધો, જેમાં માણસ જેમ મૃત્યુ નજીક જતો જાય તેમ એની આવક વધુ ને વધુ વધતી જાય, એને ચાલીસેક વરસની ઉંમરે ભરયુવાનીમાં વાઙ્‌મયસેવા માટે અને તે દ્વારા દેશ અને આત્મા પ્રત્યેનો ધર્મ બજાવવા માટે તિલાંજલિ આપવાનો સંકલ્પ એમણે કર્યો હતો, અને ૪૩ વરસની વયે એને અમલમાં પણ મૂકી શક્યા હતા, એ સુવિદિત છે. વીસ વરસની ઉંમરે આવો સંકલ્પ કરનાર વ્યક્તિએ એ જાતની સાધનામાં કોઈ વિશેષ આકર્ષણ જરૂર અનુભવ્યું હશે. શક્તિ કે સિદ્ધિની તુલનાનો ખ્યાલ નથી, અહીં એ પ્રસ્તુત નથી, પણ માનસસંધારણની બાબતમાં ગોવર્ધનરામનું જે અંગ્રેજ મહાકવિ સાથે ઠીકઠીક સામ્ય છે તે મિલ્ટન ત્રેવીસ વરસે આત્મનિરીક્ષણ કરતાં પોતાની વસન્ત મોડી ઊગી અને પલ્લવપુષ્પે લચી નહિ અને આંતર પરિપક્વતા (inward ripeness) નું તો નામનિશાન નથી દેખાતું એની નોંધ લે છે. પણ એનું હૃદય આશા–આશ્વાસન ઉપર આવીને વિરમે છે: બધું જ છે, જો એને એ રીતે યોજવાનો અનુગ્રહ હું પામું :

All is, if I have grace to use it so,
As ever in my great task Master's eye.

માથે માલિક બેઠો છે અને એની આગળ કામનો રજેરજ હિસાબ ચૂકવવાનો છે. એની વત્સલદૃષ્ટિની શીળી છાયા હેઠળ, આપણને મળેલી નાની મોટી શક્તિને યોજવા આપણે હરદમ તત્પર રહેવું જોઈએ. પોતે અંધ બને છે ત્યારે પણ એની આત્માની એક માત્ર ચિંતા પોતામાં નિહિત થયેલી પણ વણવપરાયેલી રહેલી 'શક્તિ'ને 'મારા માલિક'ની સેવામાં યોજીને હિસાબ ચૂકવવા અંગે છે :

And that one Talent, which is death to hide,
Lodg'd with me useless, though my Soul more bent
To serve therewith my Maker, and present
My true account......

અને જીવનના આરંભમાં કહ્યું હતું કે 'કદાચ હું પાછળના જમાનાઓ માટે એવું કાંઇક લખીને મૂકી જાઉં, જેને તેઓ સ્વેચ્છાથી મરવા ન દે (...I might perhaps leave something so written to after times, as they should not willingly let it die)'— એ પ્રમાણે યુગયુગની માનીતી મહાકાવ્ય આદિ રચનાઓ તેઓ પોતાની પાછળ મૂકતા પણ ગયા છે.

આ જાતની સાધનામાં માનવપુરુષાર્થનો એક પ્રકારવિશેષ જોવા મળે છે.

કવિ જ નહિ, કળાકાર માત્ર (અહીં કવિ શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં જ યોજ્યો છે) કોઈ ને કોઈ સાધનામાં પસાર થતો હોય છે, જેને લીધે એ બીજા જીવનસાધકો કરતાં જુદો પડે છે. એવું એની સાધનામાં

શું છે, જેને લીધે એ જુદા પડે છે? આવા કળાકારોમાં અનેક રીતે ભિન્નતા હોય છે, પણ દરેકમાં કળાકાર-હોવાપણું હોય છે, તે શાને લીધે? કોઇ સંત હોય, કોઈ શાપિતાત્મા હોય, કોઇ વ્યવહારુ હોય, કોઇ બે-ખબર હોય, કોઇ પંડિત હોય, કોઇ ચાર ચોપડી જ ભણેલ હોય–બધામાં કવિ-હોવાપણાનો સામાન્ય અંશ તે શા પ્રકારનો છે? બીજા શબ્દોમાં, તમે સજ્જન હો, શૂર હો, ચિંતક હો, અધ્યાત્મજ્ઞાની હો, વિદ્વાન શાસ્ત્રજ્ઞ હો, અને છતાં તમારી રચના કવિતાની કક્ષાની ન હોય, જ્યારે બીજો માણસ પૂરો સજ્જન દેખાતો ન હોય, ભારે શૂરવીર કે ચિંતક ન હોય, તમારા જેવો અધ્યાત્મજ્ઞાની કે વિદ્વાન શાસ્ત્રવિત્ ન હોય અને તેમ છતાં એની રચના તમારી રચના કરતાં ઊંચી એટલે કે કવિતાની કોટિએ પહોચે એવી હોય, એમ બને. સજ્જન, શૂરવીર, ચિંતક, અધ્યાત્મજ્ઞાની કે શાસ્ત્રવિત્ થવાથી સાધના કરતાં જુદી–એ સાધના ઉપરાંત વધારાની સ્વતંત્ર–સાધના હોવી જોઈએ. એનું સ્વરૂપ કેવુંક હશે?

કાવ્ય અથવા તો કોઇ પણ કળાકૃતિ આપણને તૈયાર રૂપે મળે છે. તેની પાછળની સાધનાનો ખ્યાલ કેટલોક તો કળાકારોની પ્રત્યક્ષ કામગીરીમાંથી આપણે મેળવીએ છીએ અને કેટલોક–મોટા ભાગનો–અનુમાનથી મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. રવીન્દ્રનાથના હસ્તાક્ષરમાં છપાયેલ એમના કાવ્યનો પ્રથમ ખરડો અને એમાં સ્વહસ્તે એમણે સુધારા કરીને એને આપેલો અંતિમ આકાર એ જોઇને અથવા આવૃત્તિએ આવૃત્તિએ કેટલાક કવિઓ પાઠ ફેરવતા હોય છે તે જોઇને કાવ્યના બાહ્ય દેહ અંગેની સાધનાનો અણસારો આપણને મળે છે. કીટ્સ કહે છે, ઝાડને પાંદડાં આવે છે એમ કવિને કવિતા આવવી જોઈએ. પણ એ ઉપરથી કોઈ એમ માની બેસે કે કવિને પાંદડાં અંગે કાંઇ કરવાનું રહેતું નથી, તો એ ભાગ્યે જ બરાબર હોય. માંડ ઘેર પહોંચ્યા હોય ને મનમાં કાંઈક સૂઝી આવતાં લિયોનાર્ડો દ વિન્ચી પાછા મિલાનનો ઊભો માર્ગ કાપીને ‘અંતિમ ભોજન’ ના ચિત્રમાં અહીંતહીં પીંછી ફેરવી આવતા.

કળાકારને બાહ્ય આકાર ઉપર કામ કરતો આપણે જોઇએ છીએ, પણ એટલામાં જ એની સાધનાનો અંત આવતો નથી એ સ્પષ્ટ છે. આ ચિત્ર કે આ કાવ્ય કરવાનું એને સૂઝયું કયાંથી? અને જે સૂઝયું તેને આ આકાર આપવા માટેની સામગ્રી જગતમાંથી–જીવનમાંથી એણે આત્મસાત્ કરી શી રીતે? અહીં આપણે અનુમાનો કરવાં પડે છે અને કવિઓ–કળાકારો પોતે આના જે જવાબો આપે છે તે પણ અનુમાનના પ્રકારના જ હોય છે. આ સંબંધમાં કવિતા લખનારાએ અમુક વાત કરી માટે જ તે સ્વીકારી લેવી એ ઠીક નથી–અલબત્ત, હું પણ જો કાંઈ અંગત અહેવાલ આપું તો એને પણ આ વાત લાગુ પડે જ છે. અને જોગાનુજોગ હું પણ આ જાતનો એક અહેવાલ આપી બેઠો છું. સત્તર વરસની ઉંમરે આબુની ગિરિમાળા પાસેથી હું સંદેશ લઈ આવ્યો હતો: ‘સૌન્દર્યો પી, ઉરઝરણ ગાશે પછી આપમેળે’ રૂપક ખંખેરી નાખીને જોઇએ તો આમાંથી એટલું સમજાય છે કે કલાકારે બહારથી કશુંક ગ્રહણ કરવાનું છે અને એને પાછું બહાર રજૂ કરવાનું છે. પણ આ બે પ્રક્રિયાઓ વચ્ચે મોટી તપાસવા જેવી વસ્તુ તો એ છે કે અંદર સંચિત થયેલી સામગ્રી અમુક પ્રકારે, સ્વરૂપે, બહાર રજૂ થઈ એ રૂપ બાંધવાની પ્રક્રિયા શી જાતની હશે?

ટૂંકામાં, કાવ્યના અનુભવ ઉપરથી કવિની સાધનાનાં ત્રણ સોપાન ખાસ લક્ષ ખેંચે છે: ૧. કવિ જગતના પદાર્થોનું વિશેષભાવે ગ્રહણ કરે છે, ૨. કવિની ચેતનામાં સંચિત થયેલી એ સામગ્રીનું કોઇક પ્રક્રિયાથી રૂપ બંધાય છે, અને ૩. એ રૂપને કવિ યથાતથ શબ્દસ્થ કરવા મથે છે.

ઉપર સૂચવ્યું છે તેમ મુખ્યત્વે કાવ્યકૃતિ ઉપરથી જ કવિની સાધનાનો વિચાર કરવાનું શકય છે. પણ એનો વિચાર કરીએ ત્યાં આરંભમાં જ કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવનાર નીકળે–એવા કેટલાક મિત્રોને હું જાણું પણ છું–કે

આ કવિઓની જરૂર જ શી છે ભલા, કે એમની સાધના સમજવામાં પડીએ વળી? પણ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવા માત્રથી કવિઓનો કાંકરો નીકળી જઈ શકતો હોત તો તો સારું; ગામના ત્રાહિત માણસો એવા પ્રશ્ન પાછળનાં કારણો, દલીલો વગેરે માગવાના જ. સદ્ભાગ્યે કવિઓથી વાજ આવેલા ચિંતકોની કદી કમીના રહી નથી. અઢી હજાર વરસ પૂર્વે કવિઓથી ત્રાસેલાઓ વતી પ્લેટોએ જોરદાર તહોમતનામું ઘડ્યું ત્યારથી એ પ્રવૃત્તિ કદી અટકી નથી. પ્લેટો આદિની દલીલો કલાકૃતિઓના અનુભવ ઉપરથી અને કવિઓની કામગીરી ઉપરથી ઘડાઈ છે એટલે એનો પરિચય કરતાં કવિઓની જરૂર છે કે કેમ એ વિશે તો પ્રકાશ પડશે જ (એનો નિર્ણય છેવટ જતાં કરીશું), પણ એમાંથી કવિઓની વિશિષ્ટ સાધનાનો પણ સારો એવો અણસારો મળશે, બલકે કવિઓની સાધનાનો કાંઈક ખ્યાલ કવિઓના વિરોધીઓ દ્વારા મેળવવો એ ઠીક પણ છે.

પ્લેટોએ કાવ્ય આદિ કળાઓ સામે જે કહ્યું છે તેમાંથી ત્રણ વાંધા તારવી શકાય છે. પહેલો અને મુખ્ય વાંધો એ છે કે કવિની સૃષ્ટિ મિથ્યા છે, ભ્રમણા છે, અ-સત્ય છે. એ દાખલો આપે છે. સુતાર જે ખુરશીઓ ઘડે છે તે બધા એક આદર્શ ખુરશીની અથવા ખુરશીના ખ્યાલ (Idea)ની નકલો છે, એટલે કે સત્યના આભાસો, અનુકરણો છે. હવે ચિત્રકાર આ ખુરશીનું ચિત્ર કરે એ તો અનુકરણનું પણ અનુકરણ, નકલની પણ નકલ થાય અને સત્યથી બે કક્ષા દૂરની વસ્તુ ઠરે. અર્થાત્ કવિતા 'સત્યજ્ઞાનથી વેગળી' છે. ('કાવ્યમીમાંસા'માં રાજશેખર કાવ્ય સામે જે ત્રણ વાંધાઓનાં અવતરણ આપે છે તે પણ પ્લેટોના વાંધાઓના જેવા જ હોઈ એનો ઉલ્લેખ પણ અહીં તે તે પ્રસંગે કરવો અસ્થાને નહિ લેખાય.) असत्यार्थाभिधायित्वान्नोपदेष्टव्यम् काव्यम् ।

બીજો વાંધો છે નૈતિક. હોમર દેવોની પણ અનીતિભરી વાતો કરે છે. ઝ્યુસને હેરા લલચાવે છે એ જાતના અનીતિપ્રસંગોનું એ આલેખન કરે છે. પરલોકનું એ ગ્લાનિભર્યું ચિત્ર આપે છે, જેની લશ્કર ઉપર વિપરીત અસર પડે. એ કહે છે કે ઝ્યુસના બારણા આગળ બે કુંભ છે, એક સદ્‌નો અને બીજો અસદ્‌નો; કોઈને એ બંનેમાંથી મિશ્રણરૂપ જીવન બક્ષે છે તો કોઈને માત્ર અસદ્‌ના કુંભમાંથી, પણ કોઈનેય સદ્‌ના કુંભમાંથી બક્ષતો નથી. આમ કવિઓ સદ્‌ના નહિ પણ અસદ્‌ના ગાયકો છે. असदुपदेशकत्वात्तर्हि नोपदेष्टव्यं काव्यम् ।

ત્રીજો વાંધો કવિઓની બેફામ ઉન્મત્તતા સામે, અને એમને હાથે આલેખાતા અવિવેક અને અસભ્યતા સામે છે. પ્લેટો કહે છે કે કવિતા એક પ્રકારનો કેફ છે અને એ કેફ ચેપી છે. આત્માના નિમ્નતમ, નિકૃષ્ટ અંશો–રાગાવેગો તેને એ કેફ બહેકાવે છે. કવિઓ બુદ્ધિનો તિરોભાવ થાય એવી આત્મવિસ્મૃતિની પ્રમત્તાવસ્થામાં જ સર્જન કરી શકે છે અને એમની અસર નીચે લોકોના રાગોદ્રેક વકરે છે. કવિતામાં મિત્રોના મૃત્યુ પાછળનાં હૈયાફાટ રુદનો આવતાં હોય છે. અને દેવો જેવાઓને તે હસતા બતાવાય? કેવી સંયમહીનતા. અસંસ્કારિતા! असभ्यार्थाभिधायित्वान्नोपदेष्टव्यं काव्यम् ।

ગ્રીક લોકોને જીવનમાં ત્રણ મૂલ્યો વહાલાં હતાં: सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम्. પ્લેટોએ સૉક્રેટીસના જ્ઞાન એટલે સદાચાર, શીલ (Knowledge is virtue)–એ મંત્રનો પુરસ્કાર કર્યો. જ્ઞાન દ્વારા સત્યની સાધના, સદાચાર દ્વારા શિવની. આ બંને સાધનાઓ, પ્લેટોને પોતાને 'આદર્શ રાજ્ય'ની એ કલ્પના રજૂ કરી હતી તેને માટે અનિવાર્ય હતી, બલકે એમને મન એકરૂપ હતી, વ્યષ્ટિ તરીકે માણસ જ્ઞાનનો–સત્યનો સાધક હોય, અને સમષ્ટિના અંગ તરીકે શીલનો–શિવનો ઉપાસક હોય. આવી જ્ઞાની, અને તેથી સદાચારી, વ્યક્તિઓનું 'આદર્શ રાજ્ય' બનેલું હોય. આમાં, 'સુન્દર'ની સાધનાનો અવકાશ એમને મન ખાસ રહ્યો નહિ. બલકે સુન્દરને સત્ય અને શિવને આઘાત પહોંચાડનારા તત્ત્વ તરીકે એમણે જોયું અને રજૂ કર્યું.

સુન્દરના ઉપાસક કવિની સાધના સત્યથી દૂર લઇ જનારી છે એમ નિરૂપવામાં પ્લેટોની જે ભૂલ થતી હતી તે એના શિષ્ય ઍરિસ્ટોટલે હળવેકથી સુધારી આપી. કવિની સૃષ્ટિ મિથ્યા નથી, બલકે ઇતિહાસ કરતાં વધુ તત્ત્વનિષ્ઠ છે એમ ઍરિસ્ટોટલે કહ્યું. એકીલિઝ એ એલેકઝાન્ડર કરતાં વધારે વાસ્તવિક છે.

કવિ એ માત્ર અનુકૃતિ આપતો નથી. ચિત્રકારનો માત્ર હાથ અનુકૃતિ કરી રહ્યો હોતો નથી, એનું આખુંય ભીતર એ હાથને પ્રેરી રહ્યું હોય છે અને અનુકૃતિમાં ઊતરવા મથી રહ્યું હોય છે. ચિત્રમાં માત્ર બાહ્ય જગતનો પદાર્થ જ ઊતરતો નથી, કળાકારનું અંતરંગ પણ ઊતરતું હોય છે. કળાકારનું અંતરંગ-લાગણી. ભાવના આદિ સંવિત્-તંત્ર એ પણ કલાકૃતિમાં ઊતરેલી એક વાસ્તવિકતા છે એ વાત પ્લેટોએ લક્ષમાં લીધી જ નહિ. બાહ્ય જગતની છબી આપણી આગળ ચિરસ્થાયી કરી આપવા સમર્થ હોય એવી બે આંખ છે: એક કેમેરાની આંધળી આંખ, બીજી કળાકારની પ્રતિભાની આંખ. કોઈ એક ગિરિનિર્ઝર સામે આપણે ઊભા છીએ. કેમેરાની અંધ આંખ એનું ફોટોચિત્ર આપે એમાં યથાતથ ગિરિનિર્ઝર હોય, જ્યારે કળાકાર ચિત્ર આલેખે તો એમાં ગિરિનિર્ઝરનું યથાતથ સ્વરૂપ જળવાયું ન પણ હોય. બાહ્ય જગતનું યથાતથ્ય એ જ માત્ર ઇષ્ટ હોય તો તો કળાકારના પ્રતિભાચક્ષુ કરતાં કેમેરાનું જડ નેત્ર વધારે શ્રદ્ધેય ઠરે. પણ ચિત્રકારના ગિરિનિર્ઝરમાં માત્ર બહારના યથાતથ દૃશ્યની આકાંક્ષા આપણને નથી. એ નિર્ઝરના કિલ્લોલમાં, પછડાટમાં, અમળાટમાં, ઉછાળામાં કળાકારની—અને આપણી પણ—ચેતના તે તે સ્વરૂપ ધારણ કરી સમગ્રમાં થતા જીવનના કોઇ વિશિષ્ટ દર્શનથી રાચતી હોય છે. બાહ્ય દૃશ્યની મદદથી કળાકારની ચેતના એક વિશિષ્ટ આકાર પામીને આપણા ભાવને સ્પર્શે છે અને એવા ભાવોદ્બોધન દ્વારા કળાકારને લાધેલા કોઈ વિશિષ્ટ દર્શનના યથાતથ્ય-સત્ય સાથે આપણી ચેતનાને એકરૂપ કરે છે. કળાનું યથાતથ્ય માત્ર બાહ્ય જગતનું યાથાતથ્ય નથી, કળાનું સત્ય અંતે તો કળાકારના દર્શનનું સત્ય છે. બાહ્ય જગતનો એમાં ઉપયોગ થાય છે.

એટલે કે બાહ્ય જગતનું નર્યું અનુકરણ એ કલાકારનો ચરમ ઉદ્દેશ નથી. ભરત કહે છે लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् । અથવા શેક્સ્પિયર, હેમ્લેટમુખે, પોતે ઉજાળેલી કળા—નાટ્યકળા—ની રજૂઆતનું લક્ષ્ય 'to hold, as 'twere, the mirror up to nature,'—કુદરતની સામે જાણે કે અરીસો ધરવાનું છે એમ કહે છે, ત્યારે માત્ર બાહ્ય જગતના પદાર્થો એવા ને એવા નાટ્યકળા દ્વારા રજૂ કરવાના હોય છે એમ સમજવાનું નથી. (શેક્સ્પિયરમાં તો 'જાણે કે' સૂચક છે જ.) લોકવૃત્ત—લોકોની રહેણી—ઉપરથી નાટક ઉપજાવેલું છે એટલો જ અર્થ કરવો ઠીક છે.

બાહ્ય જગતને કવિ પોતાના દર્શનને વ્યક્ત કરવા માટે ઉપયોગમાં લે છે. બાહ્ય જગતના પદાર્થોમાં રહેલું કોઇ સત્ય તે કવિનું સાધ્ય છે એવું નથી, એ પદાર્થો કવિના દર્શનની અભિવ્યકિતનું સાધન માત્ર છે અને એ અભિવ્યકિતની જરૂરિયાતોને તેઓ વશ વર્તે છે. કુન્તક કહે છે તેમ प्रतिभायां तत्कालोल्लिखितेन केनचित् परिस्पन्देन परिस्फुरन्तः पदार्थाः प्रकृतप्रस्तावसमुचितेन केनचिद् उत्कर्षेण वा समाच्छादितस्वभावाः सन्तो विवक्षाविधेयत्वेनाभिधेयतापदवीम् अवतरन्तः तथाविधविशेषप्रतिपादनसमर्थेन अभिधानेन अभिधीयमानाः चेतनचमत्कारिताम् आपद्यन्ते । અર્થાત્, સર્જક કવિની પ્રતિભામાં ઊઠેલા કોઇક પરિસ્પંદને લીધે બાહ્ય જગતના પદાર્થોનું પોતાનું સ્વરૂપ ઢંકાઇ જાય છે, તેઓ બહાર છે તેવા ને તેવા કવિસૃષ્ટિમાં રહેવા પામતા નથી. કવિ જગતના વિષયોનું વિશેષભાવે ગ્રહણ કરે છે એ કવિની સાધનાના ઉપર નિર્દેશેલા પ્રથમ સોપાન ઉપર આ શબ્દોથી પ્રકાશ પડે છે. બીજાં બંને સોપાનનો ખ્યાલ પણ કુન્તકના શબ્દોમાંથી મળે છે; (૨) કોઇક અલૌકિક પરિસ્પંદને લીધે બાહ્ય જગતના પદાર્થો કવિચિત્તમાં ભાવમય મૂર્તિરૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે અને (૩) એ જ પરિસ્પંદને લીધે તે ભાવ-મય મૂર્તિ વાઙ્મય મૂર્તિરૂપે રજૂ કરી શકાય એવું શબ્દસામર્થ્ય પણ કવિ દાખવે છે.

અહીં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા જેવી છે. કલાસર્જનની આખીય સરણી સમજવા જતાં કુંતકની જેમ આપણને 'કાઇક' – અગોચર – તત્ત્વનો ભેટો થયા વગર રહેશે નહિ. આટલું સ્વીકારી લઈને પછી આપણે જરૂર કવિની સાધનાના વિવિધ ક્રમને સમજવા મથામણ કરી શકીએ. આંતર પ્રક્રિયાઓની રૂપરેખા અને સમજૂતી આપવાનો ભાર આપણા જમાનામાં માનસવિજ્ઞાને ઉપાડી લીધો છે. આ બાબતમાં યુંગને શું કહેવાનું છે? 'ખરેખર મનોવૈજ્ઞાનિક ગૂંચવાયેલી માનસ ઘટનાઓ અંગે કાર્યકારણ સંબંધોને શોધવા અને સ્થાપવાનો દાવો કદી જતા કરે નહિ. એમ કર્યું એટલે તો મનોવિજ્ઞાને એના અસ્તિત્વના હકનો ઇન્કાર કરવો. તેમ છતાં પૂરા અર્થમાં એ આ દાવાને અજમાવી શકશે નહિ, કારણ કે જીવનની સર્જક બાજુ, જે કળામાં સૌથી વધુ સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ પામે છે તે, બૌદ્ધિક પ્રતિપાદનોના બધા પ્રયત્નોને હંફાવે છે. ઉત્તેજનાનો થતો કોઇ પણ પ્રતીકાર–એનો કાર્ય કારણસંબંધથી ખુલાસો આપી શકાય; પણ સર્જકતાનું કાર્ય જે કેવળ પ્રતીકારથી તદ્દન ઊલટી જ વસ્તુ છે તે તો સદા માટે માનવીની સમજણ સાથે સંતાકૂકડી રમ્યાં કરશે. તેનું વર્ણન તો એનાં પ્રકટનો પરત્વે થઈ શકે: એની આછીઆછી ગંધ આવી શકે, પણ કદીય પૂરું પકડમાં આવી શકે નહીં.' —'સર્જકતા, સંકલ્પશક્તિની સ્વતંત્રતાની જેમ, રહસ્યમય છે...સર્જક મનુષ્ય એ સમસ્યારૂપ છે, જેને ઉકેલવા આપણે વિવિધ પ્રકારે મથીએ ખરા પણ હંમેશાં નિરર્થક.' (–'મોડર્ન મૅન ઇન સર્ચ ફોર એ સોલ.')

બાહ્ય જગતમાંથી અમુક ગ્રહણ કર્યું એટલે એના પરિણામરૂપે કલાકૃતિ અવશ્ય સર્જાશે એવો કાર્યકારણ-સંબંધ ન હોવા છતાં મહાન કવિની રચનાથી એટલું તો સહેજે પ્રતીત થાય છે કે એણે ઘણું બધું ગ્રહણ કરેલું હોય છે. યુંગના શબ્દોમાં '...કવિની પાસે ઉપયોગમાં લેવા સારુ સામગ્રીનો ગંજાવર ભંડોળ હોવો જોઇએ,–જો એ પોતાનાં થોડાં અમથાં સ્ફુરણો પણ સંક્રાન્ત કરવાનો હોય તો. વિશેષ તો એ કે એના દર્શનની અલૌકિક વિરોધાભાસિતાને વ્યક્ત કરવા માટે એણે વિરોધોથી ભરેલી અને માંડ સમાલી શકાય એવી પ્રતીકરચનાનો આશ્રય લેવો જોઇએ. ડેન્ટેએ પોતાનાં નિરૂપણોને સ્વર્ગ અને નરક સુધીની આખી સરણીનાં પ્રતીકો વડે સજાવેલાં છે.'

કવિએ માત્ર 'સૌન્દર્યો' જ પીવાનાં નથી. સૌન્દર્યમાં અંતે રૂપાન્તર પામતાં અનેક અસુંદર લેખાતાં તત્ત્વોને પણ આત્મસાત્ કરવાનાં રહે છે.

ભાવી જમાનાઓએ વર્તમાન સમયમાં જાણે કોઇ જાસૂસ મોકલી આપ્યો ન હોય એમ ચારેમેરથી કવિ અનુભવો સંચિત કરતો હોય છે :

રે એ બધી મુમત કે મમતા તજીને,
સોંધું અને કવચ નિઃસ્પૃહતા સજીને,
તું ઘૂમ ગુપ્તચર જેમ ભવિષ્ય કેરો,
ને કોઇને તુજ હજો નહિ વાંકહેરો,
જો મંડપો વિવિધ માનવતા–લચેલ,
જો રંગ જે નિરવધિ અહીં છે મચેલ.
જો ઊર્મિપૂર વહતાં કરી ઘૂઘવાટ,
મીંઢી અને હૃદયશૈત્ય તણી થપાટ.
ખાખી તું ધોમ-ધખતાં કંઈ ચિત્ત દેખ
હૈયાની પાનખર કોઇ રખે ઉવેખ.

જો પ્રીતિમાં સ્ફુટ તિરસ્કૃતિ જે થતી જ,
શંકા-અમાસ પછી ઊગતી ભાવ-બીજ.
જો અશ્રુમાં લપકતાં કંઈ હાસ્ય છાનાં,
ઘોળ્યાં સ્મિતાસવ મહીં ગરલો ઘૃણાનાં.
વૈરો તણાં નભ-ઉછાળ વૃથાવલોણાં,
જો તંતુતંતુ તૂટતાં સુકુમાર સોણાં.
વટોળ દેખ ચગતા જરી મૌનમાંથી,
જો શાંતિનું ધડકતું ઉર ગર્જનાથી.

જો કાર્ય, કંકર શકે ડૂબતા સમુદ્રે,
આલસ્ય સૌ વિલસતાં વળી નૃત્ય રુદ્રે,
નૈરાશ્યમાં મલપતી અનિવાર્ય આશા,
જો કીર્તિકામણ-ફસેલ તણા તમાશા.
દુર્દમ્ય રૂહે નીરખ ઉદ્ધત યાતનાઓ,
સત્તા-પ્રમાદ વળી મૌન-વિમાનનાઓ,
હે કોઇને ન નડે જો તું પ્રતારણાની,
ગાંડા તું–એ તવ રહે જ અડાશ શાની !
બેસી બિમાર જનના બળતા ઉશીકે,
રાતોની રાત નીરખ્યું કયમ ભાલ ધીકે ?
ને જાય જો ઉતરડી યમ માંસ-લોચો,
રે શો કુટુમ્બજનદેહ વિલાય પોચો !
આ જીર્ણશીર્ણ વિધિવંચિતની જુવાની,
જો ! જો ! પણે ભભૂકતી કંઇ હોળી છાની.

આ જૂથ એક ધસતું ગણી અન્ય ભક્ષ્ય,
આ રાષ્ટ્રનું અવરને ગ્રસું એ જ લક્ષ્ય.
આ વર્ગ એક ભીંચકે બહુ લોહ-પંજા !
આ દ્વેષથી પ્રગટ જો ચિર યુદ્ધ-ઝંઝા !
દુર્ભિક્ષનું ડમરુ ને સ્વર રક્ત રેલે,
કંકાલ જો પ્રલયતાંડવ ઘોર ખેલે.
પેલું શમ્યું શિશુ મૂકી સ્તનડીટડીએ:
ત્યક્તાની આ થવી પ્રસુતિ કઈ ઘડીએ !
કો ગર્ભનો લઘુક અંકુર જો સ્ફુરંત.–
ને એની એ જ ઘટમાળ, ન ક્યાંઇ અંત.
આંખે ભરી હૃદય, ઘૂમ તું સૃષ્ટિ ચોક,
લોકે ત્રિકાલ લસતાં કુશલો વિલોક.

આંખમાં હૃદય ભરીને કવિ બધેથી અનુભવકણો ગ્રહણ કરી રહ્યો હોય છે. અને ક્યારેક એમાંથી કલા-આકારો પ્રગટી આવશે. રિલ્કે બહુ માર્મિક રીતે કહે છે તેમ 'પદ્યરચનાઓ તે લોકો કલ્પે છે એમ નરી લાગણીઓ હોતી નથી (લાગણીઓ તો આપણને ઝટ થઈ આવતી હોય છે); એ તો અનુભવો હોય છે. માત્ર એકાદી પદ્યરચના કરવા માટે પણ માણસે અનેક નગરો, માનવીઓ અને વસ્તુઓ જોયેલ હોય એ જરૂરી છે; માણસે પશુઓને અને પંખીઓના ઉડ્ડયનને અને પ્રભાતે પોપચાં ઉઘાડતાં નાનકડાં પુષ્પોના અભિનયને પિછાણવા માંડવા જોઇએ. અજાણ્યા પ્રદેશો, અનપેક્ષિત મિલનો, અને ક્યારનાય જેના ભણકારા વાગ્યા કરતા હોય એવા વિયોગો તેમ જ હજી ધૂંધળા એવા શૈશવના દિવસો અને માવતર જેમને, ન સમજાય એવું કોઈ સુખ તેઓ આપવા માગતાં હતાં ત્યારે, દુભવવાં પડેલાં, એ બધા તરફ વિચારથી પહોંચી જવાની માણસમાં શક્તિ જોઇએ.' અને ઉપર ઉતારેલી પદ્યપંક્તિઓમાં 'બેસી બિમાર જનના બળતા ઉશીકે' આદિમાં જેનું અનુરણન છે એ અનિવાર્ય અનુભવોનાં સ્મરણોનો મધપૂડો કવિચિત્તમાં રચાવો જોઇએ એમ રિલ્કે ઉમેરે છે: 'એકમેકથી જુદી એવી અનેક પ્રેમરાત્રિઓની, પ્રસવવેદનાથી પીડાતી સ્ત્રીઓની ચીસોની, અને હળવી ફૂલ બનેલી, ફીકીફચ, પોતામાં ગરક બનીને જંપી ગયેલી સદ્યઃપ્રસૂતાઓની સ્મૃતિઓ હોવી જોઇએ. વળી માણસને મૃત્યુ પામી રહેલાઓની પાસે પણ બેસવાનો અનુભવ હોવો જોઈએ. ખુલ્લી બારીઓ અને ગમે તેવા અવાજોવાળા ઓરડામાં મૃતદેહ પડખે બેસવાનો પણ પ્રસંગ આવ્યો હોવો જોઇએ અને છતાં સ્મરણો હોવાં એ જ પૂરતું નથી. ઘણાં થઈ જાય ત્યારે એમને વિસારે પાડવાની પણ માણસમાં શક્તિ હોવી જોઇએ અને તેઓ પાછાં દેખા દે ત્યાં સુધી રાહ જોવાની ગંજાવર ધીરજ પણ માણસમાં હોવી ઘટે. કેમકે ખુદ સ્મરણો એ જ તો કામનાં છે. જ્યારે તે આપણી અંદર લોહીમાં ફેરવાઈ જાય, દૃષ્ટિપાત અને અભિનયમાં પલટાઈ જાય, અનામી બની જાય, આપણી જાતથી હવે જુદાં પાડી જ ન શકાય–ત્યારે જ માત્ર એવું બની શકે કે કોઈ વિરલ ઘડીએ કાવ્યનો પ્રથમ શબ્દ એમની વચ્ચેથી ઉદય પામે અને આગળ ગતિ કરે.'

જગત અને જીવનના વિવિધ અનુભવો મહાન કવિએ કેવી અનોખી રીતે આત્મસાત્ કરેલા હોય છે એનો એક ઉત્તમ દાખલો કાલિદાસના 'મેઘદૂત' માં જોવા મળે છે. એકલા મેઘદૂત ઉપરથી કાલિદાસને આપણે હિંદના રાષ્ટ્રકવિ કહી શકીએ. હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ અને એની આખીય મધમધની સંસ્કૃતિનો આધાર

આકાશમાં એન્જ્વાળદારપણે ઘુમી રહેલી રમનિયાળ વાદળી ઉપર. પાણીને ટીપેટીપે મોતી વેરતા–દરેક ચાસમાં મોતી ગેરતા–મેઘને ગોદાવરીથી (મેઘના ઉદ્ભવસ્થાન-નૈર્ઋત્ય દિશા-થી) હિમાચલની અલકાનગરી સુધીની યાત્રા કરવા પ્રેરીને, દેશની સ્થૂળ ભૂગોળથી માંડી ઇતિહાસ-પુરાણ-જનકથા આદિના ઉલ્લેખોથી ભાવસભર એવા સારાય સંસ્કૃતિસંભારની સૌરભ કવિએ છૂટે હાથે યુગયુગમાં વેરી છે. કેવડાની વાડો, છાપરાના છજ્જા નીચે જપેલાં પારેવાં, પ્રથમ વર્ષા પછી ઊઠતી માટીની સુગંધ, લોકકથાકોવિદ ગ્રામવૃદ્ધો,–હિંદી જીવનની નાની નાની વીગતો કવિએ ગૂંથી લીધી છે, તો હિંદના પર્વતો, નદીઓ વગેરે પ્રાકૃતિક દૃશ્યોનાં કેટલાંક ચિરસ્થાયી સ્વરૂપવિશેષોનો પોતે અનુભવેલો સૌન્દર્યપ્રભાવ પણ હંમેશ માટે શબ્દબદ્ધ કરી દીધો છે. આ અંગે તો આ રાષ્ટ્રકવિએ સભાનપણે ચીવટ રાખી હોય એવું પણ લાગે. ' મેઘદૂત 'માં ગોદાવરીથી ઉત્તરમાં હિમાલયખોળે અલકા સુધીના વર્ણનની એક મોટી તક મળી. પણ દક્ષિણનું શું ? ' રઘુવંશ 'માં રાવણવધ પછી લંકાથી પુષ્પક ઊડ્યું તેમાં રામ દક્ષિણસાગરથી આરંભીને, લંકાથી ગોદાવરી સુધીના, પ્રદેશો સીતાને વિમાનમાંથી બતાવતા બતાવતા આવે છે. ગોદાવરી પહોંચ્યા પછી ઉત્તરમાં સીતાને કશું બતાવવાનું હોય પણ નહિ, પગે ચાલીને બધું એમણે જોયેલું જ છે. આપણેનેય કવિએ ' મેઘદૂત 'માં એ બધા પ્રદેશો બતાવેલા છે. પણ ' મેઘદૂત 'માં ત્રિવેણીસંગમની વાત આવી શકી ન હતી. ઉજ્જયિની તો મેઘને રસ્તો થોડોક લાંબો પડે એમ હતું તે છતાં બતાવી હતી, પણ સંગમ તો ઘણો દૂર રહી જતો હતો. ત્રિવેણીસંગમ ભારતનું એક ચિરસ્થાયી ભાવનાકેન્દ્ર. પુષ્પકમાંથી એનું દર્શન – વર્ણન કરવાની તક કાલિદાસ ઝડપી લે છે. આ રીતે લંકાથી હિમાલય સુધીની એક લટાર પૂરી થઈ શકી. જોવાનું એ છે કે કાલિદાસ મેઘમાંથી અગર તો વિમાનમાંથી, પૃથ્વીથી અદ્ધર દૂરદૂર ઊંચેથી, સ્વભૂમિનું સૌંદર્ય માણવામાં રાચે છે. (ગ્રેટ બ્રિટનને This precious stone set in the silver sea–રૂપાના સાગરમાં જડેલ કીમતી રત્નશિલા–રૂપે જોવા માટે શેક્સ્પિયરની કલ્પનાને, રૉકેટ વિનાના જમાનામાં, કેટલું ઊડ્ડયન કરવું પડ્યું હશે !) હિમાલયને તો કાલિદાસે ' કુમારસંભવ 'ના આરંભમાં મન મૂકીને ગાઈ લીધો હતો, ત્યાં પશ્ચિમસાગરને વળગેલા પ્રદેશો. રઘુદિગ્વિજયમાં કે ઈરાન સુધીના પશ્ચિમપ્રદેશોમાં એમની કવિતા ઘૂમી વળે છે અને ઇન્દુમતીસ્વયંવર નિમિત્તે વળી કેટલાક પ્રદેશોમાં–ખાસ તો મલબારના नीरेषु तालीवनमर्मरेषु આપણી કલ્પનાને એ વિહાર કરાવે છે.

અનેક બધી વીગતો કવિચિત્તે ગ્રહણ તો કરી હોય, પણ એમાંથી કલા-આકાર ઉપજાવનારી રૂપવિધાયિની શક્તિ એ મહત્ત્વની વસ્તુ તો છે. લાગણીઓ, સંવેદનો, વૃત્તિઓ (sensations) તો દરેક ચિત્તમાં ઊઠતાં હોય છે. પણ જ્યારે તેઓ કોઈ આકૃતિરૂપે આવિર્ભાવ પામે ત્યારે આપણને અભિવ્યક્તિ અથવા કળા મળે છે, ક્રોચે કળાને અંતર્જ્ઞાન–સહજજ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ (intuizione expressa) તરીકે ઓળખાવે છે. ' જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે : તે કાં તો સહજોપલબ્ધિરૂપ (intuitive) જ્ઞાન હોય અથવા તર્કસિદ્ધ (logical) જ્ઞાન હોય; કલ્પના દ્વારા મેળવેલું જ્ઞાન હોય અથવા બુદ્ધિ દ્વારા મેળવેલું હોય; વિશેષનું જ્ઞાન હોય અથવા સામાન્યનું હોય; વ્યક્તિગત વસ્તુઓનું હોય અથવા તેમની વચ્ચેના સંબંધોનું હોય : હકીકતમાં, તે કાં તો ભાવપ્રતીકો (images) નિપજાવનારું અથવા ખ્યાલો (concepts) નિપજાવનારું હોય.' સ્વયંસ્ફુરણ–અંતર્જ્ઞાન–સહજજ્ઞાન (intuition) એ કલ્પનાની મદદથી ભાવપ્રતીકો દ્વારા વિશેષ સૃષ્ટિ નિપજાવે છે અને એની આ જાતની અભિવ્યક્તિ એ જ કળા.

કવિચિત્તમાં સંચિત સંવેદનોમાંથી સ્વયંસ્ફુરણાત્મક સહજજ્ઞાન ભાવપ્રતીકો દ્વારા અભિવ્યક્તિરૂપે પ્રગટતું હોઈ ભાવપ્રતીકો કવિની સાધનામાં ઘણું મહત્ત્વ ધારણ કરે છે. ઉચિત ભાવપ્રતીકો સૂઝવાં ન સૂઝવાં એની ઉપર કાવ્યકળાની સફળતા નિષ્ફળતાનો આધાર છે. ગોવર્ધનરામના દેશવત્સલ ચિત્તમાં સંવેદનો ઊછળતાં હતાં. એમાંથી ભગ્નાશ પ્રણય (frustated love) નું સરસ્વતીચંદ્ર–કુમુદરૂપ ભાવપ્રતીક ત્રીસેક વરસની

વચ્ચે એમને સૂઝ્યું. ગુજરાતને એ એમણે પકડાવી દીધું. પછી આખી એમની હૃદયસંપત્તિ એની મદદથી સાકાર કરવામાં વરસો સુધી એ ગૂંથાયા. કાલિદાસનો દાખલો વિચારીએ. 'મેઘદૂત'માં રામ્યૂની કેટકેટલી પ્રકૃતિની સુંદરતા અને સંસ્કારસમૃદ્ધિ એમને ઠાલવવાની છે, પણ એ શક્ય ક્યારે બન્યું ? એમને રામગિરિઆશ્રમ આગળ આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે શિખરને ભેટતા મેઘને જોતા વિરહાતુર યક્ષનું ભાવપ્રતીક સૂઝ્યું ત્યારે. નૃત્ય, સંગીત અને કવિતા સમયમાં પથરાતી કળાઓ હોઇ. ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્યની જેમ એક જ ઝપાટે તત્ક્ષણ એની સમગ્ર કલ્પનામયતાનો અનુભવ–આસ્વાદ શક્ય નથી, છેલ્લા ઉન્મેષ સુધી રાહ જોવી પડે છે: આથી કાવ્યસૃષ્ટિના ઉઘાડરૂપ ભાવપ્રતીક સવિશેષ મહત્ત્વનું છે. ભાવક સાથેની વ્યવહારરેખા (line of communication) સ્થિર બનવાનો આધાર એની જ ઉપર છે. પછી અવાન્તર ગૌણ ભાવપ્રતીકોના ઉપયોગ દ્વારા કવિના સંચિત અનુભવો કળાકૃતિના અંશભૂત બનતા આવે છે. ખરું જોતાં આખી કાવ્યરચના એ ભાવપ્રતીકોની ભાતીગળ ગૂંથણી બની રહે છે, બલ્કે વસ્તુતઃ આખી કૃતિ એ એક સુગ્રથિત અખંડ ભાવપ્રતીકરૂપે અંતર્જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ બની રહે છે. આખો 'સરસ્વતીચંદ્ર' ગ્રંથ હોઠ પાસે આવેલા પ્રેયના પ્યાલાને તરછોડનાર સમષ્ટિના મુખ આગળ શ્રેયનો પ્યાલો ધરવા શક્તિમાન થઇ શકે એવી સહુજોપલબ્ધિ (intuition) નું ભાવપ્રતીક બની રહે છે. આખું 'મેઘદૂત' સમષ્ટિ સાથે સમરૂપ–સમરસ થતાંની સાથે વ્યક્તિની પ્રેમભાવના ઉપરનો શાપ સરી જાય છે એવા અંતર્જ્ઞાન (intuition) ને સાકાર કરનારું ભાવપ્રતીક બની રહે છે.

અર્વાચીન કવિતાની પશ્ચિમમાં તેમ જ આપણે ત્યાં જો કોઇ મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી હોય તો તે મુખ્યત્વે ભાવપ્રતીકો અંગેની છે.

કુદરતી છે કે નવો સર્જક આવે એના ચિત્તમાં એની આગવી અનુભૂતિ પ્રમાણે નવાં નવાં ભાવપ્રતીકો સ્ફુરે. અને આ તો અત્યંત આવશ્યક છે. માત્ર જૂની કવિતાથી, તેથી તો, માણસને ચાલી શકે નહિ. વસંત આવે ત્યારે કોકિલ જો સાક્ષાત્ એને ન વધાવે અને એના અવાજની રેકર્ડ મૂકવામાં આવે તો ચાલે ખરું ? માનવજાતિએ અનુભવેલાં સનાતન સત્યોનું અદ્યતન જીવન સાથે પ્રત્યક્ષ અનુસંધાન ન થાય ત્યાં સુધી એ નહિવત્ છે. બદલાતા જગત-પટના તાણાવાણા સાથે અનુસંધાન ધરાવતાં ભાવપ્રતીકો દ્વારા તે તે સમયના ભાવકને કવિતા હૃદયંગમ બને છે અને ભૂતકાળના કાવ્યરાશિ માટે પણ રસેન્દ્રિય વિકસે છે. જગત-પટ બદલાતો જતો હોઇ, તેની સાથે અનુસંધાન સાધતાં ભાવપ્રતીકો માટે જમાને જમાને અવકાશ રહ્યાં જ કરવાનો અને માનવીનો કવિતાઝરો અખૂટ–અતૂટ વહ્યાં કરવાનો.

નવા સર્જકની મુશ્કેલી નવાં ભાવપ્રતીકો લાવવાની છે એમાં નથી. પણ એ લાવવામાં એ જ્યારે નવીનતાને માટે ક્યારેક વલખાં મારે છે અને તાર સ્વરે એ નવીનતા તરફ ધ્યાન ખેંચવા કરે છે તેમાં છે. વધારે મોટી મુશ્કેલી અત્યારે કદાચ એ છે કે ભાવપ્રતીકોની સારી એવી આતશબાજી ઉડાવવાની શક્તિ જોવા મળતી હોય, છતાં આખું એક સમગ્ર સુગ્રથિત (integrated) 'નહિ સાંધો નહિ રેણ ' એવું અખંડ ભાવપ્રતીક બનવા પામતું ન હોય.

ભાવપ્રતીકો ઉપજાવવાની કલ્પનાની લીલામાં માણસજાતના જીવનરહસ્યને પ્રમાણનિરપેક્ષ અંતર્જ્ઞાનથી પામવાના પ્રયત્નોનો આલેખ મળે છે. દેવદેવીઓની કલ્પનાઓ અને અનેક પુરાણ (myths) કલ્પનો, માણસજાતના લોહીમાં ભળી ગયેલાં છે. જેમ દિવસે માણસ સુવ્યવસ્થિત તર્ક-સંકલિત જીવન જીવે છે. પણ રાતે નિદ્રામાં એ આખીય વ્યવસ્થા અને તર્કનિષ્ઠાને ઉથલાવી દેતી સ્વપ્નસૃષ્ટિ એની કંઇ કંઇ જાણીતી, અજાણી, અલ્પજાણીતી વાસનાઓને, ચિંતાઓને, એષણાઓને, સાકાર કરી દે છે તેમ બૌદ્ધિક સાધનો દ્વારા

મેળવાતા જીવન અંગેના પ્રમાણસિદ્ધ જ્ઞાન ઉપરાંત ભાવપ્રતીકો નિપજાવતી કલ્પના દ્વારા માનવજીવનનાં દુર્ગમ સત્યોને માણસ સાક્ષાત્કરવા મથે છે. કાવ્યકળામાં સ્વયંસ્ફુરણાથી આવિર્ભાવ પામેલાં કેટલાંક જીવન-રહસ્યોનું (દા. ત. સોફોક્લિસના ઇડીપસનું) અર્થવિવરણ હજારો સેંકડો વરસ પછી આજનું મનોવિજ્ઞાન કરવા મથતું જોવા મળે છે.

જે આંતર સત્યને પ્રગટ કરવા બુદ્ધિની તર્કસરણીને ઘણો લાંબો પંથ લેવો પડત અને છતાં કોણ જાણે સફળતા મળત કે કેમ, તે ભાવપ્રતીક દ્વારા એક ઝબકારે પ્રગટ થઇ જાય છે. સિદ્ધાર્થ બોધિવૃક્ષ નીચે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે કૃતનિશ્ચય થઇને બેઠા હતા ત્યારે એમનાં આન્તર મંથનો કેવાંય હશે, દુનિયાની બધી લોભાવનારી વસ્તુઓ જેની સેવામાં છે એવો માર પોતાની સેના લઇને સિદ્ધાર્થને ઘેરી વળે છે પણ એનું કંઈ ચાલતું નથી અને સિદ્ધાર્થ, જગતના સદ્ભાગ્યે, તથાગત બુદ્ધરૂપે બહાર આવે છે. મારવિજયનું ભાવપ્રતીક માનવ-જાતિની એક મહત્ત્વની ક્ષણનો સહેજે સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે. (ટી. એસ. એલિયટને ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાંનો બેકેટની હત્યાનો પ્રસંગ ' મર્ડર ઇન ધ કેથેડ્રલ ' નાટકમાં આલેખવાનો આવ્યો ત્યારે એમણે બેકેટની ખરી કસોટીની પળે ચાર ક્ષાત્રવીરો-knights-ને જુદાં જુદાં પ્રલોભનોરૂપે બેકેટ સામે ખડા કર્યા છે)

આપણી નળાખ્યાનની કથાનો નળ વસ્ત્રાર્ધ ફાડીને ઊંઘતી સતીને જંગલમાં ત્યજીને રાતોરાત ચાલ્યો જાય છે એ પ્રસંગ લો. નળના હૃદયમાં એ વખતે શું શું થયું હશે ? પ્રેમાનંદને આવી પળો સાચવતાં બહુ આવડે છે. પણ આ પળ વિશે બે જૈન કવિઓએ ભારે કરી છે. પ્રેમાનંદનો નળ' મહાભિનિષ્ક્રમણ પ્રસંગે સિદ્ધાર્થ કરે છે તેમ, જવા કરે છે, પાછો આવે છે, પણ દમયંતીએ પોતાને મૂકીને માછલાં ખાધેલાં એ યાદ આવતાં એને ક્રૂર થવાનું સરળ બને છે અને એ અદૃશ્ય થાય છે. વ્યવહારું દૃષ્ટિએ આ વર્ણન સંતોષકારક છે. પણ નયસુંદર અને સમયસુંદર, પત્નીને છોડી જતાં નળનું હૃદય કંપે છે એ વ્યક્ત કરવા માટે, સુયોગ્ય ભાવપ્રતીક યોજે છે. નયસુંદર નળ અને એના હાથ વચ્ચે સંવાદ યોજે છે :

વળતા કર કહે એમ કેમ થાય, જે કરે ને પ્રતિપાળી,
તેનું ચીર દ્વિધા કરવાને તે કર કેમ લે પાળી ?
નૃપ કહે તારું ડહાપણ પ્રીછ્યું, જવ તેં ખેલ્યો જુઆ.
તવ તેં પાપી પ્રેમ પ્રિયાનો નાખ્યો માહ્ય-કૂઆ.
રે કર, તેં જૂવટું રમીને હાર્યું હેલાં રાજ,
દમયંતીનું ચીર ખંડતાં ને તુજ કેવી લાજ !

સમયસુંદર નળને રંગભૂમિ ઉપરથી બિલકુલ અદૃશ્ય કરે છે, અને નળના જમણા અને ડાબા હાથને રજૂ કરે છે. બંને હાથ વચ્ચે વિવાદ જામ્યો છે; કોણ વસ્ત્રના ટુકડા કરે ?

જમણો ડાબાને કહે રે, આવ તું ચીર છેદ, વીર.
ચોરી માંહ્ય મેં ચડી રે, જેણે પરણી બહુ પ્રેમ.
જમણો કહે મુજ ચીરને રે છેદતાં આવડે કેમ ?
ડાબો જમણાને કહે રે સાંભળ મારા મિત્ર,
હાથીવાળે રસ તેં લીધો રે, તે વાત આણ ચિત્ત.
કંસાર ખાધો તેં એકલે રે, મુજને ન તેડયો ત્યાં.
તુજ પેટને તું માંગતો રે મને કેમ નેડે ત્યાં ?

ભોજન જમે તું ભલા રે માખી ઉડાવે કને મુજ,
તું નાસે તીર નાખતાં રે હું આગે કરું જૂઝ,
તું વીંટે શિર પાઘડી રે હું કમારી કરું શૂલ,
હું ભારીખમો તોલતાં રે તે વાત ગઈ તુજ ભૂલ?

આદર્શ દંપતીના જીવનની એક કારમી પળની અસહ્યતા આ વિવાદમાં તરી આવતી હાસ્યરેખાઓથી કાંઈક હળવી બનતી લાગે છે, તો બે અવયવો આટલી આનાકાની કરે છે પણ પુણ્યશ્લોક નળને પોતાને કાંઈ થતું નથી એ ખ્યાલે,–જો કે ત્યાં જ કાંઈ થાય છે એ પ્રગટ કરવા માટે તો આ વિવાદ યોજાયો છે એ યાદ આવતાં, પ્રસંગની કરુણતા ઘણી ઘેરી બને છે. ('ધ ડૉગ બિનીય ધ સ્કિન' નામના નાટકમાં ઑડન અને ઇશરવુડ સુખલોલુપ યુરોપીય–બલ્કે આજના જાગતિક માનસની ચારે ખૂણે દોડ નિરૂપે છે તેમાં થાકેલો યાત્રી રસ્તા પડખે લંબાવી દે છે ત્યાં માઈલસૂચક પથ્થરની બે બાજુ દેખાતા એના બંને પગ વચ્ચે સંવાદ શરૂ થાય છે. એલિયટે મારવિજયના પ્રતીકનો ઉપયોગ કર્યો હોય એ અસંભવિત નથી. હાથ–પગનાં આ બે પ્રતીકો પાછળ બીજું કશું સામ્ય નથી અને દેખીતાં જ એકમેકથી સ્વતંત્ર રીતે સૂઝેલાં છે, પણ ભીતરની વાતને પ્રગટ કરવા માટે કેવાં, ક્યારેક એકમેકની યાદ આપતાં, ભાવપ્રતીકો દૂરદૂરના સર્જકોને સ્ફુરે છે એ નોંધપાત્ર છે.)

કોઈ વ્યક્તિના જ નહિ, આખી પ્રજાના અંતરંગમાં ડોકિયું કરાવે એવાં ભાવપ્રતીકો સર્જક કલ્પના દ્વારા નિર્માતાં હોય છે. ડૉ ફૉઉસ્ટ ઉપરથી માર્લોએ નાટક આપ્યું હતું, પણ ગેટેના હાથમાં એ જર્મનીના પ્રજાસત્ત્વનું સવિશેષ પ્રતીક બની જાય છે. પણ એ તો આખી કૃતિ કશાકના ભાવપ્રતીકરૂપે હોય એનો દાખલો થયો. અત્યારે તો મને, કદાચ કોઈ ખાસ પ્રસિદ્ધ ન પણ હોય એવા, કવિની એક પંક્તિ યાદ આવે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન એ અંગ્રેજી પંક્તિ ક્યાંક વાંચ્યાનું સ્મરણ છે. વિશ્વયુદ્ધમાં સાવચેતીના પગલારૂપે અંધારપટ (બ્લૅકઆઉટ)ની યોજના આપણે ત્યાં પણ અમલમાં મુકાઈ હતી, પણ ઇંગ્લૅન્ડ ઉપર તો ચાલુ બૉમ્બમારો થતો હતો એટલે ત્યાં તો એની કેટલી બધી અગત્ય હતી એ કહેવાના ભાગ્યે જ જરૂર હોય. સતત બૉમ્બવર્ષાના એ સમયમાં કોઈ કવિજન ગાઈ બેઠોઃ You can't black–out the moon. તમે ચંદ્રની આડે તો અંધારપટ કરી શકવાના નથી.–જાણે પ્રજાને એ ચીડવતો ન હોય. લો, તમે તો બધા દીવાઓના તેજને રૂંધીને અંધારપટ પાથરવા નીકળ્યા'તા ને! આ પેલો ચંદ્ર પ્રકાશ વરસાવી રહ્યો છે. એની સામે તમે શું કરી શકવાના છો?–કોઇ નાનો તોફાનિયો મોટેરાંઓને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં જોઈ ચીડવતો હોય એ રીતે લાપરવાહીથી હસે–એના જેવું કાંઇક આ દશ્ય છે. પણ આ તો ઉપલક અર્થ છે. અંગ્રેજ પ્રજા બૉમ્બવર્ષા સામે પોતે લીધેલા સાવચેતીના પગલાની અસરને કુદરત કાંઇક નાબૂદ કરી દે એ સંજોગોમાં અભિભૂત થવાને બદલે, હારી ખાવાને બદલે, એ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાને ભોગે, પોતાની સામે, કિશોર-સહજ ટીખળથી વિનોદ કરી શકે છે–એ પ્રજાકીય ખમીરનો પરિચય આવા એકાદ ભાવપ્રતીકમાંથી નથી થતો?

કવિનાં સંચિત સંવેદનોમાંથી કલ્પના કોઈ ભાવપ્રતિક દ્વારા આકાર ઉપસાવે છે, પણ એ આકારને–એ રૂપને યથાતથ શબ્દમાં ઉતારવું એ કવિની સાધનાનો અત્યંત મહત્ત્વનો ભાગ છે. કવિની આ અંગેની મથામણનાં ચિહ્નો, એણે શબ્દોની કરેલી વિવિધ પસંદગીઓ અને સાધેલા ફેરફારો–એના કાંઈ પુરાવા આપણને સુલભ પણ બનતા હોય છે; અર્થાત્ કવિની સાધનાનો આ ક્રમ કાંઇક આપણી નજર આગળ ચાલતો હોય છે, જ્યારે આગળના બંને ક્રમો પ્રમાણમાં આપણને અગોચર રીતે કવિની ભીતરમાં ગૂઢ રીતે ચાલતા હોય છે.

કવિની રૂપવિધાયક કલ્પનાએ અંતર્ગત સંચિતમાંથી સહજજ્ઞાન રૂપે અભિવ્યક્તિ મેળવી એ આંતર પ્રક્રિયામાં જ કળા તો સિદ્ધ થઇ ચૂકી. બહાર એને શબ્દમાં, સૂરમાં, શિલામાં, રંગ–રેખામાં ઉતારવાનો પ્રપંચ

એ તો વધારાનો છે, અને પેલી આંતર પ્રક્રિયારૂપ જે કળા તેની સાથે ફરી એકરૂપ કરાવનાર સ્મૃતિસહાયક (aids to memory) એવી ભૌતિક વસ્તુ (physical fact) છે; જ્યારે કળા પોતે તો છે આંતર વસ્તુ, આધ્યાત્મિક પદાર્થ. પાંચમી સદીમાં બુદ્ધઘોષે ધમ્મસંગિણી ઉપરની અટ્ઠસાલિની ટીકામાં બરાબર ક્રોચે જેવો જ મત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. બુદ્ધઘોષ કળાને બાહ્ય ગણતા નથી પણ સર્જનશકિતથી સમરૂપ એવી આંતર–આધ્યાત્મિક–વસ્તુ માને છે. બાહ્ય પ્રકટનને તો એ આકસ્મિક અનુ-વાદ માત્ર કહે છે.

પણ બાહ્ય આવિષ્કારનો આ રીતે છેદ ઉડાડવો સહેલો નથી, બરોબર પણ નથી. કળાનો બાહ્ય આવિષ્કાર–બાહ્ય દેહ ન હોય તો એને અંગે વાત કરવાની સ્થિતિમાં પણ આપણે હોઈએ નહિ. રાજશેખર કાવ્યના આંતર સર્જનના ખ્યાલથી વાકેફ છે. જેનું કાવ્ય બાહ્ય દેહ પામતું નથી તેને એ ‘ હૃદયકવિ ’ કહે છે : ‘ જે હૃદયમાં જ કવે છે અને છુપાવે છે એ હૃદયકવિ. ’ यो हृदय एव कवते च स हृदयकविः । રાજશેખર એક શ્લોક આપે છે :

काव्येन किं कवेस्तस्य तन्मनोमात्रवृत्तिना ।
नीयन्ते भावकैर्यस्य न निबन्धा दिशो दश ॥

– તે કવિના માનસવૃત્તિ રૂપે જ રહેલા કાવ્યથી શું,–જેને શબ્દનિબદ્ધ રચનારૂપે ભાવકો દશે દિશાઓમાં પહોંચાડતા નથી ?

કાવ્યના બાહ્ય દેહની અનુપસ્થિતિમાં એને વિશે કશી વાત કરવાનો જ પ્રસંગ રહેતો નથી, ક્રોચેને પણ ‘ સ્મૃતિ–સહાયકો ’ યોજવામાં કેટલાકની શક્તિ વધારે હોય છે એ સ્વીકારવું પડે છે. કળા અલંક કળાનો આનંદ એ ભૌતિક નહિ પણ આધ્યાત્મિક પદાર્થ છે એ ખ્યાલ બરોબર છે, પણ એ સાચો ખ્યાલ રજૂ કરવાની ક્રોચેની રીત એમને આત્યંતિક અને ટકી ન શકે એવી સ્થિતિ સ્વીકારવા ફરજ પાડે છે. હમણાં આપણે જોઈશું કે ‘ રસ ’તત્ત્વવિચારકોએ રસનું (કળાના અનુભવનું) અસ્તિત્વ ભાવકના ચિત્તની બહાર છે જ નહિ એમ કહીને એ જ વસ્તુ સયુકિતક રીતે રજૂ કરી છે

પણ ક્રોચેએ કલાના બાહ્ય દેહનો લગભગ કાંકરો કાઢી નાખવાની આત્યંતિક દલીલ કરી તેની પાછળ કલા એ આધ્યત્મિક પદાર્થ છે એ સત્યને ઉઠાવ આપવા ઉપરાંત બીજો હેતુ બાહ્ય દેહ ઉપરના જમાને જમાને (કાવ્યસર્જનના અનેક ‘ રીતિકાળ ’ માં) પ્રગટ થતા અભિનિવેશમાંથી સર્જક તેમ જ ભાવકના ચિત્તને ખસેડવાનો પણ છે. અને એ સ્તુત્ય છે. રસ્કિન કહે છે તેમ, ‘ માનવીથી ઉચ્ચતમ માનસ શકિત ’ કાવ્યસર્જનશીલ ‘ વેધક કલ્પના ’ (Penetrative Imagination) વસ્તુના હૃદયને ગ્રહણ કરે છે અને અંદરથી કાર્ય શરૂ કરીને બહાર આવવા પ્રવૃત્ત થાય છે. બહારનો નાનકડો શાબ્દિક ફેરફાર, છેવટની પસંદગી પામતો પ્રાસ, કોઈ શબ્દ-અરે શબ્દાર્ધ પર મૂકવામાં આવતો કાકુ, એ સૌ પ્રગટ થવા મથતા અંતલોકની જરૂરિયાતોને વશ વર્તીને જ યોજાતા હોય છે.

કાવ્ય એ આંતર કેન્દ્રમાંથી પ્રસરે છે અને બાહ્ય આકૃતિની રેખા-ઉપરેખાઓ દ્વારા, માનવી ચહેરાની જેમ જ, એના આંતર વ્યકિતત્વની મુદ્રા ઊઠી આવે છે. આ વાત એટલી બધી વાર વિસારે પાડવામાં આવે છે કે ભાગ્યે જ એ કહેવામાં પુનરાવર્તનનો સંકોચ રહે.

પ્લેટોની વિચારણા પ્રમાણે કળા વાસ્તવિકતાની નકલ હોઈ, એમાં કોઇ અપ્રત્યક્ષ સૌન્દર્ય સંભવી ન શકે. એટલે સૌન્દર્ય બાહ્ય, આકારગત (formal) જ હોઇ શકે એમ એમણે પ્રતિપાદિત કર્યું. ભૂમિતિની

રેખાઓના નિયમો જેમ ભૂમિતિની આકૃતિઓનું સૌષ્ઠવ નિર્માણ કરે છે, તેમ કળાસૌન્દર્ય માટે પણ એવી બાહ્ય જડ શરતો પળાય એ એમને પૂરતું લાગ્યું. આમ સૌન્દર્યની એક માત્ર, બાહ્ય, આકારગત કસોટીનું એમણે મહત્ત્વ કર્યું. પ્લેટોનો કાવ્યવિચાર વ્યવહારમાં જેમના કળાવિચાર સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે તે સામ્યવાદીઓ પણ રશિયામાં સમૂહખેતી, વધુ યંત્રોત્પાદન, આદિ ઇષ્ટ વિષયો ઉપર લખાયેલી કૃતિઓની નીરસતાથી કંટાળ્યા ત્યારે એમણે આદેશ આપ્યો કે લેખનની પણ 'ટેકનીક' (રીતિ, પદ્ધતિ, આયોજન) હોય છે, એમાં કળા પ્રત્યેની એ જ બહિર્દૃષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. દરેક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં રીતિકાળના વેગન-વગડા આવતા જ હોય છે આપણા અલંકારિકોએ કાવ્ય એ બાહ્ય અલંકારોનો સરવાળો જાણે કેમ ન હોય એવું લગભગ કરી મૂક્યું હતું. અલબત્ત, સૂક્ષ્મદર્શી આચાર્યોએ વચ્ચે વચ્ચે સત્યદર્શન કરાવ્યાં જ કર્યું હતું કે રીતિ, છંદ, ભાષા, ગુણ, અલંકાર આદિ કાવ્યના સર્વસ્વ જેવા રસની અભિવ્યક્તિમાં બહિરંગ નથી. (तस्मान्न तेषां बहिरंगत्वं रसाभिव्यक्तौ। ધ્વન્યાલોક.) અભિનવગુપ્ત પણ સ્પષ્ટ કહે છે કે માધુર્ય આદિ ગુણો કાવ્યના આત્મા સમા રસના જ ગુણો છે, શબ્દ અને અર્થના ગુણોની વાત કરીએ છીએ તે તો ઉપચારથી. કાવ્યનાં બહિરંગો, ધ્વન્યાલોકકાર કહે છે તેમ, अपृथग्यत्ननिर्वर्त्य–જેમને માટે બીજો વધારાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી એવાં છે. એ વિચારને ટીકાકાર અભિનવગુપ્ત માર્મિક રીતે સ્ફુટ કરે છે: જેના ચિત્તને રસની સમાધિ લાગેલી છે એવા પ્રતિભાશાળી કવિને તો હું આગળ જાઉં, હું આગળ જાઉં –એમ અલંકારો ઉપરાઉપરી ધસી આવે છે. (अलंकारान्तराणि...रससमा –हितचेतसः प्रतिभानवत: कवेरहंपूर्विकया परापतन्ति ।) આ અર્થમાં 'ઝાડને પાંદડાં આવે છે એમ કવિને કવિતા આવવી જોઈએ એ કીટ્સનું કથન સાચું છે. વૃક્ષની અંદર સંચાર પામતો રસ છેવટે આપો આપ પાંદડાંમાં અભિવ્યક્તિ પામવાનો; બહારથી ન તો કુદરત ન મનુષ્ય પાંદડાં ચોંટાડી શકશે. અલબત્ત પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા આપણને અગોચર રીતે ચાલે છે અને પરિણામ જ માત્ર દેખાય છે, જ્યારે કળાકારને આપણે પરિણામ ઉપર પહોંચતાં પહેલાં મથામણમાં પસાર થતો જોઈએ છીએ. માઇકલ એન્જેલો કહે છે તેમ શિલ્પી પથ્થરમાં પોતે જોયેલી આકૃતિ ઉપરનો જે વધારાનો વળગેલો ભાગ હોય તેને ટાંકણાથી દૂર કરી દેતો હોય છે. પણ એ આકાર બરોબર સરખો ઊતર્યો કે કેમ એ વિશે એણે જાગ્રત રહેવાનું હોય છે. કાવ્ય પણ મૂળ જે અલંકાર-ગુણ–છંદ–ભાષારીતિ સાથે સ્ફુરણ પામ્યું તેમાં પૃથક યત્નપૂર્વક કશું ઉમેરવાનું ન હોય, પણ પેલું સ્ફુરણ યથાતથ સાકાર થયું કે કેમ એ વિશે જરૂર સાવધ રહેવાનું હોય છે. બીજી કળાઓ અને કાવ્ય વચ્ચે એક મહત્ત્વનો ફેર પણ છે. દા. ત. શિલ્પનો એના ઉપાદાનમાંથી માત્ર આકાર સિદ્ધ કરવાનો હોય છે, જ્યારે કાવ્ય સમયમાં પથરાય છે અને એ એના ઉપાદાનનો 'બાહ્ય' આકાર માત્ર નથી, એનું ઉપાદાન શબ્દ એ કેવળ અવાજ નહિ પણ સાર્થ અવાજ હોઈ કાવ્યના આકારમાં અંશભૂત કણેકણે–શબ્દેશબ્દ એ ચેતનધબકતી સામગ્રી છે અને એથી આખી કૃતિનો અંશેઅંશ સમગ્રની સંવાદિતાને અનુકુળ છે કે કેમ તે વિશે સવિશેષ જાગ્રત રહેવું જરૂરી છે.

કળાકાર જ્યારે અભિવ્યક્તિમાં સફળ થાય છે ત્યારે આ બધું 'આપમેળે' બની આવેલું જોવા મળે છે, પણ આપણે ભાવકો પછીથી, કંઈ કંઈ, એ કેમ બની આવ્યું તેની રહસ્યકથા ઉકેલવા પ્રયત્ન જરૂર કરી શકીએ. પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર માનવજીવનનાં 'સુખદુ:ખ' ઉપર સૉનેટમાલાનો આરંભ જે રીતે કરે છે એથી વધુ ઉચિત રીતે ભાગ્યે જ કરી શકયા હોત. સપરમો દહાડો છે. સૌ સ્નેહીઓ-સ્વજનો આવીને અભિનંદનો વરસાવે છે. એ ઉપચારો કેવા તો ગતાનુગતિક રીતના છે તેનું પેલાઓને ભાન પણ ભાગ્યે જ હોય. તેથી નાયક એ બધું સહી લે છે (અંગ્રેજી 'suffer'ના અર્થમાં). પોતે પણ વિનયમાં પાછો પડતો નથી, અરે કૃત્રિમ ઉમળકો પણ વાતચીતમાં ઊછળવા દે છે. :—

'મુબારક હજો નવૂં વરસ!' 'સાલ આ બેસતી
દિયો અધિક સૌખ્ય રિદ્ધિ સકુટુંબને કીરતી!'
ગળ્યાં વચન રૂઢ પોપટ જિભે સહૂ ઉચરે,
હુંયે સ્મિત સહે સહૂં, વિનયિ વાળું છૂં ઉત્તરે,
ઘડીક વળિ ગોઠડી કરિ રહૂં કૃતક ઉમળકે.

પણ પછી? પછી તો આ રૂઢ પોપટિયાં મધુવચનો અને એના કૃત્રિમ ઉમળકે વાળેલા વિનયી ઉત્તરો – એવી જૂઠી ગોઠડીનાં ઝાંઝવાંય અદૃશ્ય થાય છે અને જીવનની વેરાન એકલતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. પોતે હીંચકે બેસીને આરામ લેવા કરે છે, પણ ચિરૂટના ધુમાડાના ગોટા મસ્તક પર હાલે છે તેની સાથે મસ્તક પણ હાલ્યાં કરે છે, અને મસ્તકના વિચાર પણ હીંચકો એક કદમ જઈ એ જ કદમ પાછો હટે છે એમ આગળ વધી પાછા હટે છે.

પછી સહુ સિધાવતાં વિરમું એકલો હીંચકે,
ચિરૂટ સૃત ધુમ્રગોટ સહ ધૂણતું મસ્તકે.
વધે કદમ હીંચકો, કદમ તે જ પાછો ગણે,
વિચાર પણ ગૂંછળે વધિ હઠી રહે ઝૂલણે.

આરામ કેવો? ગતિ વગર છૂટકો નથી. પણ ગતિ કેવી નિર્માઈ છે? આ હીંચકાના જેવી. હાલ્યાં જ કરવાનું પણ ડગલુંય વધવાનું નહિ. આરામને ચૂંથી નાખનારા વિચારશીલ મગજની શી દશા છે? હીંચકો અને ચિરૂટ એ બંને ભાવપ્રતીકોને સાથે કરી દઈને કહે છે: હીંચકાની પેઠે એ ચલ છે, ચિરૂટની પેઠે સળગી રહ્યું છે. અને એ બંનેનું ભેગું એક નવું જ ભાવપ્રતીક સૂઝતાં ચલ-પણું અને અંતર્જ્વલન એ બંને હાંફમાં પ્રતીત થતાં હોઈ રસ્તા પર પડચા પડચા હાંફતા કૂતરાની સાથે મગજને સરખાવીને વિરમે છે. ના, આ નવા પ્રતીકની મદદથી મગજ નથી તો દેખતું નથી નિદ્રાવશ, એ ક્રૂર તાજ-કલમ ઉમેરવાની તક લીધા વગર ક્યાં વિરમે છે!

સદા હલત તોય ઇંચ નવ હીંચકો ચાલતો,
ચિરૂટ જળતી થકી ફક્ત ધ્રુમ્ર જરિ સેલતો
દિસે જ મગજે ચિરૂટ સમ હીંચકા શું થતૂં.
રહે ચલ રહે જળંત, પણ માત્ર હાંફ્યે જતૂં:
યથા શુનક માર્ગમાં, ન નિરખંત ના ઊંઘતૂં.

મુબારક શબ્દથી, જીવનની પ્રસન્નતાની ઘડીના આલેખનથી, શરૂ થતી સૉનેટ ચૌદમી પંક્તિને અંતે તો એ પ્રસન્નતાની પોકળતા અને એની પાછળ લપાયેલી વિભુ પામરતાને પ્રગટ કરી દે છે. ધીમે ધીમે હીંચકો બંધ થઇ ગયો હશે, રહી હશે માત્ર આછી આછી હાંફ–એવી એક જાતની વિરતિ પણ અંતિમ પંક્તિએ પહોંચતાં સૂચવાય છે.

શ્રી પ્રિયકાન્ત મણિઆરનું 'કૉકલૅન્ડ રોડને જોતાં' અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ જોવા જેવું છે. ઉપાડ ચાય છે.

રે સૂર્યમાં માછલીઓ તરી રહી!

–એ પંક્તિથી કવિએ દિવસે જ આ રસ્તો કાપ્યો લાગે છે એ સૂર્યના ઉલ્લેખથી સૂચવાઈ જાય છે, કદાચ માછલો એ સૂચવાઈ જાય એમ ઇચ્છતો પણ હોય. કેવું કારમું, સજીવતાની શક્યતાના સદંતર અભાવનું

રેખાઓના નિયમો જેમ ભૂમિતિની આકૃતિઓનું સૌષ્ઠવ નિર્માણ કરે છે, તેમ કળાસૌન્દર્ય માટે પણ એવી બાહ્ય જડ શરતો પળાય એ એમને પૂરતું લાગ્યું. આમ સૌન્દર્યની એક માત્ર, બાહ્ય, આકારગત કસોટીનું એમણે મહત્ત્વ કર્યું. પ્લેટોનો કાવ્યવિચાર વ્યવહારમાં જેમના કળાવિચાર સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે તે સામ્યવાદીઓ પણ રશિયામાં સમૂહખેતી, વધુ યંત્રોત્પાદન, આદિ ઈષ્ટ વિષયો ઉપર લખાયેલી કૃતિઓની નીરસતાથી કંટાળ્યા ત્યારે એમણે આદેશ આપ્યો કે લેખનની પણ 'ટેકનીક' (રીતિ, પદ્ધતિ, આયોજન) હોય છે, એમાં કળા પ્રત્યેની એ જ બહિર્દષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. દરેક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં રીતિકાળના વેગન-વગડા આવતા જ હોય છે આપણા અલંકારિકોએ કાવ્ય એ બાહ્ય અલંકારોનો સરવાળો જાણે કેમ ન હોય એવું લગભગ કરી મૂક્યું હતું. અલબત્ત, સૂક્ષ્મદર્શી આચાર્યોએ વચ્ચે વચ્ચે સત્યદર્શન કરાવ્યાં જ કર્યું હતું કે રીતિ, છંદ, ભાષા, ગુણ, અલંકાર આદિ કાવ્યના સર્વસ્વ જેવા રસની અભિવ્યક્તિમાં બહિરંગ નથી. (तस्मान्न तेषां बहिरंगत्वं रसाभिव्यक्तौ। ધ્વન્યાલોક.) અભિનવગુપ્ત પણ સ્પષ્ટ કહે છે કે માધુર્ય આદિ ગુણો કાવ્યના આત્મા સમા રસના જ ગુણો છે, શબ્દ અને અર્થના ગુણોની વાત કરીએ છીએ તે તો ઉપચારથી. કાવ્યનાં બહિરંગો, ધ્વન્યાલોકકાર કહે છે તેમ, अपृथग्यत्ननिर्वर्त्य–જેમને માટે બીજો વધારાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી એવાં છે. એ વિચારને ટીકાકાર અભિનવગુપ્ત માર્મિક રીતે સ્ફુટ કરે છેઃ જેના ચિત્તને રસની સમાધિ લાગેલી છે એવા પ્રતિભાશાળી કવિને તો હું આગળ જાઉં, હું આગળ જાઉં –એમ અલંકારો ઉપરાઉપરી ધસી આવે છે. (अलंकारान्तराणि...रससमा–हितचेतसः प्रतिभानवतः कवेरहंपूर्विकया परापतन्ति ।) આ અર્થમાં 'ઝાડને પાંદડાં આવે છે એમ કવિને કવિતા આવવી જોઈએ એ કીટ્સનું કથન સાચું છે. વૃક્ષની અંદર સંચાર પામતો રસ છેવટે આપો આપ પાંદડાંમાં અભિવ્યક્તિ પામવાનો; બહારથી ન તો કુદરત ન મનુષ્ય પાંદડાં ચોંટાડી શકશે. અલબત્ત પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા આપણને અગોચર રીતે ચાલે છે અને પરિણામ જ માત્ર દેખાય છે, જ્યારે કળાકારને આપણે પરિણામ ઉપર પહોંચતાં પહેલાં મથામણમાં પસાર થતો જોઈએ છીએ. માઇકલ એન્જેલો કહે છે તેમ શિલ્પી પથ્થરમાં પોતે જોયેલી આકૃતિ ઉપરનો જે વધારાનો વળગેલો ભાગ હોય તેને ટાંકણાથી દૂર કરી દેતો હોય છે. પણ એ આકાર બરોબર સરખો ઊતર્યો કે કેમ એ વિશે એણે જાગ્રત રહેવાનું હોય છે. કાવ્ય પણ મૂળ જે અલંકાર-ગુણ–છંદ–ભાષારીતિ સાથે સ્ફુરણ પામ્યું તેમાં પૃથક યત્નપૂર્વક કશું ઉમેરવાનું ન હોય, પણ પેલું સ્ફુરણ યથાતથ સાકાર થયું કે કેમ એ વિશે જરૂર સાવધ રહેવાનું હોય છે. બીજી કળાઓ અને કાવ્ય વચ્ચે એક મહત્ત્વનો ફેર પણ છે. દા. ત. શિલ્પનો એના ઉપાદાનમાંથી માત્ર આકાર સિદ્ધ કરવાનો હોય છે, જ્યારે કાવ્ય સમયમાં પથરાય છે અને એ એના ઉપાદાનનો 'બાહ્ય' આકાર માત્ર નથી, એનું ઉપાદાન શબ્દ એ કેવળ અવાજ નહિ પણ સાર્થ અવાજ હોઈ કાવ્યના આકારમાં અંશભૂત કણેકણે–શબ્દેશબ્દ એ ચેતનધબકતી સામગ્રી છે અને એથી આખી કૃતિનો અંશેઅંશ સમગ્રની સંવાદિતાને અનુકુળ છે કે કેમ તે વિશે સવિશેષ જાગ્રત રહેવું જરૂરી છે.

કળાકાર જ્યારે અભિવ્યક્તિમાં સફળ થાય છે ત્યારે આ બધું 'આપમેળે' બની આવેલું જોવા મળે છે, પણ આપણે ભાવકો પછીથી, ઠંડે કોઠે, એ કેમ બની આવ્યું તેની રહસ્યકથા ઉકેલવા પ્રયત્ન જરૂર કરી શકીએ. પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોર માનવજીવનનાં 'સુખદુઃખ' ઉપર સોનેટમાલાનો આરંભ જે રીતે કરે છે એથી વધુ ઉચિત રીતે ભાગ્યે જ કરી શક્યા હોત. સપરમો દહાડો છે. સૌ સ્નેહીઓ-સ્વજનો આવીને અભિનંદનો વરસાવે છે. એ ઉપચારો કેવા તો ગતાનુગતિક રીતના છે તેનું પેલાઓને ભાન પણ ભાગ્યે જ હોય. તેથી નાયક એ બધું સહી લે છે (અંગ્રેજી 'suffer'ના અર્થમાં). પોતે પણ વિનયમાં પાછો પડતો નથી, અરે કૃત્રિમ ઉમળકો પણ વાતચીતમાં ઊછળવા દે છે :—

'મુબારક હજો નવું વરસ!' 'સાલ આ બેસતી
દિયો અધિક સૌખ્ય રિદ્ધિ સકુટુંબને કીરતી!'
ગળ્યાં વચન રૂઢ પોપટ જિમે સહૂ ઉચરે,
હું યે સ્મિત સહે સહૂં, વિનયિ વાળું છૂં ઉત્તરે,
ઘડીક વળિ ગોઠડી કરિ રહૂં કૃતક ઉમળકે.

પણ પછી? પછી તો આ રૂઢ પોપટિયાં મધુવચનો અને એના કૃત્રિમ ઉમળકે વાળેલા વિનયી ઉત્તરો – એવી જૂઠી ગોઠડીનાં ઝાંઝવાંય અદૃશ્ય થાય છે અને જીવનની વેરાન એકલતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. પોતે હીંચકે બેસીને આરામ લેવા કરે છે, પણ ચિરૂટના ધુમાડાના ગોટા મસ્તક પર હાલે છે તેની સાથે મસ્તક પણ હાલ્યાં કરે છે, અને મસ્તકના વિચાર પણ હીંચકો એક કદમ જઈ એ જ કદમ પાછો હટે છે એમ આગળ વધી પાછા હટે છે.

પછી સહુ સિધાવતાં વિરમું એકલો હીંચકે,
ચિરૂટ સુત ધુમ્રગોટ સહ ધૂણતું મસ્તકે.
વધે કદમ હીંચકો, કદમ તે જ પાછો ગણે.
વિચાર પણ ગૂંછળે વધિ હટી રહે ઝૂલણે.

આરામ કેવો? ગતિ વગર છૂટકો નથી. પણ ગતિ કેવી નિર્માઈ છે? આ હીંચકાના જેવી. હાલ્યાં જ કરવાનું પણ ડગલુંય વધવાનું નહિ. આરામને ચૂંથી નાખનારા વિચારશીલ ભગજની શી દશા છે? હીંચકો અને ચિરૂટ એ બંને ભાવપ્રતીકોને સાથે કરી દઈને કહે છે: હીંચકાની પેઠે એ ચલ છે, ચિરૂટની પેઠે સળગી રહ્યું છે. અને એ બંનેનું ભેગું એક નવું જ ભાવપ્રતીક સૂઝતાં ચલ-પણું અને અંતર્જ્વલન એ બંને હાંફમાં પ્રતીત થતાં હોઈ રસ્તા પર પડ્યા પડ્યા હાંફતા કૂતરાની સાથે ભગજને સરખાવીને વિરમે છે. ના, આ નવા પ્રતીકની મદદથી ભગજ નથી તો દેખતું નથી નિદ્રાવશ, એ કરૂ તાજા-કલમ ઉમેરવાની તક લીધા વગર ક્યાં વિરમે છે?

સદા હલત તોય ઉંચ નવ હીંચકો ચાલતો,
ચિરૂટ જળતી થકી ફક્ત ધ્રુમ્ર જદિ મેલતો
દિસે જ ભગજે ચિરૂટ સમ હીંચકા શું થતું.
રહે ચલ રહે જળંત, પણ માત્ર હાંફ્યે જતું;
યથા શુનક માર્ગમાં, ન નિરખંત ના ઊંઘતું.

મુબારક શબ્દથી, જીવનની પ્રસન્નતાની ઘડીના આલેખનથી, શરૂ થતી સૉનેટ ચૌદમા પંક્તિને અંતે તો એ પ્રસન્નતાની પોકળતા અને એની પાછળ લપાયેલી વિભુ પામરતાને પ્રગટ કરી દે છે. ધીમે ધીમે હીંચકો બંધ થઈ ગયો હશે, રહી હશે માત્ર આછી આછી હાંફ–એવી એક જાતની વિરતિ પણ અંતિમ પંક્તિએ પહોંચતાં સૂચવાય છે.

શ્રી પ્રિયકાન્ત મણિયારનું 'ફૉકલૅન્ડ રોડને જોતાં' અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ જોવા જેવું છે. ઉઘાડ થાય છે.

રે સૂર્યમાં માછલીઓ તરી રહી!

–એ પંક્તિથી કવિએ દિવસે જ આ રસ્તો કાઢ્યો લાગે છે એ સૂર્યના ઉલ્લેખથી સૂચવાઈ જાય છે, કદાચ માંજલો એ સૂચવાઈ જાય એમ ઈચ્છ્યો પણ હોય. કેવું કારણ, સહજીવનની શકયતાના સદંતર અભાવનું

ભાવપ્રતીક છે! અને તેમ છતાં માછલીઓનાં રૂપેરી ઉદ્વર્તન, એમનો તરવરાટ અને ઝાકઝમાળ તેજચ્છટા એ બંનેનું અસ્તિત્વ પણ સાથેસાથે જ નિર્દેશાયું છે.

'સૂર્યમાં'—એટલે તડકામાં, અંગ્રેજી in the sun એ અર્થમાં. આવી રીતે અનેક પ્રયોગો એક ભાષામાંથી બીજીમાં અપનાવાયે જતા હોય છે. આ દાખલામાં તો એવી અનિવાર્યતાથી એ પ્રયોગ અપનાવાયો છે કે ભાષા સાથે ચેતન્ય સંબંધથી એ જોડાઈ જાય છે. કથયિતવ્ય સૂર્ય-માછલીના રૂપક વડે હિંમતભેર રજુઆત પામી ગયું. પણ પછીથી રાત્રિનું મહત્ત્વ, એ વિશે કવિ સભાન નહિ બન્યા હોય તો પણ, આપો આપ મનમાં વસે એવું જરૂર છે :

ઉલ્કા કશી આ નભથી ખરી અહીં!

—આ પ્રતીક પણ સામાન્યાઓના જીવન-ભ્રંશને સચોટ રીતે ઉઠાવ આપે છે. ત્રણ લીટી પછી છેલ્લી પંક્તિમાં કામદેવને ઉપાલંભ આપતો નિઃશ્વાસ નીકળે છે.

અનંગ, તારી રતિની સ્થિતિ આ ?

એક તદ્દન જુદા જ અનુભવની અભિવ્યક્તિ જોઈએ. દરેક કવિની જનમભોમ રળિયામણી જ હોય એવું તો શી રીતે બને? પણ કવિ હોય ને એને પોતાની ભોમકામાં સૌન્દર્યનો અણસારો પણ ન મળે એવુંયે શી રીતે બને? શ્રી પ્રજારામ રાવળ ઝાલાવાડમાં જન્મ્યા છે. કેવીક છે એ ભૂમિ ?

આ ઝાલાવાડી ધરતી,
આવળ, બાવળ, કેર, બોરડી,—શુષ્ક રુક્ષ ચોફરતી!—આ૦
અહીં ફૂલ કેવળ આવળનાં!
અહીં પાન અધિકાં મૃગજળનાં!
પુષ્પ, પત્ર, પાણી વિણ કાયા ઘોર ઉનાળે બળતી!—આ૦

ફૂલ તો આવળનાં જ છે, અને પાન મૃગજળનાં જ વિશેષે તો છે,—કવિ કેવું પોતાના ભાગ્ય ઉપર તટસ્થપણે હસી શકે છે! પણ આ રંકતા અને રિક્તતામાં એ વિરાટ હથેળીને જૂએ છે. પ્રભુની લંબાવેલી હથેળી ખરેખર કદી ખાલી હોય?

જોજનના જોજન લગ દેખો;
એક નહીં ડુંગરને પેખો!
વિરાટ જાણે ખુલ્લી હથેળી સમથલ, ક્ષિતિજે ઢળતી!—આ૦
આ તે કોઈ જનમ વેરાગણ!
કે કો ઉગ્ર તપંતી જોગણ!
સંન્યાસિની તણા નિર્મળ શુભ વેષે ઉર મુજ ભરતી!—
આ ઝાલાવાડી ધરતી!

વતનપ્રેમ, જન્મભૂમિપ્રેમ, રાષ્ટ્રપ્રેમ—ને નામે સામાન્ય રીતે જે લાગણીવેડા પ્રદર્શિત થતા હોય છે તેની સામે સચ્ચાઈના રણકારવાળી આવી કૃતિઓ સરખાવવા જેવી છે.

ભૂમિમાં વિવિધતાનો અભાવ છે એનું સૂચન અનાયાસે સળંગ એક જ પ્રાસ આવે છે (આવે છે એવું ભાન પણ ન થાય એ રીતે આવે છે, કૃદંતનો ઉપયોગ શક્ય હોઇ સુલભ પ્રાસ છે અને શ્રુતિસુભગ હોઇ પોતે એકવિધ બનતો નથી) એથી થઈ જાય છે.

છંદની નાની વીગતો પાસેથી સર્જક કલ્પના ધાર્યું કામ કઢાવી લેવાનાં દૃષ્ટાન્તોમાં શ્રી સુંદરમ્‌ની એક સૉનેટ 'સાફલ્યટાણું' ના આરંભની સાત શ્રુતિ–'વીણાના તાર થંભે,........' તરત સ્મૃતિમાં તરી આવે છે. પ્રો. ઠાકોરના સૉનેટમાં અંતે ગતિમાંથી વિરતિ તરફનો ક્રમ છે અને તે 'ન નિરખંત। ના ઊંઘતૂં' એમાં પડતા બે ટુકડા દ્વારા જરીક જરીક હીંચકો એક બાજૂ જતો ને પાછો વળતો જાણે સંભળાતો ન હોય એ ઉપરથી સૂચવાય છે. જ્યારે શ્રી સુન્દરમ્‌ના સૉનેટનો શાંતિના વાતાવરણથી આરંભ થાય છે અને ચૈતન્યસ્ફુરણની એક અલૌકિક ગતિશીલતા- (dynamism) નું સૂચન કરીને એ વિરમે છે. આરંભમાં સ્થપાતી શાંતિ કેટલી ત્રેવડથી અને સચોટ રીતે સૂચવાઇ છે! અર્ધસ્વર વ્ દીર્ઘસ્વર ઈ–માં ભળી લંબાઇ દીર્ઘ ણા તરફ વધતાં બીનના છેલ્લા ઝણકાર આપણે લગભગ સાંભળવા પામીએ છીએ. ણા...ના...તા... એ વાગુ લંબાતા 'આ' માં એ ઝણકાર લગભગ શમી જાય છે અને થમ્‌ભે એમ બે ટુકડે થતા શબ્દના પ્રથમ થમ્‌ના થડકારમાં જ એ ખલ્લાસ થઇ ગયો ન હોય તો ભે આગળ તો જાણે કે એની ઉપર કાપ જ મૂકાય છે. ભે પછી આવતો યતિ એ આખા ઝંકૃતિપ્રકરણ ઉપર છેવટનો પડદો પાડી દે છે. અને કાવ્ય પોતાના લક્ષ્ય તરફ આગળ ધપે છે.

કલ્પનાના એક જ યત્નમાં, સિસૃક્ષાના એક જ આવેગમાં છંદ, ભાષા, અલંકાર, શૈલી–બધું જ ઘાટ પામી બેસે, પણ એ ઘાટ તંતોતંત શબ્દમાં ઊતર્યો કે કેમ એનો મુખ્ય આધાર કવિની એકાગ્રતા ઉપર છે. કાલિદાસ માલવિકાગ્નિમિત્ર (૨–૨) માં કહે છે કે ચિત્રમાં જો ઊણપ રહી તો હૃદયની સમાધિ એટલી શિથિલ. રાજશેખર શ્યામદેવનો મત આપે છે કે કાવ્ય રચનામાં કવિની સમાધિ એ કામ લાગે છે. સમાધિ એટલે મનની એકાગ્રતા. સમાહિત ચિત્ત બધું જોઇ શકે છે. (काव्यकर्मणि कवेः समाधिः परं व्याप्रियते इति श्यामदेवः। मनसः एकाग्रता समाधिः। समाहितं चित्त अर्थान् पश्यति।)

કેટલીક કૃતિઓ સ્વયંસ્ફુરણ થતાંની સાથે રચાઇ જાય છે. કેટલીકને રચાતાં વાર લાગે છે. ખાસ કરીને કોઇ લાંબી કૃતિ હોય ત્યારે તો એની રચનામાં ઠીક ઠીક સમય જાય જ. એટલો સમય, ક્યારેક તો વરસો સુધી, સમાધિ શી રીતે ચાલે? પણ જેમ નાટકમાં વિરામ પછી પડદો ઊપડતાં પાછા નાટ્યસૃષ્ટિ સાથે, અથવા પુસ્તક વાંચતાં જ્યારે જ્યારે ફરી આગળ વાંચવું શરૂ કરીએ છીએ ત્યારે એના વસ્તુ સાથે, આપણા ચિત્તનું અનુસંધાન થતું આપણે જોઇએ છીએ, તેવું સર્જકનું પણ થતું હશે એમ સમજી શકાય. આખી કૃતિનું દર્શન તો કવિને હોય, એટલે એને સાકાર કરવામાં જ્યારે જ્યારે એ રોકાય ત્યારે પોતાના ચિત્તને સમાહિત કરવાનું એને માટે સુગમ નીવડે. કાવ્યના આરંભનું ભાવપ્રતીક–આખી કાવ્યસૃષ્ટિને પકડમાં લેતું ભાવપ્રતીક–એના હાથમાં હોય તો યથાવકાશ એ આગળ વધીને સમગ્રને સાકાર કરવા સુધી પહોંચે. મેઘદૂતના આરંભનું યક્ષ-મેઘનું પ્રતીક સૂઝ્યું એટલે મનોગત કાવ્યસૃષ્ટિ અવતરવી શરૂ થઇ, પછી અવાંતર ભાવપ્રતીકોમાં વધઘટ અને ફેરફાર માટે અવકાશ રહે. બે વધુ નદીઓ કે બે વધુ નગરો ઉલ્લેખ પામે અથવા રદ્દ પણ થાય. આમ, આરંભના ભાવપ્રતીક અને સમગ્રના દોરની મદદથી કાવ્યરચના આગળ ધપાવવામાં એકાગ્રચિત્ત થવું સુકર બને એ સમજી શકાય એવું છે. કહે છે કે ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્રનો આખો આલેખ (graph) કરી રાખ્યો હતો. મહાકાવ્યનું મહત્ત્વ આ સમાધિ–એકાગ્રતા–ની દૃષ્ટિએ પણ સમજવા જેવું છે. કૉલરિજે મિલ્ટનના દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી કહ્યું તેમ મહાકાવ્ય માટે કવિએ વીસ વરસ

આપવાં જોઈએ. સમાધિની પરિભાષામાં કહીએ તો જે કાવ્યસૃષ્ટિ શબ્દમાં ઊતરવા માટે વીસ વીસ વરસ સુધી કવિનો પીછો પકડે છે, અર્થાત્ જે કાવ્યસૃષ્ટિમાં કવિ પોતાના જીવનનાં વીસ વીસ વરસ સુધી સમાધિ અનુભવી શકે છે, એ જરૂર એના વ્યક્તિચૈતન્યની જગતને ચરણે મોટામાં મોટી મોંઘામૂલી ભેટ હોવી જોઈએ.

એકાગ્રતા કેટલાકને માટે સહેલી હોય છે. શેલી સ્ફુરણ થતાં જ એને શબ્દબદ્ધ કરી દેતો. કેટલાકને એકાગ્રતાનું સંવનન કરવું પડે છે. વર્જીલ સવારે કેટલીક પંક્તિઓ લખી નાખતો અને સાંજે એમાંથી થોડીકને સુરેખ ઘાટઘૂટ આપતો. વર્જીલ, આલ્ફિયેરી, જોન્સન, ગોલ્ડસ્મિથ, કોલરિજ અને બ્રાઉનીંગ પહેલાં બધું ગદ્યમાં લખી નાખતા અને પછી એ ખરડાની મદદથી કાવ્યરચના કરતા. નૃત્ય અને સંગીતમાં ફેરફારને અવકાશ નથી, સુધારા માટે તેની નવી આવૃત્તિ જ આપવી પડે; જ્યારે શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને કવિતા માટે, શક્ય એવી સંપૂર્ણતાથી આંતર દર્શન ઊતરે નહિ ત્યાં સુધી, કામ કર્યે જવા માટે અવકાશ છે.

અંતે કવિ જ્યારે દર્શનને અનુરૂપ વર્ણન કરી શકે (दर्शनाद्वर्णनाच्चैव कविः) ત્યારે એની સાધના પૂરી થાય છે. ખરું જોતાં ત્યારે જ એણે ‘ સાહિત્ય ’ (અર્થ અને શબ્દનું સહિતપણું) સર્જ્યું કહેવાય. શિલ્પી શિલ્પ ઉપરથી છેલ્લીવાર હમેશ માટે ટાંકણું ઉઠાવી લે, કવિ કાવ્યને એનું આખરનું સ્વરૂપ આપે તે ક્ષણે એની સાધના, એ કૃતિ પૂરતી, સિદ્ધિમાં પરિણમે છે. અને સાચા અર્થમાં તે ક્ષણે જ એ કૃતિનો અલંકાર પ્રગટ થાય છે. અલમ્—બસ, હવે મારે કશું ઉમેરવાનું કે રદ કરવાનું નથી. કલાકૃતિ તૈયાર છે, એવો છેવટનો અલમ્ કાર પ્રગટ થવાની ક્ષણે કવિની સાધના કૃતાર્થ બને છે.

કવિની સાધનાનાં ત્રણ સોપાનનો કાંઈક પરિચય મેળવ્યા પછી, એ સાધનાને પરિણામે જે કાવ્યકૃતિ મળી તેનું શું થાય છે એનો હવે જરીક વિચાર કરતા, કવિઓની જરૂર અંગે પ્લેટો આદિએ ઉઠાવેલા વાંધાનો શેષ જવાબ પણ આપી શકાશે. ભાવકો એ કાવ્યકૃતિનો આસ્વાદ લે છે. આ આસ્વાદ શી રીતે શક્ય બને છે ? આપણી રસવિચારણામાં આ પ્રક્રિયા ઉત્તમ રીતે સમજાવાઈ છે. કવિ કાવ્યમાં વાસ્તવ જગતથી ભિન્ન એવી માયા સૃષ્ટિ રચે છે તે એક વિશેષ સૃષ્ટિ છે, પણ એ સૃષ્ટિ હમેશાં એક સાધારણીકૃત વિશેષ હોય છે. માનવહૃદયના ભાવો એ સૃષ્ટિમાં સાધારણીકરણ પામ્યા હોય છે. લાગણીઓનું અંગત સ્વરૂપ રહેવા પામતું નથી. કલાપી ‘ મને જોઈને-ઊડી જતાં પંખીઓને ’માં આર્દ્ર હૃદયે જે ઉદ્ગારો કરે છે તે રાજાથી ગભરાઈને ખસી જતી મોંઘી (પછીની શોભના) આદિ ખવાસણોને અનુલક્ષીને પ્રેરાયા હશે ?—એવા તર્કને સ્થાન રહેતું નથી. ભાવ આ રીતે વ્યક્તિ, દેશ, કાલ, બંધાથી છૂટો થઈ સાધારણીકૃતરૂપે કાવ્યમાં આલેખાતાં ભાવક એને પોતાની અંદરના સ્થાયી ભાવોની મદદથી રસરૂપે આસ્વાદે છે. આ રસાસ્વાદ ભાવકના ચિત્તની વિશિષ્ટ સ્થિતિ છે. આચાર્યોએ ભારપૂર્વક કહ્યું છે તેમ ‘ રસ ’નું ભાવકના ચિત્તની બહાર કોઈ અસ્તિત્વ નથી. એટલે કે અંતે કાવ્ય (કળા) શબ્દરૂપમાં નથી, ભાવકના રસ-અનુભવમાં છે, અર્થાત્ ક્રોચે કહે છે તેમ આધ્યાત્મિક પદાર્થ છે. ક્રોચે સર્જક કવિની આંતર અભિવ્યક્તિને કળા કહે છે અને શબ્દ-દેહને સ્મૃતિસહાયક એવી ભૌતિક હકીકત તરીકે ઓળખાવે છે. પણ એ સ્મૃતિસહાયક તો સર્જકની જ સ્મૃતિને મદદરૂપ થઈ શકે અને એણે મૂળ અનુભવેલી આંતર અભિવ્યક્તિરૂપ આધ્યમિક કળાને એ જરૂર ફરી માણી શકે, પણ સર્જક-કવિ સિવાયના અન્ય ભાવકોને તો એ મૂળ અનુભવ છે જ નહિ. એમનું શું ?

કાવ્યનો બાહ્ય દેહ એમની સ્મૃતિને સહાયક થઇ જ શી રીતે શકશે ? આપણી રસવિચારણા કાવ્ય આદિ કળાઓનું આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વ 'રસ' રૂપે સહૃદય ભાવકના ચિત્તમાં કલ્પે છે એમાં ક્રોચેની વાત વધારે સયુક્તિક અને સંતર્પક રીતે રજૂ થાય છે. હમણાં જ કહ્યું તેમ, રસ એ ભાવકના ચિત્તની એક વિશિષ્ટ સ્થિતિ છે એટલે કે એક આધ્યાત્મિક ઉન્મેષ છે.

કાવ્યનો રસ આસ્વાદતાં ભાવક પોતે પણ પોતાના સાંકડા અહમ્‌માંથી છૂટે છે, ભાવને રસરૂપે અનુભવતાં, એનું 'સત્' (અસ્તિત્વ) 'ચિત્' રૂપે ખીલી પોતાનું ચરમ સ્વરૂપ–'આનંદ' સ્વરૂપ અનુભવે છે. આચાર્યો કાવ્યથી મળતા આનંદને યોગ્ય રીતે જ બ્રહ્માસ્વાદસહોદર તરીકે ઓળખાવે છે, કેમકે થોડીકવાર માટે પણ કાવ્યની મદદથી માણસ જાણે કે સચ્ચિદાનંદ બની રહે છે.

કાવ્ય આદિ કળાઓ માણસને એની વૃત્તિઓ, વાસનાઓ, લાગણીઓ આદિની મદદથી જે સ્વરૂપાનુસંધાન કરાવી રહે, તો એથી વધીને બીજો શો એમનો ઉપયોગ હોઈ શકે ? પ્લેટો આદિએ ગમે તેવી દલીલો કરી હોય, માનવજાતિ આપોઆપ કાવ્ય આદિ કળાઓથી જીવનની કૃતાર્થતા પૂરી પિછાણતી રહી છે અને એથી કાવ્ય આદિને એણે યુગયુગથી આટલાં લાડલડાવીને હૈયા સરસાં રાખ્યાં છે.

જે રસ સુધી પહોંચતું નથી તે કાવ્ય નથી. ખરું જોતાં, લાગણીના રગડા જે રેલાવે છે, લાગણીને લાગણી તરીકે આસ્વાદવા પ્રેરે છે, તેવી કૃતિને અંગે જ પ્લેટો, ટૉલ્સ્ટૉય આદિ ચેપી રોગ સામે ચેતાવતા હોય એમ તર્જની ઊંચકે છે. પણ લાગણી 'રસની' કોટિએ જેમાં પહોંચી શકે છે એવા કાવ્ય સામે એમનો વાંધો ટકી શકે નહિ એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે.

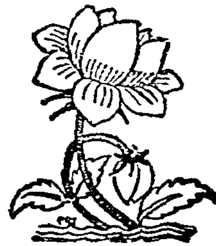
સ્વરૂપાનુસંધાન, ભલેને ક્ષણ માટે પણ, શક્ય બનાવતી કાવ્યકળા એકંદરે નીતિવિરોધી શી રીતે હોઈ શકે ? સુન્દરરૂપે જે સત્ય પ્રગટ્યું હોય તે શિવ–કલ્યાણકારક ન હોય એમ શી રીતે બને ? અને અસભ્યતા કાવ્યને શી રીતે પોસાય ? જગતની કુત્સિત વસ્તુઓ કાવ્યમાં પ્રવેશે તો એમનું એ જ રૂપ તો રહેવા પામે નહિ. એ જ રૂપ રહે અને ભાવાત્મક રૂપમાં એમનું પરિવર્તન ન થાય તો કૃતિ કાવ્યત્વને પામી નથી, અને તો એ અ-કાવ્યને કારણે કાવ્યકૃતિ-માત્રનો વાંક જોવો એ ઠીક નથી.

પણ કવિઓના–કળાકારોના જીવનમાં ઘણીવાર કુત્સિતતા જોવા મળે છે, અનીતિનાં દર્શન થાય છે. એથી કોઇને એમ થાય કે આવું, બીજાને સ્વરૂપાનુસંધાનની તક આપતું, સર્જન જે કરી શકે છે, તેને પોતાને એથી કશોયે ફાયદો કેમ થયો નહિ હોય ? અને અંતે એના સર્જનને પણ એ દોષ દે છે. પણ સર્જનને દોષ દેવો એ બરોબર નથી, કાદવમાંથી ઊગી નીકળતા કમળને દોષ દેવા જેવું એ તો થાય. મનોવૈજ્ઞાનિક યુંગ કળાકારને ને કળાને જુદાં જોવાનો અનુરોધ કરીને કહે છે કે કુદરત દરેકને જન્મ સાથે જાણે કે અમુક પ્રાણશક્તિની જ મૂડી આપતી ન હોય. એમાંથી ઘણી બધીનો ઉપયોગ માણસની જે પ્રબળતમ વૃત્તિ હોય છે એ કરી બેસે છે અને એના જીવનનાં બીજાં પાસાંને એટલું સોસવું પડે છે. કળાકાર નીતિમયતા કે એવી બાબતોમાં ઊણો ઊતરતો હોય એટલા ઉપરથી એની કળાને ઉતારી પાડવી, એની ઉત્કૃષ્ટતા પિછાણવી-માણવી નહિ એ બરોબર નથી. પણ તે સાથેસાથે આપણે જરૂર એવી આશા રાખી શકીએ કે કવિની માનવ તરીકેની સાધનાનો ચરમ પુરુષાર્થ એના વ્યક્તિત્વની પૂર્ણ ખિલવણીમાં હોય. કવિ હોવું એ વરદાન જેવી તેવી કસોટી નથી જ. વાલ્મીકિ અંગેના 'ભાષા ઓ છન્દ'માં રવીન્દ્રનાથ કહે છે તેમ —

અલૌકિક આનંદેર ભાર
বিধাতা যাহারে দেয়, তা'র বক্ষে বেদনা অপার,
তা'র নিত্য জাগরণ; অগ্নিসম দেবতার দান
ঊর্ধ্বশিখা জ্বালি' চিত্তে অহোরাত্র দগ্ধ করে প্রাণ.

—વિધાતા જેમને અલૌકિક આનંદનો ભાર બક્ષે છે તેમને હૈયે અપાર વેદના હોય છે. તેમને લલાટે નિત્યનાં જાગરણ હોય છે. દેવતાનું દાન અગ્નિ જેવું છે, ચિત્તમાં ઉર્ધ્વ શિખાઓથી પ્રજ્વળતું રાતદિવસ પ્રાણને બાળી રહેતું હોય છે.

પણ આ કસોટીમાંથી પાર ઉતરતાં જે કવિનું વ્યક્તિત્વ નિરંતર શાતા અનુભવી રહે છે એની માનવ તરીકેની સાધના પણ દીપી ઊઠે છે. ઉપર લાંબો ઉતારો જેમાંથી આપ્યો છે તે કાવ્યનું મથાળું મેં 'કવિ' આપેલું છે અને નીચે 'એના વ્યક્તિત્વનાં બે પાસાં સઃ અને અહમ્ વચ્ચે સંવાદ' એવું પેટા મથાળું આપ્યું છે. એ ઉતારો છે તે અહમ્–'હું' પ્રત્યે 'તે' ની ઉક્તિમાંથી છે. આ 'હું' અને 'તે' નું દ્વૈત ટળે, એ બંને વચ્ચે સંવાદ–વાર્તાલાપ ચાલતાં પરસ્પર સંવાદ–મેળ થઈ જાય, સોઽહમ્ સ્વરૂપ ખીલી ઊઠે, તો તો શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર જેને 'બ્રાહ્મી' સાહિત્યકાર, આચાર્ય આનન્દશંકર ધ્રુવ જેને 'સનાતન સાહિત્ય' નો રચયિતા અને શ્રી અરવિંદ જેને 'મંત્ર' ગાનાર ઋષિ-કવિ કહે છે તેનો પરિચય થાય. તિરુઆનન્દપુરમના મંદિરના કલ્યાણમણ્ટપમ્માં જોયેલી એક અદ્ભુત મૂર્તિ આ સંદર્ભમાં મને હંમેશાં યાદ આવે છે. ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. બે હાથ ખોળામાં બુદ્ધ-મહાવીર પેઠે ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં છે, અને બીજા બે હાથ બંસી વગાડવામાં રોકાયા છે. આવા વિરલ ગાયકની, આવા સંબુદ્ધ કવિની સાધનાથી માનવવાણી અપૂર્વ કૃતાર્થતા અનુભવી રહો !

પુરાતત્ત્વ–સંશોધન વિભાગ

– ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વ-સંશોધન –

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા

સન્નારીઓ અને સજ્જનો !

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પુરાતત્ત્વ-સંશોધન વિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારી ચૂંટણી કરીને આપ સર્વ મંડળે મને ઉપકૃત કર્યો છે.

પુરાતત્ત્વ-સંશોધનની વિવિધ શાખાઓમાં મને રસ છે અને ગુજરાતના ભાષાસાહિત્યવિષયક તથા સાંસ્કૃતિક સંશોધન પ્રત્યે મને પક્ષપાત છે. એ વિષયના એક વિદ્યાર્થી તરીકે મારું વક્તવ્ય આપની સમક્ષ પ્રસ્તુત કરીશ.

થોડાક માસ પહેલાં, ગયા ફેબ્રુઆરીમાં, અમદાવાદમાં ગુજરાત સાહિત્યસભા તરફથી અપાયેલો શ્રી રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સ્વીકારતાં આપેલા 'સંશોધનના કેટલાક પ્રશ્નો' એ શીર્ષક નીચેના વ્યાખ્યાનમાં સંશોધન સામાન્ય વિષે કેટલાક વિચારો મેં રજૂ કર્યા હતા તથા ઐતિહાસિક અને ભાષાસાહિત્યવિષયક સંશોધન પરત્વે ગુજરાતની સાધનસામગ્રીની તથા થયેલાં સંશોધનકાર્યોની બહુ ટૂંકી રૂપરેખાત્મક સમીક્ષા કરી હતી. એમાં ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં વિવિધ પાસાંનું અધ્યયન; પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તપ્રતોનું સંપૂર્ણ તારણ, પ્રાચીન કૃતિઓની સમીક્ષિત શાસ્ત્રીય વાચનાઓ, ગુજરાતના વિશિષ્ટ લોકભાષામય સંસ્કૃતના પ્રસિદ્ધ–અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોનો અભ્યાસ તથા બોલીઓ અને લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીતનું અધ્યયન. ઇત્યાદિ વિષયો પરત્વે કેટલાંક સૂચનો મેં કર્યાં હતાં. એટલે એ બાબતોનો અહીં વિસ્તાર નહિ કરતાં ગુજરાતમાં પુરાતત્ત્વ-સંશોધનના ક્ષેત્રમાં ભાવી કાર્ય પરત્વે કેટલાક વિચારો અને સૂચનો હું રજૂ કરીશ.

પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર શ્રી. જદુનાથ સરકારે 'મિરાતે અહ્મદી' ની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે ભારતના સર્વ પ્રાન્તોમાં ઐતિહાસિક સાધનોની સંખ્યા અને વૈવિધ્યની બાબતમાં ગુજરાત સૌથી વધુ સમૃદ્ધ છે. ગિરનારની તળેટીમાં આવેલા ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીના અશોકના શિલાલેખથી માંડી ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સાધનોની પરંપરા–પછી તે શિલાલેખો કે તામ્રપત્રો હોય, સિક્કાઓ હોય, કલાના નમૂના હોય કે મનુષ્યોના દૈનિક વપરાશની વસ્તુઓ હોય, સાહિત્યિક સાધનો, પરદેશીઓની નોંધો કે દસ્તાવેજો હોય, ગ્રન્થપ્રશસ્તિઓ કે પુષ્પિકાઓ હોય, લોકસાહિત્ય કે ભાટચારણોએ રચેલી પ્રશસ્તિગાથાઓ હોય–અવિચ્છિન્ન છે, અને પ્રાચીન કાળમાંથી અર્વાચીન કાળમાં આવીએ છીએ તેમ તેમ આ તમામ પ્રકારનાં સાધનોનું વૈપુલ્ય અને સમૃદ્ધિ વધતાં જાય છે. આને આધારે, મુખ્ય મુખ્ય રાજવંશોને ધ્યાનમાં લઈએ તો ગુજરાતનો રાજકીય ઇતિહાસ લગભગ તૈયાર થયો છે. 'રાસમાળા' તથા 'બોમ્બે ગેઝેટિયર':ના પહેલા ભાગ જેવા દશકાઓ પહેલાં બહાર પડેલા, જતાં વિગતસમૃદ્ધ ગ્રન્થો પછી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીસંપાદિત Glory that was Gurjaradesa, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીકૃત 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત' અને શ્રીમતી કૃષ્ણાકુમારી વીરજીકૃત મૈત્રકોનો ઇતિહાસ આલેખતું પુસ્તક Ancient History of Saurashtra, શ્રી. રસીકલાલ છો. પરીખે 'કાવ્યાનુશાસન'ની પ્રસ્તાવનામાં આપેલો પ્રાચીન કાળથી બારમા સૈકામાં આચાર્ય હેમચન્દ્રના સમય સુધીનો ગુજરાતનો રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીકૃત 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપૂત ઇતિહાસ, શ્રી. રત્નમણિરાવકૃત 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (ઇસ્લામ યુગ),' શ્રી. કોમિસરિયેટકૃત અકબરના ગુજરાત-વિજય સુધીનો ઇતિહાસ આલેખતું પુસ્તક History of Gujarat ઇત્યાદિ આ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

પુરાણોમાંથી ગુજરાતના ઇતિહાસની સામગ્રી ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી શ્રી. ઉમાશંકર જોશીએ તારવી છે અને જૈન આગમો તથા તે ઉપરની ટીકાચૂર્ણિઓમાંથી એ પ્રકારની માહિતી સંકલિત કરવાનું મારે ભાગે આવ્યું હતું. વડોદરા યુનિવર્સિટી તરફથી ડો. મંજુલાલ મજમુદાર દ્વારા ગુજરાતની આનુપૂર્વી તૈયાર કરાવવાની યોજના થઇ છે તે બહાર પડતાં આ ઇતિહાસનો નકશો વધારે સ્પષ્ટ થશે તથા એમાંની નાનીમોટી ઘટનાઓને યોગ્ય કાલાનુક્રમમાં સમજવાની સરળતા થશે

પરંતુ રાજકીય ઇતિહાસમાં યે કેટલાક નાનામોટા પ્રશ્નોનો ઉકેલ પ્રાપ્ત સાધનોને આધારે કે નવાં સાધનો મેળવીને હજી કરવાનો રહે છે. એનાં થોડાંક સૂચક ઉદાહરણો જોઇએ.

રાજકીય ઇતિહાસના કેટલાક પ્રશ્નો

અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના કરનાર વનરાજના ચાવડા વંશના કોઇ શિલાલેખો કે તામ્રપત્રો હજી હાથ લાગ્યા નથી. એ વંશના રાજાઓની આનુપૂર્વી અને રાજ્યકાળ વિષે પાછળથી રચાયેલા પ્રબન્ધો અને 'રત્નમાળ' જેવી દંતકથાપ્રધાન રચનાઓમાંથી જ જાણવા મળે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના એક સમર્થ અભ્યાસી સ્વ. રામલાલ ચુનિલાલ મોદીએ આ બધાં સાધનો ઉપરાંત જ્યોતિષની ગણતરીનો આધાર લઇ ચાવડાઓની વંશાવલીને પહેલી વાર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસી હતી. છતાં એમાં હજી મતમતાન્તરોને અવકાશ છે; અને ગુજરાતના આ મહત્ત્વના રાજવંશની આનુપૂર્વી નિશ્ચિત ભૂમિકાએ મૂકવાની આવશ્યકતા છે. વળી વનરાજનો પિતા જયશિખરી પંચાસરમાં રાજ્ય કરતો હતો એવી અનુશ્રુતિ છે. અર્થાત્ ચાવડાઓનું રાજ્ય પાટણની સ્થાપના પહેલાં પણ ગુજરાતમાં હતું. ખરુ જોતાં, આવાં એક નહિ પણ અનેક રાજ્યો હતાં. દાક્ષિણાત્ય ચૌલુક્ય રાજા અવિનિજનાશ્રય પુલકેશીના ત્રૈકૂટક સં. ૪૯૦ (ઇ. સ. ૭૩૮–૩૯)ના નવસારીના તામ્રપત્રમાં સિન્ધુ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાવોટક, મૌર્ય અને ગુર્જર વગેરે રાજ્યોને પરાજિત કરીને દાક્ષિણાત્ય રાજાઓને જીતવાને દક્ષિણાપથમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા તાજિક (આરબ) સૈન્યને નવસારીના પ્રદેશમાં તલવારના બળથી જીત્યાનો એ રાજા ગર્વ લે છે. આમાંના ચાવોટક એટલે ચાવડા. પણ સં. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬) માં પાટણની સ્થાપના થઇ ત્યાર પહેલાંનું આ તામ્રપત્ર છે, એટલે વનરાજ કે તેના વંશજોની આ વાત ન હોય. પુલકેશીના તામ્રપત્રમાં જેની નોંધ છે તે 'ચાવોટક' પંચાસરના હોય એમ બને. પરંતુ એ સિવાય પણ ચાવડાનાં રાજ્યો પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં હતાં. શક સં. ૫૫૦ (ઇ. સ. ૬૨૮) માં ભિલ્લમાલ અથવા શ્રીમાલમાં 'બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત' નામે જ્યોતિષનો ગ્રન્થ રચનાર આચાર્ય બ્રહ્મગુપ્ત કહે છે કે ચાપવંશના તિલકરૂપ વ્યાઘ્રમુખ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે પોતે આ ગ્રન્થ રચ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ચાવડાઓનું રાજ્ય હતું. દિગંબર જૈન સંપ્રદાયના પ્રાચીનતમ ગ્રન્થોમાંનો એક, આચાર્ય જિનસેનકૃત 'હરિવંશ પુરાણ' શક સં. ૭૦૫ (ઇ. સ. ૭૮૩) માં વર્ધમાનપુર અથવા વઢવાણમાં જયવરાહ રાજાના રાજ્યમાં રચાયેલ છે. આ જયવરાહ કયા વંશનો હતો એ વિષે 'હરિવંશ પુરાણ'ની પ્રશસ્તિમાં કંઈ નિર્દેશ નથી. પણ એ પછી ૧૩૧ વર્ષે શક સં. ૮૩૬ (ઈ. સ. ૯૧૪)માં અપાયેલા, કનોજના પ્રતિહાર રાજા મહીપાલના હડાળામાંથી મળેલા દાનપત્રમાં જણાવેલું છે કે એ સમયે મહીપાલનો માંડલિક ચાપ વંશનો રાજા ધરણિવરાહ વઢવાણમાં રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાઓનાં નામનો 'વરાહ' પદાન્ત બતાવે છે કે જયવરાહ પણ ચાપ વંશનો હશે. આ વિગતો ઉપરથી જણાય છે કે પાટણની સ્થાપના પહેલાં પણ ગુર્જર દેશમાં ચાવડાઓનાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ રાજ્ય હતાં—શ્રીમાલમાં, વઢવાણમાં અને પંચાસરમાં; અને વઢવાણમાં તો ચાવડાઓનું રાજ્ય ઈ. સ. ના દશમા સૈકાના આરંભ સુધી પણ ચાલુ હતું. આ રાજ્યોનો ઇતિહાસ હજી મોટે ભાગે અંધારામાં છે. એ રાજ્યોના ઇતિહાસ વિષે તથા એમના પરસ્પર સંબંધ વિષે કંઈ વિશેષ

જાણવામાં આવશે તેમ પાટણમાં રાજ્ય કરનાર વનરાજ ચાવડાના વંશના ઇતિહાસ ઉપર પણ પ્રકાશ પડશે અને તે સાથે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિષે કેટલુંક નવું જાણવાનું મળશે.

જે સમયે ચાવડાઓની નાનીમોટી ઠકરાતો ગુર્જર દેશમાં હતી એ સમયે, ઈ. સ.ની આઠમી સદીના મધ્યમાં પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં 'ભૂમિલિકા' અથવા 'ભૂતામ્બિલિકા' (ઘૂમલિ)માં, સિન્ધમાંથી સમુદ્રમાર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા અને મત્સ્યનું રાજપ્રતીક ધરાવનારા સૈન્ધવોની સત્તા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. એ પહેલાં પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં કુંકપ્રસ્રવણ નામે નગરમાં ગરુડની મુદ્રા ધરાવતા ગારુલક (ગારુડક) સામંતોનું આધિપત્ય હતું. (એ વંશના સામંત વરાહદાસે દ્વારિકાધિપતિને હરાવ્યો હતો એમ એના ઈ. સ. ૫૪૯ના તામ્રપત્રમાં ઉલ્લેખ છે, એ બતાવે છે કે પશ્ચિમ કિનારે દ્વારકામાં પણ એ કાળે એક જુદું રાજ્ય હતું, જેના ઇતિહાસ વિષે કશી વિગતો જાણવામાં નથી.) લગભગ ચૌદમી સદી સુધી ઘૂમલીની જાહોજલાલી ચાલુ રહી, અને ત્યાંનો રાજવંશ કાળાન્તરે સૈન્ધવને બદલે જેઠવા તરીકે ઓળખાયો. પોરબંદરના રાણા જેઠવા વંશના છે, પણ કોઈ એક જ નગરમાં આમ એક રાજવંશનું લગભગ છસો વર્ષ સુધી ચાલુ રહેવું એ ઇતિહાસની અસામાન્ય ઘટના છે. જે થોડાક ઉલ્લેખો મળે છે તથા ઘૂમલીનાં જે ભવ્ય ખંડેરો આજે દેખાય છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઘૂમલી એક સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર પણ હતું. પરંતુ એનો રાજકીય કે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ સળંગસૂત્ર રીતે આલેખવાનાં પૂરતાં સાધનો હજી મળ્યાં નથી. એ મેળવવાં એ પુરાતત્ત્વ-શોધકોનું કર્તવ્ય છે.

નાન્દીપુરી કે નાંદોદનો ગુર્જર રાજવંશ, જેના રાજાઓએ આરબ આક્રમણને ખાળવામાં વલભીના મૈત્રકોને અને દક્ષિણના ચૌલુક્યોને સહાય કરી હતી; મૂળરાજ સોલંકીએ જેનો પરાજય કર્યો હતો તે સુરાષ્ટ્રનો રાજા ગ્રહરિપુ અને કચ્છનો રાજા લાખો ફુલાણી; સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર વિજય કરી જેમના રાજ્યનો કબજો લીધો હતો તે જૂનાગઢના યાદવ રાજાઓ જેઓને પ્રબન્ધોમાં 'આભીર રાણક' કહ્યા છે અને જેઓ પાછળથી ચુડાસમા તરીકે ઓળખાયા; કુમારપાલનો સેનાનાયક ઉદયન જેના સૈન્ય સાથે લડતાં મરણતોલ ઘવાયો હતો તે સુરાષ્ટ્રનો (સોરઠનો કે ગોહિલવાડનો ?) ઠાકોર સુંવર કે સઉસર; વીરધવલ વાઘેલા સાથે યુદ્ધ કરનાર એના સાળાઓ—વામનસ્થલીના રાજ્યકર્તા સાંગણ અને ચામુંડ તથા કચ્છ-ભદ્રેશ્વરનો ભીમસિંહ પ્રતિહાર; જાલોરના ચૌહાણ રાજાઓ, જેમાંના છેલ્લા રાજા કાન્હડદેવને પ્રતિભાશાળી કવિ પદ્મનાભે પોતાના 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ' વડે અમર બનાવ્યો છે—આ બધા રાજાઓ અને તેમના વંશો વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ અને કેટલાક દાખલાઓમાં તો માત્ર નામ સિવાય બીજું કશું જાણતા નથી. ગુજરાતના રાજાઓના માંડલિકો—આબુના પરમાર રાજાઓની આનુપૂર્વી અને ઇતિહાસ શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝાએ નિશ્ચિત કરી આપ્યાં છે, પણ મેવાડમાં અને પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં અનેક સ્થળે આવેલાં, ગુજરાતના ચૌલુક્યોના માંડલિકોનાં રાજ્યો વિષે જે માહિતી મળે છે તે મોટે ભાગે ત્રૂટક સ્વરૂપની છે. નાન્દીપુરીના વૈજવાપાયન વંશનાં તથા એ જ સ્થળના બીજા કેટલાક રાજવંશોનાં તામ્રપત્ર શ્રી. અમૃત પંડ્યાએ બહાર પાડ્યાં છે. આ બધા વિશે વધુ સંશોધન આવશ્યક છે, કેમ કે સમસ્ત ગુજરાતના ઇતિહાસનાં વિવિધ ફલકો ઉપર તે દ્વારા અચૂક પ્રકાશ પડશે.

ભીમદેવ બીજાને હાંકી કાઢી સં. ૧૨૮૦ આસપાસમાં પોતાના નામનાં દાનપત્રો કાઢનાર સામંતસિંહ (જેનો કલ્પિત આત્મવૃત્તાન્ત શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે પોતની આકર્ષક નવલકથા 'એકલ' આલેખ્યો છે) કેવી રીતે ગાદીએ આવ્યો અને ભીમદેવે થોડા સમય બાદ પોતાનું રાજ્ય કેવી રીતે [illegible]યું એની કંઈક કલ્પના જે ઉપરથી થઈ શકે એવો પૌરાણિક કથાપ્રસંગ ચૌલુક્યોના રાજપુરોહિત [illegible]ના 'સુરથોત્સવ' મહાકાવ્યમાં આલેખ્યો છે, પણ ભીમદેવના આ 'વ્યસનોદય'—ચડતી-[illegible]ષ્ટિએ વિશ્વાસપાત્ર કહી શકાય એવો વૃત્તાન્ત કે એ માટેની સૂચક સામગ્રી પણ હજી

પુરાણોમાંથી ગુજરાતના ઇતિહાસની સામગ્રી ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી શ્રી. ઉમાશંકર જોશીએ તારવી છે અને જૈન આગમો તથા તે ઉપરની ટીકાચૂર્ણિઓમાંથી એ પ્રકારની માહિતી સંકલિત કરવાનું મારે ભાગે આવ્યું હતું. વડોદરા યુનિવર્સિટી તરફથી ડો. મંજુલાલ મજમુદાર દ્વારા ગુજરાતની આનુપૂર્વી તૈયાર કરાવવાની યોજના થઇ છે તે બહાર પડતાં આ ઇતિહાસનો નકશો વધારે સ્પષ્ટ થશે તથા એમાંની નાનીમોટી ઘટનાઓને યોગ્ય કાલાનુક્રમમાં સમજવાની સરળતા થશે

પરંતુ રાજકીય ઇતિહાસમાં યે કેટલાક નાનામોટા પ્રશ્નોનો ઉકેલ પ્રાપ્ત સાધનોને આધારે કે નવાં સાધનો મેળવીને હજી કરવાનો રહે છે. એનાં થોડાંક સૂચક ઉદાહરણો જોઇએ.

રાજકીય ઇતિહાસના કેટલાક પ્રશ્નો

અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના કરનાર વનરાજના ચાવડા વંશના કોઇ શિલાલેખો કે તામ્રપત્રો હજી હાથ લાગ્યા નથી. એ વંશના રાજાઓની આનુપૂર્વી અને રાજ્યકાળ વિષે પાછળથી રચાયેલા પ્રબન્ધો અને 'રત્નમાળ' જેવી દંતકથાપ્રધાન રચનાઓમાંથી જ જાણવા મળે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના એક સમર્થ અભ્યાસી સ્વ. રામલાલ ચુનિલાલ મોદીએ આ બધાં સાધનો ઉપરાંત જ્યોતિષની ગણતરીનો આધાર લઈ ચાવડાઓની વંશાવલીને પહેલી વાર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસી હતી. છતાં એમાં હજી મતમતાન્તરોને અવકાશ છે; અને ગુજરાતના આ મહત્ત્વના રાજવંશની આનુપૂર્વી નિશ્ચિત ભૂમિકાએ મૂકવાની આવશ્યકતા છે. વળી વનરાજનો પિતા જયશિખરી પંચાસરમાં રાજ્ય કરતો હતો એવી અનુશ્રુતિ છે. અર્થાત્ ચાવડાઓનું રાજ્ય પાટણની સ્થાપના પહેલાં પણ ગુજરાતમાં હતું. ખરું જોતાં, આવાં એક નહિ પણ અનેક રાજ્યો હતાં. દાક્ષિણાત્ય ચૌલુક્ય રાજા અવિનિજનાશ્રય પુલકેશીના ત્રૈકૂટક સં. ૪૯૦ (ઇ. સ. ૭૩૮-૩૯)ના નવસારીના તામ્રપત્રમાં સિન્ધુ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાવોટક, મૌર્ય અને ગુર્જર વગેરે રાજ્યોને પરાજિત કરીને દાક્ષિણાત્ય રાજાઓને જીતવાને દક્ષિણાપથમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા તાજિક (આરબ) સૈન્યને નવસારીના પ્રદેશમાં તલવારના બળથી જીત્યાનો એ રાજા ગર્વ લે છે. આમાંના ચાવોટક એટલે ચાવડા. પણ સં. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬) માં પાટણની સ્થાપના થઇ ત્યાર પહેલાંનું આ તામ્રપત્ર છે, એટલે વનરાજ કે તેના વંશજોની આ વાત ન હોય. પુલકેશીના તામ્રપત્રમાં જેની નોંધ છે તે 'ચાવોટક' પંચાસરના હોય એમ બને. પરંતુ એ સિવાય પણ ચાવડાનાં રાજ્યો પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં હતાં. શક સં. ૫૫૦ (ઇ. સ. ૬૨૮) માં ભિલ્લમાલ અથવા શ્રીમાલમાં 'બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત' નામે જ્યોતિષનો ગ્રન્થ રચનાર આચાર્ય બ્રહ્મગુપ્ત કહે છે કે ચાપવંશના તિલકરૂપ વ્યાઘ્રમુખ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે પોતે આ ગ્રન્થ રચ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ચાવડાઓનું રાજ્ય હતું. દિગંબર જૈન સંપ્રદાયના પ્રાચીનતમ ગ્રન્થોમાંનો એક, આચાર્ય જિનસેનકૃત 'હરિવંશ પુરાણ' શક સં. ૭૦૫ (ઇ. સ. ૭૮૩) માં વર્ધમાનપુર અથવા વઢવાણમાં જયવરાહ રાજાના રાજ્યમાં રચાયેલ છે. આ જયવરાહ કયા વંશનો હતો એ વિષે 'હરિવંશ પુરાણ'ની પ્રશસ્તિમાં કંઈ નિર્દેશ નથી. પણ એ પછી ૧૩૧ વર્ષે શક સં. ૮૩૬ (ઈ. સ. ૯૧૪)માં અપાયેલા, કનોજના પ્રતિહાર રાજા મહીપાલના હડાળામાંથી મળેલા દાનપત્રમાં જણાવેલું છે કે એ સમયે મહીપાલનો માંડલિક ચાપ વંશનો રાજા ધરણિવરાહ વઢવાણમાં રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાઓનાં નામનો 'વરાહ' પદાન્ત બતાવે છે કે જયવરાહ પણ ચાપ વંશનો હશે. આ વિગતો ઉપરથી જણાય છે કે પાટણની સ્થાપના પહેલાં પણ ગુર્જર દેશમાં ચાવડાઓનાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ રાજ્ય હતાં—શ્રીમાલમાં, વઢવાણમાં અને પંચાસરમાં; અને વઢવાણમાં તો ચાવડાઓનું રાજ્ય ઈ. સ. ના દશમા સૈકાના આરંભ સુધી પણ ચાલુ હતું. આ રાજ્યોનો ઇતિહાસ હજી મોટે ભાગે અંધારામાં છે. એ રાજ્યોના ઇતિહાસ વિષે તથા એમના પરસ્પર સંબંધ વિષે કંઈ વિશેષ

જાણવામાં આવશે તેમ પાટણમાં રાજ્ય કરનાર વનરાજ ચાવડાના વંશના ઇતિહાસ ઉપર પણ પ્રકાશ પડશે અને તે સાથે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિષે કેટલુંક નવું જાણવાનું મળશે.

જે સમયે ચાવડાઓની નાનીમોટી ઠકરાતો ગુર્જર દેશમાં હતી એ સમયે, ઈ. સ.ની આઠમી સદીના મધ્યમાં પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં 'ભૂમિલિકા' અથવા 'ભૂતામ્બિલિકા' (ઘૂમલિ)માં, સિન્ધમાંથી સમુદ્રમાર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા અને મત્સ્યનું રાજપ્રતીક ધરાવનારા સૈન્ધવોની સત્તા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. એ પહેલાં પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં કુંકપ્રસ્રવણ નામે નગરમાં ગરુડની મુદ્રા ધરાવતા ગારુલક (ગારુડક) સામંતોનું આધિપત્ય હતું. (એ વંશના સામંત વરાહદાસે દ્વારિકાધિપતિને હરાવ્યો હતો એમ એના ઈ. સ. ૫૪૯ના તામ્રપત્રમાં ઉલ્લેખ છે, એ બતાવે છે કે પશ્ચિમ કિનારે દ્વારકામાં પણ એ કાળે એક જુદું રાજ્ય હતું, જેના ઇતિહાસ વિષે કશી વિગતો જાણવામાં નથી.) લગભગ ચૌદમી સદી સુધી ઘૂમલીની જાહોજલાલી ચાલુ રહી. અને ત્યાંનો રાજવંશ કાળાન્તરે સૈન્ધવને બદલે જેઠવા તરીકે ઓળખાયો. પોરબંદરના રાણા જેઠવા વંશના છે, પણ કોઈ એક જ નગરમાં આમ એક રાજવંશનું લગભગ છસો વર્ષ સુધી ચાલુ રહેવું એ ઇતિહાસની અસામાન્ય ઘટના છે. જે થોડાક ઉલ્લેખો મળે છે તથા ઘૂમલીનાં જે ભવ્ય ખંડેરો આજે દેખાય છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ઘૂમલી એક સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર પણ હતું. પરંતુ એનો રાજકીય કે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ સળંગસૂત્ર રીતે આલેખવાનાં પૂરતાં સાધનો હજી મળ્યાં નથી. એ મેળવવાં એ પુરાતત્ત્વ-શોધકોનું કર્તવ્ય છે.

નાન્દીપુરી કે નાંદોદનો ગુર્જર રાજવંશ, જેના રાજાઓએ આરબ આક્રમણને ખાળવામાં વલભીના મૈત્રકોને અને દક્ષિણના ચૌલુક્યોને સહાય કરી હતી; મળરાજ સોલંકીએ જેનો પરાજય કર્યો હતો તે સુરાષ્ટ્રનો રાજા ગ્રહરિપુ અને કચ્છનો રાજા લાખો ફુલાણી; સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર વિજય કરી જેમના રાજ્યનો કબજો લીધો હતો તે જૂનાગઢના યાદવ રાજાઓ જેઓને પ્રબન્ધોમાં 'આભીર રાણક' કહ્યા છે અને જેઓ પાછળથી ચુડાસમા તરીકે ઓળખાયા; કુમારપાલનો સેનાનાયક ઉદયન જેના સૈન્ય સાથે લડતાં મરણતોલ ઘવાયો હતો તે સુરાષ્ટ્રનો (સોરઠનો કે ગોહિલવાડનો?) ઠાકોર સુંવર કે સઉસર; વીરધવલ વાઘેલા સાથે યુદ્ધ કરનાર એના સાળાઓ—વામનસ્થલીના રાજ્યકર્તા સાંગણ અને ચામુંડ તથા કચ્છ-ભદ્રેશ્વરનો ભીમસિંહ પ્રતિહાર; જાલોરના ચૌહાણ રાજાઓ, જેમાંના છેલ્લા રાજા કાન્હડદેવને પ્રતિભાશાળી કવિ પદ્મનાભે પોતાના 'કાન્હડદેપ્રબન્ધ' વડે અમર બનાવ્યો છે—આ બધા રાજાઓ અને તેમના વંશો વિષે આપણે બહુ ઓછું જાણીએ છીએ અને કેટલાક દાખલાઓમાં તો માત્ર નામ સિવાય બીજું કશું જાણતા નથી. ગુજરાતના રાજાઓના માંડલિકો—આબુના પરમાર રાજાઓની આનુપૂર્વી અને ઇતિહાસ શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝાએ નિશ્ચિત કરી આપ્યાં છે, પણ મેવાડમાં અને પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં અનેક સ્થળે આવેલાં, ગુજરાતના ચૌલુક્યોના માંડલિકોનાં રાજ્યો વિષે જે માહિતી મળે છે તે મોટે ભાગે ત્રૂટક સ્વરૂપની છે. નાન્દીપુરીના બૈજવાપાયન વંશનાં તથા એ જ સ્થળના બીજા કેટલાક રાજવંશોનાં તામ્રપત્ર શ્રી. અમૃત પંડ્યાએ બહાર પાડ્યાં છે. આ બધા વિશે વધુ સંશોધન આવશ્યક છે, કેમ કે સમસ્ત ગુજરાતના ઇતિહાસનાં વિવિધ ફલકો ઉપર તે દ્વારા અગત્યનો પ્રકાશ પડશે.

ભીમદેવ બીજાને હાંકી કાઢી સં. ૧૨૮૦ આસપાસમાં પોતાના નામનાં દાનપત્રો કાઢનાર સામંત જયંતસિંહ (જેનો કલ્પિત આત્મવૃત્તાન્ત શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે પોતાની આકર્ષક નવલકથા 'એકલવીર'માં આલેખ્યો છે) કેવી રીતે ગાદીએ આવ્યો અને ભીમદેવે થોડા સમય બાદ પોતાનું રાજ્ય કેવી રીતે પાછું મેળવ્યું એની કંઈક કલ્પના જે ઉપરથી થઈ શકે એવો પૌરાણિક કથાપ્રસંગ ચૌલુક્યોના રાજપુરોહિત સોમેશ્વર કવિએ પોતાના 'સુરથોત્સવ' મહાકાવ્યમાં આલેખ્યો છે, પણ ભીમદેવના આ 'બ્યસનોદય'—ચડતી-પડતીનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશ્વાસપાત્ર કહી શકાય એવો વૃત્તાન્ત કે એ માટેની સૂચક સામગ્રી પણ હજી

મળ્યાં નથી. વળી ભીમદેવના સુદીર્ઘ રાજ્ય–અમલના ઉત્તરકાલમાં વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદની સત્તા કેવી રીતે વધી અને તે 'સર્વેશ્વર' કેવી રીતે બન્યો એ વિષે સોમેશ્વરકૃત 'કીર્તિકૌમુદી,' અરિસિંહકૃત 'સુકૃતસંકીર્તન,' બાલચન્દ્રકૃત 'વસંતવિલાસ' આદિ સમકાલીન ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોમાં, ગુર્જર રાજ્યલક્ષ્મીએ લવણપ્રસાદના સ્વપ્નમાં આવીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા તેને વિનંતી કરી એવાં પૌરાણિક પરિપાટીનાં વર્ણનો આવે છે અને પછીના સમયમાં રચાયેલા પ્રબન્ધોમાં તેનું પ્રકારાન્તરે પુનરાવર્તન થાય છે; પણ જેને પરિણામે ચૌલુક્યોની વાઘેલા શાખાનું વર્ચસ વધતું ગયું અને ધીરે ધીરે પાટણની કેન્દ્રીય સત્તા વાઘેલા વંશને હસ્તક ગઈ એવા આ પ્રસંગ વિષે ઐતિહાસિક કહી શકાય એવી માહિતી મળતી નથી. છેલ્લો ચૌલુક્ય રાજા ત્રિભુવનપાલ પાટણના મહારાજાધિરાજ તરીકે સં. ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ (ઈ. સ ૧૨૪૨ થી ૧૨૪૪) સુધી હતો, પણ ત્યાર પછી ધોળકાનો વાઘેલો મંડલેશ્વર અને લવણપ્રસાદનો પૌત્ર વીસલદેવ પાટણનો મહારાજાધિરાજ થયો. કયા સંયોગોમાં વીસલદેવે પાટણની રાજગાદી કબજે કરી એ વિષે તત્કાલીન ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનગ્રંથો અને અનેક ઉત્કીર્ણ લેખો કેવળ મૌન સેવે છે. ગુજરાતના હિન્દુ ઇતિહાસના સૌથી અગત્યના યુગમાં આ રાજ બદલો કેવી રીતે થયો એની શોધ થવી જરૂરી છે.

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના પ્રશ્નો

આ યુગનાં સાંસ્કૃતિક જીવન વિષે સાહિત્યિક સાધનો, પ્રબન્ધો, ઉત્કીર્ણ લેખો, પુષ્પિકાઓ આદિમાંથી પુષ્કળ માહિતી મળે છે, પણ ગુજરાત જેવા વ્યાપારપ્રધાન રાજ્યના સિક્કાઓ હજી ખાસ મળ્યા નથી એ નવાઇ જેવું છે. સં. ૧૪૪૯ (ઈ. સ. ૧૩૯૩) માં લખાયેલી 'ગણિતસાર'ના બાલાવબોધની પોથીમાંથી મળેલાં તોલ, માપ અને નાણાંનાં કોષ્ટકો વિષે નિબંધ સને ૧૯૩૬માં અમદાવાદમાં બારમા સહિત્યસંમેલનમાં મેં રજૂ કર્યો હતો અને ત્યાર પછી Journal of the Numismatic Society of India, ડિસેમ્બર ૧૯૪૬માં વધુ વિવરણ સાથે એ સામગ્રી છપાવી હતી. પ્રબન્ધાદિમાં મળતા, 'ભીમપ્રિય,' 'વિસલપ્રિય' આદિ દ્રમ્મના ઉલ્લેખો બતાવે છે કે ભીમદેવ, વીસલદેવ વગેરે રાજાઓએ પોતાના સિક્કાઓ પડાવ્યા હતા. લખનૌ મ્યૂઝિયમમાંના સિદ્ધરાજ-નામાંકિત સોનાના બે અણઘડ સિક્કાઓ, જો ખરેખર ચૌલુક્ય સિદ્ધરાજના હોય તો, તેના માલવવિજય પ્રસંગે પાડવામાં આવ્યા હશે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. શ્રી. અમૃત વસંત પંડ્યાએ જયસિંહના નામવાળા, ચાંદીના ઘાટીલા સિક્કા શોધી કાઢ્યા છે તે સિદ્ધરાજ જયસિંહના હોય એ સંભવિત છે. વળી ટંકશાળના અને ટંકશાળના અધિકારીઓના ઉલ્લેખ તથા વિવિધ મુદ્રાના ઉલ્લેખ તત્કાલીન સાહિત્યમાં છે અને 'ગણિતસાર' તો નાણાંનાં રીતસરનાં કોષ્ટક આપે છે. હરિભદ્રસૂરિકૃત પ્રાકૃત 'ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર' (સં. ૧૨૩૩=ઈ. સ. ૧૧૭૭) અપભ્રંશ 'નેમિનાથચરિત્ર'ની પ્રશસ્તિને આધારે ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે બતાવ્યું છે કે ચૌલુક્યોના તમામ સિક્કાઓ અને રાજકીય મુદ્રાઓ ઉપર લક્ષ્મીની આકૃતિ હતી. આ બધી માહિતી ઘણી સૂચક અને રસપ્રદ છે. ચૌલુક્ય યુગનાં વ્યાપારી અને રાજકીય કેન્દ્રરૂપ નગરોનાં ખંડેરોમાં પસંદ કરેલાં સ્થાનોએ આ દૃષ્ટિએ ઉત્ખનન કરવાં જરૂરી છે. જુદા જુદા પ્રકારના થોડાક પણ સિક્કા એને પરિણામે મળી આવે તો ભારતીય મુદ્રાશાસ્ત્ર (Numismatics)ના જ્ઞાનમાં મહત્ત્વનો ઉમેરો થશે. વળી આ સિક્કાઓના નાનામોટા પ્રકારો વિષે, હમણાં કહ્યું તેમ, સાહિત્યમાંથી ઘણી માહિતી મળે છે. એટલે તેમનું તે તે પ્રકારરૂપે ઓળખાણ પ્રમાણમાં સરળ થઇ પડશે.

સોલંકી યુગમાં ગુજરાતના રાજ્યનો વિસ્તાર કુમારપાલના સમયમાં જ્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો ત્યારે એની સીમાઓમાં દક્ષિણે કોંકણથી માંડી ઉત્તરે આખું રાજપૂતાના તથા પશ્ચિમે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર અને વાયવ્યે સિન્ધથી માંડી પૂર્વે આખું માળવા સમાઈ જતું હતું. આ રાજકીય વિસ્તાર સાથે જ્યારે આપણે

ધ્યાનમાં રાખીએ કે ઉત્તર ભારતના કોઈ પણ રાજ્યની તુલનાએ ગુજરાત ઘણા લાંબા સમય સુધી પરદેશી મુસ્લિમ આક્રમણ સામે ટકી રહ્યું હતું ત્યારે એ સહેલાઈથી કલ્પી શકાય છે કે એની સૈન્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હોવી જોઈએ. ગુજરાત ઉપર પહેલું મુસ્લિમ આક્રમણ સં. ૭૮૦ (ઈ. સ. ૭૨૪)માં થયું અને કર્ણ વાઘેલા પાસેથી અલાઉદ્દીન ખિલજીના લશ્કરે સં. ૧૩૬૦ (ઈ. સ. ૧૩૦૪)માં ગુજરાત જીતી લીધું. આમ ગુજરાતનું હિન્દુ રાજ્ય બળવાન પરદેશી આક્રમણ સામે લગભગ છસો વર્ષ સુધી ઉત્કર્ષપૂર્વક ટકી રહ્યું એ ખરેખર નોંધપાત્ર ઘટના છે. સોલંકી વંશના મૂળરાજ પહેલો, ચામુંડ, ભીમ પહેલો, કર્ણ પહેલો. સિદ્ધરાજ, મૂળરાજ બીજો, ભીમદેવ બીજો, વીરધવલ વાઘેલો, સારંગદેવ વાઘેલો અને કર્ણ વાઘેલો—એટલા રાજાઓને મુસલમાનો સાથે રીતસર યુદ્ધ થયાંના પુરવા મળે છે, જે બતાવે છે કે છસો યે વર્ષ દરમિયાન આ વિગ્રહ એક અથવા બીજી રીતે ચાલુ રહેલો હતો. ભારતમાં સૌથી પહેલું મુસલમાન રાજ્ય સિન્ધમાં સ્થપાયું હતું અને સિન્ધની સરહદ ઉપર આવેલાં બે હિન્દુ રાજ્યો—ગુજરાતનું ચૌલુક્ય રાજ્ય અને અજમેરનું ચૌહાણોનું રાજ્ય એ બન્નેએ સૈકાઓ સુધી પરદેશી આક્રમણનો સામનો કર્યો હતો. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના સમયમાં અજમેરનું રાજ્ય તૂટ્યું ત્યાર પછી લગભગ સો વર્ષ સુધી ગુજરાતનું રાજ્ય પરાક્રમ અને વૈભવપૂર્વક ટક્યું હતું. ભીમદેવ પહેલો સિન્ધુ નદી ઉપર પુલ બાંધીને સન્ધ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો હતો એમ 'દ્વયાશ્રય' કાવ્ય નોંધે છે અને કર્ણદેવ પહેલાએ પોતાના સેનાપતિને સિન્ધ ઉપર સવારી માટે મોકલ્યો હતો એમ કવિ બિલ્હણકૃત 'કર્ણસુન્દરી' નાટિકામાં ઉલ્લેખ છે. જયસિંહસૂરિના 'હમ્મીરમદમર્દન' નાટકમાં નિરૂપિત ઘટનાઓમાંથી એ કાળની ગુપ્તચરપદ્ધતિનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ આવે છે, પરન્તુ કાવ્યાદિમાંનાં અલંકારપ્રધાન યુદ્ધવર્ણનોમાંથી વાસ્તવિક સૈન્યવ્યવસ્થા ઉપર કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. પણ શક સં. ૮૮૧ (ઈ. સ. ૯૫૯)માં કર્ણાટકના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણરાજદેવ ત્રીજાના સમયમાં રચાયેલ સુપ્રસિદ્ધ 'યશસ્તિલક ચંપૂ' ના કર્તા સોમદેવે ગુજરાતના તાલીમબદ્ધ સૈનિકોનું જે છટાદાર અને ચિત્રમય વર્ણન આપ્યું છે તે ગુજરાતના સૈન્યની બીજા પ્રદેશોમાં જે પ્રતિષ્ઠા હતી એનું સૂચક છે. ગુજરાતના નાગર અને વણિક મુત્સદ્દીઓએ જેટલું ધ્યાન રાજ્યવ્યવહાર તરફ આપ્યું હતું. તેટલું જ સૈન્યવ્યવહાર તરફ પણ આપ્યું હતું, ઠેઠ અકબરના સમય સુધી રચાયેલી ફારસી તવારીખોએ ગુજરાતના સૈનિકોની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. પેશવાઈના પતન પછી પણ બ્રિટિશ સત્તાનો કપરો અને લાંબો સામનો ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યો તરફથી થયો હતો. 'અર્વાચીન ઇતિહાસ' (Modern History)માંથી એ વસ્તુ બરાબર સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુજરાતમાં લશ્કરી ખમીરની ક્યારે પણ ખોટ નહોતી. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે લશ્કરી અને બિનલશ્કરી જાતિઓનો ભેદ પાડ્યો ત્યારે ઉપર્યુક્ત કારણે ગુજરાતની લશ્કરી જાતિઓનું હીર બરાબર હણાઈ જાય એની પૂરી કાળજી રાખી, અને ગુજરાતીઓ લશ્કરી કારકિર્દીને અપવાદરૂપે જ સ્વીકારે એવા સમયમાં આપણે આવી પહોંચ્યા. જો કે વર્તમાન કાળમાં રાષ્ટ્રિય લડતોમાં મોખરે રહીને ગુજરાતે પોતાનું ખમીર બતાવ્યું છે. પરંતુ મારા કથનનો મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે પ્રાચીન કાળથી માંડી ગુજરાતની સૈન્યવ્યવસ્થા વિષે બને તેટલી સામગ્રી એકત્ર કરવી આવશ્યક છે, કેમ કે ગુજરાતના સામ્રાજ્યની અનેક લાક્ષણિકતાઓ સમજવાની ચાવી એમાંથી જડી આવવા સંભવ છે.

ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના પછીનો રાજકીય ઇતિહાસ ફારસી તવારીખોના વૈપુલ્યને કારણે પૂર્વકાલીન ઇતિહાસની તુલનાએ, બહુ નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર છે. જો કે આ તવારીખકારોમાંના ઘણા, રાજકર્તાઓના આશ્રિતો કે અમલદારો હોઇ, બીજા ધર્મવાળાઓ પ્રત્યે અકારણ દ્વેષ અને અણગમો એમાં જણાય છે તથા ધર્મઝનૂનનાં રંગીન ચશ્માંએ શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુને વારંવાર વણસાડ્યું છે. છતાં સર્વસામાન્ય

વિષયોમાં આ તવારીખો ખરેખર આધારભૂત છે. એ જ કારણથી આનુપૂર્વીને સંબંધ છે ત્યાં સુધી વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓ મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

'ગંગદાસપ્રતાપવિલાસ નાટક' અને 'મંડલીક મહાકાવ્ય'

પાટણમાં મુસ્લિમ સત્તા સ્થપાઇ અને ત્યાંથી અમદાવાદમાં આવી ત્યાર પછી ગુજરાતમાં અનેક હિન્દુ રાજ્યો ચાલુ રહ્યાં હતાં અને એમાંનાં કેટલાંક ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ઘણાં મહત્ત્વનાં છે. એમાં ઇડરના રાઠોડોનું, જૂનાગઢના ચુડાસમાઓનું અને ચાંપાનેરના ખીચી ચૌહાણોનું—એ ત્રણ રાજ્યો સૌથી અગ્રગણ્ય છે. ઇડરના રાજકવિ શ્રીધર વ્યાસે રચેલો 'રણમલ્લ છંદ' ઇડરે પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા જે પરાક્રમ કર્યું હતું એનો વીરત્વપૂર્ણ પવાડો છે. પણ ઇડરનું રાજ્ય પ્રમાણમાં વહેલું નમી પડ્યું, જ્યારે જૂનાગઢ અને ચાંપાનેર વધારે બળવાન અને વ્યવસ્થાશીલ સત્તાના એકલે હાથે લાંબા સમય સુધી સામનો કરવામાં તૂટી પડ્યાં. ચાંપાનેર અને જૂનાગઢના રાજાઓની જાહોજલાલીનું વર્ણન કરતી બે સંસ્કૃત રચનાઓ મળી છે. ને તે માત્ર આ બે રાજ્યના ઇતિહાસ માટે જ નહિ, પણ ગુજરાતના એકંદર સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે ઘણી રસપ્રદ છે. આ બે કૃતિઓ તે 'ગંગદાસપ્રતાપવિલાસ નાટક' અને 'મંડલીક મહાકાવ્ય' આ બન્ને રચનાઓનો કર્તા ગંગાધર નામે કર્ણાટકી કવિ છે. વિજયનગરના રાજા પ્રતાપદેવરાય અને તેના પુત્ર મલ્લિકાર્જુનનો એ દરબારી કવિ હતો, અને દ્વારકાની યાત્રા કરી, અમદાવાદના સુલ્તાનના દરબારમાં થઈ તે ચાંપાનેર આવ્યો હતો. ચાંપાનેરના રાજા ગંગદાસ અને અમદાવાદના સુલ્તાન મુહમ્મદ બીજા વચ્ચેના વિગ્રહનું અને મુહમ્મદની પીછેહઠનું નિરૂપણ કરતું 'ગંગદાસપ્રતાપવિલાસ નાટક' તેણે ગંગાદાસની આજ્ઞાથી રચ્યું હતું, અને ચાંપાનેરમાં મહાકાલીના મન્દિરના સભાગૃહમાં તે ભજવાયું હતું. આ નાટક હજી અપ્રસિદ્ધ છે. એની એકમાત્ર ખંડિત પ્રતિ લંડનની ઇન્ડિયા ઓફિસ લાયબ્રેરીમાં છે. તેનું માઇક્રોફિલ્મ એન્લાર્જમેન્ટ મુંબઈની બ્રિટિશ કાઉન્સિલ દ્વારા વડોદરા યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગ માટે હું મેળવી શક્યો હતો અને તે ઉપરથી એનો પરિચય ગયા ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં મળેલી ભારતીય ઇતિહાસપરિષદ સમક્ષ રજૂ કરેલા એક નિબંધમાં મેં આપ્યો હતો (છપાયો—Journal of the Oriental Institute, માર્ચ ૧૯૫૫). મુસ્લિમ રાજ્યઅમલ દરમિયાન હિન્દુ ગુજરાતના જીવન ઉપર અનેક દૃષ્ટિએ પ્રકાશ પાડતું આ નાટક છે. અમદાવાદ અને ચાંપાનેરના દરબારોનો તથા ગુજરાતની સ્થાનીક પરિસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ કર્તાને છે, અને આમાંનાં કેટલાંયે વર્ણનો મહત્ત્વની ઐતિહાસીક હકીકતોથી ભરેલાં છે. વિગ્રહ કરતા બન્ને પક્ષોના અનેક કર્મચારીઓ, સેનાપતિઓ, સામંતો, સહાયકો, શરણાગતો તથા બન્ને રાજકુટુંબની અનેક વ્યક્તિઓનાં નામ તથા એમને વિષે માહિતી આ નાટકમાંથી પહેલી વાર મળે છે. ૩૦ શ્લોકમાં કરેલું ચાંપાનેરનું વિગતવાર વર્ણન પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ખૂબ અગત્યનું છે અને એમાંના મહેલો, મન્દિરો, કોઠારો અને અન્ય સ્થાનોના બહુ ચોક્કસ દિશાનિર્દેશોને કારણે એ સ્થાને ઉત્ખનન કરનારને ખરેખર માર્ગદર્શક થાય તેમ છે. આ નાટક ભજવવા માટે નટો કર્ણાટકથી આવ્યા હતા એવો એમાંનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે અને પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા ગુજરાત અને કર્ણાટકના સાંસ્કારિક સંપર્કના સાતત્યનો સૂચક છે. આ 'ગંગદાસપ્રતાપવિલાસ નાટક' ઈ. સ. ૧૪૪૯ના અરસામાં રચાયું અને ભજવાયું હતું. એ પછી ચાંપાનેર ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મુહમ્મદ બીજાના પુત્ર મહમૂદ બેગડાએ ઈ. સ. ૧૪૮૪માં, એ સમયનો ચાંપાનેરનો રાજા જયસિંહ જે લોકકથામાં પતાઈ રાવળ તરીકે ઓળખાય છે તેનો પરાજય કરીને મેળવ્યો હતો.

પણ ગંગાધર કવિ તો આ નાટકની રચના પછી કેટલેક સમયે જૂનાગઢમાં જઇને રહ્યો હોય એમ જણાય છે, કેમ કે જૂનાગઢના છેલ્લા હિન્દુ રાજા મંડલીકના જીવનને લગતું ઐતિહાસિક 'મંડલીક મહાકાવ્ય'

ઈ. સ. ૧૪૬૦ના અરસામાં તેણે રચ્યું હતું. મહમૂદ બેગડાએ જૂનાગઢને ઈ. સ. ૧૪૭૨માં અમદાવાદની સલ્તનતમાં ભેળવી દીધું હતું, પણ આ કાવ્ય ત્યાર પહેલાં, મંડલીકના રાજ્યત્વનો મધ્યાહ્ન ચાલતો હતો ત્યારે રચાયું હતું. થોડાંક વર્ષ પહેલાં શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદી પોતાના યુવાન પુત્રના મરણનો શોક ભૂલવા માટે આ કાવ્યનું સંપાદન કરતા હતા, પણ એમના પોતાના અવસાનને કારણે એ સંપાદન અધૂરું રહ્યું. ત્યાર પછી 'ભારતીય વિદ્યા' ત્રૈમાસિકના પુસ્તક ૧૪-૧૫માં પ્રો. હ. દા. વેલણકરે એનું સંપાદન કર્યું છે. ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ બન્નેયને માટે આ મહાકાવ્ય અમૂલ્ય છે. 'દ્વયાશ્રય' કાવ્યમાં જેનું વર્ણન છે એ ગ્રહરિપુના વંશમાં થયેલો આ મંડલીક છેલ્લો રાજા હતો, અને ગંગાધરે તેના પૂર્વજોની જે વંશાવલી આપી છે તે બીજાં સાધનો સાથે સરખાવવા જેવી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં એ કાળે જે બીજા રાજવંશો હતા તેમની હકીકત પણ આ કાવ્યમાંથી મળે છે. બેટ શંખોદ્ધારના રાજા સાંગણ સાથેનો મંડલીકનો વિગ્રહ તથા મંડલીકે કરેલો તેનો પરાજય એનું રસિક વર્ણન આમાં છે. પ્રભાસના 'વાજા' રાજાઓનો ઉલ્લેખ 'મંડલીક કાવ્ય'માં છે; પ્રભાસપાટણના પુરાતત્ત્વવિદ્ શ્રી. હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રીએ 'પ્રભાસના વાજા રાજાઓ' એ નામની લેખમાળા કેટલાંક વર્ષ પહેલાં મુંબઇના ગત સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'માં લખી હતી અને તેમાં એ રાજાઓની આનુપૂર્વી આપવા પ્રયાસ કર્યો હતો. ગોહિલ રાજા ભીમ અને તેનો પુત્ર અર્જુન, જેની પુત્રી કુન્તા સાથે મંડલીકે લગ્ન કર્યું હતું; ઝલ્લ (ઝાલા) રાજા ભીમ, જેણે પોતાની પુત્રી ઉમા મંડલીકને પરણાવી હતી (આ લગ્ન સીતાપુરમાં થયું હતું, જે બતાવે છે કે ઝલ્લ ભીમ, એનું નામ સૂચવે છે તેમ, ઝાલાવાડનો રાજા હતો); પશ્ચિમ સમુદ્રના રાજા સાંગણની રાજધાની બેટ શંખોદ્ધાર ઉપર હુમલો કરવા માટે મંડલીકે હોડીઓમાં સૈન્ય ઉતાર્યું હતું અને સાંગણ પોતાની સહાયમાં એક પારસીક રાજાને લઈ આવ્યો હતો, જેનું યુધ્ધમાં મૃત્યુ થયું હતું; અમદાવાદની મુસ્લિમ સત્તા સાથેના રીતસરના યુધ્ધની વાત કાવ્યમાં ક્યાંય નથી, પણ એમાં જેમનો ઉલ્લેખ છે તે કાફરોમાંના કેટલાક, સુલ્તાનના પ્રદેશમાં રંજાડ કરતા હતા તેમને કાબૂમાં રાખવા માટે સૂચના આપતો પત્ર સુલતાને મંડલીકને લખ્યો હતો, જેને પરિણામે મંડલીકે પોતાની પહેલી રાણી કુન્તાના કાકા દૂદ સાથે લડાઈ કરી હતી. મંડલીકની રાણીઓ, સંબંધીઓ અને બીજા અનેક વ્યક્તિવિશેષો વિશે 'મંડલીક મહાકાવ્ય' ઘણી નવી હકીકત આપે છે. ચાંપાનેર માટે જેમ 'ગંગદાસપ્રતાપવિલાસ' ખૂબ ઉપયોગી છે તેમ જૂનાગઢ અને સૌરાષ્ટ્ર માટે 'મંડલીક મહાકાવ્ય' ખરેખર કામનું છે. હિન્દુ સત્તા અને સંસ્કારિતાનાં આ પ્રદેશમાં બે કેન્દ્રો એ સમયે હતાં—એક ચાંપાનેર અને બીજું જૂનાગઢ. કર્ણાટકથી આવેલો કવિ ચાંપાનેરથી જૂનાગઢ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ બન્ને નગરના રાજકર્તાઓની પ્રશસ્તિનાં કાવ્યનાટકો રચે છે એ ઘણું સૂચક છે. મહમૂદ બેગડા જેવો સત્તાશોખી અને ધર્માંધ સુલ્તાન એ બન્ને સ્થાનોની સત્તા તોડવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ધરાવે તે આ ઉપરથી, સમજાય એવું છે. યાદવ કે ચુડાસમા વંશ ઓછામાં ઓછાં પાંચસો વર્ષ સુધી જૂનાગઢમાં રાજ્ય કરતો હતો; અને સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં એનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે એ જોતાં એ રાજ્યવંશનો ઇતિહાસ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ લખાવો જોઈએ. એનાં સાધનોમાં 'મંડલીક મહાકાવ્ય'નું મહત્ત્વ અજોડ છે. એ કાવ્યમાં જેમનો ઉલ્લેખ છે તે ઝલ્લ, ગોહિલ અને વાજા રાજવંશો તથા બેટના સાંગણનો વંશ અને જાડેજા જેવા સૌરાષ્ટ્રના રાજવંશોનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ શોધવો જરૂરી છે. એમાંના અનેક વંશો ઘણા પ્રાચીન છે અને આજ સુધી ચાલુ રહેલા છે. કચ્છના રાજકીય ઇતિહાસ માટે પણ એ જ સ્થિતિ છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ એ બન્નેય પ્રદેશોના ઇતિહાસ માટે ભાટચારણોની દંતકથાઓ, અનુશ્રુતિઓ અને લોકસાહિત્ય જેવી પુષ્કળ સામગ્રી છે અને એમાંની કેટલીક લોકભોગ્ય સ્વરૂપમાં બહાર પડેલી છે. પરંતુ એ બધું લુપ્ત થાય અથવા આછું બની જાય ત્યાર પહેલાં એનો ઇતિહાસ માટે વિનિયોગ કરવો જરૂરી છે. ખાસ કરીને મુસ્લિમ કાળના હિન્દુ ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (જે વિશે ફારસી તવારીખો ખાસ આવશ્યક ન હોય તો મૌન સેવે છે) સમજવામાં આ કાર્ય ઘણું ઉપયોગી છે.

ઇતિહાસનાં સાધનોની શોધ અને સંગ્રહ

પણ વ્યાપક અર્થમાં આ કાર્ય થઈ શકે એ માટે રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં સાધનો ભેગાં કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ સાથેસાથ ચાલવી જોઈએ. આ વિષયમાં જરૂરી બધું આ પહેલાં જાણી લેવામાં આવ્યું છે એવી, કેટલેક સ્થળે પ્રવર્તતી સ્વસંતોષની વૃત્તિ, બરાબર નથી. આ માટે હસ્તપ્રતો, ઉત્કીર્ણ લેખો અને સિક્કાઓ માટે તપાસ ચાલુ રહેવી જોઈએ. ગુજરાતની જૂની હસ્તપ્રતોની સમૃદ્ધિ ભારતમાં અજોડ છે. પણ થોડાક સંસ્થાગત સંગ્રહો અને જૈન જ્ઞાનભંડારોને બાદ કરીએ તો એ સમૃદ્ધિ વેરવિખેર પડેલી છે. સંશોધન-સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીઓએ આ કાર્ય માટે પૂરી ગણાય એવી દેણગી પ્રતિવર્ષ ચાલુ રાખવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક હોય ત્યારે એકસામટી મોટી ખરીદી માટે ઉપયોગી થાય એવી મોટી દેણગીઓ મંજૂર કરવી જોઈએ, કેમ કે આ ધન જલદી નાશ પામતું જાય છે. હમણાં હસ્તપ્રતોનો એક સારો વ્યક્તિગત સંગ્રહ આગથી નાશ પામી ગયો એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતે ઉપાડેલાં ગ્રન્થસંપાદન અને સંશોધનનાં મોટાં કામો ચાર છે–પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિરનું ‘રામાયણ’ ની સમીક્ષિત વાચનાનું કામ, ગુજરાત વિદ્યાસભાનું ‘ભાગવત’ની સમીક્ષિત વાચનાનું કામ, પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનું જૈન આગમસાહિત્યની સમીક્ષિત વાચનાઓનું કામ અને વડોદરા યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગનું પ્રાચીન ગુર્જર ગ્રન્થમાલાનું કામ. ભારતીય વિદ્યાભવન, ગુજરાત વિદ્યાસભા, ચુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન (સુરત) અને સંખ્યાબંધ જૈન સંસ્થાઓએ મહત્ત્વના સંસ્કૃત–પ્રાકૃત ગ્રન્થો છપાવ્યા છે. પણ વ્યાપક પ્રતિષ્ઠા ધરાવતી સંસ્કૃતની ગ્રન્થમાલાઓ ગુજરાત પાસે બે છે, અને તે વડોદરાની ગાયકવાડ્ઝ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ અને આચાર્ય જિનવિજયજીની સંઘી જૈન ગ્રન્થમાલા, રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના પ્રમુખપદે સ્થપાયેલ પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટીનાં થનાર પ્રકાશનોની હસ્તપ્રતસામગ્રી મુખ્યત્વે ગુજરાતના ગ્રંથભંડારોની છે. પણ ગુજરાતમાં રચાયેલું સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતોત્થ ભાષાઓનું સાહિત્ય એટલું વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વિપુલ છે કે આપણી અનેક સંસ્થાઓએ આ દિશામાં કાર્ય વિસ્તાર કરવાનો રહેશે. આવાં કામોમાં જરૂરી સાધનો, જોઈતાં હોય ત્યારે મળે એવું નથી. માટે સંશોધનવિભાગોએ એક નિયમ તરીકે અમુક રકમ હસ્તપ્રત-સંગ્રહ ખાતે ખર્ચવી જોઈએ, જેથી આપણા દેશની સમસ્ત વિદ્યાપ્રવૃત્તિને સમજવામાં એ ઉપયોગી થાય તથા ભવિષ્યમાં આ સાથે સંબંધ ધરાવતાં તમામ કાર્યોમાં વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓને સહાયભૂત થાય. ઇતિહાસની સામગ્રી તરીકે એનું મૂલ્ય ભાગ્યે સમજવું પડે એમ છે, કેમ કે અનેક વાર છપાઈ ગયેલા સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોની પણ નવપ્રાપ્ત હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓ એમાંના રસપ્રદ ઉલ્લેખોને કારણે રાજકીય, સામાજિક કે સ્થાનિક ઇતિહાસ માટે ઘણી ઉપયોગી હોય છે એ આ દિશામાં કાર્યકરનાર પ્રત્યેક અભ્યાસીનો અનુભવ છે.

એ જ પ્રમાણે ઉત્કીર્ણ લેખો અને સિક્કાઓના સંગ્રહ તરફ પણ ધ્યાન અપાવું જોઈએ. છેલ્લાં પચીસેક વર્ષમાં ઉત્કીર્ણ લેખો માટે વ્યવસ્થિત, એક સામટી તપાસ થઈ નથી એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ નથી. એ વાત સાચી છે કે પ્રમુખ ઐતિહાસિક અગત્યના પ્રશસ્તિલેખો કે તામ્રપત્રો મળી ચૂક્યાં છે, પણ એનો અર્થ એવો નથી કે બીજા મળવા સંભવ નથી. પુરાતત્ત્વવિદોએ ગયાં થોડાંક વર્ષોમાં છૂટક પ્રયત્નો દ્વારા મળેલી જે સામગ્રી બહાર પાડી છે અને તેને પરિણામે ખાસ કરીને રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર જે નવો પ્રકાશ પડ્યો છે તે જ એની ઉપયોગિતા પુરવાર કરવાને બસ છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના ગામડે ગામડે મળતા પાળિયાના લેખો પણ આ તપાસમાંથી બાકાત રહેવા જોઈએ નહિ. જૈન અને હિન્દુ મન્દિરોમાંના હજારો પ્રતિમાલેખોનો એક અંશ જ હજી બહાર પડ્યો છે. અનેક જ્ઞાતિઓ, ગચ્છો, ધર્મસંપ્રદાયો, ધર્મગુરુઓ અને કુલગુરુઓ, કુટુંબો અને ગ્રામનગરોના ઇતિહાસ વિષે પ્રચલિત ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી

કશું મળતું નથી, તે માટે આ પ્રતિમાલેખો નક્કર હકીકતોની ખાણરૂપ છે. ઐતિહાસિક ગ્રામનગરોમાં કશા ઉત્ખનન વિના પણ ચોમાસાના દિવસોમાં પ્રાચીન સિક્કા જડી આવવા એ સાધારણ ઘટના છે. મોટા ભંડોળરૂપે ન મળ્યા હોય તો આવા સિક્કા ઘણી વાર ભળતે ઠેકાણે ચાલ્યા જાય છે અને દ્રાવણપાત્રમાં ઓગળી જાય છે. ગુજરાતનાં જે રાજ્યો અને રાજવંશોના ઇતિહાસના શોધનની આ પહેલાં આવશ્યકતા બતાવી છે એમાં મુખ્યત્વે સિક્કાઓ અને ઉત્કીર્ણ લેખો સહાયભૂત થવા સંભવ છે.

ઇતિહાસ અને આર્કિયોલોજી

ઇતિહાસનાં સાધનોની આ પ્રકારની ચર્ચા સાથે આપણે સ્વાભાવિક રીતે 'આર્કિયોલોજી' અને તે સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયો ઉપર આવીએ છીએ. ઇતિહાસનાં બીજાં કોઇ સાધનો જે યુગો માટે મળતાં નથી, જ્યાં ભાષાશ્રયી પુરાતત્ત્વ (Linguistic Palaeontology) પણ ખાસ ઉપયોગી થતું નથી એ સમયના અભ્યાસ માટે સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનને પરિણામે મળેલા પ્રત્યક્ષ અવશેષો કામ આવે છે. ભારત સરકારના આર્કિયોલોજી ખાતાની સ્થાપના થઇ ત્યારથી ગુજરાત અને રાજસ્થાનના પુરાતત્ત્વ પ્રત્યે અભાન ઉપેક્ષા સેવાઈ હોય એવું કંઇક જણાય છે. કદાચ એ ખાતાના કેટલાક અધિકારીઓના મત પ્રમાણે ભારતવ્યાપી મહત્ત્વના રાજવંશો આ પ્રદેશમાં થયા નથી અને તેથી ભારતવ્યાપી મહત્ત્વના સ્થાપત્યાવશેષો પણ અહીં નથી. જોકે પ્રાચિનતા, કલાવિષયક મહત્ત્વ અને સંખ્યા—એ બધી દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશના સ્થાપત્યાવશેષો ગણનાપાત્ર છે એ હવે સ્વીકારાયું છે. વળી આર્કિયોલોજીમાં માત્ર સપાટી ઉપરના અવશેષોની માપણી કે અભ્યાસ પર્યાપ્ત ગણાતાં નથી, પણ પસંદ કરેલાં સ્થાનોએ પદ્ધતિસર ઉત્ખનનો વડે ભૂમિમાં દટાયેલી ઇતિહાસની કાલગ્રસ્ત સાધનસામગ્રીને તે ખોળી કાઢે છે. એ દૃષ્ટિએ કેવળ સરકારી પ્રયત્નથી ભારતના આર્કિયોલોજી ખાતાના આખા ઇતિહાસમાં ગુજરાતમાં કશું નોંધપાત્ર કામ થયું નથી એ શોચનીય હકીકત છે. ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યના આર્કિયોલોજી ખાતાએ પોતાની ટૂંકી કારકિર્દીમાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ સ્થળોએ જે ઉત્ખનન કર્યું, વણનોંધાયેલાં સ્થાપત્યાવશેષોની તપાસ અને માપણી કરી તથા જે પ્રકાશનો કર્યાં તેનો સમાવેશ આમાં ન થાય, કેમ કે આ ખાતાનો કાર્યપ્રદેશ વડોદરા રાજ્યમાં જ સીમિત હતો.

પરંતુ સરકારી રાહે જે ન થઈ શક્યું તે યુનિવર્સિટીઓ અને સંશોધનસંસ્થાઓ દ્વારા થતું જાય છે એ આનંદની વાત છે. ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બ્રુસ ફૂટે વડોદરા રાજ્યનાં આમંત્રણથી ગુજરાતની ભૂસ્તરીય તપાસ કરતાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન અને મધ્ય પાષાણયુગના ઘણા અવશેષો ખોળીને એ વિષયમાં વધુ શોધની જરૂરનું પહેલી વાર દિશાસૂચન કર્યું; એ પછી ઘણાં વર્ષ બાદ, સને ૧૯૪૧–૪૨માં ડૉ. હસમુખલાલ સાંકળિયાના નેતૃત્વ નીચે પુરાતત્વવિદો અને વૈજ્ઞાનિકોના એક મંડળે સાબરમતીના તટપ્રદેશમાં પ્રાગ્-ઇતિહાસકાલીન માનવઅવશેષો વિષે અગત્યનો અભ્યાસ કર્યો. વડોદરા યુનિવર્સિટીએ સને ૧૯૫૦માં આર્કિયોલોજી વિભાગની સ્થાપના કર્યા પછી ગુજરાતમાં આ દિશામાં વ્યવસ્થિત કાર્યને મોટો વેગ મળ્યો છે. એ વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. બી સુબ્બરાવે મહી નદીના તટપ્રદેશમાં કરેલું કામ તથા ડેક્કન કોલેજના સહકારથી નર્મદાકિનારે મહેશ્વર, જે કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુનની રાજધાની માહિષ્મતી હોવાની અનુશ્રુતિ છે ત્યાં એ વિભાગે કરેલું ઉત્ખનન નોંધપાત્ર છે. વડોદરા શહેરની અડોઅડ આવેલ અકોટા ગામ, જ્યાંથી ગુપ્તકાલીન કલામય જૈન મૂર્તિઓનો મોટો ખજાનો ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ અને શ્રી. મગનલાલ દેસાઈએ મેળવ્યો હતો ત્યાં એ વિભાગે કરેલા ઉત્ખનનનાં પરિણામો પ્રાગ્-ઇતિહાસકાળથી મરાઠા સમય સુધીના વડોદરાના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને એ Baroda Through the Ages નામે પુસ્તકમાં પ્રકટ થયાં છે. એ વિભાગના શ્રી. રમણલાલ મહેતાએ કારવણ પાસે ટીંબરવામાં ઉત્ખનન કરી ત્યાંથી મળેલા અવશેષો દ્વારા ગુજરાતના

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને ઈ. સ.ના પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દી સુધી મૂક્યો છે. એ સમયથી માંડી ઈ. સ.ના પ્રારંભ સુધીના અવશેષો—માટીકામ, મણકા, નિશા, નિશાતરા વગેરે ટીંબરવાથી મળ્યા છે. આ અવશેષો ખાનદેશ, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, માળવા વગેરે પડોશના પ્રદેશોમાંથી મળેલાં એ પ્રકારનાં ઉપકરણો સાથે સ્વાભાવિક રીતે જ ખૂબ સામ્ય ધરાવે છે. એ વિભાગે ગયે વર્ષે વડનગરમાં કરેલું ઉત્ખનન, વડનગર એ ગુજરાતનું પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર હતું એ ધ્યાનમાં રાખતાં અગત્યનું છે

પશ્ચિમના દેશોમાં જ્યાં આ વિષય ખૂબ ખેડાયો છે અને ઇતિહાસકાલીન આર્કિયોલોજી માટે પર્યાપ્ત કામ થયું છે ત્યાં છેલ્લી એકાદ પચીસીથી પ્રાગ્–ઇતિહાસકાલીન આર્કિયોલોજી ઉપર અભ્યાસીઓનું ધ્યાન વિશિષ્ટપણે કેન્દ્રિત થયું હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરન્તુ આપણા દેશમાં ઐતિહાસિક યુગના અભ્યાસમાં પણ આર્કિયોલોજી પાસેથી હજી પુષ્કળ કામ લેવાની જરૂર છે. મોહેં-જો-દડોનો સમય અને સિકંદરની સવારી એ બન્ને વચ્ચેનો ઇતિહાસ અને ભૌતિક સંસ્કૃતિ અંધકારમાં છે. સિન્ધુ સંસ્કૃતિને મળતા અવશેષો લીંબડી પાસે રંગપુરમાં, ધોળકા પાસે લોથલમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં બીજે કેટલેક સ્થળેથી મળ્યા છે, પુરાણોમાં રહેલું ઐતિહાસિક તથ્ય પાર્જીટરે અને ત્યાર પછી બીજા અનેક વિદ્વાનોએ બતાવ્યું છે, પણ એમનાં વિશ્વસનીય કહી શકાય એવાં વર્ણનો અને ઉલ્લેખોનો તાળો આર્કિયોલોજીના પુરાવા સાથે મેળવવાની જરૂર છે. ગુજરાતના ઇતિહાસની વાત કરીએ તો, મૌર્ય રાજ્યકાળથી માંડી એનો એકે યુગ અંધકારમય નથી. અર્થાત્ ઐતિહાસિક સામગ્રીથી તદ્દન વંચિત નથી; પણ મૌર્ય યુગથી માંડી સોલંકી યુગના અંત સુધીની ગુજરાતની ભૌતિક સંસ્કૃતિ કેવી હતી એ જાણવાનાં સાધનો અલ્પ છે અને એ પછીના સમય માટેનું પણ આપણું જ્ઞાન હોવું જોઇએ એટલું સમૃદ્ધ નથી. સોલંકી યુગનું ઐતિહાસિક અને અન્ય સાહિત્ય વિપુલ છે, તો પણ તે સમયની નગરયોજના, ગૃહયોજના, દૈનિક ઉપયોગની ચીજો, પાત્રો, અલંકારો, સિક્કાઓ, વસ્ત્રો, શસ્ત્રાસ્ત્રો ઇત્યાદિ વિશેનું આપણું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન નહિવત્ છે, તો એ પહેલાંના સમયની વાત જ ક્યાં રહી ? શિલ્પાકૃતિઓના અને મૂર્તિઓના અલંકારો આદિમાંથી તથા પ્રાચીન ગ્રન્થસ્થ ચિત્રોમાંથી આ અભ્યાસમાં કેટલીક સહાય મળી શકે, પણ એની પૂર્તિ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ વસ્તુઓ અને સાહિત્ય અંતર્ગત વર્ણનઉલ્લેખાદિ વડે થાય. પ્રાચીન સ્થાપત્યનાં વાસ્તુવિક વર્ણનો સાહિત્યમાં જવલ્લે જ મળે છે. ઇ. સ. ૧૫૦૦ આસપાસ રચાયેલા 'રાણપુરમંડન ચતુર્મુખ આદિનાથ ફાગ' ('પ્રાચીન ફાગુ-સંગ્રહ,' પૃ. ૮૨–૯૧)માં મારવાડમાં આવેલા રાણકપુરના વિખ્યાત જૈન મન્દિરનું વિગતભરપૂર સુન્દર વર્ણન છે અને સં. ૧૬૦૫ (ઇ સ. ૧૫૪૯)માં મતિસારે રચેલી વાર્તા 'કર્પૂરમંજરી'માં સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયની શાલભંજિકાઓનું અછડતું વર્ણન છે, એ તો અપવાદરૂપ ગણાય. અલબત્ત, આ બધાં વિષે પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખોનો તોટો સાહિત્યકૃતિઓમાં નથી. વડોદરા યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી 'વર્ણક–સમુચ્ચય'માં ભૌતિક સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એવાં ઘણાં વસ્તુવર્ણનો છે. પણ એમાંથી કેટલીક વસ્તુઓનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ સમજવા માટે ઐતિહાસિક આર્કિયાલોજીની સહાયની અપેક્ષા રહે છે.

આ માટે ઐતિહાસિક અગત્યનાં પસંદ કરેલાં સ્થાનોએ પદ્ધતિસર ઉત્ખનન કરવાં જોઇએ. ભગવાન લકુલીશના પાશુપત સંપ્રદાયના ઉદ્ભવસ્થાન કાયાવરોહણ–કારવણ સ્થલતપાસ સને ૧૯૧૦–૧૨ના અરસામાં ભારત સરકારના આર્કિયોલોજી ખાતાના પશ્ચિમ વર્તુળના મુખ્ય અમલદાર ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકરે કરીને એ સ્થાનનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું હતું અને ત્યાર પછી વડોદરાના આર્કિયોલોજી ખાતાના અધ્યક્ષ ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રીએ એ સ્થળની અગત્ય પિછાની હતી. સ્વ. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇને અનેક પ્રાચીન સિક્કાઓ કારવણથી મળ્યા હતા અને હજી પણ એ ગામમાંથી સિક્કા, શિલ્પો આદિ મળે છે. એ જ રીતે દક્ષિણ ગુજરાતના કામરેજ પાસે કોટમાંથી દરેક ચોમાસામાં થોડાઘણા સિક્કાઓ મોટાં શહેરોમાં વેચાવા આવે છે. આ બન્ને સ્થળોમાં ઉત્ખનનની આવશ્યકતા છે.

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાનોએ ઉત્ખનન એ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનાં વિવિધ અંગોની કાલાનુપૂર્વી નક્કી કરવાની તેમ જ અતીતના અવશેષોને પ્રત્યક્ષ જોવાની ચાવી છે. એ માટે શ્રીમાલ, જાલોર, ઓસિયા, વસંતગઢ, આબુ (દેલવાડાનાં મન્દિરોની પાછળ જગન્નાથજીના મન્દિર પાસે, વસિષ્ઠાશ્રમ અને અચલેશ્વર), આબુની તળેટીમાં આવેલી પરમારોની નામશેષ નગરી ચંદ્રાવતી. પાલનપુર, થરાદ, પંચાસર, ઝીંઝુવાડા, માંડલ, વડનગર અને સિદ્ધપુર, અત્યારના પાટણ પાસે જૂના અણહિલવાડનો અવશેષ અનાવાડા, મોઢેરા, શામળાજી—દેવની મોરી, મહુડીકોટયર્ક, વડાલી, રોડા, ખેડબ્રહ્મા, અમદાવાદ અને કર્ણાવતી, દ્વારકા, બેટ શંખોદ્ધાર, જૂનાગઢ, પ્રભાસપાટણ તથા તેની પાસે આવેલી સાવનો ટીંબો નામે ઓળખાતી જગા, ગોપ, કોડીનાર, દીવ, અમરેલી, પાલીતાણા, ઘૂમલી, વલભીપુર, વઢવાણ, ખંભાત અને તેની પાસેનું નગરા, કપડવંજ, ચાંપાનેર, ભરૂચ અને નર્મદાતટે પસંદ કરેલાં સ્થાનો, કાવી ગંધાર, નાંદોદ, નવસારી, સંજાણ આદિ સ્થળોએ ઉત્ખનનો થાય અને આપણા દેશના બધા ઐતિહાસિક યુગોના અવશેષો મેળવવાનો પ્રયત્ન થાય તે ઇષ્ટ છે. શ્રી રામસિંહજી રાઠોડના લેખોને બાદ કરીએ તો કચ્છનાં પુરાતન સ્થાનો અને સ્થાપત્ય-અવશેષો વિષે કંઈ ખાસ કામ થયું નથી પણ છેવટનાં થોડાં વર્ષોમાં ગુજરાતની સંસ્થાઓએ આ દિશામાં જે ઉપયોગી કામ કર્યું છે તે જોયા પછી ભારત સરકારનું આર્કિયોલોજી ખાતું એમાં વધારે ઉત્સાહ બતાવે એવી આશા આપણે રાખીએ.

કલાના ઇતિહાસ વિષે બે શબ્દ

ગુજરાતની કલા વિષે અહીં બે શબ્દ કહેવા જેવા છે, કેમ કે ઐતિહાસિક સંશોધન, સ્થલતપાસ અને ઉત્ખનન સાથે એનો કાલાનુક્રમિક અભ્યાસ અનિવાર્યપણે જોડાયેલો છે. ગુજરાતની ચિત્રકલા, શિલ્પકલા અને સ્થાપત્યકલાના બે મુખ્ય વિભાગો કરી શકાય—મધ્યયુગ પહેલાંની કલાઓ અને મધ્યયુગ તથા તે પછીની કલાઓ. માત્ર ગુજરાતની જ નહિ, પણ ભારતના પ્રત્યેક પ્રદેશની કલાના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આવા વિભાગ પડે છે. હવે, મધ્યયુગના એટલે આશરે ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીના ગુજરાતનાં ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય વિં પ્રમાણમાં ઠીક જાણી શકાયું છે, પણ એ પહેલાંનો એ કલાઓનો ઇતિહાસ હજી અણઉકલ્યો રહ્યો છે.

સાહિત્ય, વિદ્યા, કલા અને સંસ્કારના ક્ષેત્રે સોલંકી યુગમાં ગુજરાતે મેળવેલી સિદ્ધિઓ આકસ્મિક હોઇ શકે નહિ; એ પહેલાં સૈકાઓનો પરિશ્રમ, પરંપરા અને વ્યાસંગ હોવાં જોઇએ. વલભીનું ભારતપ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠ, જેને ચીન પ્રવાસી ઇત્સીંગે નાલંદાનું સમકક્ષ ગણ્યું છે તે આવી પરંપરા સિવાય દૃઢમૂલ બની શકે નહિ. વાસ્તવમાં, સોલંકી યુગથી જરાયે ઉતરતી નહિ, પણ કેટલીક દૃષ્ટિએ ચડિયાતી એવી ગુજરાતની (પ્રાચીન ગુર્જર દેશ અર્થાત્ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને મારવાડની) કલાક્ષેત્રે સિદ્ધિઓ એ પૂર્વે પણ હતી એમ માનવાને પૂરતાં પ્રમાણો છે.

મૌર્ય, ક્ષત્રપ અને મૈત્રક યુગનાં સ્થાપત્યો—મન્દિરો, મકાનો, વિહારો, જળાશયો ઇત્યાદિ તો નાશ પામ્યાં છે, એ સ્થાપત્યોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આર્કિયોલોજીનાં ઉત્ખનનોથી જ આવી શકે. વલભીનાં સો ઉપરાંત દાનપત્રોમાં કેટલા બધા બૌદ્ધ વિહારો અને મન્દિરોના ઉલ્લેખ છે ? એના અવશેષો ભૂગર્ભમાં હશે. કાળનો પંજો માત્ર ગુફામન્દિરો ઉપર ઓછો પડયો છે. તળાજામાં બીજી ગુફાઓ હમણાં જડી આવી છે, સાના, જૂનાગઢ, ઢાંક વગેરેની ગુફાઓ જાણીતી છે. છોટાઉદેપુર તરફ એક ગુફા વલ્લભવિદ્યાનગરના પુરાવિદોએ શોધી છે. આ દિશામાં વધુ શોધખોળને અવકાશ છે. પાવાગઢની ચારે તરફ શોધ કરવી બહુ કઠણ છે, પરન્તુ ત્યાં આવી ગુફાઓ જડી આવે તો નવાઇ નહિ. ક્ષત્રપ યુગનાં મકાનોના પાયા, ભીંતના અવશેષો વગેરે અમરેલી અને અકોટાના ખોદકામમાંથી મળ્યા છે, પણ સ્થાપત્ય અને ગૃહયોજનાના ખાસ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અમુક ઉત્ખનનોની યોજના થઇ શકે તો સારું. એ કાળનાં શિલ્પોમાં ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે ભિન્નમાલથી મેળવેલી

વિષ્ણુની પ્રતિમા ક્ષત્રપ યુગના અંતની અને ગુપ્ત યુગના પ્રારંભની કલા રજૂ કરે છે. શ્રી. રમણલાલ મહેતાએ કારવણથી શોધેલું મસ્તક અને પશ્ચિમ ખાનદેશમાં પ્રકાશાથી શ્રી. શિવલાલદાસ દેસાઇએ શોધેલું મસ્તક એ જ સંધિકાળનું છે. આ ત્રણેયથી કંઈક જૂની શિલ્પાકૃતિ બારડોલી પાસે તેનમાંથી શ્રી. રમણલાલ મહેતાએ મેળવેલી નાની વિષ્ણુપ્રતિમા છે. એને લગભગ ત્રીજા-ચોથા સૈકામાં મૂકી શકાય. આથી વધુ શિલ્પો અત્યારે આપણી પાસે નથી. પણ આ થોડાક નમૂનાઓ બતાવે છે કે સંશોધનનુ આ ક્ષેત્ર શક્યતાઓથી ભરેલું છે.

ગોપ (સૌરાષ્ટ્ર)નું પ્રખ્યાત હિન્દુ દેવાલય એ ક્ષત્રપ યુગનું કે ગુપ્ત યુગનું ? એની બાંધણી ઉપર કોની કોની અસર છે ? મેર લોકોની અસર કેટલાક વિદ્વાનોએ કલ્પેલી છે, પણ એ હજી કોયડો છે. ગોપના મન્દિરને સામાન્ય રીતે ઇ. સ. ના ચોથા-પાંચમા સૈકા જેટલું જૂનું માનવામાં આવે છે. એમાં પાછળથી કંઈક જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે. પણ એવા ભાગો સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ પકડી શકાય. ભૂમિમાં દટાયેલાં કે ભવિષ્યમાં જડી આવે એવાં પ્રાચીનતર સ્થાપત્યો વિષે હાલ વિચાર કરવાનું શક્ય નથી. એટલે અત્યારે તો આ ગોપના મન્દિરથી પૂર્વ મર્યાદા આંકીને આપણે અભ્યાસ અને શોધ કરવાનાં છે. એના શિખરની બાંધણીનો ક્રમિક વિકાસ સૌરાષ્ટ્રનાં અન્ય મન્દિરોમાં ખોળવો જોઈએ. આ દિશામાં જૂનાગઢ મ્યુઝિયમના હાલના ક્યુરેટર શ્રી. મધુસૂદન ઢાંકીએ સારો અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે. આ શિખરોનો અને દાક્ષિણાત્ય ચૌલુક્ય સ્થાપત્યનાં શિખરોનો સંબંધ એ આ શોધનું બીજું એક મુખ્ય અંગ છે.

હજી વણનોંધાયેલાં પ્રાચીન મન્દિરોની તપાસમાં શ્રી. રવિશંકર રાવળે શોધેલું કલસરનું દેવાલય અગત્યનું છે. આ મન્દિર ગુપ્તોત્તરકાલીન છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે બર્જેસ અને કઝિન્સની તપાસ પછી પણ ગુજરાતમાં હજી ઊભેલાં (દટાયેલાં નહિ) એવાં ઘણાં મન્દિરો શોધી શકાય એમ છે. ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્ય તથા ઇડર રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ બર્જેસ અને કઝિન્સની સ્થળતપાસમાં આ દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યની પૂર્તિ કરી છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનાં વિલીન થયેલાં અનેક રાજ્યોમાં તથા ખાસ કરીને કચ્છમાં આવી સ્થળતપાસ વહેલી તકે હાથ ધરવાની આવશ્યકતા છે. બર્જેસ અને કઝિન્સે જે સ્થાપત્યનું વર્ણન કર્યું છે તેમનો પુનઃ અભ્યાસ પણ નવી વિગતોના પ્રકાશમાં કરવો જોઈએ. શ્રી. પંઢરીનાથ ઇનામદારે વીસેક વર્ષ પહેલાં જે પ્રત્યે ધ્યાન દોર્યું હતું તે ઈડર પાસે રોડાનાં મન્દિરોનો પૂરો અભ્યાસ હજી થઇ શક્યો નથી. જોધપુર પાસે આવેલ, ઓસવાલ વણિકોના મૂળ સ્થાન, ધ્વસ્ત નગરી ઓસિયાનાં મન્દિરોના સ્થાપત્યને મળતાં, ગુર્જર પ્રતિહારોના સ્થાપત્યનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતાં આ મન્દિરો અભ્યાસપૂર્ણ સચિત્ર ગ્રન્થો દ્વારા પ્રસિદ્ધિ માગે છે. વડનગરમાં શીતળા માતા અને આમથેર માતાનાં પાટાંગણમાં આવેલાં મન્દિરો તથા ઉત્તર ગુજરાતના સંડેર ગામનાં બે ભગ્ન મન્દિરો એની સાદી બાંધણી, ઊભણી, શિખરનો ઘાટ તથા તે ઉપરનાં શિલ્પોને આધારે ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાંનાં જણાય છે. પાટણના સ્થાપનાકાળે, ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં રચાયેલાં મનાતાં કેટલાંક શિલ્પો વડોદરા મ્યૂઝિયમમાં સચવાયાં છે. એનાં કલા-પ્રયોજનોનો વિશિષ્ટ પ્રકાર મારવાડમાં, રોડાનાં મન્દિરોમાં અને કારવણની ભવ્ય દ્વારશાખાઓમાં જોવા મળે છે.

રોડાનાં મન્દિરોમાં કૃષ્ણ-રાધાનું ગુજરાત ખાતેનું પ્રથમ શિલ્પ મળે છે. ગુજરાતમાં કૃષ્ણભક્તિના અભ્યાસમાં તથા ભક્તિમાર્ગની ઉત્તરોત્તર વધતી લોકપ્રિયતા સમજવામાં આ પ્રકારનાં પ્રાચીન શિલ્પો ઘણાં ઉપયોગી થયાં છે. રોડા અને કારવણમાં પંચાગ્નિ તપ તપની પાર્વતીનાં શિલ્પો છે, જેનો અભ્યાસ ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે કર્યો છે. પ્રાચીન શિલ્પોના અભ્યાસથી જુદા જુદા ધર્મસંપ્રદાયો અને એમની વિવિધ શાખાઓની પ્રાચીનતા અને પ્રચાર, વિવિધ મૂર્તિઓની પૂજાઓ ઇત્યાદિ વિષે ઘણું જાણવાનું મળશે, 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન' એ શ્રી. કનૈયાલાલ દવેનો ગ્રન્થ હજી અપ્રકટ છે, તે ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી વહેલી તકે

પ્રકટ થાય એમ ઇચ્છીએ. 'વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ' ના લલિત કલાવિષયક આધ્યાયોનું સંપાદન અને અધ્યયન ડૉ. પ્રિયબાળા શાહે કર્યું છે તે આ બધાં કલારૂપો પાછળની ઐતિહાસિક અને તાત્ત્વિક ભૂમિકા સમજવામાં સહાયભૂત થશે.

પ્રાચીન ગુર્જર દેશની આ કલાના સર્જક કે સર્જકો કોણ હતા એ વિષે ઘણું ઓછું જાણવામાં છે. ઈ. સ. ૧૫૦૦ના અરસામાં થયેલા તિબેટના ઇતિહાસકાર બૌદ્ધ લામા તારાનાથે નોંધ્યું છે કે શીલ રાજાના સમયમાં મારવાડમાં શાર્ઙ્ગધર નામે મહાન કલાકાર જન્મ્યો હતો; તેણે ચિત્રો અને બીજી એવી મહાન અને ચિરંજીવ કલાકૃતિઓ બનાવી હતી કે જાણે યક્ષોએ તે તૈયાર કરેલી ન હોય! એના અનુયાયીઓથી પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય કલાશૈલી ઉદ્ભવી અને નેપાલ તથા કાશ્મીરમાં એ શૈલીનો બહોળો પ્રચાર થયો; જો કે પાછળથી નેપાળમાં ચિત્ર-શિલ્પમાં પૌર્વાત્ય શૈલીનો પ્રચાર વધ્યો અને કાશ્મીરમાં એક કલાકારે કાશ્મીરી કલાસંપ્રદાય સ્થાપિત કર્યો.

તારાનાથે શાર્ઙ્ગધરને આશ્રય આપનાર શીલ રાજાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વલભીનો શીલાદિત્ય પહેલો હોવો જોઈએ. એ કલાનો દિગ્વિજય કાશ્મીર અને નેપાલ સુધી થયો હોય તો દક્ષિણમાં પણ એની અસર ન જ થઇ હોય એમ બનવું શક્ય નથી. આ કલાશૈલીના જૂનામાં જૂના પ્રાપ્ત અવશેષો નિદાન ઇસવી સનના છઠ્ઠા સૈકા જેટલા જૂના છે એમ તદ્વિદો માને છે. કરાંચી મ્યૂઝિયમમાંની, મીરપુર ખાસથી મળેલી બ્રહ્માની સુન્દર અને આકર્ષક મોટી ધાતુપ્રતિમા આ પશ્ચિમી કલાની છે તથા અકોટાથી મળેલી જીવંતસ્વામીની ધાતુપ્રતિમા અને આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે સ્થાપિત કરેલી પ્રતિમાઓ પણ એ પરિપાટીની છે. પણ હજી આપણે સતત શોધ કરી બીજાં આવાં શિલ્પો એકઠાં કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જૈન ધાતુપ્રતિમાઓના આસન ઉપર કે પાછળ સામાન્ય રીતે લેખ હોય છે. જીવંતસ્વામીની મૂર્તિ જે ઉત્તર ભારતની ધાતુપ્રતિમાઓમાં એક અજોડ સુન્દર શિલ્પ છે તેનું આસન ભંગારમાં વેચાયું હતું એમ કહેવાય છે. એ જો બચાવી શકાયું હોત તો આપણી કલાનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ પ્રમાણમાં નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર હોત.

ગુજરાતની ગ્રન્થસ્થ ચિત્રકલાનાં તાડપત્ર ઉપરનાં ચિત્રો ઈ. સ. ના બારમા સૈકા જેટલાં જૂનાં જૈન ભંડારોમાં વિદ્યમાન છે. પણ એ કલાનો ઇતિહાસ તો એ કરતાં ઘણો જૂનો હોવો જોઈએ. સં. ૫૧૦ (ઈ. સ. ૪૫૪માં) દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રમુખપદે વલભીમાં મળેલી વિદ્વત્પરિષદે તમામ જૈન આગમગ્રન્થો લિપિબદ્ધ કરાવ્યા એમાં, જૈન ગ્રન્થસ્થ ચિત્રકલાની પરંપરા જોતાં, ચિત્રોને સ્થાન નહિ મળ્યું હોય એમ માનવું વધારે પડતું છે. શીલાદિત્ય પહેલાને છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલો ગણીએ તો શાર્ઙ્ગધર એનો સમકાલીન ગણાય. વળી પાંચમો–છઠ્ઠો–સાતમો સૈકો એ અજંતાનાં વિશ્વવિખ્યાત ભિત્તિચિત્રોનો યુગ છે. મધ્યભારતની બાઘ ગુફાઓમાં પણ ઈ. સ ના છઠ્ઠા સૈકાના અરસાનાં ચિત્રો છે. એમાં પશ્ચિમ ભારતીય કલાનો કંઈ હિસ્સો ખરો? અજંતામાં એક કલાશૈલી નથી, પણ જુદા જુદા સૈકાનાં જુદી જુદી શૈલીઓની અસરવાળાં ચિત્રો ત્યાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

પણ શાર્ઙ્ગધરે શરૂ કરેલી અને મૈત્રકોએ પોષેલી પશ્ચિમ ભારતીય કલાશૈલીને ત્યાં શા માટે ખોળવી જોઈએ? કારણ કે લામા તારાનાથના સ્પષ્ટ કથન અનુસાર, શાર્ઙ્ગધરે દેવદેવીઓનાં ચિરંજીવ ચિત્રો દોર્યાં હતાં. આ ચિત્રો એ ભિત્તિચિત્રો કેમ ન હોય? શું એણે બાઘની ગુફામાં ચિત્ર દોર્યાં હશે? કે અજંતામાં પણ કંઈ ચિત્રકામ કર્યું હશે? કે પછી સૌરાષ્ટ્રની કોઈ ગુફાઓમાં ધૂળ અને મેશ નીચે એ ઢંકાયેલાં હશે?

પ્રમાણમાં અલ્પ સંખ્યાનાં શિલ્પો ઉપરથી તત્કાલીન ચિત્રકલાનો ખ્યાલ મેળવવો અઘરો જરૂર છે, પણ અશક્ય નથી. જેમ ગુપ્તકાલીન શિલ્પની અસર અજંતાનાં ચિત્રોમાં દેખાય છે તેમ અમુક સંબંધ આ ચિત્રો અને ગુજરાતનાં પ્રાચીન શિલ્પો વચ્ચે જણાય છે. કોઈ વસ્તુ પહેલાં જડ માટે જૂની થઈ પડતી નથી અને પાછળથી જડ માટે નવી ગણાવી જોઈતી નથી. એટલે આ પ્રશ્ન નિષ્પક્ષ વિચારણા અને ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ ગુજરાતના વિદ્વાનો પાસે માગે છે. આ વિષયમાં એક અગત્યનો પુરાવો ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહે જૈન કલા ઉપરનાં એમનાં બનારસનાં વ્યાખ્યાનોમાં રજૂ કર્યો છે. ચીની યાત્રી હ્યુ-એનત્સંગે (ઈ. સ.નો સાતમો સૈકો) નોંધ્યું છે કે એના પહેલાં ઘણા સમય પર એક બૌદ્ધ આચાર્ય અચરે (અચલે) પોતાની માતાનાં પુણ્ય અને મુક્તિ અર્થે અજંતામાં ગુફા કોતરાવી તેમાં ચિત્રો દોરાવ્યાં હતાં. આ આચાર્ય પશ્ચિમ ભારતમાંથી આવ્યા હતા એમ હ્યુ-એનત્સંગ લખે છે. આવા આચાર્ય પશ્ચિમ ભારતમાંથી આવે ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના બૌદ્ધ વિહારો કે વલભીના વિદ્યાપીઠ સાથે એમને સંબંધ હોય એ કલ્પી શકાય એવું છે. અને તો પશ્ચિમ ભારતના ચિત્રકારોને અજંતામાં કામ કરવાનો અવકાશ મળ્યો હોય એ સંભવિત છે. એ સિવાય પણ જે કલા ઉત્તરમાં નેપાલ અને કાશ્મીર સુધી ગઈ તે દક્ષિણે અજંતા સુધી કશો પ્રભાવ પાડે નહિ એમ બનવું પણ સંભવિત નથી. સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતી કલાની જ લાગે એવી જૈન તીર્થંકરની એક ધાતુપ્રતિમા, તિબેટના એક મઠમાં અન્ય ધાતુપ્રતિમાઓ સાથે મળેલી તે ઇટાલિયન વિદ્વાન ડૉ. ટુચીએ પોતાના Tibetan Scroll Paintingsમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. જુદા જુદા પ્રદેશો વચ્ચેનું સાંસ્કારિક આદાન-પ્રદાન એ ઇતિહાસમાં સર્વ કાળે એક નૈસર્ગિક પ્રક્રિયા છે અને એ રીતે જ આ બધી વસ્તુઓનું અવલોકન કરવું જોઈએ. પશ્ચિમ ભારતની કલાશૈલીનો પ્રાદેશિક વિસ્તાર અત્યારના ગુજરાત કરતાં ઘણો મોટો છે, અને એથી એ સમગ્ર વિસ્તારમાં શિલ્પસ્થાપત્યનું અન્વેષણ અપેક્ષિત છે.

પ્રાદેશિક ઇતિહાસની અગત્ય

ગુજરાતના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના સંશોધન માટે આ કેટલાંક દિશાસૂચનો છે. આ સૂચનો સર્વગ્રાહી નથી; તપાસ કરવા યોગ્ય બીજા અનેક મુદ્દાઓનો આ વ્યાખ્યાનમાં નિર્દેશ સરખો થઈ શક્યો નથી. આ સૂચનો કેવળ ઉદાહરણાત્મક છે અને વિદ્યાના આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની પુષ્કળ શક્યતાઓ પ્રત્યે ધ્યાન દોરવાનો નમ્ર પ્રયાસ એમાં છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ ભારતના ઇતિહાસનું અંગ છે અને આપણા અભ્યાસીઓ એ દિશામાં જે કંઈ કાર્ય કરે એ ભારતીય ઇતિહાસને જ એમનું પ્રદાન છે. વળી ભારતનો ઇતિહાસ એ ઇંગ્લેન્ડ કે ફ્રાન્સ જેવા યુરોપના એકાદ દેશના ઇતિહાસ જેવો નથી. સમસ્ત ભારતમાં સાંસ્કારિક એકતા અનુસ્યુત હોવા છતાં આખો યે દેશ એક જ રાજકીય સત્તા નીચે હોય એવું ભૂતકાળમાં કોઈક જ વાર બન્યું છે. આથી પ્રાદેશિક ઇતિહાસની અગત્ય અનિવાર્યપણે સમજાય એવી છે. મર્યાદિત ભૌગોલિક ફલકને કારણે એનો રસ ઘટતો નથી કે મહત્ત્વ ઓછું થતું નથી. સંશોધનના ઊંડાણ અને વિગતો વડે તથા પ્રસંગોના ઘટનાસ્થળ ઉપરની તપાસ અને વિપુલ સ્થાનિક પુરાવાઓના અધ્યયન દ્વારા એ મર્યાદા ઓસરી જાય છે, અને એ રીતે પ્રાદેશિક ઇતિહાસ અનેક રીતે રસપ્રદ અને બોધદાયક બને છે તથા સત્યશોધન-સંશોધનની તાલીમ માટે પુષ્કળ અવકાશ આપે છે. સમગ્ર ભારતના ઇતિહાસને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે પણ કોઇ એક પ્રદેશ કે યુગના ઊંડા અભ્યાસ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સંશોધનની સામગ્રી અપાર હોવા છતાં એને અનુરૂપ સંતોષજનક કાર્ય હજી થઈ શક્યું નથી. એનાં બે કારણો મારી દૃષ્ટિએ જણાય છે—એક, ગુજરાતની વૈશ્યવૃત્તિ, પરિણામે તાત્કાલિક લાભ માટે દોડવાની વૃત્તિ અને આવી નવરાના ધંધા જેવી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉદાસીનતા; અને બીજું, યુનિવર્સિટીના

અભ્યાસમાં ગુજરાતના ઇતિહાસને યોગ્ય સ્થાન નથી મળ્યું તે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ગુજરાતીના અભ્યાસને સ્થાન મળતાં એનો વિકાસ થયો એવું જ પ્રાદેશિક ઇતિહાસની બાબતમાં થવા સંભવ છે. વલભીના મૈત્રક રાજ્યના અંત સુધીનો પ્રાચીન યુગ, સોલંકી સુવર્ણયુગ, ગુજરાતી સલ્તનતનો યુગ, મુઘલ યુગ, અને ત્યાર પછીનો 'અર્વાચીન ઇતિહાસ'—એમ ગુજરાતના ઇતિહાસના બધા યુગો એમાં પ્રવર્તમાન અનેક રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક બળોની દૃષ્ટિએ ગંભીર અધ્યયનને પાત્ર છે. પરંતુ અત્યાર સુધી ગુજરાતના ઇતિહાસનો લગભગ બધો અભ્યાસ યુનિવર્સિટીના વર્તુળની બહાર જ થયો છે. એ સ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે દૂર થવાનાં ચિહ્નો હવે દેખાઈ રહ્યાં છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદ અને વડોદરામાં યુનિવર્સિટીઓ કાર્ય કરી રહી છે અને થોડા માસ પછી આણંદમાં ત્રીજી યુનિવર્સિટીના કામનો પ્રારંભ થશે. જેમ આપણા પ્રદેશની યુનિવર્સિટીઓમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના ઉચ્ચ અધ્યયન અને સંશોધન માટે આસન (Chair) હોય તે પ્રમાણે ગુજરાતના ઇતિહાસના અધ્યાપન અને સંશોધન માટે પણ આસન હોવું જોઇએ એવો મારો મત છે. પ્રાદેશિક ઇતિહાસના સંશોધનને એથી મોટો વેગ મળશે, એટલું જ નહિ પણ જીવનને બે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ સ્પર્શ કરતા ઇતિહાસ અને સાહિત્ય જેવા બે મહાન વિષયોનો સાથોસાથ અભ્યાસ પરસ્પરને ઉપકારક થશે.

આ અધ્યયનનાં પરિણામો કે સાર પ્રસંગોપાત્ત અંગ્રેજી અને હિન્દીમાં આપી શકાય પણ એને લગતું મુખ્ય કામ તો પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં થવું જોઈએ. આપણી ભાષાઓનો સર્વાંગી વિકાસ કરવો એ તમામ ભારતીય વિદ્યારસિકોનું ધ્યેય હોવું જોઇએ. વિદ્યાના તમામ વિષયો, એની ઉચ્ચતમ કક્ષા સુધી, ખેડવાથી જ કોઇ પણ ભાષા કે સાહિત્યનો વિકાસ થઈ શકે. પ્રસ્તુત વિષયનો દાખલો લઈએ તો, રાજવાડે અને સરદેસાઇ જેવા મહારાષ્ટ્રિય ઇતિહાસવિદોએ પોતાનું મુખ્ય કામ મરાઠીને બદલે અંગ્રેજીમાં કર્યું હોય તો આ ક્ષેત્રમાં મરાઠી સાહિત્ય કેટલું દરિદ્ર રહ્યું હોત? ગૌરીશંકર ઓઝાના ગ્રન્થો હિન્દીમાં લખાયા ન હોત અને 'નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા' જેવી સંશોધન પત્રિકા છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી હિન્દીમાં ચાલતી ન હોત તો હિન્દી ભાષા એ દિશામાં કેટલી પાછળ હોત? કેશવલાલ ધ્રુવ, રત્નમણિરાવ, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી અને મુનિશ્રી જિનવિજય જેવાનાં લખાણો ગુજરાતીમાં ન થયાં હોત તો ગુજરાતી સાહિત્ય પણ આ ક્ષેત્રમાં કેટલું પછાત હોત? આપણા પ્રત્યેક શિક્ષિત નાગરિકને સમવાય-ભાષા હિન્દીનું જ્ઞાન હોય અને અંગ્રેજીનો પરિચય હોય, જેને વિદ્યા કે સંશોધનનાં ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું કામ કરવું હશે તેને સંસ્કૃત અને તદ્દુત્થ પ્રાકૃતાદિ ભાષાઓ, વિષયની જરૂરિયાત અનુસાર દ્રાવિડ ભાષાઓ સમેત અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓ, મધ્ય પૂર્વ અને દૂર પૂર્વની ભાષાઓ કે પશ્ચિમની અંગ્રેજી સિવાયની મહત્ત્વની ભાષાઓ જાણવાની રહેશે. જ્ઞાનસાધનામાં કશું પણ બહારનું કે પરદેશી હોવાથી હેય કે ત્યાજ્ય નથી પરન્તુ એ માટે સ્વભાષાને આપણે રાષ્ટ્રવિધાન, શિક્ષણ કે સંશોધનમાં બીજી કોઇ પણ ભાષાથી ઊતરતી ગણવાની જરૂર નથી; અથવા આપણી ભાષા પોણાબે કરોડ માણસો બોલે છે માટે એ ઓછી કાર્યક્ષમ છે એમ કલ્પવાની પણ જરૂર નથી. હિન્દી આપણા દેશની સર્વસામાન્ય અને સ્વીકૃત સમવાય-ભાષા છે, પરંતુ બંધારણે સ્વીકારેલી તમામ પ્રાદેશિક ભાષાઓ પણ હિન્દીના જેટલી જ રાષ્ટ્રિય ભાષાઓ છે અને એ તમામના સુયોજિત અને સર્વોચ્ચ વિકાસ દ્વારા જ સમવાય-ભાષા સમૃદ્ધ થશે તથા બંધારણે કલ્પેલું એનું દેશવ્યાપી સ્વરૂપ ધીરે ધીરે અવતાર પામશે. જે ગુજરાતી ભાષાદ્વારા ગાંધીજીએ લગભગ અર્ધી શતાબ્દી સુધી પોતાનો જીવનસંદેશ આપ્યો એ ભાષાની સાહિત્યપરિષદ સમક્ષ આ વિષે લંબાણ કરવાની ભાગ્યે જરૂર હોય. ભારતના સર્વ પ્રદેશોની ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કારિતાના અનિર્બંધ વિકાસથી અને તે દ્વારા સામાન્ય જન સુધી જ્ઞાન-સંસ્કારના વિતરણથી ભારતની સુગ્રથિત સંસ્કારિતા (Composite culture) સોળે કળાએ પ્રકાશશે અને ભારતના કોઇ પણ પ્રદેશનો નાગરિક સૌ પહેલો ભારતીય નાગરિક છે એ ભાવના ઉત્તરોત્તર નૈસર્ગિક રીતે દૃઢ બનતી જઇ એક ભારતીય રાષ્ટ્રની સંઘટનાને સાચું પોષણ આપશે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

આધુનિક યુરોપીય ફિલસુફીમાં શ્રી અરવિંદના તત્ત્વદર્શનનું સ્થાન

શ્રી. પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

હરકોઈ પ્રજાનું માનસ તેની ભાષામાં વ્યક્ત થાય છે. અને દરેક પ્રજામાં અમુક પ્રતિભા હોય છે, અને તે પોતાની ભાષાના અમુક શબ્દોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આપણી ભાષાનો ધર્મ શબ્દ એવો છે કે સહેજે બીજી કોઈ ભાષામાં એનો પારિભાષિક શબ્દ શોધવો લગભગ અશક્ય છે. ધર્મ એટલે માત્ર Religion નહિ. આપણે કહીશું કે હાથનો ધર્મ પકડવાનો છે, પગનો ચાલવાનો છે એટલે કે હરકોઈ વસ્તુનો જે વિશિષ્ટ વ્યાપાર તે તેનો ધર્મ —કે Function. આ ઉપરાંત માણસનો પોતાનો વ્યક્તિગત ધર્મ હોય છે, સમાજમાં તેનું જે સ્થાન હોય તે પરત્વેનો એનો ધર્મ હોય છે. વ્યવહારના આચારધર્મનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે, અને આ બધાથી પર એવો આત્માનો ધર્મ એટલે કે ધર્માનુભવ Spiritual Experience–આનો પણ સમાવેશ ધર્મ શબ્દમાં થઈ શકે છે. આટલા બધા વિશાળ અર્થને લીધે જ ગીતામાં શરૂઆતમાં એમ કહ્યું છે કે : **स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।**

અને અંતે એમ કહ્યું છે કે: **सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।**

એમાં કોઈને વિરોધાભાસ જેવું લાગે. પણ આપણે જો ચડની ઉતરની પાયરીના ધર્મના તમામ અર્થોનો વિચાર કરીશું, તો આમાં કશો વિરોધ નહિ લાગે.

આપણે ત્યાં આચારધર્મ, સામાજિકધર્મ, કે સાંપ્રદાયિક ધર્મ તેમજ ધર્માનુભવ વિશે પણ સાહિત્ય છે, તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન (એટલે કે એના શાબ્દિક અર્થમાં Meta–Physics * ઉપર પણ પુસ્તકો લખાએલાં છે. પરંતુ પાશ્ચાત્યદેશોમાં જેને ફિલસુફી કહે છે, તેવી વિચાર પદ્ધતિ આપણે ત્યાં નથી. આપણા આર્ષદૃષ્ટા ઋષિમુનિઓ માત્ર સૂત્રો કહેતા, અને એ સૂત્રોને અનુરૂપ વિશ્વના અંતિમ તત્ત્વનો જેને અનુભવ થયો હોય તેવાઓ તેના ઉપર ભાષ્ય લખતા, અને બીજા પંડિતો માત્ર ટીકા કે ઉપટીકા લખતા. જ્યારે યુરોપમાં પોતાના કે વિશ્વના અંતિમ તત્ત્વ વિશે અનુભવ હોય, તેવાઓ જ પોતાનાં તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરી શકે એમ માનવામાં આવતું ન હોતું. માત્ર બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આપણા પોતાના સામાન્ય અનુભવોનું પૃથક્કરણ કે એકીકરણ કરીને, જે કંઈ અનુમાનો બાંધી આખી વિચારસરણી નીપજાવી કાઢીને, બાહ્યવિશ્વનુ કે આપણું કે બંનેનું મૂળભૂત સ્વરૂપ અમુક છે એમ પશ્ચિમના ફિલસુફોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. ત્યાંના અમુક ફિલસુફોને જેવા કે સોક્રેટિસ, પ્લેટો પ્લોટાઈનસ, વગેરેને આપણે બાદ કરીએ તો બીજા બધાં ફિલસુફોએ માત્ર તાર્કિક બુદ્ધિને અનુસરીને માનવજીવનના અમુક અનુભવોનું પૃથક્કરણ કરીને વિશ્વના અંતિમ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ દૃષ્ટિએ ફિલસુફીની એવી વ્યાખ્યા કરી શકાય કે આપણા અનુભવ સમસ્તનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓનો અભ્યાસ, પોતાનાં વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુને ધ્યાનમાં રાખીને, એ દૃષ્ટિબિંદુને અનુરૂપ પોતાની પદ્ધતિ અખત્યાર કરીને, જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનો વિશ્વનાં સ્વરૂપનું જે નિરૂપણ કરે છે, તે તમામ ભિન્ન ભિન્ન

---

* ગ્રીક ભાષામાં Meta–Beyond અને Physics–Physics–ફિઝિક્સ–ભૌતિકવિજ્ઞાનનો જ્યાં અંત આવે, ત્યાંથી મેટા ફિઝિક્સની શરૂઆત થાય–ભૌતિકથી જે કંઈ પર છે ને જેનો વિષય તે ' મેટા ફિઝિક્સ ' કે તત્ત્વજ્ઞાન.

નિરૂપણમાંથી સમન્વય તારવી કાઢવાનું કામ ફિલસુફીનું છે, અને આ રીતે સર્વાંગી સમન્વયનું દૃષ્ટિબિંદુ ફિલસુફીનું છે.

દરેક વિજ્ઞાનને પોતાનું ક્ષેત્ર હોય છે: ઉ. ત. પદાર્થ વિજ્ઞાન કે ભૌતિક વિજ્ઞાન પોતાની વિશિષ્ટ ગાણિતિક પદ્ધતિને અનુસરીને બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થ કે દ્રવ્યનો અભ્યાસ કરે છે., જીવનશાસ્ત્ર કે જીવવિદ્યા નાનાં મોટાં પ્રાણીઓ, અને એ દ્વારા જીવનતત્વને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ચિત્તવિજ્ઞાન માનવચિત્તનું સ્વરૂપ કે સ્વભાવ અથવા જુદા જુદા સંજોગોમાં એ કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે તેના પર પ્રકાશ નાંખવા મથે છે. આમ વિજ્ઞાનની બધી શાખાઓનાં ક્ષેત્ર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. પરંતુ ખરી હકીકત એમ છે કે હરકોઈ વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પહેલાં નક્કી કરવામાં આવતું નથી, પરંતુ માણસ પોતે સૌથી પહેલાં પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ નક્કી કરે છે, અને એ દૃષ્ટિબિંદુ સાથે અનુભવનાં જેટલાં જેટલાં પાસાં સુસંગત હોય. તેટલાનો જ અભ્યાસ કરવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે. આ રીતે માણસનું દૃષ્ટિબિંદુ અને હરકોઈ વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર એ બે વચ્ચેનો સંબંધ અંગી અને અંગ વચ્ચે જેવો સંબંધ છે, તેવો ઑર્ગેનિક કે અંગાગી સંબંધ થાય છે.

ધારો કે એક માણસ પર્વતની ઊંચી ટોચ પરથી નીચે સીધી ઊંડી ખીણમાં ગબડી પડે છે, તો ગણિતશાસ્ત્રીને એની સાથે કશી નિસ્બત નથી, અને ભૌતિક વિજ્ઞાનનો અધ્યાપક ટોચની કેટલી ઊંચાઈ છે, એ કંઈ ક્ષણે પડ્યો, અને એનું વજન આટલું હતું તો. અને આ પર્વત પૃથ્વીના અમુક અક્ષાંશ રેખાંશ પર આવેલો છે, તેથી તે સ્થાનનો ગુરુત્વાકર્ષણના બળનો નિશ્ચિત આંક અમુક હશે, તેથી અમુક બીજી હરકોઈ ક્ષણે એની ગતિ અમુક આટલી હશે એવી ગણતરી કરી પોતે કૃતાર્થ માનશે. એને મન એ જ વજનનો પત્થર પડે, અથવા એ જ વજનનો માણસ પડે એ બે વચ્ચે કશો ફરક નથી–સિવાય કે પત્થર ગોળ હોય, અને માણસના હાથપગ છૂટા હોય તેથી આજુબાજુની હવા સાથેના ઘર્ષણને લીધે જે કંઈ ફરક પડે તે.

આથી આગળ જઈને રસાયનશાસ્ત્રી હશે તો તે—એનાથી બની શકે તો—એ પડતો હોય, અને તેનો વેગ અતિશય વધી જાય–તો તેવે વખતે એના શરીરમાં કેવા રસાયનિક ફેરફાર થાય તેનો અભ્યાસ કરવા તૈયાર થશે.

જીવવિદ્યાના દૃષ્ટિબિંદુએ વિચાર કરનારાઓ હરકોઈ પ્રાણીનો વેગ જો અમુક પ્રમાણમાં વધ્યા જ કરે તો તે જીવંત રહી શકે નહિ તે બાબત અનુમાન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. ગતિ એક સરખી કે સતત હોય તો પ્રાણી માત્રને એનો અનુભવ થતો નથી, અથવા એના શરીર અને જીવનનું તંત્ર અબાધિત ચાલ્યા કરે છે- તે સિદ્ધાન્ત જાણીતો છે. પરંતુ ગતિ ઓછી થાય કે એકદમ બંધ પડે, અથવા દર ક્ષણે ગુરુત્વાકર્ષના ક્ષેત્રમાં (Gravitational Field) બને છે તેમ, અમુકગણી વધ્યા જ કરે, તો જીવન વ્યાપારને ધક્કો લાગે છે.

અને આજ રીતે આવા, આઘાતથી માણસનું ભાન પણ જતું રહે, અને નીચે પછડાય ત્યારે એને કશું દુઃખ પણ કદાચ ન થાય એ શક્ય છે એમ ચિત્તવિજ્ઞાનનો અભ્યાસી અનુમાન કરશે.

આ રીતે આપણે પ્રત્યેક વિજ્ઞાનને વિશે કહી શકીએ, કે હરકોઈ બનાવના અમુક જ અંશનો પોતાની દૃષ્ટિએ અથવા વધારે સ્પષ્ટતાથી કહેવું હોય તો પોતાની વિશિષ્ટ મર્યાદિત દૃષ્ટિએ વિચાર અને અભ્યાસ કરે છે, તથા તેનું એ રીતે નિરૂપણ કરે છે, જ્યારે ફિલસુફી અનુભવ સમસ્તના દૃષ્ટિબિંદુથી સમગ્ર બનાવને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને દરેક વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનને શું શું કહેવાનું છે, એ કેટલે દૂર જઈ શકે છે, અને એના નિરૂપણમાં ક્યાં ક્યાં ઊણપ છે તે બતાવે છે, અને અનુભવ સમસ્તનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન

કરે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જેમ જેમ વિજ્ઞાનની શાખાઓ આગળ પ્રગતિ કરશે તેમ તેમ ફિલસૂફી આગળ નવાં નવાં વિધાન આવશે, અને એ નવા નવા સમન્વય* સાધશે

ઉપરના વિવેચનપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે ગણિતશાસ્ત્રી અનુભવ સમસ્તના તમામ અંગોને બહાર કાઢીને–અથવા વિચારના વિકલ્પન વ્યાપાર દ્વારા–એક પછી એક તત્ત્વને અલગું કરીને, માત્ર રૂપ એટલે કે Formનો અભ્યાસ કરે છેઃ એમાં માત્ર સંખ્યા–પછી તે સાદી સંખ્યા હોય કે બીજગણિતની હોય, અથવા યુક્લિડનું સાદું આકાશ હોય,–તો તે સંખ્યાઓ વચ્ચેના સંબંધનું અથવા તો આકાશમાં પથરાએલાં બિંદુ બિંદુ વચ્ચેના સંબંધનું—અમુક સ્વીકૃતિઓ પહેલેથી માની લઇને–તેના પાયા પર–નિરૂપણ કરે છે.

સંખ્યા અને આકાશ ઉપરાંત પદાર્થ વિજ્ઞાન જડ દ્રવ્યના અમુક ગોમાઓના કે જથ્થાઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. અને એનો વિચાર માત્ર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ કરે છે. શુદ્ધ ગુણપરિવર્તન એનો વિષય નથી, સિવાય કે ગુણને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઇ શકે. ઉ. ત. આપણે ભિન્ન ભિન્ન રંગ જોઇએ છીએ, તે વિષે ભૌતિક વિજ્ઞાન એમ કહે છે કે—પ્રકાશનાં મોજાંઓની લંબાઇ અને દર ક્ષણે થતાં તેના આંદોલનોની સંખ્યા એ એનો ગુણાકાર હરહંમેશ એક જ ધ્રુવ રહે છે, એટલે કે લંબાઇ ઘટે તો આંદોલનો વધે, અને ઓછી લંબાઇ તથા વધારે આંદોલનો અમુક સંખ્યામાં થાય, તો આપણે જામલી રંગ જોઇએ; લંબાઇ પૂરતી મોટી થાય અને આંદોલનો ઓછાં થાય, તો આપણને લાલ રંગ દેખાય, અને આ બે રંગો વચ્ચે બીજા બધા રંગો મોજાંઓની લંબાઈ તથા આંદોલનની સંખ્યા અનુસાર મેઘધનુષ્યમાં ગોઠવાય છે. પરંતુ આપણા અનુભવમાં આવતા તમામ ગુણો, કે ગુણપરિવર્તનો આવાં હોતાં નથી, તેમ ઘણામાં તો સંખ્યાનો અંશ પણ હોતો નથી.

રસાયનશાસ્ત્ર ગુણપરિવર્તનનો અભ્યાસ કરે છે, જીવનશાસ્ત્ર જીવનતત્ત્વનો અભ્યાસ કરે છે, અને એક સાવયવી જંતુના જીવનની એકતા કઇ રીતે એની બાહ્ય પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને સચવાઈ રહે છે, તથા બાહ્ય પરિસ્થિતિ સાથેના આઘાત પ્રત્યાઘાતોમાંથી પોતાનો માર્ગ, પોતાના જીવનના ઐક્યની દૃષ્ટિએ. શોધતાં શોધતાં સૈકાઓ જતાં પ્રાણીઓનો વિકાસ કઈ રીતે થાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે.

આનાથી આગળ જઈએ તો ચિત્તવિજ્ઞાન આવે છે. આપણા જીવન્ત અનુભવથી સૌથી વધારેમાં વધારે દૂર–સંખ્યા અને ખાલી આકાશ (Pure Space) છે, એમાં કશા પણ ગુણ પરિણામ કે ગુણ પરિવર્તન વગરનું જડ દ્રવ્ય વસે એટલે પદાર્થવિજ્ઞાન પાસે આપણે આવીએ; વળી જડ દ્રવ્યમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુણ તથા ગુણપરિવર્તન શક્ય છે એમ માનીએ ત્યારે રસાયનશાસ્ત્રનું દૃષ્ટિબિંદુ આપણી સામે આવે છે. રસાયનશાસ્ત્રમાં ભલે ઇનઑર્ગેનિક તથા ઑર્ગેનિક એવા–જડ તથા લગભગ–જીવનવ્યાપારની–વધારે નજીક–આવે એવાં પરિવર્તનો વાળા બે વિભાગ પડે, તો પણ જીવનશાસ્ત્રનું દૃષ્ટિબિંદુ તથા તેનાં ક્ષેત્ર તદ્દન ભિન્ન છે.–અમુક પદાર્થ તેની બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં રહેલા બીજા પદાર્થની સાથે સંબંધમાં આવતાં જો કોઈ ત્રીજો જ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય, તો આપણે એમ નહિ કહીએ કે પહેલા પદાર્થનો વિકાસ થઇને, બીજા પદાર્થની સાથે સંબંધમાં આવવાથી તેનો ત્રીજા પદાર્થરૂપે "વિકાસ" પામ્યો. પરંતુ જીવવિદ્યામાં વિકાસ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આ પરથી સહેજે સ્ફુટ થશે કે દરેક વિજ્ઞાનનું દૃષ્ટિબિંદુ જેવું છે તેવો તેની વિચાર પદ્ધતિ (Methodology)નાં ચોકઠાં હોય છે. એકનાં ચોકઠાં બીજા વિજ્ઞાનને બંધ બેસતાં નથી, અને તમામ શાખાઓ સમાન કોટિની નથી, પરંતુ તેમાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ છે. અનુભવનાં સૌથી વધારેમાં વધારે તત્ત્વોનો જે શાખા અભ્યાસ કરે તે સૌથી ઊંચી, અને તમામ તત્ત્વોને ફેંકી દઇને, માત્ર વિચારનાં અમુક તત્ત્વોને ગ્રહણ કરીને, એકલા એની જ રમત રમ્યા કરે, તે શાખા અનુભવથી બહુ જ દૂર છે, એકલક્ષ્યી છે અને અમૂર્ત છે.

* By the Process of Abstraction in Thought.

જીવનશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં મન કે ચિત્ત જેવા કોઈ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી, માત્ર ચિત્તવિજ્ઞાનમાં જ એ વિશે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ચિત્તવિજ્ઞાનની શાખાઓ ઘણી છે, અને તેમાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી નિર્મિત થયેલી ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરવામાં આવે છે. અને તે તે પ્રમાણે અનુમાનો પણ જુદાં જુદાં ઉતરી આવે છે.

પરંતુ આપણે ઉપર કહ્યું તેમ ફિલસૂફી આપણા અનુભવ સમસ્તની અત્યંત પાસે છે. એની દૃષ્ટિ સર્વ-લક્ષ્યી છે, અને એમાંથી નિષ્પન્ન થતું જ્ઞાન સૌથી વધારે મૂર્ત છે, આપણા અનુભવની સૌથી વધારે નજીક ફિલસૂફી છે.

કોઇ એમ કહે કે અમુક વિચારસરણી અને વ્યાખ્યાઓ બાંધીને તદ્દન ખોટાં કે વિપરીત અનુમાનને સાબીત કરવાના પ્રયત્નનો આ એક સારો દાખલો છે: જેમ સામ્યવાદી વિચારકો અમુક વિધાનનો સ્વીકાર કરાવીને છેવટે એમ સાબીત કરે કે તમામ વ્યક્તિગત મિલ્કત એક પ્રકારની ચોરી છે તેમ. પણ આ તેમ નથી. અલબત્ત કોઈ એમ કહેશે કે ત્યારે શું ગણિત ખોટું?—કે ભૂમિતિ ખોટી? કે ભૌતિકવિજ્ઞાન ખોટું? અને ફિલસૂફી દ્વારા આપણને જે વિચિત્રમાં વિચિત્ર, વ્યવહારમાં કામ આવે નહિ તેવું જ્ઞાન શું સાચું?

આનો જવાબ આપવા, નવેસરથી અમુક રીતે વિચાર કરીને પૃથક્કરણ કરવાની આપણે જરૂર છે. વિજ્ઞાન દ્વારા મળેલું જ્ઞાન સાચું કે ખોટું, અને સાચું હોય તો કેટલે અંશે સાચું,—આ પ્રશ્નમાં આપણે એમ માની બેસીએ છીએ કે એક બાજુ આપણે, બીજી બાજુ બહારની આપણી દુનિયા, અને એ બે વચ્ચેનો જે એક વિશિષ્ટ સંબંધ—જેને પરિણામે આપણને જ્ઞાન થાય છે એમ આપણે કહીએ છીએ–તે જ્ઞાન, અને તે ખરું કે ખોટું–આમાં આટલાં તત્ત્વો વિશે આપણે વિચાર કરવાનો રહે છે.

બાળક જન્મે છે ત્યારે એને પોતાની જાતનું કે બહારની દુનિયાનું જ્ઞાન હોતું નથી; એ જ્યારે જાગતું હોય અને જોતું હોય, કે પોતાનાં અંગ હલાવતું હોય, ત્યારે તે બધા અનુભવોનો એક માત્ર પ્રવાહ વહ્યે જતો હોય છે–અથવા અનુભવોનો પણ પ્રવાહ નહિ, પરંતુ જેમાંથી એક બાજુ બાહ્ય વસ્તુઓ વિશેનો અનુભવ અને બીજી બાજુ એની પોતાની જાત વિશેનું ભાન જે સ્રોતને ઉભય કાંઠે–વિચારના પૃથક્કરણ તથા એકીકરણ, વિકલ્પન તથા સમન્વય વ્યાપારોને લીધે–ઉગી આવે છે તેવો એ નિર્વિકલ્પ પ્રવાહ હોય છે. અને આ રીતે સૌ કોઇ પોતપોતાની દુનિયા આ બાહ્યવિશ્વમાંથી કોરી કાઢે છે, અને તે મુજબનો–તે ભૂમિકા પરનો એને એની પોતાની જાત વિશેનો તથા પોતાના વિશ્વનો ખ્યાલ બંધાય છે. આ બંને વચ્ચે આપ-લે થાય છે, તેમાં માણસ રાગદ્વેષને વશ થઇ અમુક કાર્યો કરે છે, તેથી સુખ કે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, —જ્યારે કેટલાએક બહારની દુનિયા વિષે માત્ર જ્ઞાન મેળવવા પણ પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિજ્ઞાન કઇ જાતનું જ્ઞાન આપે છે તે જોઇએ અનુભવ સમસ્તને એ બાજુ પર મૂકે છે. અનુભવમાંથી જે કંઈ માત્ર ઇન્દ્રિયગોચર છે, તેને લે છે; તેમાંથી પણ અમુક અંશો કે અંગો જેવાં કે શુદ્ધ ગુણ, કે શુદ્ધ ગુણપરિવર્તનને એ પડતાં મૂકે છે, અને જે માત્ર સંખ્યા કે સંખ્યા પરિણામ કે સંખ્યા સંબંધ દ્વારા સમજી શકાય તેટલા જ અંશોનો એ સ્વીકાર કરે છે. ખરેખરી રીતે તો બીજા અંશોની બાદબાકી કરી શકાતી નથી; પરંતુ–સ્વાદ કે રંગ કે ગંધ એવાં તત્ત્વોની એ ઉપેક્ષા કરે છે, અને બુદ્ધિના વિકલ્પન વ્યાપારની મદદથી બે ડગલે અનુભવના તત્ત્વોને ફેંકી દઇને માત્ર જડ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરે છે.

ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં આજે એક સિદ્ધાન્ત થઈ ચૂક્યો છે કે જડ દ્રવ્યનું સીધું જ્ઞાન અનુભવ દ્વારા આપણને પ્રત્યક્ષ થતું નથી, પરંતુ આપણા પોતાનાં ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષોમાંના અમુક તત્ત્વોને બાદ કરીને, વિચારના વિકલ્પન દ્વારા, જડત્વનો તથા દ્રવ્યત્વનો આપણે અમુક ખ્યાલ મનમાં બાંધીએ છીએ.

આવા ખ્યાલ નકામા છે, એમ કહેવાને અહીં આશય નથી. આપણું મન પોતાની પદ્ધતિને અનુસરીને વિચારની ભૂમિકા પર અમુક ખ્યાલ કે બીજા "કોન્સેપ્ટ" "પેટર્ન" ઘડી કાઢે છે, અને વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ અમુક ખ્યાલો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે તે ખરૂં, પરંતુ એથી એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કે એ ખ્યાલો આપણને બાહ્યવિશ્વનું તત્ત્વજ્ઞાન આપી શકે.

દ્રવ્યત્વ તેમ જડત્વ માત્ર આપણી વિચાર પદ્ધતિમાં નિષ્પન્ન થતા માનસિક ખ્યાલો છે. ભૌતિકવિજ્ઞાન દ્રવ્યની એવી વ્યાખ્યા આપે છે કે—ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષની હરહંમેશની શક્યતા એટલે દ્રવ્ય. (Matter means a permanent possibility of sensations.) અને દ્રવ્યનું વધારે સ્ફુટ નિરૂપણ કરવા માટે દ્રવ્યના ઘનત્વના ખ્યાલનો આશરો લે છે. પરંતુ ઘનત્વ (Mass) દ્રવ્યનો પ્રચ્છન્ન ગુણ છે, સીધે સીધો અનુભવમાં એ આવી શકતો નથી, અને તેથી તેની વ્યાખ્યા અત્યંત સાપેક્ષ રીતે કરવામાં આવે છે એટલે કે અમુક દ્રવ્યનું ઘનત્વ કે Mass બીજા દ્રવ્યના ઘનત્વની સરખામણીમાં જ થઈ શકે છે નિરપેક્ષ રીતે નહિ. અને આવા સાપેક્ષ ખ્યાલની મદદથી આપણે માત્ર સાપેક્ષ સમીકરણો જ બાંધી શકીએ; તથા નિરપેક્ષ બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યનું ખરૂં સ્વરૂપ કેવું છે તેનું નિરૂપણ કરી શકાય નહિ.

અને છતાં આપણે એમ માનીએ છીએ કે ભૌતિક વિજ્ઞાન બાહ્ય વિશ્વ જેવું છે તેવાનો નહિ કે એ જેવું લાગે છે તેવાનો અભ્યાસ કરે છે!

વૈજ્ઞાનિકોને મૂળથી ખાત્રી તો હતી જ કે તેઓ માત્ર વસ્તુના તત્ત્વનો નહિ પરંતુ એના બાહ્યરૂપનો જ અભ્યાસ કરે છે. ગણિતની પદ્ધતિ વધારે ચોક્કસ છે, તેથી ગણિતની પદ્ધતિથી બાહ્ય પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું હોય, તો તે નિશ્ચિત સ્વરૂપ પકડે એમ હરકોઇ માનશે. પરંતુ અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આપણે આપણા અનુભવમાંથી ઇન્દ્રિયત્વની મદદથી બાહ્ય વિશ્વમાંથી વસ્તુઓ કોરી કાઢો છે, અને સામાન્ય ભાષા દ્વારા આપણે આપણો વ્યવહાર ચલાવીએ છીએ. પરંતુ સામાન્ય ભાષા નિશ્ચિતરૂપે આપણને જ્ઞાન આપી શકતી નથી. તેથી આપણે ગણિતની મદદ લઈએ છીએ, પરંતુ ગણિત પણ એક પ્રકારની ભાષા જ છે; સામાન્ય ભાષામાં આપણે કહીએ કે દીવો કે ફુલ ઓરડામાં ટેબલ ઉપર છે, પરંતુ ગણિત ઓરડાની જમીનની સપાટી તથા બીજી બે ભીંતો જ્યાં મળતી હોય તે બિંદુનો આંક શૂન્ય કલ્પીને ત્રણ દિશામાં કાટખૂણે ત્રણ લંબ દોરીને પછી એ દીવો દરેક પરિમાણમાં લંબથી કેટલે દૂર છે, તેનું એક સમીકરણ યોજી કાઢશે. અને કહેશે કે, ક + ખ + ગ = અમુક અથવા એક્સ + વાય + ઝેડ = અમુક–વગેરે–

આ એક પ્રકારનું માત્ર વર્ણન જ છે. આવી જ રીતે ૭ કુંકા + ૫ કુંકા = ૧૨ કુંકા એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે આપણે દરેક કુંકાને માત્ર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઇએ છીએ, એના તત્ત્વને નહિ.

આ પ્રકારના વિધાનને અંગે જર્મન ફિલસૂફ કાન્ટનો એવો અભિપ્રાય હતો કે ૭ + ૫ = ૧૨ હરકોઇ વસ્તુથી આ વિધાન અનુભવજન્ય નથી પણ અનુભવથી પૂર્વ (a priori) છે; અનુભવથીપૂર્વ અનુભવ નિરપેક્ષ અનુભવ પ્રાગ્ એમાં માત્ર પૃથક્કરણ નથી, સમન્વય પણ છે. ઉ. ત. દરેક સમબાજૂ ત્રિકોણના ત્રણે ખૂણા એક સરખા છે. એ વિધાન સમબાજૂ ત્રિકોણની વ્યાખ્યામાંથી આપોઆપ, તર્કબુદ્ધિથી જ, ફલિત થાય છે, પરંતુ ૭ + ૫ વસ્તુઓનો જ્યારે સરવાળો કરવામાં આવે છે. ત્યારે એમા પૃથક્કરણનો વ્યાપાર નથી, પરંતુ સમન્વયનો વ્યાપાર છે, અને તો પણ ગણિતનાં આવાં વિધાનો અનુભવજન્ય નથી પણ સ્વયંસિદ્ધ છે એમ કાન્ટ માનતો. પરંતુ આજે ગણિત એટલું આગળ વધ્યું છે કે જુદી જુદી ગાણિતિક પદ્ધતિઓ આપણે નીપજાવી શકીએ છીએ, અને તેમાંની દરેક પદ્ધતિ બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આપણને સુસંગત લાગે, પરંતુ બાહ્ય વિશ્વના ઉપર આપણે તે લાદી શકીશું કે નહિ, તેનો નિર્ણય આપણે પહેલેથી કરી

શકતા નથી, પરંતુ હરકોઇ પદ્ધતિ આપણે—લાગુ પાડી જોઇએ. અને જો લાગુ પડે, તો બાહ્ય વિશ્વને અંગે પણ એ પદ્ધતિ સાચી અને નહિ તો ખોટી એમ સાબીત થાય છે. ગણિતની પદ્ધતિઓ બુદ્ધિની અમુક પ્રકારની રચના અથવા રમત છે. જેમ સ્વપ્નમાં પણ અમુક બુદ્ધિ અથવા ગાંડા માણસને પણ અમુક પ્રકારની પ્રમાણગત આવશ્યકતાનું ભાન હોય છે., તેમજ ગણિતના હરકોઇ સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તોમાંથી અમુક રચનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાંની બધી રચના બાહ્ય વિશ્વને લાગુ પાડી શકાતી નથી, ગણિતના વિષયમાં શોધ-ખોળ કરનારાઓને ઘણા તર્ક કે ઊહ છોડી દેવા પડે છે. વળી પ્રત્યેક પદ્ધતિના મૂળમાં અમુક સ્વીકૃતિઓ હોય છે, કોઇ માણસ યુકિલડની ભૂમિતિ અધ્યાપક પાસે ભણવા જાય, અને કહે કે મને શીખવાડો-તો અધ્યાપક કહેશે કે જો તારે યુકિલડની ભૂમિતિ શીખવી હોય, તો અમુક સિદ્ધાન્તો માન્ય રાખવા પડશે. શિષ્ય પૂછે કયા ? ગુરુ કહેશે–એક ગમે તે બે સીધી લીટીઓ માત્ર એક જ બિંદુમાં એક બીજાને કાપી શકે, બે–એક બીજાને કાપતી સીધી લીટીઓથી આકાશમાં એક પણ પરિમિત કે બધી બાજુથી બંધાએલી હોય તેવી આકૃતિ દોરી શકાય નહિ–ત્રણ અથવા બે સમાન્તર લીટીઓ કોઇ દિવસ એકબીજાને કાપે નહિ, શિષ્ય કહેશે કે મારે આવી આકૃતિઓ નથી જોઇતી. કારણ બે સમાન્તર લીટીઓ એક બીજાને શા માટે ન કાપે ?-અથવા એક બિંદુમાં કાપતી બે સીધી લીટીઓમાં બધી બાજુથી પરિમિત આકૃતિ પણ થઈ શકે. અધ્યાપકને પોતાને જો ભૂમિતિનું વધારે જ્ઞાન હશે તો એને જવાબ આપશે કે–હા, તમે કહો છો તે ખરું છે, પરંતુ તમે યુકિલડના સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ જઇને ઉલટી જ રીતે માનો, તો તમે યુકિલડની ભૂમિતિ નહિ શીખી શકો, પણ તમારે ગોસીયન કો–ઓર્ડીનેઇટસની ભૂમિતિ શીખવી પડશે, પરંતુ એમાં પણ અમુક પ્રકારની સ્વીકૃતિઓ તો હશે જ.

આપણે ઉપર કહ્યું તેમ બહારની દુનિયાના આપણા અનુભવને જે ભૂમિતિની મદદથી વધારે સુસંગત રીતે આપણે સમજી શકીએ, તે ભૂમિતિ ખરી, અને બીજી એટલી સાચી નહિ. વળી બહારની દુનિયાનો અનુભવ આપણને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ દ્વારા થાય છે, તેને સર્વાંશે માન્ય રાખીને, ભૌતિક વિજ્ઞાન બાહ્ય વિશ્વનો અભ્યાસ કરે છે, તે અભ્યાસ દ્વારા તે વિશેનું કોઇક પણ એવું કેવલ (Absolute) શુદ્ધ તત્ત્વ પકડવાનો કે સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન પણ એ કરે છે, અને માસ એટલે કે દ્રવ્યનો ખ્યાલ સાપેક્ષ છે, અને આકાશમાં વહેંચાએલી દ્રવ્યના ભિન્ન ભિન્ન જથ્થાઓની ગતિ પણ સાપેક્ષ છે, તેથી હવે દ્રવ્યની ઘનત્વની સાપેક્ષ વ્યાખ્યામાંથી આપણે મુક્ત ન થઈ શકીએ, પરંતુ જો દ્રવ્યની ગતિ આપણે કેવળ ફૂટસ્થ નિત્ય સ્થિર એવી ઇથરની સરખામણીમાં નિશ્ચિત કરી શકીએ, તો ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં આપણને અમુક તો એવું સ્થિર કેવળ ધ્રુવબિંદુ મળે કે જેને વિશે આપણે એમ કહી શકીએ કે એ સાપેક્ષ નથી, અને એવી નિરપેક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન આપણને બાહ્ય વિશ્વના તત્ત્વનિરૂપણમાં બહુ મદદ કરે!

નિરપેક્ષ કેવળ શુધ્ધ ગતિ સાબીત કરવાના પ્રયોગમાંથી એમ ફલિત થયું કે બાહ્ય વિશ્વમાં ગતિનું સ્વરૂપ એવું છે કે કોઈ કાબેલ જાદુગરની માફક આપણને કેવલ ગતિનું જ્ઞાન કદી મળી શકવાનું જ નહિ ! —શુધ્ધ કેવળ ગતિનું જ્ઞાન આપણને મળી જ શકે એવા વિશ્વનું જ્ઞાન માત્ર સાપેક્ષ રીતે જ મળે, અને આ રીતે આઇન્સ્ટાઇનના વિશિષ્ટ અને સર્વ સામાન્ય સાપેક્ષવાદનો જન્મ થયો !

આપણે અહીં ભૌતિકવિજ્ઞાન સાથે નિસ્બત નથી, પણ ભૌતિક વિજ્ઞાન અત્યંત સ્પષ્ટ છે, એના નિયમોનું પાલન અસ્ખલિત રીતે થાય જ, એમ આપણે માનીએ છીએ—તો આવું વિજ્ઞાન આપણી આગળ કેવા વિશ્વનું દર્શન ખડું કરે છે, તે આપણે જોઇએ.

જો બધું જ સાપેક્ષ છે, તો આકાર જેવી બાબત તો રહેતી જ નથી; જેને આપણે સીધું ગણીએ તે ખરી રીતે આકાશના જ વળાંકને લઇને વાંકું હોઈ શકે—, અને તમામ પ્રકારની ગતિ વધી તેમ દ્રવ્ય પણ વધે

છે; અને ગતિ એટલે શકિત, તો પછી જડ દ્રવ્ય માત્ર શકિતનું એક સ્વરૂપ બને છે—જીવતો કીડો જેમ પોતાના કોશેટામાં બંધાઇ જાય છે તેમ શકિત જ્યારે આકાશના વળાંકમાં બંધાઈ જાય ત્યારે એ દ્રવ્યરૂપે ભાસે છે. વિશ્વમાં જડ રહેલો દ્રવ્યનો જથ્થો એટલો ને એટલો જ રહે છે, અથવા શકિત પણ એટલી ને એટલી રહે છે—તેવા Conservation of Mass and Energyના સિધ્ધાંતો પડી ભાંગે છે, અને બાહ્ય વિશ્વ અમુક કોઈ ગૂઢ શકિતના આવિર્ભાવરૂપે દેખા દે છે—અને એનું માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ આપણે સાપેક્ષ રીતે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ દ્વારા અનુભવી શકીએ છીએ.

અને જ્યાં બાહ્ય વિશ્વનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે વિશે વિજ્ઞાન વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે એ સ્વરૂપને માત્ર એક ફોર્મ્યુલા કે સમીકરણ દ્વારા આપણી સમક્ષ મૂકી શકે છે!! જેમ જડ પ્રકૃતિથી પર એવી પરાપ્રકૃતિ છે, તેમ સામાન્ય ગણિતશાસ્ત્રીથી પર એવા મહાન પર-ગણિતશાસ્ત્રી વિશે બોલતાં બર્ટ્રાન્ડ રસેલે એક જગ્યાએ એમ કહ્યું છે કે એવો ગણિતશાસ્ત્રી અમુક સંજ્ઞાઓ (Symbols) લે છે પરંતુ કંઈ વસ્તુઓ કે તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરવા તે તે સંજ્ઞાઓ એણે વાપરી છે તેનું એને ભાન કે જ્ઞાન નથી; અને વળી આવી સંજ્ઞાઓના વિચિત્ર સમીકરણો ઉપર એ ક્રમશઃ અમુક વ્યાપારો કરે છે: ગણિતના અતિસામાન્ય વ્યાપારો સરવાળો, બાદબાકી, અને ગુણાકાર ભાગાકાર છે-પણ આ તો એવા વ્યાપારો હોય છે કે તેનો અર્થ શો એની પણ એને ખબર હોતી નથી-એટલે કે બાહ્ય વિશ્વને અનુલક્ષીને એનો શો અર્થ હશે એની ખબર ગણિતશાસ્ત્રીને નથી-એ તમામ વ્યાપારો કરવામાં તે માત્ર અમુક તીક્ષ્ણ બુધ્ધિની પ્રમાણગત આવશ્યકતાથી દોરાય છે જે આવશ્યકતા શા માટે આવશ્યક છે એનું પણ એ ગણિતશાસ્ત્રીને પૂરેપૂરું ભાન હોતું નથી- આ રીતે અજ્ઞાન સંજ્ઞાઓ ઉપર વિચિત્ર વ્યાપારો અજમાવ્યા બાદ, અમુક ભૂમિકા પર આવ્યા પછી એ ગાણિતિક સ્રોતમાંથી એક બાજુ ત્રણ પરિમાણવાળુ આકાશ, અને બીજી બાજુ કાળ એમ સ્થળ અને કાળ એના ગહન પ્રવાહમાંથી ઉપર નીતરી આવે છે. જ્યારે મૂળ સમીકરણમાં સ્થળ નથી, કાળ નથી, તેમ રૂપ કે દ્રવ્ય કશું નથી-નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સમીકરણ મૂક્યું હોય અથવા આ વિશ્વમાં કોઈપણ સાપેક્ષ દ્રષ્ટા ન હોય, પરંતુ કેવળ શુદ્ધ સ્થળકાળના ચાર પરિમાણના અખંડ સ્રોતમાં કોઇ પણ સાપેક્ષ સ્થળકાળ કે સાપેક્ષ ગતિના ક્ષેત્રમાં ઉભો ન હોય તેવા કેવળ શુદ્ધ દૃષ્ટાનું અથવા એક પણ સાપેક્ષ દૃષ્ટાનું નહિ તેવું જે દર્શન-અથવા જે તત્ત્વોનો આપણને કદી અનુભવ થઈ શકવાનો નથી તેને ખાલી સંજ્ઞાઓમાં પકડી રાખીને એક વિચિત્ર ચિત્ર ગણિતશાસ્ત્રી આપણી આગળ ખડું કરે છે.

સાચું જ્ઞાન મેળવવાનું અમુક દૃષ્ટિબિંદુ હોય અને તે દૃષ્ટિબિંદુને આધારે આપણે અમુક પદ્ધતિ અખત્યાર કરીએ; તો તેની પદ્ધતિનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરવું તેનું પણ શાસ્ત્ર છે: આપણે ઉપર કહ્યું તેમ દરેક વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ પણ જુદી હોય છે. અને આવી (Methodological) પદ્ધતિઓનું મૂલ્યાંકન શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવવાના દૃષ્ટિબિંદુથી (Epistemologically) આપણે કરી શકીએ, અને એ દૃષ્ટિએ જ આપણે ગાણિતિક પદ્ધતિઓ તથા સાપેક્ષવાદનો વિચાર કર્યો.

આપણામાં સ્વતંત્ર ઇચ્છાબલ છે કે નહિ કે પછી આપણે યંત્રવત કાર્યકારણના નિયમથી સર્વાંશે જકડાએલા છીએ એ બાબત પણ ઘણી ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આપણે ઉપર જોયું કે (Freedom of will and Necessity) ભૌતિક વિજ્ઞાનની દુનિયામાં આપણી પરિચિત વસ્તુઓ વસતી નથી—તેમાં માત્ર બનાવો હોય છે—અને હરકોઇ સ્થલકાળ અને ગતિના મંત્રમાં ઊભેલા દૃષ્ટાને એ કેવા લાગે તેનું એ નિરૂપણ કરે છે. આ નિરૂપણ અમુક ગાણિતિક પદ્ધતિએ થાય છે, અને શુદ્ધ પદ્ધતિમાં કાર્ય-કારણ હોતાં નથી, માત્ર પ્રમાણગત આવશ્યકતાથી બંધાએલાં તત્ત્વો એકી સાથે અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય છે—જેમ કે

સમબાજુ ત્રિકોણ સમકોણ હોય છે એમ કહીએ અથવા સમકોણ ત્રિકોણની બધી બાજુઓ એક સરખી હોય છે એમ કહીએ તે એમાં કશો તફાવત નથી, કારણ તે એમાંનું હરકોઇ એક બીજાનું કારણ કે કાર્ય ગણી શકાય—માત્ર આપણે ક્યાંથી શરૂઆત કરીએ છીએ એના પર આધાર છે. આવી જ રીતે આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં કાર્યકારણની યંત્રવત્ શૃંખલાને બદલે બનાવો એક બીજા સાથે એવી રીતે સંકળાએલા લાગે છે કે વર્તમાન ભૂતકાળથી નિશ્ચિત થઈને ભવિષ્યકાળને નિશ્ચિત કરે છે એમ કહો કે પછી ભવિષ્યકાળ વર્તમાનને નિશ્ચિત કરે છે કે જેથી ભૂતકાળ પણ આપોઆપ ભવિષ્યથી નિશ્ચિત થાય એમ કહો તેમાં કશો ફરક નથી. એટલે કે કાર્ય કારણના નિયમથી આપણે સર્વાંશે યંત્રવત્ બંધાએલા છીએ કે નહિ તે પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

પરંતુ આનો અર્થ એમ પણ થઈ શકે કે બધું જ યંત્રવત્ નિશ્ચિત છે—તો પછી કાળના સ્વરૂપ વિશે આપણે થોડો વિચાર કરવાનો રહે છે.

આઇન્સ્ટાઇને વિશિષ્ટ તથા સામાન્ય સાપેક્ષવાદના સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કર્યું, તે અનુસાર ત્રણ પરિમાણવાળું આકાશ અને એક પરિમાણવાળો કાળ કંઈ ભિન્ન નથી પણ ચાર પરિમાણવાળા એક જ સ્રોતનાં બે અંગો છે. પરંતુ આથી એમ અનુમાન ન કરી શકાય કે સ્થળ તે કાળ છે, અને કાળ તે સ્થળ છે, જો કે ચારેય પરિમાણો એક જ સમીકરણમાં સામેલ થતાં હોય; તો ચારેય એક જ જાતનાં હોવાં જોઈએ એટલું ફલિત થાય ખરું. સવાલ એ છે કે સ્થળ અને કાળ એકબીજામાં પલટાવવાનું ધોરણ શું ? એ ધોરણ મીન્કોસ્કીએ લાગુ પાડયું અને હરકોઇ સમીકરણમાં એક સેકન્ડને બદલે લગભગ ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલ મુકીએ એટલે સ્થળકાળનું આપણે એકબીજામાં રૂપાંતર કરી શકીએ છીએ. પૃથ્વી, ગોળ છે, અને અમેરિકાનાં માણસો ઊંધે માથે લટકે છે, તથા આપણાથી ૯૦ અંશ દૂર રહેલાં માણસો આડાં ચોટેલાં ચાલે છે એમ આપણને લાગે, તેવું જ તેમને આપણા વિશે લાગે—એનો અર્થ એ છે કે ગોળ પૃથ્વી ઉપર દરેક માણસ (માણસ જ નહિ, વૃક્ષપણ) પોતાના લંબની દિશા યુક્લિડના અર્થમાં સમાંતર હોતા નથી, તેવી જ રીતે ચાર પરિમાણવાળા દિક્કાળના સ્રોતમાંથી દરેક માણસ પોતાની વિશિષ્ટ રીતે પોતાનાં દિક્કાળ જુદાં પાડે છે. અને કોઇ પણ બે વ્યક્તિનાં દિક્કાળ સર્વાંશે એકસરખાં હોતાં નથી, અને તોપણ અમુક અંશે દિક્ તે દિક્ છે, અને કાળ તે કાળ છે.

દિક્કાળ બંને અભેદ્ય રીતે આખા વિશ્વમાં પડેલાં છે, અને તેનો સારામાં સારો દાખલો આપણે શોધવા જઈએ તો તે કયો ?—એડિંગ્ટન જવાબ આપે છે કે આપણે પોતે આપણા પોતાના સમસ્ત જીવનમાં આપણું ત્રણ પરિમાણવાળું શરીર, અને શુદ્ધ કાળના એક જ પરિમાણવાળું ચિત્ત, જેને બર્ગસન pure duration શુદ્ધ કાળનો મૂર્ત પ્રવાહ કહે છે—તે બંને એકબીજામાં જેવી રીતે અનસ્યુત થઈને પડ્યાં છે. તેવી જ રીતે વિશ્વનું શરીર તે આકાશ છે, કાળનો પ્રવાહ તેનું ચિત્ત છે!! (" Spinoza and Time " : prof. S. Alexander)

જંગલી દશામાં માણસ એમ માનતો કે એ પોતે જેમ બહારની દુનિયામાં અમુક ફેરફારો કરી શકે છે તેવી જ રીતે બહારની દુનિયામાં જે કંઈ સારાં કે ખોટાં, ગમતાં કે ન ગમતાં પરિવર્તનો થાય છે તેની પાછળ પણ પોતા જેવી જ કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિગત શક્તિ હોવી જોઇએ—તો ડહાપણના ડુંગર પર બેસીને આપણે અત્યારે એમ માનતા આવ્યા છીએ કે એ માત્ર એક પ્રકારનું પોતાની જાતનું અજ્ઞાનથી ભરેલું બાહ્ય વિશ્વ-પરનું આરોપણ (Self-projection and Authropomorphism) હતું. પરંતુ બુદ્ધિને અત્યંત સતેજ કર્યા પછી પણ, આપણી સુધરેલી દશામાં, વિકલ્પન વ્યાપારની પદ્ધતિનો આધાર લઈને, દ્રષ્ટાએ આરોપિત

કરેલા તમામ ગુણોને બાજુ પર ખસેડીને, બાહ્ય વિશ્વના ખરા સ્વરૂપને પકડવા આજનો વૈજ્ઞાનિક પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પણ એને વિશ્વનું સર્વસાધારણ આદુ સ્વરૂપ, પોતાના જેવું જ, દિક્કાલના ચાર પરિમાણવાળા સ્રોતના જેવું લાગે છે, અને ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના નક્કર પાયા પર ઉભા રહીને ભૌતિક વિજ્ઞાન નિરૂપણ કરવા જાય છે ત્યારે પણ ઇન્દ્રિયાતીત ગાણિતિક સમીકરણ દ્વારા જ એનું ચિત્ર આલેખી શકે છે. ન્યુટને એમ કહ્યું કે અસીમ અને અગાધ મહાસાગરને કાંઠે પોતે છીપલાંછીપલી વીણનાર એક અજ્ઞાન બાળક જ છે! કાંઠે ક્યાં છીપલાંછીપલી મળતી હોય તો પણ કંઇક મળ્યું એમ કહી શકાય, કારણ એડિંગ્ટન જુદી જ ઉપમા લઈ કહે છે કે એવા જ મહાસાગરને નિર્જન કાંઠે રેતીમાં આપણને કોઇનાં પગલાં પડેલાં દેખાય છે, અને અથાક પ્રયત્ન કરીને એ કયા પ્રાણીનાં પગલાં હોવાં જોઇએ તે આપણે શોધવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને છેવટ જ્યારે એ પ્રાણીની આખી મુર્તિની રચના કરી રહીએ છીએ ત્યારે આપણને માલુમ પડે છે કે તે તો આપણે જ છીએ!! અથવા બીજી રીતે કહીએ તો બાહ્ય વિશ્વનું તત્ત્વ પકડવા માટે આપણે તેના પર આપણી બુદ્ધિએ બનાવેલાં ચોકઠાંરૂપી જાળ નાખીએ છીએ, પરંતુ તેમાં એકેય માછલું પકડાતું નથી, અને આપણે છેવટે જોઇએ છીએ તો આપણા હાથમાં માત્ર આપણી જાળ જ હોય છે: ગીતામાં કહ્યું છે તેમ

यो यं मां प्रपद्यन्ते ।
ये यथामां प्रपद्यन्ते
तान्स्तथैव भजाम्यहम् ।

પદાર્થવિજ્ઞાન ભૌતિકવિજ્ઞાન અને સાપેક્ષવાદ એક શાખા થઇ–બીજી શાખા અણુનું નિરૂપણ કરે છે. પહેલી શાખાનો વિસ્તાર અનંત આકાશમાં પથરાયેલો છે, જેમાં યુક્લિડની ભૂમિતિ (કાર્ટેઝીઅન કો-ઑર્ડિનેઇટસ) કામે લાગતી નથી, પણ એનાથી વિશેષી લાગતી ગોસીઅન ભૂમિતિના સિદ્ધાંતોને માન્ય રાખવામાં આવે છે–તેમ બીજી શાખાનો વિસ્તાર પ્રત્યેક પદાર્થને છણી છણીને, કે તેનું બારીકાઈથી અવલોકન કરીને, ઈન્દ્રિયો જ્યાં કામ ન કરી શકે ત્યાં બાહ્યસાધનોની મદદ લઇને જડ દ્રવ્યના નાનામાં નાના એકમ અણુનું પૃથક્કરણ કરીને તેના તત્ત્વને કાપીને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

આપણે ઉપર જોયું તેમ રસાયન વિજ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન ગુણોવાળાં તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરે છે. મેન્ડલીફના સિદ્ધાન્ત અનુસાર આ જુદાં જુદાં તત્ત્વોનું વજન અમુક ગાણિતિક શ્રેણીમાં પથરાએલું છે, અને એ સિદ્ધાન્તાનુસાર તત્ત્વોની શ્રેણીમાં અમુક વજનવાળાં તત્ત્વો આપણને જડયાં નહોતાં તેવાં તત્ત્વોની શોધ હવે થઇ છે. પરંતુ આ તમામ ભિન્ન ગુણોના આવિર્ભાવની અંદરનું મુખ્ય કારણ સંખ્યા છે તેવો સિદ્ધાન્ત ભૌતિક વિજ્ઞાને અખત્યાર કર્યો, અને જડ દ્રવ્યનું પૃથક્કરણ કરીને છેવટે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું કે જડ દ્રવ્યના બંધારણના મૂળમાં માત્ર ધન ઋણ કે ધન–પણ–નહિ અને–ઋણ–પણ નહિ તેવા વિદ્યુતના અંશોનું બનેલું છે!! આપણને અહીં અણુવાદ સાથે નિસ્બત નથી. પરંતુ બાહ્ય રીતે વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી કરીને તેના તત્ત્વ સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવાની બુદ્ધિગમ્ય પદ્ધતિ સાચી હોઇ શકે કે કેમ અથવા આપણને તે ખરા તત્ત્વસુધી લઇ જઇ શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે, ભૌતિક વિજ્ઞાન હરકોઇ પદાર્થનું પરીક્ષણ એને કાપીને, ઘોઇને, ઓગાળીને કે બાળીને કરતું. પરંતુ આ પદ્ધતિથી તે બહુ આગળ વધી શક્યું નહિ. એટલે એણે પોતાનાં ઓજાર વધારે તીક્ષ્ણ કર્યાં–ઉ. ત, પાણીમાંથી વિદ્યુતનો પ્રવાહ પસાર કરીને શુદ્ધ પ્રાણવાયુ તથા હાઇડ્રોજન જુદા કર્યાં, અને કહ્યું કે હાઇડ્રોજનનાં બે અણુઓ સાથે જો પ્રાણવાયુનું એક અણુ ભેગું મેળવી શકીએ તો પાણી ઉત્પન્ન થાય.–આ ખોટું છે એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ એટલું જ કે જેવું સાધન હોય તેના જેવા જ અંશ પૃથક્કરણમાં આપણને દેખાવાના. અને તે અણુના પૃથક્કરણમાં સ્ફુટ થાય

છે. દા. ત. દ્રવ્યાણુ અત્યંત નાનું છે, અને તેનું પૃથક્કરણ કરવા માટે અત્યંત તીક્ષ્ણ ધારવાળી છરી પણ એ માટે નકામી છે, તેથી દ્રવ્યાણુ કાપવા માટે ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં એ લોકોએ પ્રકાશના કિરણનો ઉપયોગ કર્યો. આપણા વિષયના નિરૂપણ માટે એટલું જાણવું બસ છે કે પ્રકાશ ઈથરમાં પડેલા અમુક પ્રકારનાં ઇલેક્ટ્રો-મેગ્નેટીક મોજાં છે, અને શરૂઆતમાં આપણે કહ્યું તેમ તે મોજાંની લંબાઈ તથા આંદોલનો ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે. અને પ્રકાશ માત્ર મોજાં જ નથી, પણ બંદુકની ગોળી જેવાં અણુરૂપ પણ છે. પ્રકાશની આ બન્ને થીઅરી કે સિદ્ધાંત હજી પણ સ્વીકારવામાં આવે છે, અને આ સાધનની મદદથી આપણે અણુનું પૃથક્કરણ કરીએ છીએ તેથી અણુનાં અંગો પણ ધન કે ઋણ કે નહિ-ધન કે-નહિ-ઋણ તેવાં વિદ્યુત અણુઓનાં બનેલાં માલુમ પડે છે, અને પ્રત્યેક અણુમાં એક ધન કેન્દ્ર હોય છે, અને તેની આજુબાજુ ઋણ પરમાણુઓ સૂર્યની આજુબાજુના ગ્રહોની જેમ પોતાની કક્ષામાં ફરતાં હોય છે, આવાં પરમાણુઓ ઇલેકટ્રોન, પોસીટ્રોન, ડ્યુટ્રોન, ન્યુટ્રોન, મેસોન કે જે કક્ષાનાં બનેલાં હોય તેમની સાથે આપણે સંબંધ નથી, માત્ર બે વિગતો આપણે જાણવા જેવી છે : એક તો એ કે હરકોઈ અણુ અમુક વખતે શા વ્યાપારમાં કે ઉદ્યોગમાં પડ્યું છે તેનું આપણને કદી જ્ઞાન મળી શકવાનું નહિં. કારણ કે તેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે આપણે તેના પર પ્રકાશનું કિરણ ફેંકવું પડે, અને તો એ જે કંઇ કરતું હોય તેમાં એટલી બધી ખલેલ પડે છે, કે, મૂળ સ્થિતિમાં એ શું કરતું હશે તેનું અનુમાન કરવું નકામું છે. બીજું-અણુમાં રહેલાં ઋણ વિદ્યુત્કણો- ઇલેક્ટ્રોન્સ અમુક કક્ષાઓમાં ફરતાં હોય છે, અમુક વખતે બરોબર અમુક ઇલેક્ટ્રોન્સની ગતિ તથા સ્થાન બંનેનું જ્ઞાન મેળવવું અશક્ય છે, કાં તો એના સ્થાનમાંથી ઉડાડી મૂકીએ તોજ આપણને એના સ્થાનની માહિતી મળે. એટલે કે ગતિની માહીતી ન મળે અને ગતિની મેળવવા જઇએ તો સ્થાનની માહીતી મળતી નથી. સાપેક્ષવાદ અનુસાર, હરકોઇ પદાર્થની ગતિ અને તેનું સ્થાન સાપેક્ષ રીતે જ આપણને મળી શકતું હતું., અને કેવળ ગતિ કે કેવળ સ્થાનનું જ્ઞાન કે માહીતી મેળવવાં અશક્ય છે, તેનું કારણ આપણને અણુવાદમાંથી મળી આવે છે એમ કહી શકાય. સાપેક્ષવાદમાં આપણે બાહ્ય બનાવોનો અથવા આપણી ઇન્દ્રિયોદ્વારા આપણને જે બનાવો પ્રત્યક્ષ થાય છે તેના નિયમોનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. જ્યારે અણુવાદમાં દ્રવ્યના નાનામાં નાના ઘટક અણુને પકડીને સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પણ એને પકડવા જતાં દ્રવ્યાણુ આપણી આગળ અમુક સીમાઓ બાંધે છે. જેને ઉલ્લંઘીને આપણે તેની વધારે નજીક જઈ શકતા નથી. કેવળ ગતિ તેમજ કેવળ સ્થાન, આપણે નથી સાપેક્ષવાદની મદદથી સમજી શકતા, કે નથી અણુવાદ દ્વારા સમજી શકતા અને છતાં વિશ્વમાં ગતિ અને સ્થાન બને છે એમ આપણે માનીએ છીએ. આપણી આ માન્યતા માત્ર બહારની દુનિયાના વ્યવહારમાંથી આપણે સંકુચિત દૃષ્ટિ અને સંકુચિત પ્રયોજનોને લીધે નીપજાવી કાઢી છે એમ શું ન કહી શકાય ?—વિજ્ઞાનનો એક સિદ્ધાન્ત કે જે કોઇ વસ્તુ કે બાબત સાબીત ન થઈ શકે તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું ન જોઇએ-કૂટસ્થ, નિત્ય, સ્થિર એવી ઈથરમાં પૃથ્વીની કેવળ ગતિ કેટલી છે એ જાણવું જો અશક્ય છે, તો પછી ઈથરની માન્યતા કે ઊહ (Hypothesis) ની કશી જરૂર નથી-કારણ ઈથરનું અસ્તિત્વ સાબીત થઇ શકતું નથી-સામાન્ય ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષોના ક્ષેત્રમાં ઉભા રહીને આપણે વિજ્ઞાનની શરૂઆત કરી, પરંતુ વિજ્ઞાનની દુનિયા આપણી સામાન્ય દુનિયા કરતાં બહુ જ નિરાળી છે : અને વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત અનુસાર ભલે આપણા સામાજિક કે સાધારણ વ્યવહારમાં મદદ કરે તેવા ખ્યાલો આપણે બાંધીએ, પરંતુ શુદ્ધ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એ ખ્યાલો તો ફેંકી દેવા જેવા લાગે, તો આપણે તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. આ દૃષ્ટિએ, સામાન્ય બુદ્ધિ અનુસાર આપણને એમ લાગે છે કે હરકોઇ વસ્તુ ગતિમાન હોય તો તેની ગતિ તથા અમુક વખતે તેનું સ્થાન ક્યાં હશે એ બંને મુકરર થઈ શકાવાં જોઇએ. પરંતુ ભૌતિક-વિજ્ઞાનના ઊંડા સંશોધનને અંતે એમ માલુમ પડ્યું છે કે જેને ગતિ છે તેનું સ્થાન મુકરર કરવું અશક્ય છે, અને જેનું સ્થાન મુકરર છે એમ કહીએ તેની ગતિ નિશ્ચિત કરવી અશક્ય બને છે, તો અમુક વિદ્યુત્કણને ગતિ અને સ્થાન બંને હોવાં જ જોઇએ એમ આપણે

માનીએ તો તે અનુમાન શુદ્ધ વિજ્ઞાનની બુદ્ધિએ સાચું નથી એમ કહેવું પડે, એટલે કે એલિઆટિક ઝીનોના દૃષ્ટાંતોમાં રહેલા વિરોધાભાસનું કારણ આ હોઇ શકે એમ અત્યારે આપણને સમજાય છે. સર ઑલીવર લૉજે એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે જડ દ્રવ્યમાં થતાં બીજાં બધાં પરિણામો સમજવાં સહેલાં છે, પણ સર્વસામાન્ય સાધારણ ગતિ અથવા સ્થિતિ સમજવાં બહુ મુશ્કેલ છે: ખરેખરી ગતિ તથા સ્થિતિ કોને કહી શકાય એ નિશ્ચિત કરવું કઠિણ છે. પોતાની અંતઃસ્ફુરણાથી કોઇ કવિ આનું આ સત્ય અનુભવી શકે, અને કાલિદાસે કહ્યું છે તેમ એ પણ કહે કે:

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ।

અને છતાં વ્યવહારમાં જેમ યુક્લિડની ભૂમિતિ અને આપણાં ઘડીઆળ ખરાં માનીને આપણે કામ કરીએ છીએ તેમ ગતિ અને સ્થાન બંનેને લક્ષમાં રાખીને આપણે સામાન્ય રીતે જીવનમાં પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. તાત્વિક દૃષ્ટિએ એમ કહેવું પડે કે શક્તિના આંતરિક કેન્દ્રમાં અમુક પરિવર્તન થાય છે, અને તેનો બાહ્ય આવિર્ભાવ ગતિના રૂપે આપણને દેખા દે છે.

એક ત્રીજો મુદ્દો પણ અણુવાદમાંથી નીતરી આવે છે. પરમાણુના કેન્દ્રની આજુબાજુ બહુ ઊંચી દુર્ભેદ્ય (High Potential) દિવાલ હોય છે, જેને તોડી હોય તો એટમબૉંબ જેટલી શક્તિ બહાર ઢળે—આવા કેન્દ્રની આજુબાજુ ઇલેક્ટ્રોન્સ—ઋણવિદ્યુત્ કણો પોતાની કક્ષામાં ફર્યા કરે છે, અને નિયમ એવો છે કે મોટી કક્ષામાંથી નાની કક્ષામાં ઋણવિદ્યુત્ કણ કુદકો મારીને પડે, તો અણુમાંથી અમુક શકિત બાહ્યવિશ્વમાં સરે છે, અને તેથી ઉલટું નાની કક્ષામાંથી મોટી કક્ષામાં કુદકો મારે તો બહારના વિશ્વમાંથી એ અમુક શક્તિ પોતામાં ચૂસે છે! કોઇને પણ આપણે માત્ર એટલું કહીએ કે બહારની દુનિયામાંથી ગમે ત્યારે શકિત પોતામાં લે, અને કોઇ બીજે વખતે પોતાની શકિત બહારની દુનિયામાં વેરે—તો તે શું હોઇ શકે!! આપણને અવશ્ય એવો જવાબ મળશે કે તે વસ્તુ જીવંત હોવી જોઇએ, અને છતાં પરમાણુ જીવંત છે એમ આપણે કહી શકતા નથી. વળી એ ઋણવિદ્યુત્ કણો અંદરની કક્ષામાંથી બહારની અથવા બહારની કક્ષામાંથી અંદર કયારે કુદકો મારશે તેનું કારણ આપણે શોધી શકીએ એમ નથી. બાહ્યવિશ્વના જડદ્રવ્યના નાનામાં નાના અણુના હૃદયમાં દૃષ્ટિ કરતાં, કાર્યકારણનો સિદ્ધાંત પડી ભાગે છે. સાપેક્ષવાદ અનુસાર આપણે ઉપર જોયું તેમ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે એવી રીતે સંકળાયેલાં છે કે કાર્ય—કારણવાદનો વિચાર કરતા ભૂત અને વર્તમાનથી ભવિષ્ય નિશ્ચિત થાય છે! એટલું જ નહિ, પણ ભવિષ્યથી વર્તમાન પણ એટલું જ નિશ્ચિત થાય છે! આ માણસ ખરેખર સારો છે, અને અમુક સંજોગોમાં એ આમ વર્તશે અથવા નહિ વર્તે એમ આપણે કહી શકીએ, અને છતાં આપણે કોઇ વાર ખોટા પણ પડીએ—તેમ જ જડ દ્રવ્યના મોટા જથ્થા વિશે આપણે સરેરાશની પદ્ધતિ અનુસાર નિશ્ચિત નિયમો શોધી કાઢીએ, પરંતુ હરકોઇ એક દ્રવ્યાણુ વિશે, બીજી ક્ષણે એ શું કરશે એ કહેવું અશક્ય છે! સર જેમ્સ જીન્સે કહ્યું છે કે હરકોઈ ઋણવિદ્યુત કણ અમુક કેન્દ્રની આજુબાજુ ફરતું હોય, તો આપણને ખબર ન પડે એ રીતે એ પોતાની કક્ષા બદલે છે, અને કોઈ દૂરના કેન્દ્રનો સ્વીકાર કરે છે—જેમ કોઇ વ્યકિત અચાનક ઘરબાર છોડી દે અને ઈશ્વરની શોધમાં નીકળી પડે તેમ! અને છતાં એ બે વચ્ચે ભેદ છે જ.

આપણે જોયું કે અનુભવ સમસ્તનો નહિ, પરંતુ માત્ર બાહ્યવિશ્વનું ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ દ્વારા જે ગાણિતિક રૂપ આપણને દેખાય છે તેનો સ્વીકાર કરીને, પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં વિજ્ઞાન છેવટ એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે જડ દ્રવ્ય અને શકિત વચ્ચે કશો ભેદ નથી, એટલે કે શકિત પોતાના બાહ્ય સ્વરૂપમાં મૂર્છિત થઈ જકડાઈ જાય છે ત્યારે તે દ્રવ્ય બને છે: તેમાં કાર્ય—કારણનો સિદ્ધાન્ત આપણે માનીએ છીએ તેવો રહેતો નથી,

પરંતુ જેને આપણે જડ દ્રવ્યનું અણુ માનીએ છીએ તે તથા બાહ્ય વિશ્વની અનંત શક્તિ વચ્ચે આપ-લે થયા કરે છે-અને આ બધાનું સ્વરૂપ સમજવું હોય તો મહાન ગણિતશાસ્ત્રી અજ્ઞાત સંજ્ઞા દ્વારા અને તેનાં સમીકરણો ઉપર, જેનો-અર્થ-તે-પોતે-પણ-જાણતો-નથી તેવા વ્યાપારો દ્વારા આપણી આગળ રજૂ કરે છે. વળી અણુવાદમાં તો પ્રત્યેક અણુ ચાર પરિમાણવાળા નહિ પરંતુ ૭ કે નવ પરિમાણવાળા સ્રોતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને છેવટ ચાર પરિમાણવાળા પ્રવાહનું સારામાં સારું જીવનદૃષ્ટાંત આપણે પોતે છીએ એમ તેઓ કહે છે.

આનો અર્થ એ થયો કે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના પાયા ઉપર ભૌતિક વિજ્ઞાન પોતાની જે ઇમારત બાંધે છે. તે ઇમારત પર-ગણિતશાસ્ત્રીના સમીકરણોમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને ભલે વ્યવહારમાં આપણને ભૌતિક-વિજ્ઞાનની મદદથી વિદ્યુતબળ, રેડિયો, ટેલીવિઝન, એટમબોંબ વગેરે મળે. એટલે કે તેની પદ્ધતિમાં ભલે અમુક તથ્ય હોય, અથવા અમુક પ્રકારનું સત્ય હોય, પરંતુ એમાં આપણને બાહ્યવિશ્વના સત્યની કે તત્ત્વની પીછાન થતી નથી-એનો સાક્ષાત્તકાર થતો નથી, ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ માત્ર નામ અને રૂપ જ આપણી આગળ ખડાં થાય છે, એ નામ અને રૂપ સામાન્ય બુદ્ધિગ્રાહ્ય છે., પરંતુ વિજ્ઞાન પોતાની વિશિષ્ટ બુદ્ધિની મદદથી તેનું ખરું સ્વરૂપ પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેને અંતે પર-ગણિતશાસ્ત્રીના હાથમાં અરૂપ, અનામી એવી અજ્ઞાત સંજ્ઞાઓનાં માત્ર સમીકરણ આવે છે., અને એડિંગટન જેવો વૈજ્ઞાનિક એમ કહે છે, કે ચાર પરિમાણવાળા સ્રોતનો સારામાં સારો નમૂનો આપણે પોતે છીએ.

બાહ્ય વિશ્વને આપણે માત્ર ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ સામાન્ય રીતે અનુભવી શકીએ છીએ. પરંતુ આપણે આપણને પોતાને બે રીતે અનુભવી શકીએ છીએ., હરકોઇ બાહ્ય વસ્તુને આપણે જોઇએ તેમ આપણે આપણા શરીરને જોઇ શકીએ છીએ, પરંતુ આ ઉપરાંત આપણા શરીરનો અનુભવ આંતરિક સંવેદનો દ્વારા પણ આપણને થાય છે. આપણા શરીર અને આપણી ચેતના એ બે વચ્ચેનો સંબંધ અદ્વિતીય છે.* કારણ

* આપણે પોતે સ્વતંત્ર છીએ કે પછી યંત્રવત્ નિયમોથી બંધાએલાં છીએ એ પ્રશ્ન પર ભૌતિક વિજ્ઞાનના કાર્ય-કારણના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ આપણે થોડી ચર્ચા કરી. અહીં આપણે કહી શકીએ કે અમુક વિજ્ઞાનનાં સિદ્ધાંત બીજા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં લાગુ પાડી ન શકાય, અને જો પાડીએ તો તે દ્વારા આપણને કશું સત્ય મળે નહિ. દરેક વિજ્ઞાનનાં ચોકઠાં તથા વિચાર કરવાની પદ્ધતિ જુદી હોય છે. અને એકનાં ચોકઠાં બીજા પર આરોપિત કરીએ તો પરિણામ વિચિત્ર જ આવે. વિજ્ઞાનની એકની એક શાખામાં પણ આમ બને છે. ઉ. ત. મિકેનિક્સ કે ડાયનેમિક્સનાં સાદાં સમીકરણો વિદ્યુતપ્રવાહ માટે મૅક્સવેલને જુદાં ઘડવાં પડ્યાં-જો કે થોડાંક વર્ષ પહેલાં ડો. આઇન્સ્ટાઇને એવાં સર્વસામાન્ય સમીકરણો યોજેલાં કે જે ગુરુત્વાકર્ષણ, વિદ્યુત તથા મેગ્નેટીઝમ બધાને લાગુપડી શકે-પરંતુ આપણા વિષય પરત્વે આપણે કહેવાનું કે ભૌતિકવિજ્ઞાનનો કાર્ય-કારણનો સિદ્ધાંત ભૌતિક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જ લાગુ પાડી શકાય. એટલે કે જડ દ્રવ્ય જ્યાં જ્યાં માત્ર બાહ્યસંબંધ દ્વારા એકબીજા પર અસર કરતાં હોય તે ક્ષેત્રમાં જ આ યંત્રવત્ કાર્ય-કારણનો સંબંધ લાગુ પાડી શકાય, પરંતુ એક બાજુ આપણું ચિત્ અને બીજી બાજુ આપણું શરીર, અથવા ચિત્તવૃત્તિના પ્રવાહને આ પ્રકારનો કાર્ય-કારણનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડી શકાય નહિ. એટલે કે આપણે યંત્રવત્ નિયતિથી બંધાયેલા છીએ કે સ્વતંત્ર છીએ એ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. આનો અર્થ એમ નથી થતો કે આપણા ચિત્તપ્રવાહના કશા નિયમો જ નથી જે કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય, તે કાર્ય પાછું કારણ બને, અને તે કારણમાંથી બીજું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય.-અને એવું ચિત્ત કાં તો અધોગતિને પામે અથવા ઊર્ધ્વ ગતિ ને પામે: एवं वृत्तिसंस्कारयोः चक्रमनिशमावर्तते । चित्तनदी नाम उभयतो वाहिनीवहति कल्याणाय, वहति पापाय च ।

એવો બીજો સંબંધ વિશ્વમાં આપણને બીજે ક્યાંઇ મળતો નથી–અને આપણે એમ કહીએ કે આપણા શરીર અને ચિત્ત વચ્ચેનો જેવો સંબંધ છે તેવો જ સંબંધ, બીજી વ્યક્તિઓનાં શરીર અને તેમનાં ચિત્ત વચ્ચેનો છે,–તો આ વિધાન પણ એક અનુમાન જ થયું–જ્યારે આપણા ચિત્ત તથા શરીર વચ્ચેનો સંબંધ આપણે અપરોક્ષ રીતે અનુભવી શકીએ છીએ. આનો અર્થ એ થયો કે વિશ્વના અંતિમ તત્ત્વે એક અદ્વિતીય સંબંધની બારી આપણી સમક્ષ ખુલ્લી રહેવા દીધી છે. જેને એ માર્ગે બહાર જઇ તત્ત્વનું દર્શન કરવું હોય તે કરી શકે છે. પરંતુ એ માર્ગ માત્ર ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો નથી, આંતરિક પ્રત્યક્ષોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે, એટલે કે આપણે વિજ્ઞાનના બાહ્ય દ્રષ્ટિબિંદુને છોડી દઇને, અનુભવ સમસ્તનું દ્રષ્ટિબિંદુ સ્વીકારીને, આપણા પોતામાં જ દૃષ્ટિ નાંખવી જોઇએ, અને તો જ વિશ્વનું રહસ્ય આપણને હાથ લાગે.

ચિત્તવિજ્ઞાનનાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરતાં વોર્ડ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે માણસ પોતે પોતાની બાહ્ય દૃષ્ટિ છોડીને આંતરિક દૃષ્ટિ કેળવે, અને ત્યારબાદ આંતરિક કેન્દ્ર પરથી ઉર્ધ્વ માર્ગે જાય તો જ વિકાસ સંભવ છે. (All progress or evolution lies in passing from the outward to the inward and from the inward to the upward : J–ward : Psychological Principles). વિજ્ઞાનમાં ઇલેક્ટ્રોમેગ્નેટીક પ્રકારનું કિરણ ફેંકીને અણુને જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તેમાં વિદ્યુતના અંશો જ દેખાય પણ જો કોઇ સીધે સીધી ચેતનાની દૃષ્ટિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની દખલ વગર એમાં ફેંકી શકે તો સંભવ છે કે દ્રવ્યાણુનું તત્વ કંઈ જુદું જ દેખાય ! આ રીતે શ્રી અરવિંદ કહે છે કે “ જ્યારે ચેતના માત્ર પોતાના બાહ્ય રૂપમાં જકડાઈ જાય છે ત્યારે તે દ્રવ્યનું રૂપ લે છે. વળી વિશ્વમાં જે જે પ્રકારની શક્તિ છે તે તમામ ચેતનાની જ શક્તિ છે : ચેતના સિવાયની શક્તિ હોવી અશક્ય છે. તથા પ્રત્યેક ચેતનાનો પોતાનો કાળ જુદો હોય છે, અને ભિન્ન ભિન્ન ચેતનાઓના તંતુઓ એકબીજાને મળે ત્યારે કાળનો સામાન્ય તર્ક કે ખ્યાલ આપણને આવે છે. આ ઉપરાંત એમણે કહ્યું છે કે દ્રવ્યનો માર્ગ લગભગ નિશ્ચિત હોય છે–જેમાં ચેતના મૂર્છિતરૂપે જ રહેલી છે તેવા દ્રવ્યને સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવે તો વિશ્વમાં બધે અંધાધુંધી જ થાય. એટલે કે જેમ જેમ વિશ્વમાં પથરાએલા દ્રવ્યમાં ચેતનાનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ સ્વાતંત્ર્યનું તત્ત્વ વધતું ગયું, અને ચેતના જેમ વધારેને વધારે ઉર્ધ્વ ભૂમિકા પર પહોંચે તેમ તેમ તેની કાર્ય કરવાની શક્તિ વધારે સ્વતંત્ર થતી જવાની.

જડ દ્રવ્યમાં આપણા જેવી ચેતના એકદમ પ્રગટ થવી અશક્ય છે. અનેક ઉથલપાથલ અને આઘાત-પ્રત્યાઘાતો પછી દ્રવ્ય દ્વારા જીવન વ્યક્ત થઇ શક્યું. જીવન એક નવું જ તત્ત્વ છે, અને જડ દ્રવ્યના તમામ વ્યાપારો દ્વારા એનું કોઈ દિવસ પૂરેપૂરૂં નિરૂપણ થઈ શકતું નથી કે સમજી પણ શકાતું નથી. આથી જ લોર્ડ કેલ્વીને કહ્યું કે આપણી જડ પૃથ્વી ઉપર કોઈ ખરતો તારો જીવનનું તત્ત્વ લઇ આવ્યો–એટલે કે કાર્ય–કારણ સિદ્ધાન્ત અનુસાર જડ દ્રવ્યમાંથી કોઇપણ દિવસ જીવન નીપજી શકે નહિ. દ્રવ્યનું નિરૂપણ સંખ્યા અથવા સંખ્યા પરિણામથી કહી શકાય છે, પરંતુ જીવનશાસ્ત્રનું દૃષ્ટિબિંદુ તદ્દન જુદું છે, અને તે દૃષ્ટિબિંદુને અનુલક્ષીને જીવનશાસ્ત્રનું જે ક્ષેત્ર નિર્મિત થાય છે, તેને સમજવા માટેનાં સાધન તેમજ તેની પદ્ધતિ જુદી છે. અહીં ગુણ કે ગુણપરિણામ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, અને રસાયનશાસ્ત્રનાં ગુણપરિવર્તનનું સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નિરૂપણ થઇ શકે છે, પરંતુ જીવનમાં જે ગુણ કે ગુણપરિવર્તન થાય છે, તેનું નિરૂપણ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ કરવું અશક્ય છે. ઉ. ત. જીવનશાસ્ત્રનું એકમ એક જીવાણુ કે જીવન્ત પ્રાણી છે. સાદામાં સાદું જીવાણુ લઇએ તો પણ એમ કહી શકાય કે તેમાં ઘટક અવયવો હોય છે, એટલે કે જીવન્ત પાણી

સાવયવી છે, અને બધાં અવયવોનો આપણે સરવાળો કરીએ તેના કરતાં જીવન્ત અંગી પ્રાણીમાં એવું વિશેષ તત્ત્વ છે કે જેને લીધે આપણે એમ કબુલ કરવું પડે કે અવયવોના સરવાળા કરતાં એ અધિક છે—અને અવયવો કે ઇન્દ્રિયો પાંચ હોય કે દસ હોય કે અગિયાર હોય પરંતુ જીવન્ત પ્રાણી પોતે એક એકમરૂપ જ છે. આપણી પૃથ્વી ઉપર પણ જીવનતત્ત્વ પોતે અવિનાશી છે. પ્રાણીઓ सस्यमिव पच्यते । सस्यमिव जायते । એમ હોય તો પણ એના મૂળ પાયામાં—જીવાણુ કદી મરતું નથી. કારણ એના કકડા થાય તો એક જીવાણુને બદલે બે જિવાણુ અસ્તિત્વમાં આવે છે, અને આપણે મૃત્યુ પામતાં જેમ શરીર છોડી જઈએ છીએ તે પ્રકારનું મૃત્યુ જીવાણુમાં નથી ! એટલે કે પૃથ્વી પર દ્રવ્યમાં જીવનતત્ત્વ એટલું સજ્જડ રીતે ઘર કરીને બેઠું છે કે તેનો કદી નાશ થશે નહિ.

પોતાના અવયવોના સરવાળાથી વિશેષ, અને જ્યાં એક એકમ રૂપ જીવતું પ્રાણી, બાહ્ય પરિસ્થિતિમાંથી પોતાને જોઈતું પોષણ એટલે કે શક્તિદ્વારા પોતાની પરિસ્થિતિમાં અમુક ફેરફારો કરે છે, અને આ રીતે સપ્રયોજન પ્રવૃત્તિ દ્વારા ક્રમે ક્રમે એનો વિકાસ થાય છે. સપ્રયોજન પ્રવૃત્તિ એટલે કે ભવિષ્યમાં અમુક કંઇ પરિણામ મેળવવા માટે વર્તમાનમાં અમુક વ્યાપાર કરવો તે—આપણે ઉપર જોયું કે ભૂમિતિમાં કાર્ય અને કારણનું સહઅસ્તિત્વ હોય છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં ભૂતકાળથી વર્તમાન નિર્મિત થાય છે. તેટલે જ અંશે એમ કહી શકાય કે ભવિષ્યથી વર્તમાન નિર્મિત થાય છે !—જીવનશાસ્ત્રમાં આ રીતનો કારણ-કાર્યનો સિદ્ધાન્ત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે ફેંકેલો પત્થર પોતાની ગોળ કે લંબગોળ કક્ષામાં પૃથ્વી પર પડે, તેમાં આપણે એમ નહિ કહીએ કે એ પત્થર પોતે સ્વેચ્છાએ કે સપ્રયોજન પડયો. પૃથ્વીના આકર્ષણને લીધે એ નીચે પડયો, અથવા એમ કહીએ કે પૃથ્વીની આજુબાજુના આકાશમાં એવું Curvature— એવો ગોળાવ રહેલો છે, કે પત્થરને ક્યાંઈ બીજે જવાની કે અટકવાની જગ્યા જ નથી, અને તેથી એ નીચે પડયો—આમાં ક્યાંઈ પ્રયોજનને અવકાશ નથી. પરંતુ જ્યાં જ્યાં જીવન છે ત્યાં ત્યાં પ્રયોજન છે, અને અમુક પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને, ભવિષ્યમાં અમુક વસ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે વર્તમાનમાં અમુક વ્યાપાર કરવામાં આવે છે એટલે કે ભવિષ્યથી વર્તમાન ઘડાય છે—પછી પ્રાણી પોતાના પ્રયોજનમાં સફળ થાય કે નિષ્ફળ થાય તે વાત જુદી છે. કારણ પ્રાણીની આજુબાજુ જડ કે જીવન્ત બાહ્ય પરિસ્થિતિ પણ હોય છે, અને તેને લીધે કાં તો એની સપ્રયોજન પ્રવૃત્તિ સફળ થાય છે અથવા નિષ્ફળ જાય છે. પ્રવૃત્તિ સફળ થાય કે નિષ્ફળ જાય, પરંતુ આવા અનેક આઘાત આપતાં કે પ્રત્યાઘાતો ઝીલતાં જીવનતત્ત્વનો વિકાસ થવા પામે છે.

જડ વિશ્વમાં પણ સર્વાંશે ભૂતકાળથી ભવિષ્યકાળ નિશ્ચિત થતો નથી; લગભગ જાણે પોતે શ્રી. અરવિંદનું તત્ત્વદર્શન ઝીલવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તે રીતે, ભૌતિક-વિજ્ઞાનના જર્મન શોધક, હરમાન વાઈલે કહ્યું છે કે આ બાહ્ય જડ વિશ્વ કશામાં જકડાએલું નથી. એનાં બારણાં બંધ નથી, પરંતુ અનંત પ્રત્યે એ ખુલ્લાં છે. This physical Universe is not closed but opens to Infinity- ("The open World" : H. Wyel) આને લીધે જ પૃથ્વી પરના દ્રવ્યમાં જીવન-તત્ત્વનો આવિર્ભાવ થઈ શકયો.

આપણી પૃથ્વી પર જીવનતત્ત્વના આવિર્ભાવમાં વિકાસ થયો છે. પ્રાચીનકાળમાં આટલા વૈવિધ્યવાળી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે અનેક તર્ક–વિતર્ક કરવામાં આવેલા, પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં વિજ્ઞાન આગળ વધ્યું તેથી વિકાસવાદના આધુનિક સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ શકય બન્યું. ભુસ્તરવિદ્યા, પ્રાણીવંશવિદ્યા વગેરે શાખાઓમાં વિગતો એકઠી થઇ તથા બીજાં પ્રાણીઓની ખાસીઅતો કઇ રીતે બદલાય છે, તેના તરફ વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન ખેંચાયું, અને લામાર્કે કહ્યું કે કોઈ પણ દેખીતા કારણ સિવાય પ્રાણીની કોઈ જાતમાં

એકદમ ફેરફાર થવા માંડે છે, અને એ રીતે નવાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ડાર્વિને એમ કહ્યું કે દરેક પ્રાણી અને તેની પરિસ્થિતિ વચ્ચે આપલે થવાથી, અને સફળ પ્રવૃત્તિઓના સંસ્કાર વંશપરંપરાગત ઉતરી આવવાથી પ્રાણીનો બહુ જ ધીમે વિકાસ થાય છે, અને કાળે કરીને પ્રાણીની જાતમાં ફેરફાર થાય છે!

આપણે ઉપર જોયું કે પ્રત્યેક વિજ્ઞાન વિશ્વમાં જે કંઈ ફેરફાર થાય છે, અથવા બનાવો બને છે તે, કઇ રીતે બને છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ ફેરફારો કે પરિવર્તનો શા માટે થાય છે, અથવા એવાં જ પરિવર્તનો શા માટે થયાં, અને બીજાં કેમ ન થયાં, તે પ્રશ્નોનો ઉકેલ વિજ્ઞાન આપી શકતું નથી. અવિનાશી એવા જીવાણુનો પૃથ્વી પર જન્મ થયો, ત્યારથી અનેક દિશામાં કુદરતે અસંખ્ય પ્રયોગો કર્યા હશે, અને તેને પરિણામે આજે ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં પ્રાણીઓ પૃથ્વીના પૃષ્ઠ પર દેખાય છે. ડાર્વિનના અભિપ્રાય પ્રમાણે હરકોઈ પ્રાણી અને તેની બાહ્ય પરિસ્થિતિ, અને તેની સાથે સુમેળ સાધવા પ્રાણી કાં તો પોતે બદલાય અથવા પરિસ્થિતિમાં પોતાને ઇષ્ટ એવા ફેરફાર કરે, તથા આ સતત વ્યાપારને લીધે એનો વિકાસ થાય છે,—અને તેના અંગો પણ એ રીતે ઘડાય છે. આનો અર્થ એમ ઘટાવી શકાય કે જો તદ્દન ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં રહેતાં બે પ્રાણીઓ આપણે લઇએ, તો તેનાં સમાન અંગોની રચના અતિશય જુદી હશે. ફ્રેંચ ફિલસૂફ હેન્રી બર્ગસન એક "મોલસ્ક" નામની માછલી લે છે, અને તેની આંખ અને માણસની આંખની રચના, તે બન્નેની બાહ્ય પરિસ્થિતિ અત્યંત ભિન્ન હોવા છતાં, લગભગ એક સરખી છે, તેથી એવા અનુમાન પર આવે છે, કે પ્રાણીના કે તેના અંગોના ઘડતર કે વિકાસનું મુખ્ય કારણ બાહ્ય પરિસ્થિતિ નથી, પરંતુ આંતરિક જીવનના પ્રત્યાઘાતો, બાહ્ય પરિસ્થિતિ ગમે તેવી હોય તોપણ, સમાન હોય છે. અને આ કારણે દૂર દૂર પડેલાં અથવા અવિકસિત અને વિકસિત પ્રાણીઓના અંગોની રચના સામાન્ય રીતે એક સરખી હોય છે. સમાન જીવન તત્ત્વ The Elan Vital–પાછળથી બધાને ધકેલે છે, અને તેથી ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં બર્ગસનના મતાનુસાર, પ્રાણીઓનો વિકાસ પથરાય છે. મુખ્ય બે દિશામાં વિકાસ થવા પામ્યો છે–એક બાજુ નાનાં નાનાં જંતુઓ જેમનામાં પોતાને જે કંઈ કરવાનું હોય છે, અથવા પોતાની જે જરૂરીઆતો હોય છે, તેને પૂરી પાડવાનું સંપૂર્ણ સાહજિક જ્ઞાન હોય છે, જન્મે ત્યારથી એ જરા પણ પરવશ હોતાં નથી,—આ સાહજિક જ્ઞાન લગભગ આંતરિક જ્ઞાન જેવું છે.–અને બીજી બાજુ માણસ, જેનામાં બુધ્ધિનો અંશ છે, તે એવો કે એને તમામ વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવવું પડે છે. સાહજિકવૃત્તિ અને સાહજિક જ્ઞાનથી પ્રેરાતા જંતુના જીવનની કક્ષા અત્યંત મર્યાદિત હોય છે, પણ સંપૂર્ણ હોય છે–જ્યારે માણસના જીવનની કક્ષા વિશાળ હોય છે, પરંતુ જીવન અપૂર્ણ લાગે છે, કારણ પોતાની નાની સરખી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા માટે પણ તેને બુધ્ધિની મદદ લેવી પડે છે, અને બુધ્ધિનું બંધારણ એટલું વિચિત્ર છે કે સામાન્ય જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને બદલે, ઉલટી જરૂરીઆતો વધારી મૂકે છે, બર્ગસન એમ માને છે કે પરિસ્થિતિનું અને વિશ્વના જ્ઞાનના ટુકડા પાડીને, તથા કૃત્રિમ રીતે પ્રશ્નો ઉભા કરીને, ખરા જીવનના સ્રોતથી બુદ્ધિ માણસને દૂર ઘસડી જાય છે, પરંતુ હવે પછી વિકાસનું ઉપલું પગથીયું ચડતી વખતે સાહજિક જ્ઞાન તથા બુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાન એ બંનેનો સમન્વય માણસમાં સધાશે, અને આવા જ્ઞાનને તીવ્રતા, ઊંડાણ, તથા એકરૂપતા, તથા બુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાનની વિશાળતા બન્ને હશે.

બર્ગસનનો વિકાસવાદ સર્જનાત્મક વિકાસવાદ "Creative Evolution" ગણાય છે. એના મત પ્રમાણે વિકાસમાં હરહંમેશ નવું સર્જન થયા કરે છે, હરકોઇ બે ક્ષણે જીવનતત્ત્વ એકનું એક રહેતું નથી: માનવનું ચિત્ર પણ સર્વાંશે પરિવર્તનશીલ છે, અને વિશ્વમાં કશું સ્થિર નથી, માત્ર પરિવર્તન છે. એવાં પરિવર્તનમાં વિકાસનું મોજું જ્યારે આગળ ધપતું હોય છે ત્યારે જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ રૂપે

આપણને જીવનતત્ત્વ દેખાય છે આપણે પોતે પણ વિકાસના એવા એક મોજા પર સ્વાર થઈને આગળ જઈએ છીએ; પણ જ્યારે મોજું પાછું ફરે ત્યાં–એટલે કે જીવન વિકાસથી વિપરીત ગતિ કે વિરોધી ગતિ થાય તેજ જડ દ્રવ્ય. જીવન વિકાસમાં નવું નવું સર્જન થતાં થતાં એક દિવસ એવો પણ આવે કે જ્યારે જીવનતત્ત્વ અને આપણી ચેતના જડ દ્રવ્યથી તદ્દન મુક્ત થાય, અને વિશ્વમાં આપણે શુદ્ધ જીવન અને ચેતનરૂપ વિહાર કરીએ ! ! ("Mind Energy" :H. Bergson.) હેગેલની ન્યાયપદ્ધતિ (Dialectic) માંથી સાર્વભૌમ કેવળ શુદ્ધ તત્ત્વ (Absolute Idea')ને ફેંકી દઈને, એટલે કે એનું માથું કાપી નાંખીને. કાર્લમાર્કસે જે પ્રકારના ન્યાયબદ્ધ દ્રવ્યવાદનું (Dialectic Materialism)નું નિરૂપણ કર્યું છે, તેને પણ હેન્રી બર્ગસનનું ઉપરનું નિદાન કે અનુમાન માન્ય હોઈ શકે.

આપણે માત્ર જીવનતત્ત્વના વિકાસનો વિચાર કરતા હતા. જીવનતત્ત્વનો વિકાસ થતાં થતાં એવો વખત આવ્યો, કે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયો. દ્રવ્યમાં જેમ કોઈ ખરતા તારા ઉપર સ્વાર થઈને જીવનતત્ત્વ પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવ્યું તેમ જ જીવન્ત પ્રાણીમાં માનવ ચિત્તે પ્રવેશ કર્યો. ડાર્વિન એમ કહેશે કે પોતાની પરિસ્થિતિ સાથે સુમેળ સાધવા અસંખ્ય નાના નાના પ્રયત્નો જીવનતત્ત્વે કર્યા, તે બધા આનુવંશિક સંસ્કારોમાં જળવાઈ રહ્યા અને તેમાંથી એક વખતે માનવ ઉત્પન્ન થયો; બર્ગસન કહેશે કે એક નવું સર્જન થયું: પ્રોફેસર એસ. એલેકઝાંડર તથા એનાથી સ્હેજ નાનાં નાનાં નામો જોઈતાં હોય તો લોઈડ મોર્ગન (જેણે સૌથી પહેલાં Emergent Evolution ના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું) તથા સી. ડી. બ્રોડ, સી. ઈ. એમ. ગોડ વગેરે ફિલસુફો એમ કહેશે કે જીવનતત્ત્વનો વિકાસ એટલી પાયરીએ પહોંચ્યો કે જેથી તેમાં આપણું ચિત્ત અને તેની ચેતના જીવનવિકાસના સ્રોતમાં કોઈ કમળ ઉગે તેમ ઉગી નીકળ્યું ! ! શ્રી અરવિંદ કહે છે કે પરિવર્તનો થતાં થતાં જ્યારે જડ દ્રવ્ય તૈયાર થયું, ત્યારે જીવનતત્ત્વ એમાં ઉપરથી ઉતરી આવ્યું, અને એજ રીતે કાળે કરીને જ્યારે જીવનતત્ત્વનો અમુક વિકાસ થયો, ત્યારે તેમાં ચિતત્ત્વે પ્રવેશ કર્યો. શ્રી અરવિંદ કહે છે ચિતત્ત્વનો આવો પ્રવેશ, એક પ્રકારનું સર્જનજ છે. એટલે કે એક દૃષ્ટિએ જીવનતત્ત્વમાં નવું સર્જન થઇ ને, ચિતત્ત્વનો તેમાં આવિર્ભાવ કે ઉદ્ગમ થયો, અને બીજી દૃષ્ટિએ જીવનતત્ત્વ તેની ભૂમિકા પરથી નીચે ઉતરી આવ્યું. બર્ગસન કહે છે તેમ માત્ર પાછળથી ધક્કો લાગતો નથી. પરંતુ ઉપરનાં તત્ત્વો નીચેની ભૂમિકાને પોતા તરફ ખેંચે છે, અને પોતે પણ નીચે ઉતરી આવે છે, ઍરીસ્ટોટલનો એ માત્ર બૌદ્ધિક તર્ક હતો કે એક બાજુ " Protos Eidos " —શુદ્ધ તત્ત્વનું રૂપ છે, અને બીજી બાજુ Prote Hyte —અરૂપ અનંત દ્રવ્ય છે, અને શુદ્ધ પ્રેમને લીધે એ અરૂપ દ્રવ્ય શુદ્ધ તત્ત્વનું પોતામાં પ્રતિબિંબ ઝીલવાનો પ્રયાસ કરે છે અને એ બે ધ્રુવબિંદુઓ વચ્ચે –જેને કદાચ આપણે સાંખ્યના પુરુષ અને પ્રકૃતિની સાથે સરખાવી શકીએ —તેવા બે ધ્રુવબિંદુઓ વચ્ચે આપણી સૃષ્ટિ ઝોલાં ખાય છે. ઉપરનું તત્ત્વ નીચે ઉતરી આવે એ એક પ્રકારનો " અવતાર " છે. એમ શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે. દ્રવ્ય જીવનતત્ત્વ અને એમના (સી. ઈ. એમ. ગોડનાં " Matter, Life and Value ") એ ત્રણ ભૂમિકાઓ હજી આપણી પૃથ્વી ઉપર વ્યક્ત થઈ છે પરંતુ વિકાસનો પ્રવાહ ત્યાં અટકવાનો નથી.

આપણે ઉપર જોયું કે હરકોઈ જીવન્ત પ્રાણી અંગી છે, એના અંગો એક બીજા સાથે સહકાર સાધે છે, અને પ્રાણી પોતે એક અવિભાજ્ય એકમ રૂપ છે, અને તેથી જ એનાં તમામ અંગોના સરવાળા કરતાં એનામાં કંઇ વિશેષ છે. ગાણિતિક ભાષમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય છે કે સાદા ગણિત કરતાં અનંતનું ગણિત બહુ જુદું હોય છે. ૭+૫=૧૨ થાય, પણ અનંત + અનંત = બે અનંત નહિ પણ માત્ર અનંત જ. આપણે એક સાન્ત સંખ્યા લઈ શકીએ જેમાં એક અનંત શ્રેણી સમાયેલી હોય તો તે શ્રેણીના ગમે તેટલાં અવયવોનાં

સરવાળા કરતાં આપણી સાન્ત સખ્યા મોટી જ રહેવાની ઉ. ત. $૧+\frac{૧}{૨}+\frac{૧}{૪}+\frac{૧}{૮}+\frac{૧}{૧૬}+\frac{૧}{૩૨}+\ldots\ldots=૨$, અને શ્રેણીનાં ગમે તેટલાં પદનો આપણે સરવાળો કરીએ તો તે પણ બે થી ઓછો જ થવાનો. આપણે સાદા ગણિતને બહુ સહેલું માનીએ છીએ પરંતુ એ અત્યંત ગૂઢ, ન સમજાય તેવું કઠિન છે, વ્યવહારમાં આપણે સંખ્યાનો કે અપૂર્ણાંકનો ઉપયોગ કરીએ, પરંતુ હરકોઈ પાસે પાસેની બે પૂર્ણાંક સંખ્યાઓ વચ્ચે અનંત શ્રેણીનો વિસ્તાર પડેલો છે તે તરફ આપણું ધ્યાન ભાગ્યે જ જાય છે. બે હરકોઈ સંખ્યા વચ્ચે એક એવડી મોટી ખીણ છે કે જે ધીમે ધીમે નાની થતી જાય એમ લાગે, પરંતુ કદી સંપૂર્ણ પૂરાતી નથી–હરકોઇ બે વ્યક્તિઓ એક બીજાને અત્યંત ચહાતી હોય, અને સર્વાંશે એકબીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે, અને છતાં થોડું અળગાપણું રહે તેમજ. સાપેક્ષવાદના એક અભિપ્રાય અનુસાર ચાર પરિમાણવાળા દિક્કાળનો સ્રોત આમ સાન્ત છે. છતાં તેનો છેડો કયાંય નથી, તેવી જ રીતે હરકોઈ પ્રાણી એક અવિભાજ્ય એકમ રૂપ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એનાં તમામ અંગો તથા તેના ધર્મો અને અસંખ્ય વ્યાપારોનો સરવાળો કરીએ તેના કરતાં એ પોતે વિશેષ છે, પોતે સાન્ત છતાં અનંત છે, (પ્રમાણશાસ્ત્રમાં વિશેષ અને સામાન્ય વચ્ચેના સંબંધમાં આ પ્રશ્ન જુદી રીતે ઉપસ્થિત થાય છે).

દ્રવ્યમાં જેટલાં પરિવર્તનો થાય છે તેના યંત્રવત્ નિયમો દ્વારા જીવનના વ્યાપારો સમજી શકાતા નથી–જીવનના સીધા સંપર્કમાં જે દ્રવ્ય રહેલું છે તેના વ્યાપાર કે પ્રત્યાઘાતો અત્યંત વિચિત્ર હોય છે. ભૌતિક-વિજ્ઞાનના મહાન શોધક શ્રોડીંજરે જીવન શું છે તે વિશે એક નાનું પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં તેને કબુલ કરવું પડ્યું છે કે બીજમાંથી એટલે કે ક્રોમોસોમ્સ કે જીન્સમાંથી વિકાસ થઈને જે રીતે પ્રાણી કે વૃક્ષ પેદા થાય છે, તેનો ભૌતિક નિયમ શોધવો અશકય છે. સામાન્ય દ્રવ્યમાં પરિવર્તન અમુક બાહ્ય કારણોને લીધે થાય છે એમ આપણે ઘટાવી શકીએ, પરંતુ ગર્ભાવસ્થામાં જે જે ફેરફાર થાય છે, તે પરથી તો આપણને એમ જ ભાસે છે કે જીવનતત્વની પાસેમાં પાસે આવેલા (જીન્સના) બીજના દ્રવ્યમાં એક એવો આંતરિક નિયમ વસેલો છે, કે જેને લીધે અંદરથી તેમાં વિકાસ થાય છે. શરીરશાસ્ત્રી સર ચાર્લ્સ શેરીંગ્ટનને લાગે છે ("Man on His Nature"; Gifford Lectures: 1941: Sir Charles Sherrington) કે જીવન્ત પ્રાણીના શરીરમાં એવી રીતની ક્રીયા થાય છે કે તેનું અંતિમ પરિણામ જોયા વગર તેના વ્યાપારોની કે વિભાગીકરણની સમજ પડી શકતી નથી; અને છતાં શેરીંગ્ટનનું વલણ ભૌતિકવિજ્ઞાન તથા રસાયન વિજ્ઞાન તરફ છે, તેથી એ એમ માને છે કે વિજ્ઞાનની એ શાખાઓ દ્વારા જીવાણુનાં પરિવર્તનનું નિરૂપણ થઇ શકે–જરૂર એ વ્યાપારો કેવી રીતે થાય છે તેનું કદાચ વર્ણન થઇ શકે પરંતુ શા માટે થાય છે તે જાણી શકાય નહિ.

દ્રવ્યથી જેટલું જીવન ભિન્ન છે, તેટલું જ જીવનથી આપણું ચિત્ત જુદું છે. દ્રવ્યના પરિવર્તનોમાં પ્રયોજનને અવકાશ નથી, પરંતુ પ્રયોજન જાણ્યા વિના જીવન વ્યાપારો સમજાઈ શકાતા નથી. દ્રવ્ય માત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેના અસ્તિત્વમાં કશી જરૂરીઆતો હોતી નથી; જીવનમાં જરૂરીઆતો હોય છે. જ્યારે ચિત્તની ભુમિકા ઉપર ભિન્ન હેતુઓ એકી સાથે વસતા હોય છે, અને તેથી મુલ્યાંકનનો સિદ્ધાંત અમલમાં આવે છે ("Matter, Life and Value." C. E. M. Joad).

આપણી પૃથ્વી ઉપર અત્યારે દ્રવ્ય, જીવન અને માનવચિત્ત એવી ત્રણ ભુમિકાઓ પર ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓનો વિસ્તાર પડ્યો છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શક્તિ ચારે બાજુથી જકડાઈ જાય છે ત્યારે દ્રવ્યરૂપે તે ભાસે છે. આપણે જોયું તેમ શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે કે ચેતના (Consciousness) તેના બાહ્યરૂપમાં મુર્છિત રીતે વસે છે, ત્યારે દ્રવ્યરૂપે તે દેખા દે છે. પરંતુ ચેતનાનું આવું મુર્છિત રૂપ આવ્યું કયાંથી ?–આના જવાબમાં શ્રી અરવિંદ કહે છે કે આ આખું વિશ્વ કે જે કંઇ વ્યકતરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એનાં બે અવ્યક્ત

ધ્રુવબિંદુઓ છે–ઊંચે, શુદ્ધ, કેવલ, તથા અવ્યક્ત અનંત એવું અધ્યાત્મ તત્ત્વ The Absolute Unmanifest Divine, અને નીચે અગાધ નોચેતના–Inconscience. આવી અગાધ નોચેતનામાંથી સૌથી પહેલાં દ્રવ્ય વ્યક્ત થયું, અને કાળે કરીને જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ જીવન અને ચિત્ત તેમાં અને તે દ્વારા વ્યક્ત થયાં. આ ત્રણે ભૂમિકાઓનો વિકાસ અજ્ઞાન અને અવિદ્યામાં થયો છે–આ વિકાસ આદર્શરૂપ નથી, એમાં ઘણી ભૂલો પણ છે, અને અત્યારનું માનવચિત્ત તથા તેની બુદ્ધિ સત્ય અસત્ય વચ્ચે ઝોલાં ખાય છે, શુદ્ધ જ્ઞાન મળવું અશક્ય છે, અને માનવભૂમિકા પર વ્યક્તિત્વ ઘડવા માટે ચેતનાને કાંઇક કેન્દ્ર જોઇએ તેથી અજ્ઞાનમય પ્રકૃતિએ અહંકારનું તત્ત્વ પેદા કર્યું છે. માનવબુદ્ધિ કંઇક જ્ઞાન મેળવવા માટે વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરવા જાય છે, તે પૃથક્કરણમાં એનું ખરું હાર્દ કે જીવન મરી જાય છે. અને બુદ્ધિ ટુકડા કરીને સાંધે છે, અને આ રીતે, ઘણા ઘણા કૃત્રિમ પ્રશ્નો અસ્તિત્વમાં આવે છે, કે જેનું નિરાકરણ માનવ પોતે કરી શકતો નથી.

અને છતાં માનવમાં થોડું ભાન છે–જ્ઞાનનો તણખો પણ છે, અને તેથી, વિકાસનું સંચાલન અત્યાર સુધી અજ્ઞાનમય પ્રકૃતિના હાથમાં હતું, તે પોતાના હાથમાં લઇને, માણસે ઉત્તરોત્તર આંતરિક વિકાસનાં પગથીઆં ચડવાનાં છે. અત્યારસુધી અજ્ઞાનના અંધારામાં આમતેમ અથડાઇને પ્રકૃતિ માનવની ચેતના સુધી વિકાસને લઈ આવી છે તે વિકાસ સ્વેચ્છાએ, પૂરેપૂરા ભાન સાથે, માણસે આગળ વધારીને પોતાના તથા આખા વિશ્વના તત્ત્વની સાથે પોતાનો અહંકાર ત્યાગીને એકરૂપ થવાનું છે. માણસ જાતને ઉત્પન્ન કરવા પ્રકૃતિએ કે આ સૃષ્ટિએ લાખ્ખો વર્ષ લીધાં, વિશ્વમાં જડ દ્રવ્યનું બંધારણ થયું ત્યાર પછી વિકાસવાદની દૃષ્ટિએ આપણી પૃથ્વી ઉપર જે કંઈ ફેરફારો થયા, તે તમામનું પ્રયોજન એક માત્ર એ હતું કે જીવનતત્ત્વ તથા ચિત્તત્ત્વ વધારે વિકાસ પામીને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતર ભૂમિકા ઉપર જઈ શકે. પૃથ્વીના અસ્તિત્વનું માત્ર કારણ જ નહિ પરંતુ પ્રયોજન પણ આ છે. આ રીતે શ્રી. અરવિંદના વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત જે કંઇ ફેરફારો થાય છે, તેને માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિએ, ને કેવી રીતે થાય છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ કઈ દિશામાં વિકાસ હવે પછી થશે, અથવા થવો જોઇએ તેનું પણ સૂચન કરે છે.

પ્રો. એલેકઝાંડરે (તથા પ્રો. હોડીંગે પણ) પૃથ્વીપરના વિકાસના પરિણામે ઇશ્વર હજી અસ્તિત્વમાં આવવાનો છે. યુરોપીય ફિલસુફી એક જ વિચારસરણીને પકડે છે, અને આત્માના ઊંડા સાક્ષાત્કાર વિના માત્ર બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ અંતિમ તત્ત્વ વિશેના સિદ્ધાંતો બાંધે છે.

શ્રી. અરવિંદના સિદ્ધાંતાનુસાર માણસ જાતનો ઊર્ધ્વ વિકાસ એવો થવાનો છે કે માણસમાં અધ્યાત્મતત્ત્વ પ્રકટ થશે. અને તે કેવળ, શુદ્ધ, કુટસ્થ નિત્ય હશે એટલું જ નહિ, પણ ક્રીયાશીલ પણ હશે. અધ્યાત્મક તત્ત્વની આ ભૂમિકાને એમણે અતિમનસ્ કે Super–Mindની ભૂમિકા કહી છે. એ માર્ગે જતાં માણસે યોગના અધ્યાત્મમાર્ગનો સ્વીકાર કરવો પડશે.

શ્રી. અરવિંદે પોતે જ કહ્યું છે કે આંતરિક અનુભવ અને સાક્ષાત્કારના ડગલે ને પગલે, હરકોઇ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસી કરે તેમ, તેમણે પોતે પ્રયોગો કર્યા છે, અને પ્રયોગ દ્વારા સાબીતી મળ્યા પછી જ તેનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો છે. જો આપણે પૂછીએ કે કયા કયા પ્રયોગો કર્યા અને તેની શી શી સાબીતી મળી–તો તેઓ જવાબ આપશે કે તેને માટે અધિકારની જરૂર છે. એમણે કહ્યું છેઃ "બાહ્ય નિરીક્ષણની પદ્ધતિ દ્વારા ભૌતિક વિજ્ઞાનનાં સત્યો, કે તેનાં સમીકરણો, અથવા તારવી કાઢેલા સામાન્ય નિયમો કે શોધો આ રીતે બતાવી શકાય, પરંતુ અહીં (ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં) પણ એ વસ્તુને પૂરેપૂરી સમજવા માટે કે તેની સત્યાસત્યતા વિશે

ખરો અભિપ્રાય બાંધવા માટે બુદ્ધિના અભ્યાસ અને શિક્ષણની જરૂર છે. ગમે તે માણસ સાપેક્ષવાદનું ગણિત કે (અણુવાદનાં સમીકરણો) કે બીજાં વૈજ્ઞાનિક સત્યો ખરાં છે કે ખોટાં તે બાબત અભિપ્રાય ન આપી શકે. નિયમ માત્ર એટલો જ હોઇ શકે કે જે કંઈ તત્ત્વ છે, અથવા જે કંઇ (આધ્યાત્મિક) અનુભવમાં ઉતરે છે, તે તમામ સત્ય છે. અને એના જેવા કે તેવા જ અનુભવ દ્વારા એની સાબીતી મળી શકે છેઃ એટલે કે, ખરું કહીએ તો, પ્રત્યેક માણસ આધ્યાત્મિક અનુભવ કરી શકે છે, એ માર્ગે જઈ શકે છે. અને તે પોતે તેની સાબીતી મેળવી શકે છે–પરંતુ આ બાબત ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે તે પોતે આ શક્તિ ખીલવે, અને જે આંતરિક પદ્ધતિ દ્વારા આ અનુભવ અને તેનું પરીક્ષણ શક્ય બને છે તે તમામ આંતરિક પદ્ધતિ-ઓને તે અનુસરી શકે,–ત્યારે જ." (Life Divine Vol. II).

કોઇ માણસ શંકા ઉઠાવી શકે, કે અધ્યાત્મ માર્ગમાં જે કંઈ સાબીત કરવાનું છે, તેનો પહેલેથી સ્વીકાર કરવાનું કહેવામાં આવે છે! આપણે ઉપર જોયું કે પ્રત્યેક વિજ્ઞાનના પાયામાં સ્વીકૃતિઓનો ઢગલો પડેલો હોય છે, અને તેનો સ્વીકાર કરતાં આપણને કંઈ થતું નથીઃ કાર્ટેઝીઅન અથવા ગોસીઅન કો–ઓર્ડીનેટ્સની ભૂમિતિ બાબત આપણે થોડી ચર્ચા કરી. હરકોઇ વિજ્ઞાનની સ્વીકૃતિનો કોઈ સ્વીકાર ન કરે, તો તે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ન કરી શકે, તેવી જ રીતે અધ્યાત્મવિદ્યાની સ્વીકૃતિ ન સ્વીકારે તો એ માણસ તે માર્ગે જઈ શકે નહિઃ બીજાં વિજ્ઞાનોની સ્વીકૃતિઓમાં પ્રમાણગત આવશ્યકતાનું તત્ત્વ બહુ થોડું હોય છે જ્યારે અધ્યાત્મ વિદ્યામાં માત્ર એક જ સ્વીકૃતિ છે,–કે આત્મા છે, અને તેમાંથી સાદી સમજ અને સરળ પ્રમાણગત આવશ્યકતા દ્વારા એમ ફલિત થાય છે કે–એનો અનુભવ શક્ય છે. અને જે આટલું ન માને એ તે માર્ગે જઈ શકે નહિ. અને છતાં જેમ ગણિત કે ભૂમિતિ કે વિદ્યુત્‌નું વિજ્ઞાન ન જાણનાર માણસનું બાહ્ય જીવન તે તે વિજ્ઞાનના નિયમોથી બાંધેલું રહે છે, તેવી જ રીતે આત્મામાં ન માનનાર અને એ માર્ગે ન જનાર માણસનું બાહ્ય તેમજ આંતરિક જીવન અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમોથી ચારે તરફ અજાણ્યે, અનિચ્છાએ બંધા-એલું રહે છે. અને તેનાથી નિર્મિત થાય છે.

જેમ્સ જીન્સ, એડિંગ્ટન, મેક્સ પ્લાન્ક, હરમાન વાઈલ, વિલ્ડનકાર, સી. ડી. બ્રોડ—(બર્ટ્રાન્ડ રસેલ પણ) વગેરે ભૌતિક વિજ્ઞાનના રસ્તે ફિલસુફીમાં પ્રવેશ કરે છે.

સર જેમ્સ જીન્સ એમ માને છે કે બાહ્ય વિશ્વમાં પથરાએલા દ્રવ્યના નિયમોનું આપણે નિરૂપણ કરી શકીએ છીએ,—માટે બાહ્ય વિશ્વ બીજું કશું નથી, માત્ર આપણા ચિત્તે નીપજાવી કાઢેલાં સમીકરણોનો પડઘો!! એડિંગ્ટન બાહ્ય વિશ્વને ઘણું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ આપે છે, જ્યારે બર્ટ્રાન્ડ રસેલ કોઈ વાર માત્ર આપણા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષોને પ્રાધાન્ય આપે છે, અને કોઇ વાર ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો જેને લઇને ઉદ્‌ભવે છે, તેને પ્રાધાન્ય આપે છે, કાન્ટની પરિભાષા અનુસાર, જેને લઇને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષો આપણામાં ઉગે છે, તેને માત્ર ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ આપણે અનુભવી શકીએ, અને તે સિવાયની વસ્તુ વિશે આપણે હંમેશા અજ્ઞાત રહેવાના, આવા કોઈ કારણને લીધે, અથવા ગણિત પ્રત્યેના રસેલના પક્ષપાતને લીધે—વળી પાછો તે વસ્તુને તથા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષને સમાન અથવા એક જ ગણે છે.

આ બધાને શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ઇન્દ્રિયગોચર જડ દ્રવ્યમાં ચેતના મૂર્છિત રૂપે જકડાઈ રહી છેઃ ભૌતિક શક્તિ કે Energy પણ ચેતનાની શક્તિનું એક સ્વરૂપ જ છે. પ્રત્યેક ચેતનાને એનો કાળ હોય છે, તથા જડ દ્રવ્યમાં પણ કાળનું તત્ત્વ છે, કારણ તેમાં બધું જ મૂર્છિત રૂપે (Involved) કે સુષુપ્તાવસ્થામાં પડેલું છે. આથી આગળ જઈ યુરોપીય "આઇડીઆલીઝમ"–કે અધ્યાત્મવાદ કે આદર્શવાદની જેમ શ્રી અરવિં-

હતું એવું પણ મંતવ્ય નથી કે–જે કંઈ આપણી ચેતનાના અનુભવમાં આવતું નથી, તે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ આપણે કહી શકીએ નહિ; કારણ જે કંઈ આપણા અનુભવમાં આવે છે; તે જ, આપણી ચેતનાનો વિષય બને છે, અને તેટલે અંશે અસ્તિત્વ ધરાવે છે–તેથી આપણી ચેતનાથી સ્વતંત્ર રીતે બાહ્ય વસ્તુઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય, તો તેનું અસ્તિત્વ કોઇક સર્વવ્યાપી સર્વગ્રાહી ચેતનાને આભારી હોવું જોઇએ, કે જે ચેતનાનો વિષય આખું વિશ્વ છે, કોઈ અનંત સર્વવ્યાપી સર્વગ્રાહી ચેતનાનો સ્વપ્નસમા અનુભવનો વિષય બનીને બાહ્ય વિશ્વ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ શ્રી અરવિંદ માનતા નથી. એ ખરું છે કે ચેતનાથી સ્વતંત્રરીતે અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય એવી કોઇ વસ્તુ છે જ નહિ; પરંતુ સાથે સાથે એ પણ કહેવું જરૂરી છે કે સ્વતંત્ર રીતે વાસ્તવિક અસ્તિત્વ છે પણ ખરું, અને તે એવું કે આપણું ચિત્ત પોતાનાં નિરીક્ષણ દ્વારા જે કંઈ બીમાં કે રચના કે ઘાટ ઘડે અથવા પોતાની રીતે એનો અર્થ બેસાડે તેના પર એના અસ્તિત્વનો આધાર નથી, પરંતુ બાહ્ય વસ્તુઓમાં જ એવું કંઈ તત્ત્વ છે કે જેને લીધે તે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આપણી પોતાની રચનાઓ આપણા ચિત્તે પાડેલાં વ્યક્તિગત (Subjective) પ્રતિબિંબો છે, અથવા બાહ્ય વિશ્વની આપણે દોરેલી આકૃતિ નથી. તત્ત્વતઃ એ અમુક ચેતનાએ સર્જેલું છે, પરંતુ એ એવી ચેતના છે કે ત્યાં એ ચેતના તથા અસ્તિત્વ વચ્ચે કશો ભેદ નથી,–બંને સમાન છે,–(એ ભૂમિકા ઉપર) ચેતના અને અસ્તિત્વ બંને એકજ તત્ત્વ છે, અને તેથી તેનું સર્જન પણ અસ્તિત્વના તત્ત્વનું ભાગીદાર છે એટલે કે તે પણ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ દૃષ્ટિએ, બાહ્ય વિશ્વ ગમે તેવી મહાન ચેતનાનું માત્ર અંગત સર્જન નથી (પરંતુ તે વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ધરાવે છે) તથા બાહ્ય વિશ્વ અને વ્યક્તિગત (Subjective) સત્યો બંનેમાં તથ્ય છે (are real) અને એકજ સત્યની બે બાજુઓ છે."–(Life Divine) આ રીતે શ્રી અરવિંદ આદર્શવાદી નથી પરંતુ વાસ્તવવાદી છે એમ કહી શકાય.

હેન્રી બર્ગસન, જનરલ સ્મટસ, વાઇટહેડ, સી. ઈ. એમ. જોડ, પ્રો. એસ. એલેકઝાન્ડર વગેરે ફીલસૂફો જીવવિજ્ઞાનની શાખા પરથી ફીલસુફીના ક્ષેત્રમાં ઉતરી આવે છેઃ આપણે અગાઉ જોયું કે જડ દ્રવ્યમાં ચેતના એના બાહ્ય રૂપમાં મુર્છિત રૂપે જકડાઇ ગએલી પડી છે, અને તેની શક્તિનું સંચાલન અજ્ઞાનના અંધકારમાં સર્વવ્યાપી નિયમોને આધીન રહીને યંત્રવત્ થયા કરે છે. પરંતુ દ્રવ્યની ભૂમિકાની ઉપર ઉત્તરોત્તર જે તત્ત્વો રહેલાં છે, તેના પ્રત્યે તેનાં દ્વાર ખુલ્લાં છે. જડ દેખાતું દ્રવ્ય પણ સર્વાંશે અંધીયાર નથી. આવા ઘોર અજ્ઞાનમાં થયેલા સંચાલનને લીધે શરૂઆતમાં પૃથ્વી ઉપર બહુજ વિચિત્ર મોટાં રાક્ષસી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં, અને જાણે દ્રવ્યથી તેમજ જીવન તત્ત્વની તથા ચિત્તની ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓને એમ થયું કે આ આખો પ્રયોગ ઊંધી દિશામાં થયો, તેથી કોઈ બાળક પોતે દોરેલું કુરૂપ ચિત્ર પાટી પરથી ભૂંસી નાંખે, તેમ પૃથ્વીની સપાટી પરથી આ આખી સૃષ્ટિનો નાશ થયો. (Editorials in "The Advent" based on Talks With the Mother) અને નવેસરથી જીવન તત્ત્વે શરૂ કર્યું. શ્રી અરવિંદના વિકાસના સિદ્ધાંતમાં બર્ગસનના (Elan Vital) જીવનતત્ત્વે પાછળથી મારેલો ધક્કો તો છે જ, પરંતુ તે ઉપરાંત ઊર્ધ્વ ભૂમિકા પ્રત્યેનું ખેંચાણ પણ છે, અને સૌથી વિશેષ મહત્ત્વનું ઉચ્ચતર ભૂમિકાનું નીચલી ભૂમિકા ઉપરનું દબાણ–એમ ત્રણે બળો સાથે કામ કરતાં હોય છે. આથી શ્રી અરવિંદના વિકાસના સિદ્ધાન્તમાં વિકાસ કેવી રીતે થાય છે તેનું જ માત્ર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ વર્તમાનમાં કેવી રીતે વિકાસ આવવો જોઇએ, અને ભવિષ્યમાં તેનું અંતિમ ધ્યેય અથવા કારણ કે પ્રયોજન શું છે તે વિશે પણ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. દ્રવ્યમાં જ્યારે જીવનતત્ત્વે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દ્રવ્યને પોતાની જડતા થોડે ઘણે અંશે છોડવી પડી. દ્રવ્યની અથવા આપણા પાર્થિવ શરીરની એ જડતા આપણે હજી પણ દૂર કરી શક્યા નથી. અને જડ દ્રવ્યનો અભ્યાસ સાધકને માર્ગમાં આડે આવે છે. વિકાસને પગથીએ જીવનતત્ત્વે જે શારીરિક બળનો વિકાસ

કર્યો હતો, તે દિશા પણ જીવનતત્ત્વને, ચિત્તતત્ત્વનો સ્વીકાર કરતાં છોડવી પડી. કોઈ વાંદરું મનુષ્ય વિશેનો પોતાનો અભિપ્રાય આપે તો તે એમજ કહે કે માણસ કેવું નિર્બળ છે! —કે એક ઝાડ પરથી બીજા ઝાડ પર કૂદી પણ શકતું નથી, મારા જેટલું જડબાનું જોર પણ નથી. પરંતુ ચિત્તતત્ત્વને ગ્રહણ કરવા માટે એણે આ બળનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. તેવીજ રીતે પોતાની વધી પડેલી બુદ્ધિનો—જે બુદ્ધિ ન હોય— ત્યાંથી માત્ર પ્રશ્નોજ ઉભા કરે છે, કૃત્રિમ વિભાગો અને દિવાલો ઉત્પન્ન કરે છે, અને આ રીતે માનવ જાતને વધારે સ્વાર્થી કરી જંપવા દેતી નથી.

બુદ્ધિના વિકાસની સીમા હવે આવી રહી હોય એમ લાગે છે—શું સામાન્ય સામાજિક વ્યવહારમાં કે પછી ભૌતિક વિજ્ઞાન દ્વારા, બાહ્ય વિશ્વને સમજવાના પ્રયત્નમાં ભાવિમાં જે વિકાસ થવાનો છે અથવા થવો જોઈએ એમ શ્રી અરવિંદ કહે છે, તેમાં બુદ્ધિનો નાશ નહિ થાય, પણ ઇન્દ્રિયાનુભવને મહત્ત્વ આપતી, આપણને માત્ર ઇન્દ્રિયારામી બનાવી દે તેવી એ બુદ્ધિ નહિ હોય, પરંતુ બુદ્ધિ દ્વારા જે કંઇ સત્યો આપણે શોધી કાઢીએ તેને માત્ર આપણા સ્વાર્થને માટે જ નહિ પણ અધ્યાત્મતત્ત્વના અનુભવ દ્વારા, એને બહાર વ્યક્ત કરવા જ વાપરવામાં આવે એવી બુદ્ધિ તરફ આપણો વિકાસ માર્ગ જાય છે. અથવા અધ્યાત્મ અનુભવ દ્વારા રજૂ થએલાં સત્યોને શુદ્ધ બુદ્ધિ દ્વારા આપણે વ્યવહાર્ય બનાવીશું. આપણે એ માર્ગનો સ્વીકાર નહિ કરીએ, તો વળી કુદરત અને ઉચ્ચતત્ત્વને પણ એમ થશે કે વિકાસક્રમમાં માણસજાત પેદા થઇ તે એક ભૂલજ નહિ પણ આફતરૂપ છે, અને તેથી, પૃથ્વી પટ પરથી પેલા રાક્ષસી પ્રાણીઓ જેમ ભૂંસાઈ ગયાં, તેમ આખી માણસજાતનો નાશ થઇ જાય તો પણ નવાઇ નહિં. (Editorials in The "Advent' basedon Talks with The Mother) પરંતુ કુદરત પોતે માનવજાત સુધી આવી છે. અને પશુઓના જેવું માત્ર માણસનું જીવન નથી. પરંતુ ચિત્ત અને ચેતના પણ છે, તથા એનામાં એવું ભાન છે કે એ પોતાનો વિકાસ અજ્ઞાનમાં ફાંફાં મારતી નીચેની પ્રકૃતિ ઉપર ન છોડતાં, પોતાના હાથમાં લગામ લઈ, શુદ્ધ ચેતના અને શુદ્ધ બુદ્ધિ વિકસાવીને પોતાની અંદર રહેલા આત્માનો અનુભવ કરી શકે એમ છે, અને એ દ્વારા ભાનપૂર્વક ખરા જ્ઞાનપૂર્વક, ચિત્તથી પણ ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર રહેલા ઊર્ધ્વ ચિત્તતત્ત્વનો કે અતિમનસનો આવિર્ભાવ પોતામાં કરી શકે એમ છે. આપણે કહ્યું કે બુદ્ધિ બુદ્ધિમાં પણ બહુ ફેર છે. ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષગામી, ઇન્દ્રિયારામી, માત્ર બાહ્ય વસ્તુઓ તરફ પ્રેરનારી બુદ્ધિ તે એક—અને પોતાના એકલક્ષ્યી ખ્યાલોમાં રાચનારી અને તે ખ્યાલો દ્વારા બાહ્ય વિશ્વના ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ મેળવવા પ્રયત્ન કરનારી તે બીજી—આ બુદ્ધિનો ઉપયોગ વિજ્ઞાનની પ્રત્યેક શાખામાં કરવામાં આવે છે, અને વિજ્ઞાનદ્વારા બાહ્ય જગતના જે કાંઇ નિયમો આપણે શોધી કાઢીએ છીએ તે તમામનો ઉપયોગ, આપણા અજ્ઞાન અને અહંકારને લીધે આપણે તેનાથી હલકી ભૂમિકાની બુદ્ધિને ચરણે ધરીએ છીએ, અને માત્ર શરીરની પૂજા કરીએ છીએ.

જડ દ્રવ્ય, જીવન, અને માનવચરિત્ર એ ત્રણેની ભૂમિકા અજ્ઞાનમાં ડૂબેલી છે. અને તેને વિશ્વનો દક્ષિણ ગોળાર્ધ કહ્યો છે; અને ઉત્તર ગોળાર્ધમાં બીજી ત્રણ ભૂમિકાઓ છે, અને તેમાં અજ્ઞાન નથી, મૃત્યુ નથી, ભેદ નથી, પરંતુ અખંડ જ્ઞાનમય, અમૃતમય, અભેદ આત્માની એ સ્થિતિ છે. આ ઉત્તર ગોલાર્ધ.

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्याऽपिहित मुखम् ।

—ઉપનિષદ્‌ની આ તમામ ધારા શ્રી અરવિંદમાં આપણને મળી આવે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ગોલાર્ધ વચ્ચેની કડીનું દર્શન વેદકાળ અને ઉપનિષદો છે, પરંતુ ત્યારપછી તે ભૂંસાઇ ગયું. અને તેથીજ આપણે ત્યાં માયાવાદનો જન્મ થયો એમ શ્રી અરવિંદનું કહેવાનું છે: અને કદાચ આપણા વિશ્વના બંધારણે માયાવાદને શક્ય કરી બતાવ્યો— કારણ ઉત્તર ગોળાર્ધની ટોચે પહોંચવા માટે બધાં પગથીયાં ઉપર પગ

મૂકવાની જરૂર નથી. પરંતુ "ચિત્તવૃત્તિનિરોધ" કરી, ચિત્તનો લય કરી, સમાધિસ્થ થઇ, માણસ કૂટસ્થ નિત્ય કેવળ આત્મામાં સ્થિતિ રાખી શકે છે, અને જો એને મુક્તિ કહી શકાય તો તેઓ યોગી મુક્ત છે. પરંતુ દક્ષિણ ગોળાર્ધનાં અસ્તિત્વ વિશેના સમસ્ત સત્યથી એ વંચિત રહેશે–દક્ષિણ ગોળાર્ધ આખો એને માયા જેવો મળશે, અનેકાન્તવાદના સદસદ્રૂપ લાગશે, અને બંને વચ્ચેની કડી એને લાગશે નહિં. કદાચ, કોઈને એમ લાગે કે શ્રી અરવિંદે શંકરના માયાવાદ ઉપર વધારે પડતા પ્રહારો કર્યા છે: શંકરે એક રીતે એમ પણ કહ્યું છે કે આ બધું બ્રહ્મમય છે, બ્રહ્મ છે, પરંતુ શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે તેમ સર્વવ્યાપી, સર્વશકિતમાન, સત્ ચિદાનંદ રૂપ બ્રહ્મ કે પરબ્રહ્મમાં જો કંઇ શકિત હતી તો તે માત્ર માયા ઉત્પન્ન કરવાની જ શકિત હતી એમ કેમ માની શકાય? માયા છે તે માયા છે, નથી સાચું નથી જુઠું, આભાસ રૂપ છે—તો શું બ્રહ્મમાં માત્ર આભાસ ઉત્પન્ન કરવાનીજ શકિત છે એમ શ્રી. અરવિંદ પોતે માની શકતા નથી જ. એમણે એમ પણ કહ્યું છે કે બ્રહ્મમાં શકિત છે કે નથી એનું નિરાકરણ જે કોઇ ત્યાં સુધી જઇ આવ્યો હોય, અને ત્યાંથી એક પછી એક પગથીઆં ઉતરીને છેક આપણી પૃથ્વીના માનવજીવન સુધી જેણે 'અવતરણ' કર્યું હોય તેવો જ પુરુષ આનો નિર્ણયાત્મક જવાબ આપી શકે, અને પોતે આ બધાનો અનુભવ કર્યો છે એમ તેમણે લખ્યું છે.

ઉત્તર અને દક્ષિણ ગોળાર્ધની વચ્ચે ઉર્ધ્વચિત્ત કે અતિમનસ રહેલું છે. અને અતિમનસનું બંધારણ એવું છે કે પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના તમામ ફિલસુફોને સર્વપ્રકારે સંતોષ આપે તેવું છે. શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે કે એમણે પોતે કદી નિર્વાણની સ્પૃહા કરી નથી, અને છતાં એમના શરૂઆતના પ્રયત્નને અંતે એમને ખબર નહોતી કે શું પરિણામ આવવું જોઇએ, પરંતુ એકાએક નિર્વાણમાં એ ડુબી ગયા; એમાં કશુંજ નહોતું. માત્ર એ એક જ તત્ત્વનો અનુભવ હતો, અથવા અનુભવ પણ નહોતો.!! એમણે નિર્વાણ અને મુક્તિની ઝંખના કરી નહોતી, અને તોપણ–'હું આવું કે નહિં?'–તેવી રજા પણ માગ્યા સિવાય નિર્વાણમાં દિવસો સુધી શ્રી અરવિંદ ડૂબેલા રહ્યા,–અને પછી ધીમે ધીમે એમાં બીજાં તત્ત્વો ઊંડેથી ઉપર આવવા માંડ્યાં. અને જાણે આખું વિશ્વ એમાંથી ઉત્પન્ન થયું!

અતિમનસની ભૂમિકામાં એક બાજુ કૂટસ્થ, નિત્ય, કેવલ અધ્યાત્મ તત્ત્વનું દર્શન છે—દર્શન એટલે કે એક બાજુ દ્દષ્ટા, બીજી બાજુ દૃશ્ય જગત અને બે વચ્ચેનો સંબંધ તે દર્શન—એવું આપણી અજ્ઞાન સ્થિતિમાં જેવું દર્શન થાય છે તેવું નહિ, પરંતુ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ, તથા જ્યાં જ્ઞાન અને અસ્તિત્વ વચ્ચે અને દૃષ્ટા અને દૃશ્ય વચ્ચે પણ કશો ભેદ નથી એવું દર્શન અતિમનસની ભૂમિકા ઉપર હોય છે. ("Knowledge by Identity" Life Divine)

શ્રી. અરવિંદ જ્ઞાનના પણ બે પ્રકાર કહ્યા છે: માનવ બુદ્ધિ જે રીતે બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન, જ્યાં કશી એકતા ન હોય તે બે વચ્ચે ગમે તે પ્રકારની એકતા સ્થાપીને અથવા જ્યાં કશો ભેદ ન હોય ત્યાં ભેદ પાડીને, ચૈત્યની ગાય અથવા પુરુષનું ચૈતન્ય એવાં વિધાનો કરીને–જ્ઞાન–આપે તે. બીજું જ્ઞાન પોતાના વિષયની સાથે અંતરતમ એકતા મેળવીને જે જ્ઞાન મળે તે. આ જ્ઞાનમાં ભેદ નથી, તેમજ જ્ઞાન તથા અસ્તિત્વ વચ્ચે પણ ભેદ નથી, કારણ જ્ઞાનની આ ભૂમિકા ઉપર જ્ઞાતા, જે કંઇ જાણે છે, તેના જેવો આપોઆપ થાય છે. જડ દ્રવ્યના વાસ્તવિક અસ્તિત્વ વિશે આપણે જોયું કે તે એવી ચેતનાનું સર્જન છે કે જે ચેતના અને અસ્તિત્વ વચ્ચે કશો ભેદ નથી, અને તેથી એ પોતાની ચેતનાની શક્તિ દ્વારા જે કંઇ સર્જે છે તે આપોઆપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને જ્યાં આપણી ભૂમિકા પર ચેતના, જ્ઞાન, અસ્તિત્વ, શકિત વગેરે એટલાં છિન્નભિન્ન અવસ્થામાં છે કે જેનામાં અસ્તિત્વ હોય તેનામાં (દા. ત. દ્રવ્યમાં) ચેતના ન પણ હોય. અને

માનવભૂમિકા પર છે તેમ ચેતના હોય તો જ્ઞાન ન હોય, તથા શકિત પણ ન હોય. અને શકિત હોય તો જ્ઞાન ન હોય, અને જ્ઞાન હોય તો તેને અનુરૂપ ચેતના અથવા શકિત પણ ન હોય, આ બધાં પાસાંઓ સુસંગત રીતે અતિમનસ્‌ની ભૂમિકા પર ગોઠવાએલાં છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અપરિણામી અધ્યાત્મ તત્ત્વનું દર્શન પરિણામી રૂપે દેખા દે છે. જ્ઞાનની તથા બીજી પ્રવૃત્તિની અસંખ્યધારામાં એ ગંગા વહે છે, અને તો પણ ભિન્નભિન્ન પ્રવૃત્તિ કે વ્યકિતઓ વચ્ચેની માત્ર સુસંગતતા જ નહિ, પરંતુ એકતા પણ (પ્રત્યેક ક્ષણે) આપોઆપ સ્વયંસિદ્ધ રૂપે પ્રકટ રહ્યા જ કરે છે. ત્યાં ભેદમાં અભેદનું સર્વાંશે ભાન છે, તથા અભેદમાં ભેદનું સર્વવ્યાપી જ્ઞાન હરહંમેશનુ જીવન્ત વહેતું હોય છે. હેગેલ અને હેગેલના અનુયાયીઓનું એ એક Concrete Universal–વિશેષ તથા સામાન્ય–બંનેનું ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર થતા સમન્વયનો જીવન્ત દાખલો છે. ત્યાં વ્યકિતઓ વચ્ચે ભેદ નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ સંવાદ અને એકતા છે; તેથી દરેક વ્યકિત બીજી પ્રત્યેક વ્યકિતનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પોતામાં ઝીલે છે, (જર્મન ફીલસુફ લાયબ્નિટઝનાં "મોનેડઝ" જેમ) અને તો પણ લાયબ્નિટઝનાં "મોનેડઝ"ની જેમ માત્ર પ્રતિબિંબ ઝીલવાનું જ કાર્ય એ વ્યકિતઓ કરતી નથી. પરંતુ પ્રત્યેક વ્યકિત પોતાના વિશિષ્ટ વ્યાપારમાં મગ્ન હોય છે, એટલે કે સમષ્ટિના તમામ પ્રવાહો પોતામાં ઝીલે છે, અને તે ઉપરાંત પોતાના પ્રવાહો સમષ્ટિમાં વહેતા મૂકે છે–અને આ તમામ વ્યવહાર જ્ઞાનની, સત્યની. તત્ત્વની અખંડ ધારામાં વહ્યા કરે છે !

પરંતુ આનાથી નીચેની ભૂમિકા ઉપર માત્ર વિભાગીકરણ જ અસ્તિત્વમાં દેખા દે છે; તમામ વિભાગની પાછળ રહેલી એકતા પશ્ચાદ્‌ભૂમિમાં વિલીન થાય છે, અને વ્યકિત પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે, અને અજ્ઞાનમાં જાણે બધું પોતે કરતી હોય તેમ, પોતાની અહંતા વધારી બધો વ્યવહાર કરવા માંડે છે,– આથી દુ:ખ, દારિદ્રય, ભય, મૃત્યુ, અજ્ઞાન, અવિદ્યાનું રાજ્ય સ્થપાય છે; મૂલ સત્ય સુવર્ણના પાત્રથી ઢંકાઇ જાય છે, અને જે મૂળ શકિતએ ભગવતી ચિતીએ આ આખા વિશ્વનું સર્જન કર્યું તેનું અવતરણ દક્ષિણ ગોળામાં થાય છે.

શ્રી અરવિંદ કહ્યું છે કે જેમાં બધું–નિગૂઢ રૂપે રહેલું છે, તેવા અવ્યકત, અનંત, શાશ્વત તત્ત્વમાંથી એક અનંત શકિત નીકળી આવી, અથવા એ તત્ત્વની અસીમ શકિત–એટલે કે મા, અથવા ભગવતી ચિતીએ, ચિતિશકિતએ આ આખા વિશ્વનું 'દર્શન' કર્યું અથવા આપણી દષ્ટિએ કહીએ તો સર્જન કર્યું. મોટા તથા નાના દેવોની પણ એ "માતા" છે. દેવતાઓ તેમજ દૈત્યોમાં પણ એની જ શકિત વસેલી છે. या माता सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता, તેણે ઉત્તરોત્તર સર્જન કરતાં કરતાં, અથવા અનંત, અવ્યકત, અધ્યાત્મતત્ત્વમાં દર્શન કરતાં કરતાં, આપણું માનવ ચિત્ત જ્યાં જઈ શકે એમ નથી. અથવા માનવ બુદ્ધિ સમજી શકે એમ નથી,–અને છતાં આપણે સમજી શકીએ તેવી ભાષામાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે એક એવી ભૂમિકા આવી કે "મા"ને પણ વિચાર થઈ પડયો કે "અરર–આ પણ";–અને અધ્યાત્મતત્ત્વના એકત્વમાંથી બહુત્વ ઉત્પન્ન થયું, અને તેમાંથી આપણી અજ્ઞાનમય તથા દુ:ખમય વિશ્વના દક્ષિણ ગોલાર્ધની શકયતા ફલિભૂત થઈ, અને અધ્યાત્મતત્ત્વના એકત્વે અસીમ કરુણાપૂર્વક, તથા પોતામાં રહેલા જ્ઞાનપૂર્વક જે અધ:પતન (fall) થયું તેની હા પાડી, અને શુદ્ધ આત્માના દષ્ટિબિંદુએ એક નવી જ શકયતા ઉત્પન્ન થઈ–તે એ કે જો ભગવતી ચિતીએ આનો સ્વીકાર કર્યો છે અને પોતે પોતાની સર્વશકિતમાન ચેતનાને મૂર્ચ્છિત કરીને અવ્યકત એવા નો-ચેતનાનાં અહંકારમાં જાતે ડૂબ્યાં છે, તો સમસ્ત વિશ્વમાં વિરોધોમાંથી પસાર થતાં સંપૂર્ણ વિકાસની પણ અદ્વિતીય શકયતા ઉત્પન્ન થઇ, અને એવા વિકાસને અંતે જ્યારે માનવ પેદા થયો, ત્યારે દેવતાઓને પણ થયું કે વિશ્વના વિકાસનું અંતિમ રહસ્ય એમણે જાણવું કે અનુભવવું હોય,

તો તેમને પણ માનવયોનીમાં જન્મ લેવો આવશ્યક છે. અનંત, અવ્યક્ત, નિગૂઢ અધ્યાત્મતત્ત્વ અને બીજી બાજુ નો-ચેતના તેવાં આ વિશ્વથી પર એવાં બે ધ્રુવબિંદુઓ વચ્ચે વિશ્વના આ સર્જનનું કે દર્શનનું તમામ અસ્તિત્વ રહેલું છે. ("The Riddle of This World," and ": Life Divine")

ગ્રીક ફિલસૂફ હીરેક્લાઈટોસે એમ કહેલું કે આ આખું વિશ્વ બે વિરોધી તત્ત્વો વચ્ચેના અનંત વિગ્રહમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. શ્રી. અરવિંદ માત્ર બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ નહિ, પરંતુ આધ્યાત્મિક અનુભવની આખી શ્રેણી પર, ઉપરનીચે, પ્લેટોએ કહ્યું છે તેમ, એકતત્વ (Eism) પરથી બીજા પર, અને બીજા પરથી ત્રીજા પર, એમ સૌથી ઉંચા રહેલા તત્ત્વ સુધી જઈને Plato's Republic તથા Parmenides) ત્યાંથી નીચે આવીને, આપણી ભાષા દ્વારા સમજાય અને બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવી રીતે કહે છે કે આપણા આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વિરોધી તત્ત્વમાંથી થાય છે, અને જો આપણી પૃથ્વીપર માનવદેહમાં દેવ કે ઈશ્વરનું સર્જન થવાનું છે, તો શરૂઆત અંધકારમાં ડૂબેલા, સર્વાંશે યંત્રવત્ નિયમોને આધીન એવા જડ દ્રવ્યથી થઈ, અને તેમાંથી અજ્ઞાનમાં ડૂબેલી પ્રકૃતિએ અનેક સાચા ખોટા અખતરાઓ કર્યા બાદ જીવનતત્ત્વને અનુકૂળ થાય તેવું જડ દ્રવ્યનું બંધારણ થયું, અને જીવનનું અવતરણ જડ દ્રવ્યમાં થયું અને આ રીતે જડને પણ અમુક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય અને મુક્તિ મળ્યાં. દ્રવ્યમાં વ્યક્ત થતા યંત્રવત્ પરિણામો જુદા જ નિયમોને આધીન થઈને જીવનને વ્યક્ત કરવા માંડ્યા. અને આ રીતે જડ દ્રવ્યના નિશ્ચિત નિયમો તથા સીમાબદ્ધ પરિસ્થિતિમાં વ્યક્ત થતું સ્વાતંત્ર્ય એ બે વિરોધી બાબતો વચ્ચેનો સમન્વય જીવન્ત પ્રાણીના આવિર્ભાવમાં વ્યક્ત થયો. આપણે ઉપર કહ્યું તેમ કેન્દ્રીયગામી ગતિને રોકીને, તેથી ઉલટી દિશામાં કેન્દ્ર પ્રત્યે જવાથી શરૂઆતમાં વિકાસ સાધી શકાય છે; દ્રવ્યમાં જીવન્ત પ્રાણી વ્યક્ત થઈ શક્યું તે આ રીતે જ. પરંતુ એકવાર પ્રાણીનો જન્મ થયા પછી એના આંતરિક કેન્દ્રના વિકાસ અર્થે પણ અનેક વિરોધી સ્થિતિમાંથી જીવતા પ્રાણીને પસાર થવું પડ્યું, અને આ સત્યનો જીવવિદ્યામાં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. ઉ. ત બાહ્ય પરિસ્થિતિનાં બળ અને પોતા વચ્ચે જે અંગી પ્રાણી સમતુલા સાચવી શકે તે જ જીવતું રહી શકે એવી વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે. માણસ જાતમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છેઃ પહેલાં જંગલીદશામાં સંદેહ ભય અને અરસપરસ ધિક્કારનું વાતાવરણ રહેતું, તેમાંથી શ્રદ્ધા અને પ્રેમના નિયમોને આધીન થઈને માણસ જાતે પોતાનો વિકાસ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો; જો કે હજીએ કુટુંબમાં નહિ પરંતુ ઘણે ખરે અંશે એક જ પ્રજાની અજાણી વ્યક્તિઓ વચ્ચે તથા સર્વાંશે તમામ પ્રજા પ્રજા વચ્ચે જંગલીદશામાં હતું તેવું જ કે તેનાથી વધારે ભયંકર સ્વરૂપમાં સંદેહ ભય અને ધિક્કારનું વલણ દેખાય છે. શ્રી અરવિંદ માનવજાત વિશે કહે છે કે "હજીયે ન જાગ્યો એનો આતમરામ"—અને એ નહિ જાગે,—અને પોતાના વિકાસનું છેલ્લું ઉર્ધ્વ પગલું એ નહિ ભરે તો પોતાના જીવનને રૂંધી નાંખતા જેટલા પ્રશ્નો છે. તેમાંથી કોઈ પણ પ્રશ્નનું નિરાકરણ નહિ થઈ શકે અને માનવજાત નષ્ટ નહિ થાય તો અટવાયા કરશે.

એક પરિસ્થિતિમાંથી તેની વીરોધી પરિસ્થિતિ જન્મે, તથા એ બે વચ્ચે ઝોલા ખાતી પ્રવૃત્તિ અમુક કાળ બાદ તેની ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર જઈને બંને વિરોધી તત્ત્વો વચ્ચેનો સમન્વય સાધે—આવી પક્ષ-પ્રતિપક્ષ-અને સમન્વયની ન્યાય પદ્ધતિ (Dialectic) કેવળ એકતત્ત્વવાદી હેગેલ તથા કેવળ દ્રવ્યવાદી રશિયન ફિલસૂફી બંનેને એક સરખી માન્ય છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદમાં, હેગેલમાં છે તે રીતની માત્ર એક ન્યાયપદ્ધતિ રહેતી નથી, તેમ જ રશિયન ફિલસૂફીમાં છે તે પ્રમાણેની જડ દ્રવ્યમાં થતા ફેરફારોને સમજવા પૂરતી પદ્ધતિ રહેતી નથી, પરંતુ હવે પછી કઈ દિશામાં વિકાસ થવો જોઈએ, અને ક્યાં ક્યાં વિરોધી તત્ત્વો વચ્ચેનો સમન્વય કઈ રીતે સાધવો જોઈએ તેનું નિરૂપણ કરતી, શ્રી અરવિંદના યોગમાર્ગની વ્યાખ્યા આપતી એ

પદ્ધતિ છે. આપણે ઉપર જોયું કે દરેક ગણિત કે વિજ્ઞાનની શાખાના મૂળમાં અમુક સ્વીકૃતિઓ રહેલી હોય છે: એ સ્વીકૃતિઓની પ્રમાણગત આવશ્યકતા સ્વીકારવા પૂરતો બુદ્ધિનો વિકાસ જેનામાં ન થયો હોય, તેવો માણસ એ વિજ્ઞાનનું અધ્યયન ન કરી શકે, તેવી જ રીતે શ્રી અરવિંદે મુકેલી અમુક સર્વસામાન્ય સ્વીકૃતિઓની પ્રમાણગત નહિ પરંતુ પોતાના સમસ્ત જીવન પરત્વેની આવશ્યકતા જેને ન લાગે, તેવી વ્યક્તિ એમણે બતાવેલ માર્ગે ન જઇ શકે એ સ્વભાવિક છે. એ સ્વીકૃતિ માત્ર એટલી જ કે : અધ્યાત્મતત્ત્વ છે અને એ તત્ત્વનો અનુભવ કરીને જીવનમાં તેનું અવતરણ શક્ય છે. આમ કોઇ કરે, તો આખું જીવન અધ્યાત્મરૂપ અને એટલું જ નહિ પરંતુ પૃથ્વી પરની બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં પણ પલટો આવે, અને પ્રોફેસર એલેકઝાંડરે કહ્યું છે તેમ માનવમાંથી ઇશ્વર પેદા થાય. શ્રી અરવિંદના તત્ત્વદર્શન અનુસાર ઇશ્વર એની ભૂમિકા પર અત્યારે છે જ પરંતુ ઉત્તર ગોલાર્ધના પ્રતિબિંબરૂપ આ દક્ષિણ ગોલાર્ધ અસ્તિત્વમાં આવેલો છે. અને આપણા દક્ષિણ ગોલાર્ધમાંજ દિક્કાલના અનવચ્છિન્ન સ્રોતમાં જે વિકાસ થાય છે તેમાં અવનવું સર્જન થાય છે; અને તેને પરિણામે દેવો ઉત્તર ગોલાર્ધમાં જે રીતે જીવન ગાળે છે તેનું માત્ર નિર્જીવ અનુકરણ અહીં નહિ થાય, પરંતુ પૃથ્વી પર, દ્રવ્યમાં દેવની કે અધ્યાત્મતત્ત્વની મૂર્તિ સજીવ રૂપે કંઈ પણ ક્ષતિ વગર દર્શન આપશે, (Sri Aurobindo's "Letters"–Second Series) અને અજ્ઞાન તથા અંધકારમય જીવન પલટાઇ જશે. આટલા માટેજ એમણે કહ્યું છે કે દેવોની દુનિયામાં કશો વિકાસ નથી, અને જેને મુક્તિ જોઇતી હોય તેને પૃથ્વી ઉપર માણસરૂપે અવતરવું પડે છે.

કોઇને એમ પણ સવાલ થાય કે અવ્યક્ત અધ્યાત્મતત્ત્વની અસીમ, સર્વશક્તિમાન ભગવતીચિતીએ આપણા જેવી દુઃખી, દિક્ અને કાલથી સર્વાંશે ઘેરાએલી સાન્ત દુનિયા શા માટે ઉત્પન્ન કરી ? અને જો બધું અધ્યાત્મ રૂપ જ છે, તો એકબાજુ શાશ્વત, અનંત અવ્યક્ત અધ્યાત્મતત્ત્વ અને બીજી બાજુ એટલું જ નિગૂઢ અંધકારમય નોચેતનાનું તત્ત્વ–એ બેની વચ્ચે આખું વિશ્વ આવેલું છે, અને વિકાસ એની મેળે થયા જ જાય છે, તો આપણે કશું જ કરવાની જરૂર નથી. જરૂર વિકાસને પંથે બધા જ જવાના છીએ, પરંતુ વિકાસના ખરા માર્ગનું એકવાર ભાન થયા બાદ અજ્ઞાનમય પ્રકૃતિથી વળી પાછા આપણે દોરાઇએ, તો તેના કાંટા આપણને વાગવાના. જેટલે અંશે ચેતના જાગૃત થઈ છે, તેટલે અંશે ખરા માર્ગનું બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ પણ માણસને ભાન થયું છે, અને આવા ભાનને જાગૃત રાખીને જો માણસ ખરા માર્ગે નહિ જાય તો કદાચ માણસનો નાશ એટલે કે એની ચેતનાનો નાશ થવા પામે એ બાબત આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. અને છતાં કોઇના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય કે–આ બધું ખરું–પરંતુ–અવ્યક્ત અધ્યાત્મતત્ત્વની શક્તિએ આ બધું શા માટે સર્જ્યું ? મનની આવી શંકાનું નિરાકરણ કરવા માણસમાં પોતામાં બીજી ચેતના પ્રકટ થવી જોઇએ, અને તો જ શંકાઓનું નિરાકરણ થઇ શકે. યુરોપીય વિચારકો કે તેમના અનુયાયીઓ માત્ર બાહ્ય વિશ્વને જ પ્રાધાન્ય આપે છે, અને અધ્યાત્મતત્ત્વના અસ્તિત્વ વિશે જેઓ શંકા સેવે છે, તેવાઓને શ્રી. અરવિંદ જવાબ આપે છે કે હરકોઈ માણસને તેના શંકાસ્થાનમાંથી પદચ્યુત કરવો અશક્ય છે, કારણ જેને શંકા કરવી છે તેને ગમે તે સાબીતી આપો તો પણ શંકા કર્યા જ કરશે, ચિત્તવિજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિંદુએ પણ અમુક માનસમાં હરકોઇ માન્યતા કે શ્રદ્ધા થતી હોય, તો તે માન્યતા કે શ્રદ્ધાની બીજી વિરોધી માન્યતા ધરાવતું માનસ પહેલા માનસનું વિરોધી નથી–એટલે કે જે માણસ અધ્યાત્મતત્ત્વમાં માને છે, તેનો વિરોધી જે તેમાં ખાત્રીપૂર્વક માનતો નથી, તે નથી. પરંતુ અધ્યાત્મતત્ત્વના અસ્તિત્વ વિશે જેને શંકા છે, તેવો માણસ બંનેનો દુશ્મન છે.

બે અવ્યક્ત ધ્રુવ બિંદુઓ વચ્ચે આખી વ્યક્તસૃષ્ટિ પથરાએલી છે એમ આપણે જોયું. અને આ આખું વ્યક્ત તેમજ અવ્યક્ત વિશ્વમાં એક જ અધ્યાત્મતત્ત્વ રહેલું છે, છતાં આ આખી સૃષ્ટિમાં એક ઉપર બીજું

એમ ભિન્નભિન્ન સ્તરો પ્રસરેલાં છે, અને તેમાં સત્ય તત્ત્વની અનેક માત્રાઓ વસેલી છે. એટલે કે ઇંગ્લિશ ફિલસૂફ બ્રેડલીની Degrees of Truth, Degrees of Reality; અને Degrees of Experience તથા બોઝન્કવેટની Degrees of Individuality–અનુભવના, સત્તાના તત્ત્વની ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાઓ છે, અને વ્યક્તિ-ત્વની પણ ભૂમિકાઓ Degrees of Individuality છે, કે જેને લીધે નીચલી ભૂમિકા કરતાં ઉપરની ભૂમિકા ઉપર સત્તાના, તત્ત્વના કે વ્યક્તિત્ત્વના તથા સ્વાતંત્ર્યના પણ વધારે અંશો રહેલા હોય છે. આ ઉપરાંત શ્રી. અરવિંદ કહે છે કે જીવાત્મા પોતે જન્મજન્માન્તરના ક્રમમાં અનેક પ્રકારના અનુભવોમાંથી પસાર થઇને વિકાસ પામે છે. અને આ રીતે સામાજિક વિકાસ પણ સધાય છે. આવા વિકાસમાં પુનરાવર્તન થતું નથી, તેમ પરાવર્તન પણ થતું નથી. પરંતુ વ્યક્તિ તેમજ સમાજ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર પ્રયાણ કરે છે. આ રીતે એક બાજુ વ્યક્તિનું વ્યક્તિગત આત્મા તરીકેનું સાતત્ય. અને બીજી બાજુ સામાજિક સાતત્ય પણ જળવાઈ રહે છે. ક્રિશ્ચિઅન ધર્મમાં પુનર્જન્મને સ્થાન નથી, તેથી એ ધર્મમાં વ્યક્તિગત આત્માના વિકાસને અવકાશ નથી, પરંતુ. અથવા તેને લીધે, પશ્ચિમના વિચારકો (પ્રો. એલ. ટી. હોબહાઉસ જેવા) સામાજિક સાતત્યમાં તથા વિકાસમાં માને છે; અને આ સામાજિક જીવન પ્રત્યેનો ઝોક યુરોપીય વિચારકોમાં વધારે જોવામાં આવે એ શક્ય છે, કારણ ભૌતિક વિજ્ઞાન તરફ એમને વધારે પક્ષપાત છે, શ્રી. અરવિંદ આવા બન્ને સાતત્યના સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરીને વધારામાં કહે છે કે જો વિકાસના માર્ગમાં કોઇ વાર વ્યક્તિ અથવા સમાજ એનાં એ બિંદુ કે સ્થાન ઉપર પાછાં આવી પડ્યાં છે. એમ લાગે, તો તે ખરી રીતે એનું એ બિંદુ નથી, કારણ વિકાસનો માર્ગ સીધા રસ્તા જેવો નથી, પરંતુ ગોળ કુતુબમિનારમાં આવેલી નીસરણી જેવો છે–કે જેથી, જાણે આપણે વિરૂદ્ધ દિશામાં કોઇ વાર જઇએ છીએ એમ લાગે, અને આપણે એક વાર ઉભા હતા, તે જ બિંદુ ઉપર પાછા આવ્યા એમ લાગે તો પણ તે પહેલાંનું બિંદુ નહિ પણ તેનાથી વધારે ઉપલી ભૂમિકા પરનું તેવું જ બિંદુ છે. કેટલાક ભૌતિક વૈજ્ઞાનિકો આપણું વિશ્વ Spiral-ગોળ નીસરણી જેવું છે એમ કહે છે–બાહ્ય વિશ્વ એવું હશે કે નહિ તે તો કોણ જાણે, પરંતુ આંતરિક વિકાસનો માર્ગ એવો હશે એમ પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી. કેટલાએક વળી Expanding Universeમાં માને છે. તે બાબત આપણે એમ કહી શકીએ કે વિશ્વ પોતે વધારે વિશાળ ચેતના પ્રત્યે વધે છે!

શંકરના માયાવાદના વિરુદ્ધ શ્રી અરવિંદે આ જગત મિથ્યા નથી, પરંતુ સાચું છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું તેથી કેટલાએક વિવેચકો એમ માને છે કે અરવિંદ અસ્તિત્વવાદી–"Existentialist" છે. જરૂર શ્રી અરવિંદ અસ્તિત્વવાદી છે, પરંતુ તેમનો અસ્તિત્વવાદ માત્ર ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષવાદ નથી. તેઓ કહે છે કે જે કંઈ તત્ત્વ છે–પછી તેને નામ ગમે તે આપો–તે તત્ત્વે આપણને અહીં આ જગતમાં મૂક્યા છે, અને આ જગતનું પહેલું ભાન આપણને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ દ્વારા થાય છે, તેથી ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ખોટું છે એમ કહી ન શકાય. પરંતુ એથી એમ પણ ફલિત થતું નથી કે માત્ર ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ દ્વારા જ એનો અનુભવ આપણને હરહંમેશ થાય અથવા થઈ શકે. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ઉપરાંત અનુભવનાં બીજાં પણ દ્વાર છે, અને તે દ્વારા વિશ્વના તત્ત્વના વધારે નિકટ સંબંધમાં આપણે આવી શકીએ એમ છીએ, અને ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષની ભૂમિકા ઉપર જેમ અનુભવ જ સત્યાસત્યનું ધોરણ બને છે, તેમ જ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા ઉપર પણ, અથવા ઇન્દ્રિયાતીત સંપર્કમાં પણ અનુભવ જ સત્યાસત્યનું ધોરણ બને છે. જેમ ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાનનાં ધોરણ જુદાં હોય છે. તેમ જ ઇન્દ્રિય–પ્રત્યક્ષની ભૂમિકાનું ધોરણ તથા ઇન્દ્રિયાતીત ભૂમિકાનું ધોરણ ભિન્ન છે. અને તે બે ભૂમિકા પરના અનુભવો પણ એટલા જ ભિન્ન છે અને એટલા જ માટે આપણે ઉપર કહ્યું કે જે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષો પર કામ કરીને

સત્ય શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે બુદ્ધિ અત્યારે એટલી વધારા પડતી વિકસિત થઈ છે, કે સમસ્ત માનવ જાતના હવે પછીના વિકાસમાં એ બુદ્ધિ થોડી ઓછી થવા પામે તો પણ નવાઈ નહિ. આથી જ કહ્યું છે કે

आत्मनेव आत्मानमुद्धरेत्। કારણ બુદ્ધિ કે બીજા કોઇ ભિન્ન સાધનથી આત્માનો ઉદ્ધાર થતો નથી. આથી એમના યોગમાર્ગમાં સૌથી પહેલાં હઠયોગમાં થાય છે તેમ શરીરથી શરૂઆત કરવામાં આવતી નથી, તથા પરંપરાગત યોગની પદ્ધતિ દ્વારા પ્રાણથી પણ કરવામાં આવતી નથી. તથા પરંપરાગત યોગની પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે તેમ ધારણા, ધ્યાન, કે સમાધિ માટે તથા ચિત્તવૃત્તિનિરોધનો પ્રયત્ન કરીને આગળ જવાનું સાધકને કહેવામાં આવતું નથી; પરંતુ ચિત્તને શાંત રાખી, ચિતિશક્તિ પ્રત્યે અભિમૂખ થઇને ચિતિપુરુષને ઓળખીને, એની ચેતનાને આગળ કરીને શરૂઆત કરવાનું કહેવામાં આવે છે.

અહીં એક સૂચન કરવાની જરૂર છે. પ્રાશ્ચાત્ય ચિત્તવિજ્ઞાનમાં ભૌતિક વિજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિંદુનું વલણ વધારે ભાગ ભજવે છે., આથી આપણા ચિત્ત વિશેની તેમની વિચાર પદ્ધતિ અથવા વિભાગીકરણ આપણને કદાચ વધારે " વૈજ્ઞાનિક " લાગે પરંતુ એક વિજ્ઞાનનું દૃષ્ટિબિંદુ કે તેનાં ચોકઠાં બીજી શાખાને લાગુ કરવા જતાં, વિષયને અન્યાય થવા સંભવ છે. અને આપણે કહી શકીએ કે પશ્ચિમના દેશોએ જો ભૌતિકવિજ્ઞાનની શોધો દ્વારા બાહ્ય પ્રકૃતિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવીને વિશ્વસાર્થ માનવ ચિત્તસાર્થનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે., તો આપણે માનવચિત્ત તથા ચેતનામાં યોગમાર્ગે જઇને વધારે ઉચ્ચતર સમાધાન પોતાના તેમ જ બાહ્ય વિશ્વના તત્ત્વ સાથે ખરી એકતા સાધી સમાધાન સાધેલું છે, અને આ દૃષ્ટિએ જો ભૌતિકવિજ્ઞાનની પદ્ધતિ આપણે તેમની પાસેથી શીખવાની રહી તો વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ તેમણે આપણી પાસેથી શીખવી જરૂરી છે. હરકોઈ તટસ્થ વિચારકને એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કે ચિત્તવિજ્ઞાન કે ચિત્તાવગાહનની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિઓએ અરાજકતા ફેલાવી છે, અને ચિત્તમાં રહેલાં તત્ત્વોનાં મૂલ્યાંકન ઊંધી રીતે કર્યાં છે, આથી શ્રી અરવિંદે ચિત્તાવગાહનની (Psycho-Analysis) પદ્ધતિ વિશે કહ્યું છે કે " એ પદ્ધતિ માત્ર માણસને આંતરચેતનાના અંધકારમય પ્રદેશમાં લઇ જાય છે, " આપણે ત્યાં કોલેજમાં માત્ર ચિત્ત-વિજ્ઞાનને પોતાના વિષય તરીકે લઇને વિદ્યાર્થી ફિલસૂફીના વિષયમાં ઉપાધિ લઇ શકે છે. એ સ્તુત્ય છે, પરંતુ ચિત્ત વિજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં મૂલ્યાંકનને હમેશાં સ્થાન હોવું જોઇએ, આજકાલ તો ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, કે Physical Space – ભૌતિક ગુણોવાળું આકાશ એક સરખું નથી. પણ જેમ દિશા ફરે તેમ (ઉ. ત. હરકોઈ ઇલેક્ટ્રીકલ વેક્ટરનું) મૂલ્ય ફરે છે., અને બુદ્ધ ભગવાને એકવાર પૂછ્યુ હે ભિક્ષુઓ, પાણી રેડીએ તો ક્યાં જશે–ઉત્તર મળ્યો=જ્યાં નીચાણ હશે ત્યાં જશે. એનો એ સવાલ ત્રણવાર પૂછ્યો, અને એનો એ જવાબ મળ્યો, એટલે બુદ્ધે કહ્યું કે—તેવી જ રીતે માણસના ચિત્તને સ્વાભાવિક રીતે ઢળવા દે, તો તે નીચે જશે, નીચે જશે, નીચે જશે, પરંતુ આપણો ધર્મ એ છે કે ચિત્તને ઉર્ધ્વગામી કરવું. અમેરિકામાં તથા પશ્ચિમના દેશોમાં ચિત્તવિજ્ઞાનમાં મૂલ્યાંકનને સ્થાન નથી, અને ભૌતિક વિજ્ઞાનના પક્ષપાતને લીધે તેઓ એમ માને છે કે વિજ્ઞાનને શુદ્ધ રાખવું હોય તો તેમાં મૂલ્યાંકનના સિદ્ધાંતને સ્થાન આપવું ન જોઇએ. પરંતુ તેઓ ભુલી જાય છે કે વિજ્ઞાન પોતે જ મૂલ્યની શોધમાં ફરે છે, અને આગળ વધતાં વધતાં ચિત્તવિજ્ઞાનમાં મૂલ્યાંકનને નહિ સ્વીકારે તો માનવચિત્તના ખરા ખ્યાલને બદલે કોઇ રાક્ષસી ચિત્રની તેઓ પૂજા કરશે. ચિત્ત કઇ રીતે ઉર્ધ્વ ગતિએ જઇ શકે, તેનું નિરૂપણ કર્યા વગર, માત્ર તેના આઘાત—પ્રત્યાઘાતોનો જ અભ્યાસ કરશે, તો તેવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ નાત્સી લોકોએ કર્યો હતો તેમ માણસને —પશુથી પણ હલકો —યંત્રવત્ બનાવવામાં કરવામાં આવે તે સ્વભાવિક જ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે હાલ આપણા આખા સમાજને ખરી દિશાનું કે મુલ્યનું સૂચન કરે તેવું એકપણ બળ કામ કરતું હોય એમ લાગતું નથી, અને નાત્સીલોકોએ પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમ વ્યક્તિ પોતાનો દોર માત્ર બીજી વ્યક્તિઓ ઉપર જ બેસાડવા

પ્રયત્ન કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ સંસ્થાઓ ઉપર પણ પોતાની જાળ પાથરે છે. શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે કે આ અજ્ઞાન તથા અંધકારમય અહંકારની પ્રવૃત્તિ છે, અને તેથી જ એવી પ્રવૃત્તિમાં મૃત્યનો અંશ પેસે છે.

હવે તો કોલેજનું શિક્ષણ પણ આપણી માતૃભાષા દ્વારા જ થવાનું છે, તો માત્ર પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ ચિત્તવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવું ન જોઈએ, પરંતુ આપણી ફિલસુફીની દૃષ્ટિએ આખા વિષયનો સમન્વય સાધીને નવી ઢબથી એ વિષયનું નિરૂપણ કરવું આવશ્યક છે. અલબત્ત આ વિધાન પ્રમાણશાસ્ત્ર જેવા વિષયને પણ લાગુ પડે છે.

આપણે ઉપર જોયું કે અવ્યક્ત અનંત કેવળ શાશ્વત અધ્યાત્મતત્ત્વની અસીમ શક્તિ–ભગવતી ચિતિએ આ વિશ્વનું "દર્શન" કર્યું, જે દર્શન આપણા દૃષ્ટિબિંદુએ એક સર્જનરૂપ છે. તે શાશ્વત તત્ત્વ જેમાં અવ્યક્તરૂપે સર્વશક્તિમાન, પરમાત્મા પુરુષોત્તમ પણ છે, અને ચિતિશક્તિ—એ બંને આખા વિશ્વનાં પિતા–માતા છે એમ કહીએ તો ચાલે. આથી શ્રી અરવિંદની ફિલસુફીમાં આપણા પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શનનાં તથા શૈવ સંપ્રદાયનાં અને શાક્તપ્રણાલિકાનાં તત્વો છે એમ કોઈ કહે તો નવાઈ પામવા જેવું નથી. વેદ, ઉપનિષદ્, ગીતા તથા આપણાં દર્શનોની વિશાળ ભુમિ પર ઉભા રહી, પ્રત્યેક ભુમિકા ઉપર જઈ, તે તે ભુમિકાનો અનુભવ લઈને. તેને ચકાસીને, આપણી અહીંની ભુમિકા સાથે તેને કયા પ્રકારનો સંબંધ છે કે કઈ રીતે તેની સાથે સુમેળ સાધી શકાય તેનું તેમણે નિરૂપણ કર્યું છે, અને એમની ફિલસુફીમાં જેટલાં તત્ત્વો છે તે તમામનું સ્થાન અમુક રીતે એમના યોગમાર્ગમાં અંકિત કર્યું છે, આપણો આજનો વિષય એમના યોગ માર્ગનું નિરૂપણ કરવાનો નથી. પરંતુ એટલું કહી શકીએ કે, એમનો યોગમાર્ગ એ જ ખરો ધર્મ છે.

આપણે ધર્મ શબ્દથી શરૂઆત કરી હતી. આ વિભાગનું નામ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા ખરા તત્ત્વદર્શનની ઝાંખી થયા વગર સાચા ધર્મનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે.

શ્રી અરવિંદનું કહેવું છે કે ખરો ધર્મ તે બાહ્ય આચારનો નથી; પરંતુ માણસ પોતાના ચિત્તમાં ઊંડે ઉતરે, જડ પ્રકૃતિ, એ અજ્ઞાનમાં રચેલા તમામ જુના બંધારણને સાફ કરે તથા પોતાના તેમજ વિશ્વના અંતરતમ આત્માની સાથે એકતા સાધીને, તેને અનુરૂપ પોતાનું નવું બંધારણ ઘડે, અને તે રીતે પોતાના સમસ્ત શરીર–જીવન–તથા ચિત્તને સભાન રીતે એક કરી ઉચ્ચતર ચેતનાની મદદથી અધ્યાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરી, એ અનુભવ દ્વારા આખા જીવનનું ફરીથી નિર્માણ કરે–એ ખરો ધર્મ છે. અંગ્રેજી ફિલસૂફ ઓઝન્કવેટે કહ્યું છે કે ધર્મથી સઘળાં દુઃખો ટળે છે, તેનો અર્થ એ નથી કે એવા માણસ ઉપર કશી આફત નહિ આવી પડે–આ દુઃખ કે તે દુઃખમાંથી બચવા ધર્મનો ઉપાય કામે લાગતો નથી, પરંતુ દુઃખ સર્વાંશે ટળે, અને શુદ્ધ આનંદમાં માનવજીવન રાચે તેનું નામ ધર્મ, આવા ધર્મને માર્ગે વિચારવા શ્રી અરવિંદે આપણા માટે The Sun-lit Path–અંધકાર કે ખાડાખડીઆ વિનાનો સૂર્યના તેજથી પ્રકાશીત ધોરીમાર્ગ ખુલ્લો મુકયો છે, અને વહેલાં કે મોડાં આપણે બધાએ એ માર્ગે જવાનું છે.

× × ×

અનેક વિક્ષેપોની વચ્ચે આ ભાષણ મારે લખવું પડયું છે, તો તેમાં જે કંઈ ત્રુટીઓ હોય તે તરફ ગુજરાતનો વિદ્વદ્વર્ગ સહાનુભુતિથી જોશે એમ આશા રાખું છું. પૂરતો વખત નહોતો તેથી જે જે વિચાર જ્યાંથી ટપકાવેલો છે, તેનાં પૃષ્ઠાંક આપવાં શક્ય નહોતું, તેથી નીચે માત્ર પુસ્તકોની યાદી આપી છે. છેવટ આ સંમેલનના કાર્યકર્તાઓએ એક વિભાગીય પ્રમુખ તરીકે આપણા વિદ્વાનો આગળ અને તેમની મારફત સમસ્ત ગુજરાત સમક્ષ મારા વિચારો મૂકવાની જે તક આપી છે તે માટે હું તેમનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

: પુસ્તકોની યાદી :

શ્રી અરવિંદ કૃત :

Mother:
Life Divine;
Synthesis of Yoga;
Human Cycle;
Essays on The Gita;
Letters : 1st; 2nd; 4th Series.
Sri Aurobindo on Himself & The Mother;
The Riddle of this world;
Basis of Yoga;
Herakleitos, Evolution;

Mother :

Conversations with The Mother;
Mother's Prayers.

Sir J. Jeans : Mysterious Universe;

Sir A. Eddington :

Expanding Universe;
Time, Space and Gravitation;
Nature of The Physical World;
Science and The Unseen World;

H. Wyel : The Open World;

G. D. Broad : Scientific Thought;

E. Cassirer : Substance, Function and Einstein's Theory of Relativity;

H. W. Carr : The General Principal of Relativity;

K D Sethna : Mysticism and Einstein's Relativity Physics;

A. Einstein : The Meaning of Relativity;

C. Candwell : The Crisis in Physics;

L. Infeld : A. Einstein: His Work and Its Influence on our World;

B. Russell : An Analysis of Matter;
Mysticism and Logic;
An Outline of Philosophy;

H W. Carr : The Philosophy of Change;

H. Bergson :

Creative Evolution; Matter and Memory;
Mind Energy;
Introduction to Metaphysics;

Shrodinger : What Life Is.

Prof. S. Alexander : Space, Time and Deites; Spinoza and time.

C. E. M. Joad : Philosophical Aspects of Modern Science;
Matter Life: and value;

K. Pearson : Grammer of Science;

E. Mach : Analysis of Sensations;

J. Ward : Nationalism and Agnosticism; Psychological Principles;

F. H. Bradley : Essays on Truth and Reality;
Appearance and Reality;

B. Bosanquet : Science and Philosophy;
Principles of Individuality, What Religion Is.

Sir Sherrington : Man on His Nature;

આ ઉપરાંત શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા: કેટલાએક ઉપનિષદો, યોગદર્શન; તથા Mother India તથા Advent માંના 'મા'ની સાથેની વાતચીતમાંથી તારવી કાઢેલા તંત્રીપદેથી પ્રકટ થએલા લેખો વગેરે વગેરે.

कला प्रदर्शन का उद्‌घाटन समारंभ

मनोहरभाई बाबरभाई पटेल

श्रद्धेय स्वागताध्यक्ष,

सन्माननीय साहित्यिक तथा आदरनीय कलाकार

भाईयो व बहीनो.

महागुजरात साहित्य सम्मेलनके अवसर पर शिल्प व चित्रकला तथा हाथकी उत्तम कारीगरीकी प्रदर्शनीका यह आयोजन किया गया। इसका उदघाटन करनेकी जुम्मेदारी आपने मेरे उपर डाली इससे आपने अपने बंधुस्नेहका परिचय दिया। यहाँ हमारे बीच देशकेमाने हुवे कलाकार है, प्रसिध्ध साहित्यको समझनेवाले है, विद्वान है और योग्य व्यक्ति है। उनमेसे किसी माननीय सज्जनको यह कार्य सौंपते तो आपको कलाकी बातें मालूम होती। वह आपको अपने जीवनमें कलाका महत्व समझाता, समाज व देशको एसे आयोजनसे कितने लाभ होते हैं, यह बताता। कलाकारोंसे समाज क्या चाहता हैं? समाजको कलाकारोंसे कैसा व्यवहार करना चाहिये और हमारे देशकी कलाका गये जमानेमें संसारमें कितना मान था; आज हमारी कला और होशियार कारीगरोंकी क्या हालत है? हमको क्या क्या करना चाहिये यह सब सोचनेकी बातें हैं। जो आपके सामने अभी कारीगरीके नमूने देखनेको मिलेंगे उनको देखकर इन सभी बातोंपर विचार करनेकी जरुरत मालूम पडती है।

हाथके काम, शिल्पकला, तथा चित्रकारीका हम सब के रोजमर्राके जीवनमें हमारे समाजमें और अपने देशकी तरक्कीमें जो स्थान है, वह बहुत महत्वका है। अच्छा देश, सुंदर देश हमको बनाना है। हमारे देशकी कारीगरीके नमूने सारे संसारमें जावें, वहां उनका मान हो, उनकी इज्जत हो, तब तो हमारे देशकी बड़ाई होगी, मान होगा और प्रसिध्धी बढेगी। पुराने जमानेमें इसी कारण भारतवर्ष मशहूर था और हम सबको मिलकर फिर वैसा ही बनाना है यह बडी जुम्मेदारी की बात है। हमको ऐसा काम करना है जिससे इस जुम्मेदारीको हम पूरा करें।

हममेंसे कुछ लोग कभी कभी सोचते हैं कि, जो लोग लिखनेका काम करते हैं पुस्तकें लिखते हैं, कविता करते हैं, वे तो मानके अधिकारी हैं, पर हाथके काममें होशियार शिल्पकार तथा चित्रकारी करनेवाला उतने मानका अधिकारी नहीं। इस विचारमें हमारा दोष है ही। मैं तो मानता हूँ कि हाथसे काम करनेवालोंको दिमाग और हाथ दोनोंकी जरूरत पडती है, इसलिये उनका और भी ज्यादा मान होना चाहीये। पूज्य बापूने इसी कारण हमारे देशकी पढ़ाईमें हाथके काम के साथ पढ़ानेके तरीके को प्रधानता दी है। जब हमारे सामने कोई उत्तम कलाका नमूना आता है, तो हम उनकी तारीफ़ करते हैं, उसकी कीमत लगाते हैं: पर उसके बनानेवाले पर बहुत कम ध्यान जाता है। हमारा कर्तव्य

है कि हम ऐसे कुशल कारीगरोंके जीवनके बारेमें सोचें, उनको कितनी गरीबीसे जीवन बिताना पडता है, उनकी कठिनाईयोंको सरल करनेका तरीका निकालें जिससे वे उत्तमसे उत्तम वस्तुयें बनावें, अच्छेसे अच्छा चित्र बनावें और हमारे देशका नाम ऊँचा करें। इसके लिये समाज और सरकार दोनोंको मिलकर काम करना चाहिये। पुराने जमानेमें कलाकारोंको राजाश्रय प्राप्त था, राजा लोग धनसे सहायता देते थे, उचित मूल्य देकर उनकी कलाकृतियोंको सुरक्षित रखते थे, अब यह काम सरकारको पूरा करनेकी जरुरत है। समाज ऐसे कलाकारोंको सम्मान दे और सरकार उनकी मदद करे। इसके लिये देशमें जगहजगह सभी शहरोंमें संग्रहालय बनाये जावें जहाँ ऐसी सुंदर कलाकी वस्तुओंको उचित मूल्य पर खरीद कर सुरक्षीत रखा जावे। साथ ही ऐसा प्रबंध किया जावे जिससे दूर दूर के गांव और छोटे कस्बोंमें रहनेवाले लोगोंको घूमती फिरती प्रदर्शनीके द्वारा ऐसी चीजोंको देखनेका मौका मिले। साथ ही कुशल कारीगरोंको अपनी कला सिखाने के लिये प्रोत्साहित किया जावे, जिससे उनकी कलासे सब समुदायको लाभ मिले और पीढ़ी दर पीढ़ी तरक्की होती रहे। सरकार आवश्यक निधि इस काममें सतत खर्च करे, कलाकारोंकी प्रतियोगिताओंको बढाया जावे। समाजमें सभी साधारण लोगोंको कलाकी कुशलता समझाना भी जरूरी है। इसके लिये ऐसी प्रदर्शनियाँ बहुत मदद देंगी। अभी जो कलाके नमूने आप देखेंगे उसमेंसे बहुतसी वस्तुऐं ऐसी होगी जिनको यदि अच्छे ढंगसे सदाके लिये सुरक्षित रखनेकी व्यवस्था की जावे तो सबको हमेशाके लिये लाभ होगा। ऐसे ही स्थान पर कुशल कारीगर अपनी कलाको सिखानेका मौका पावे और दूसरे लोग, योग्य विद्यार्थी सीखनेका मौका पावे तो सोने में सुगंध का संयोग हो जायगा। इस दिशामें सरकार प्रयत्नशील है यह ठीक है। पर इसके उचित प्रचारकी जरूरत है; गाँव गाँव में हमें इसकी जानकारी पहुचानेकी जरूरत है जिससे ज्यादासे ज्यादा लोगोंको लाभ मिले। सरकार ऐसी व्यवस्था करे की ऐसे संग्रहालय गाँवगाँव में मंदीर के समान आदरके पवित्र स्थान बन जावें, जहाँ कलाकार पुजारी हो और सभी लोग उसका उतना ही मान करें तथा लाभ उठावें।

मैं सभी साधारण लोगोंके समान कलाका विशेष ज्ञान तो नहीं रखता और न कलाकी वैज्ञानिक बारीकियोंसे जानकारी रखता हूँ–गुण और दोष का फैसला भी चतुराइसे नहीं कर सकता, पर फिरभी तितलीके सुंदर रंगोंको देखकर मकड़ीके जाल की रचना की निपुणता को महसूस कर, बया पक्षीके घोंसलेकी कुशल कारीगरीसे, फुलोंके रंगसे, प्रकृतिकी हरियालीसे, संसार का चित्र विचित्र रुप देखकर प्रसन्न होता हूँ। एक अच्छी सुगढ़ मूर्ति भली लगती है, हाथके और भी सुंदर काम भले लगते हैं, प्रकृति हमको सिखाती है और कलाकार जो नाश होनेवाली वस्तुएं हैं, उन्हें सच्चाई के साथ सदाके लिये स्थायी बना देता है और प्रकृति की सुंदर छटासे हमें जो क्षणिक आनंद मिलता है वह हमेशाके लिये हमारा बन जाता है, यही कलाकारकी सबसे बडी समाज सेवा है। इस आनंदसे हम कुछ समयके लिये अपने जीवनकी झंझटको भूल जाते हैं, दुःख को भी भूल जाते हैं, परमेश्वरकी लीलापर मोहित हो जाते हैं, हमारा विकार दूर हो जाता है, क्रोध, लोभ, मोह, मद और अहंकार सब चला जाता है और अच्छे विचार मनमें आते हैं, और क्युं की हम स्वयं ऐसी अच्छी

कलात्मक चीज बना नहीं सकते। इसलिये बनानेवाले कलाकारके सामने नतमस्तक हो जाते हैं। मैं ऐसे सभी महान कलाकारोंको नमन करता हूँ जिनकी कलाकृतियां आप शीघ्र ही देखेंगे।

मैं आप सबका आभार मानता हूँ जो मुझे आपने यह मौका दिया।

आपका विनीत,

मनोहरभाई

કલા વિભાગ

: ડૉ. શ્રી. ડી. જી. વ્યાસ :

કલારસિક સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો.

ગુજરાતનો આ એક મહાન સમારંભ સાહિત્યના કેન્દ્ર સમા નડિયાદને આંગણે યોજાય, એ ખરેખર એક વિરલ સુયોગ કહેવાય.

સાક્ષરવર્ય શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની જન્મ શતાબ્દીનો મહોત્સવ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૯મું સમ્મેલન અને આ સમ્મેલન એટલે સાહિત્ય પરિષદની સુવર્ણ જયંતિ : આ ઉત્સવો નડિયાદના આ સમારંભની વિરલતા અને મહત્તાના સૂચક છે.

આ પ્રસંગે પરિષદની કારોબારી સભા તથા સત્કાર મંડળે નાટ્યકલા વિભાગના પ્રમુખપદ માટે મારી પસંદગી કરી તે માટે હું એ બન્ને સમિતિઓનો ઘણો આભારી છું.

નાટ્યભૂમિ ગુજરાત

ગુજરાત કલાભૂમિ છે, નાટ્યભૂમિ છે. કલાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તેનું વર્ચસ્વ રહેલું છે. છેલ્લે રાજસ્થાન –મુગલ યુગમાં ભારતીય કલાઓનો પુનરુદય થયો ત્યારે ગુજરાતે અગ્રસ્થાન લીધું હતું. ચિત્રકારો, શિલ્પીઓ અને સ્થપતિઓ પૂરા પાડ્યા હતા. વાદ્યકારો અને ગાયકો ઉત્પન્ન કરીને સંગીતના વિકાસને વેગ આપ્યો હતો. આ રીતે ગુજરાતે રચેલ ઉજ્જ્વળ ભૂમિકાનું ગૌરવ હજી પૂર્ણ રીતે લેવાયું નથી. કારણોમાં ખાસ કરીને સંશોધન તરફ ઉદાસીનતા.

દેશના રાજકારણ, અર્થતંત્ર, ઉદ્યોગ અને વ્યાપારમાં ગુજરાત પોતાનું સ્થાન ક્યાં છે તે જાણું છે. કલાના ક્ષેત્રમાં પણ તેનું તેટલુંજ સ્થાન છે. અને તે વાતની પ્રતીતિ માત્ર રંગભૂમિની પ્રવૃત્તિથી થવી જોઈએ.

નાટક અને રંગભૂમિનાં સંસ્થા તરીકે સો વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં. શતાબ્દી મહોત્સવ ગુજરાતભરમાં ઉજવાયો એ પ્રસંગે રંગભૂમિ સંબંધી કેટલીક વિગતો પ્રકાશમાં આવી. અને ગુજરાતે પોતે કરેલા પ્રયાસોમાંથી

રંગભૂમિની શરુઆત અને ઘડતર કેમ થયાં એ ઘટનાઓ ઉપર તેની દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત થઈ. પારસી યુગથી માંડીને રંગભૂમિની પ્રવૃત્તિ ક્યારે શિખરે પહોંચી, ક્યારે અને કેમ શિથિલ થવા લાગી તેનો ઘડો લેવાયો.

રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતા જે પ્રયોગમાં વેશભજવણી હોય તેને નાટકના સામાન્ય નામથી પીછાણવાની રુચિ પડી ગઇ છે, ખરી રીતે નાટક રૂપકનો એક પ્રકાર છે. આ કલા દૃશ્ય–શ્રાવ્ય છે. પ્રયોગ અને અભિનય આધીન છે. આદ્ય સ્થાપકો પારસીઓ અને હિન્દુઓએ નાટકનો પાયો દૃશ્ય–શ્રાવ્ય કલા તરીકેજ નાખ્યો હતો. મુંબઈ નગરી તેનું કેન્દ્ર હતું. પ્રોત્સાહન આપનારાઓમાં માનનીય દાદાભાઈ નવરોજી પણ હતા. શ્રી વિનાયક જગન્નાથ શંકરશેઠ, ડો ભાઉ દાજી પંડ, સર મંગળદાસ નથુભાઇ અને મનસુખરામ ત્રિપાઠી જેવા થોડા સંસ્કારી હિન્દુઓ પણ પારસીઓ સાથે સામેલ હતા.

પારસીઓ વધારે સંખ્યામાં હતા. તેઓ પૈકી કૈખશરૂ કાબરાજી, કુંવરજી નાઝર અને થોડાં બીજાં નામો અનેકવિધ નાટ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે લાંબા વખત સુધી સક્રિય રીતે જોડાયલાં હતાં. આ બધા સજ્જનો સાથે એક સાક્ષરે વર્ષો સુધી ઉત્સાહપૂર્વક કામ કર્યું હતું, અને તેઓ હતા દિવાન બહાદુર રણછોડજી ઉદયરામ દવે. તેમને રંગભૂમિના એક આદ્ય સ્થાપક, પોષક અને ઘડવૈયા કહેતાં આપણને ગૌરવ ઉપજે છે.

દિવાન બહાદુર રણછોડભાઇએ મરાઠી રંગભૂમિના પ્રાથમિક પ્રયોગો જોયા હતા. નાટક પ્રતિ બાલ્યવસ્થામાં જ ઉત્પન્ન થયેલા અનુરાગે અને ઉત્સાહે રંગભૂમિ તરફ તેમને પ્રેર્યા હતા. અને ગુજરાતી રંગભૂમિ તેના આરંભથી જ તેમનું કાર્યક્ષેત્ર બની હતી.

નાટ્યકારોની પરંપરા

દૃશ્ય–શ્રાવ્ય કલા—નાટકનાં ચાર અંગો છે. જેવાં કે નાટ્યકાર, નટ, નાટ્યશાળા અને પ્રેક્ષક વર્ગ. ગુજરાતે ચારે અંગો વિપુલ પ્રમાણમાં પૂરાં પાડ્યાં હતાં. "સોહરાબ અને રૂસ્તમ" "કરણ ઘેલો" આરંભના પ્રયોગોની નોંધમાં અગ્રસ્થાને આવે છે. આ યુગના નાટ્યકારોનાં નામોમાં દિવાન બહાદુર રણછોડભાઈ, કૈખશરૂ કાબરાજી, કવિ નર્મદાશંકર અને શૌકર બાપુજી ત્રિલોકેકર મુખ્ય છે. ત્રિલોકેકર મહારાષ્ટ્રીય હતા. છતાં ગુજરાતીમાં નાટકો લખતા હતા. દિવાન બહાદુર રણછોડભાઇના "લલીતા દુઃખ દર્શક" નાટકે ખૂબ જાગૃતિ આણી હતી. તેમના "હરિશ્ચંદ્ર"ના એક વર્ષના ગાળામાં સતત સો પ્રયોગો થયા હતા, અને "નળ દમયંતિ" ને પણ તેટલો જ આવકાર મળ્યો હતો.

નાટ્ય પ્રવૃત્તિ સુવ્યવસ્થિત થતાં દૃઢતાથી આગળ ચાલવા માંડી. પારસી માલિકીની નાટ્ય મંડળીઓની સંખ્યા વધતી રહી હતી. અને સાથે સાથે ગુજરાતી હિંદુઓએ આશરે ૧૮૭૪માં સ્વતંત્ર મંડળીઓ સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો. ગુજરાતમાં પ્રેક્ષક વર્ગ તૈયાર થઇ ચૂક્યો હતો. મુંબઇમાં શંકરશેઠે પહેલી નાટ્યશાળા સ્થાપી અને તે પછી એ પ્રવૃત્તિને ખૂબ વેગ મળ્યો. પરિણામે મુંબઇમાં અને બીજા શહેરોમાં નાટ્યશાળાઓ અસ્તિત્ત્વમાં આવી.

હિંદુઓની મંડળીઓ સ્થપાવા સાથેજ રંગભૂમિને કુશળ નાટ્યકારોનો સહયોગ મળવો શરૂ થયો. વાઘજી આશારામ ઓઝા, મોરબી આર્ય સુબોધ નાટક મંડળીના પોતે જ માલિક અને લેખક હતા. ડાહ્યાભાઇ ધોળાશાજી ઝવેરી શ્રી દેશી નાટક સમાજના સ્થાપક અને લેખક હતા. શ્રી દેશી નાટક સમાજે અદ્યાપિ તેમનું નામ કાયમ રાખીને રંગભૂમિને જીવંત રાખવામાં અગ્રભાગ લીધો છે. મૂળશંકર મૂલાણી મુંબઇ ગુજરાતી નાટક મંડળી સાથે વર્ષો સુધી રહીને પ્રખર નાટ્યકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. આનંદની વાત છે કે આજે તેઓ જીવંત છે. રંગભૂમિની લાંબા સમય સુધી સેવા કરીને લગભગ ૯૦ વર્ષની પાકી વયે પહોંચ્યા છે. તે માટે તેઓ સમગ્ર ગુજરાતના અભિનંદનને પાત્ર છે

આ નાટ્યકારો એક પ્રભાવશાળી યુગના અગ્રગામીઓ બન્યા હતા. તેમણે નાટકોની પુષ્કળ સામગ્રી ગુજરાતને અર્પણ કરી હતી, અને એ નાટકોએ પાછળથી ઘણા લેખકોને પ્રેરણા આપી હતી. જુના વખતમાં દોલતરામ કૃપારામ પંડયાનાં નાટકો ખૂબ પ્રશંસા પામ્યાં હતાં. આ ઉપરાંત મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી અને મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટની કૃતિઓ પણ રંગભૂમિને મળી હતી.

રંગભૂમિની ચાલુ રહેલી પ્રગતિ સાથે નાટ્યકારોની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો હતો. નથુરામ સુંદરજી શુકલ સમર્થ કવિ અને નાટ્યકાર હતા. ઉપરાંત તેમણે નાટ્યશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર અને સંગીતશાસ્ત્ર એવા વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રંથો ગુજરાતને આપ્યા છે. ત્ર્યંબક, હરિહર દિવાના, છોટાલાલ રૂખદેવ શર્મા, વિજયશંકર કાલિદાસ, મહારાણી શંકર શર્મા, નારાયણ વિશનજી ઠક્કુર વગેરેએ ખૂબ નામના મેળવીને રંગભૂમિ ઉપર પોતાની છાપ મૂકી છે. નૃસિંહ વિભાકર બેરિસ્ટરે પોતાની અનોખી શૈલીથી નાટકો લખીને રંગભૂમિને નવીન માર્ગે વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

કવિ ચિત્રકાર ફુલચંદ ઝવેરચંદ શાહ પ્રતિભાશાળી નાટ્યકાર હતા. તેમનું સંગીતનું જ્ઞાન પણ તેટલું જ ઊંડું હતું. ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવતાં તેમનાં નાટકો ઉચ્ચ કક્ષાનાં હતાં, અને સમાજે એ નાટકનો ખૂબ આદર કર્યો હતો.

અત્યારે પણ ગુજરાતને આંગણે પ્રસિદ્ધ અને અનુભવી નાટ્યકારો છે. જામન, ગૌરીશંકર વૈરાટી, રાયદા અને પરમાણંદ ત્રાપજકર કે જેમનાં નાટકો પ્રેક્ષકોને કોઈવાર જોવા મળે છે. આ નાટ્યકારો રંગભૂમિની સેવા કરવા તત્પર થાય તેમાં શંકા નથી, માત્ર ગુજરાતે તેમને તક આપવી જોઈએ અને તેમનો લાભ લેવો જોઈએ.

રંગભૂમિના વિકાસમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. તેમની નાટ્યકૃતિઓ કલા અને સાહિત્યને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જાય છે અને એ રીતે તેમણે લેખન અને પ્રયોગની કલાને ખૂબ વેગ આપ્યો છે. મુનશીજીનાં નાટકો ગુજરાતની મહામૂલી સંપત્તિ છે. રંગભૂમિની પ્રગતિ માટે પણ તેમણે વ્યવસ્થિત રીતે અને સક્રીય રીતે પ્રયાસો કર્યા છે.

મણિલાલ ત્રિભોવનદાસ (પાગલ) ને સૌ કોઈ એક સમર્થ નાટ્યકાર તરીકે જાણે છે. તેમણે લખેલા નાટકોની મોટી સંખ્યા છે. અને એ રીતે રંગભૂમિને સમૃદ્ધ બનાવવામાં તેમણે અગ્ર ભાગ ભજવ્યો છે.

રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટનું નામ રંગભૂમિને મોખરે રહ્યું છે. ઘણી નાની ઉમ્મરમાં તેમને નાટકો લખવાની પ્રેરણા મળી, અને પહેલા જ પ્રયાસે સફળ થયા "બુદ્ધદેવ" "શૃંગીઋષિ" જેવાં સુંદર નાટકો વડે તેમણે નાની વયે મોટી કીર્તિ મેળવી. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટે નાટકો ઉપરાંત સંખ્યાબંધ ગીતો—સંગીતકાવ્યો—ગુજરાતને આપ્યાં છે. અન્ય લેખકોનાં કેટલાંક પ્રસિદ્ધ નાટકોમાં પણ ગીતોનો ફાળો તેમણે આપ્યો છે. રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટનાં ગીતો શબ્દસૌન્દર્ય અને ભાવલાલિત્ય માટે પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રભુદાસ દ્વિવેદી પ્રચલિત યુગના પ્રૌઢ, સિદ્ધહસ્ત અને પ્રભાવશાળી નાટ્યકાર. વર્ષો પહેલાં તેમણે લેખન—વ્યવસાય શરૂ કર્યો હતો. અત્યારની ઘડી સુધી તેમનાં નાટકો ધારા પ્રવાહ રૂપે વિસ્તીર્ણ થઈ રહ્યાં છે. તેમનું "વડિલોના વાંકે" નાટક એક ઐતિહાસિક ઘટના જ બન્યું, આ નાટકે ડગમગતી રંગભૂમિને નવચેતન આપ્યું અને તેને ટકાવી રાખી. ત્યાર પછી પ્રભુલાલ દ્વિવેદીએ યુગધર્મને અનુકૂળ, પ્રેક્ષકોને પ્રેરણા આપે અને રંગભૂમિને વિશેષ ઉન્નત બનાવે તેવાં નાટકો લખવાનું કાર્ય ચાલુ જ રાખ્યું છે અને એવાં કેટલાંક નાટકો સફળ પ્રયોગો નીવડયાં છે.

ચંદ્રવદન મહેતા એકરંગી સાક્ષર અને નાટકના આદેશધારી છે. સમર્થ નાટ્યકાર હોવા ઉપરાંત પોતે અભિનેતા અને દિગ્દર્શક છે. સારા પ્રમાણમાં મૌલિક નાટકો ગુજરાતને તેમણે આપ્યાં છે અને ભજવ્યાં છે. લેખન.

અભિનય અને દિગ્દર્શનમાં એક સરખી દક્ષતા એ વિરલ શક્તિ તેમને વરી છે. રંગભૂમિના વ્યવસાયની બહાર રહીને નાટકો ભજવવાની પ્રવૃત્તિનો તેમણે આરંભ કર્યો હતો. અત્યારે ઘણાં નાટ્યમંડળો સ્થપાયાં છે અને સુશિક્ષિત કળાકારોને રંગભૂમિ ઉપર આવવાનું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. આ ભૂમિ ચંદ્રવદને ખેડી હતી. અત્યારે ચંદ્રવદન મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીની સંગીત, નર્તન અને નાટ્યની કોલેજમાં નાટ્ય વિભાગના મુખ્ય અધ્યાપક અને સંચાલક છે. રંગભૂમિના તેમના ઊંડા જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ તેમના આ પદ પરથી ગુજરાતને વિશેષ પ્રમાણમાં મળશે.

ચાલુ પેઢીના અન્ય નાટ્યકારોમાં પ્રફુલ્લ દેસાઈએ સારી નામના મેળવી છે. તેમના 'સર્વોદય'ની અપૂર્વ સફળતા એટલે ગુજરાતે તેમની પ્રતિભા અને સર્જન શકિતની કરેલી કદર. 'સર્વોદયે' રંગભૂમિને વિશેષ બળ આપ્યું છે. પ્રાગજી ડોસા વ્યવસાયે વ્યાપારી હોવા છતાં સંગીત અને કળાના મર્મજ્ઞ છે. પરંતુ એ ઉપરાંત એક ઊગતા અને આશાસ્પદ નાટ્યકાર છે. તેમણે રચેલાં મૌલિક નાટકો રંગભૂમિ ઉપર પ્રશંસા મેળવી ચૂક્યાં છે.

નટોનું વિશાળક્ષેત્ર

સો વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતે મોટી સંખ્યામાં નટો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. ઘણા જૂના વખતમાં ખરશેદજી બાલીવાલા, દાદાભાઈ ઠુંઠી, દયાશંકર, મૂળજી આશારામ, કાવસજી પાલનજી ખટાઉ, સોરાબજી ઓગરા, ત્ર્યંબક, સોરાબજી કાત્રક અને અન્ય નટોએ મેળવેલી કીર્તિ અને સિદ્ધિઓનાં સંસ્મરણો અદ્યાપિ તાજાં છે. નાટ્યકારો માફક નટોની પણ પ્રણાલિકાઓ રચાઈ હતી. નટો માટે ગુજરાતને બીજા પ્રાન્તોને મુકાબલે વિશેષ અનુકૂળતા રહી છે. નાયક, ભોજક, મીર અને મારવાડી જ્ઞાતિઓના અભિનય અને સંગીત વ્યવસાયો બનેલા છે. પારસી યુગના આરંભ પછી આ જાતિઓને ઝળકી ઉઠવા માટે રંગભૂમિએ પૂરતો અવકાશ આપ્યો હતો. ખાસ કરીને નાયક અને ભોજક જાતિએ મોટી સંખ્યામાં નટો પૂરા પાડ્યા હતા અને હજીએ પાડી રહેલ છે.

થોડા નટો તો અભિનયની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચીને પોતાનાં નામો આદર્શરૂપે મૂકી ગયા છે. અમૃત કેશવ નાયક તેઓમાં એક અગ્રગામી હતા. નાટકીય પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત ગુજરાતી, હિન્દી અને ઉર્દુના સારા જ્ઞાતા હતા. નટ તરીકે તેમની પ્રતિભા વિરલ હતી. સ્ત્રી અને પુરુષ પાત્રો અને કોઈપણ રસપ્રધાન ભૂમિકા એક સરખી દક્ષતાથી ભજવી શકતા હતા. નટ હોવા ઉપરાંત બાહોશ દિગ્દર્શક હતા. એકત્રીસ વરસના અલ્પ જીવનમ તેમણે મોટી સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. તેમની અભિનય શૈલીની પ્રશંસા વિદેશીઓએ પણ કરી હતી. ગુજરાતે પોતાના રંગભૂમિ પ્રતિ આદરના પ્રતિકરૂપે અમૃતના નામે સ્મારક યોજવું જોઈએ.

બાપુલાલ નાયક પ્રભાવશાળી અને કુશળ અભિનેતા તથા દિગ્દર્શક હતા. મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીના આ નાયકે ઘણાં નાટકોમાં અભિનય અને દિગ્દર્શન કરીને યશસ્વી કારકીર્દી ગાળી હતી.

મોહનલાલ લાલાજી—આજન્મ અને સર્વદેશીય નટ સાંગોપાંગ અને સુંદર અભિનયના મૂર્તિમંત દૃષ્ટાંત હતા. તેમની સાથે સરખાવી શકાય એવા નટો દુનિયામાં બહુ ઓછા હશે.

જયશંકર (સુંદરી) અત્યારે આપણી વચ્ચે છે. પુખ્તવયે પણ રંગભૂમિના પોતાના વિશાળ જ્ઞાન અને અનુભવનો સંપૂર્ણ લાભ ગુજરાતને ઉત્સાહપૂર્વક આપી રહ્યા છે. વર્ષો પહેલાં ' સૌભાગ્ય સુંદરી 'માં ' સુંદરી ' ના પાત્રમાં આ રત્ન ઝળક્યું અને વળતા દિવસથી જ તેનો પ્રકાશ વધતો ગયો. સ્ત્રી પાત્રના અભિનયનું સૌંદર્ય અને લાવણ્ય કેવું હોય તેનો આદર્શ તેમણે દેખાડ્યો. અને જયશંકરને ' સુંદરી 'નું ઉપનામ ઉપયુક્ત રીતે અપાયું. જયશંકર અને બાપુલાલના યુગલે રંગભૂમિનો એક ઐતિહાસીક યુગ રચ્યો હતો.

નટોનાં થોડાં નામોનો નિર્દેશ કેવળ પ્રતિક રૂપે જ કર્યો છે. સંખ્યા ઘણી મોટી છે. ગુજરાતને આંગણે એવા નટો ઓજસ્ પાથરી ગયા છે કે જો તેમનું પૂરૂં મુલ્યાંકન થાય તો ગુજરાતને ખાત્રી થશે કે દેશના રંગભૂમિ પ્રદેશમાં પોતે અગ્રસ્થાન મેળવ્યું હતું.

રંગભૂમિએ સંગીતને નાટકના અંગ તરીક પ્રથમથી જ અપનાવ્યું હતું, અને એ કારણથી આગળ પડતી મંડળીઓએ અનુભવી અને બાહોશ સંગીતકારોનો સહકાર સાધવા માટે આગ્રહ રાખ્યો હતો. બીજી રીતે કહું તો રંગભૂમિમાંથી થોડાક ખ્યાતનામ સંગીતકારો બહાર પડયા હતા. પંડિત વાડીલાલજીનું નામ રંગભૂમિ અને સંગીતના ક્ષેત્રમાં મોખરે છે. વ્યવસાયને અંગે મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીના નાટકોને તેઓ સંગી-તથી દીપાવતા હતા. બીજી બાજુએ પંડિત ભાતખંડેજી સાથે વર્ષો સુધી રહીને સંગીતના સંશોધન અને વિકાસમાં પોતાનાં જ્ઞાન અનુભવ અને શકિતઓ વડે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. પંડિત વાડીલાલજી સરખા સંગીતશાસ્ત્રી અને સંગીતકારનું નામ ગુજરાતે કાયમ કરવું ઘટે. રંગભુમિના નર્તન ક્ષેત્રમાં રામલાલે નામના મેળવી હતી. રામલાલ શાસ્ત્રીય અભિનયના સારા જાણ હતા.

રંગભૂમિની વિશિષ્ટતાઓ.

ગુજરાતની રંગભૂમિ કેવળ પ્રાંતીય કે પ્રાદેશિક સંસ્થા ન હતી. પરંતુ ભારતીય રંગભૂમિની એક મુખ્ય અંગ બની ગઇ હતી અને તે કઇ રીતે અને કેમ બની હતી તેનો વિચાર કરીએ. ગુજરાતી લેખકોએ ગુજરાતીમાં લખેલાં થોડાં સુંદર નાટકો હિન્દી ભાષામાં વિસ્તીર્ણ થયાં હતાં, અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને બંગાળમાં ભજ-વાયાં હતાં એવી માહિતી મળે છે. આગળ ચાલીને મણીલાલે (પાગલે) થોડાં નાટકો સીધી રીતે હિન્દીમાં લખ્યાં હતાં અને મરાઠી મંડળીએ મુંબઇની બહાર પણ તેને ભજવ્યાં હતાં. ભારતીય રંગભુમિમાં ગુજરાતનો આ એક પ્રકારનો હિસ્સો.

રંગભૂમિના આરંભ પછી અમુક સમય બાદ પારસી મંડળીઓએ ઉર્દુ અને થોડે અંશે હિન્દી નાટકો તરફ પોતાનું વલણ બદલ્યું. માલિકો પારસીઓ હતા. નટો પણ મોટે ભાગે પારસીઓ, નાયકો, ભોજક અને થોડા ઈતર જાતિઓના હતા. અર્થાત્ માલિકો અને નટો ગુજરાતીઓ જ હતા. ઉર્દુ નાટક ભજવતી આ મોહેલી સાધન સંપન્ન મંડળીઓ મુંબઇ ઉપરાંત અન્ય પ્રાન્તોમાં ખુબ સત્કાર પામી હતી. થોડી હિન્દુસ્તાનની બહાર પણ ગઇ હતી અને એક મંડળી–વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી બાલીવાલાના નેતૃત્વ નીચે ૧૮૮૫માં છેક ઇંગ્લેંડ સુધી પણ પહોંચી હતી. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં આપણે માનવું જોઇએ કે ઉર્દુ અને હિન્દી નાટકોની પ્રથા ગુજરાતની રંગભૂમિમાંથી જ નીકળી હતી અને ગુજરાતીઓએ તેનો પ્રચાર કર્યો હતો. પરિણામે ગુજરાતે ભારતીય રંગભૂમિને આ રીતે સમૃદ્ધ બનાવી હતી એમ કહેવામાં અતિશયોકિત નહિ થાય.

ગુજરાતની રંગભૂમિએ બીજા પ્રાન્તોના કલાકારોને પણ રંગભૂમિ પૂરતા ગુજરાતીઓ બનાવવાનું સામર્થ્ય કેળવ્યું હતું. મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાંથી કેટલાક નટોએ ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર ગુજરાતીમાં કામ કરીને ઉજ્વલ ખ્યાતિ મેળવી હતી. દૃષ્ટાંતમાં અશરફખાન અને માસ્તર નિસાર બે નામો બસ થશે.

નાટયકારોએ પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, લોકગાથાઓ અને ઇતિહાસમાંથી પુષ્કળ સામગ્રી લીધી હતી અને સેંકડો નાટકો દ્વારા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય સંપત્તિનો પ્રેક્ષકોને પરિચય કરાવ્યો હતો. આની કૃતિઓ વચ્ચે સમાજના સળગતા પ્રશ્નો ઉપર સામાજીક નાટકો પણ તેમણે લખ્યાં હતાં. ટૂંકમાં કહીએ તો નાટકમાં વસ્તુની શોધમાં તેમણે ખુબ ભુમિ ખેડી હતી.

ગુજરાતનું લોકજીવન કાવ્ય, સંગીત, નર્તન અને કલાથી ભરપૂર છે. તેની વસ્ત્ર અને અલંકારની શૈલીઓ પણ અનોખી છે. લોકોની વાણીમાં અને જીવન પ્રવૃત્તિઓમાં લય અને લાલિત્ય નૈસર્ગિક હોય તેમ દેખાય છે. લેખકો અને નટોએ ગૂજરાતની આ લાક્ષિણકતાઓનો ઓપ નાટકો ઉપર ચઢાવ્યો હતો. એ ઉપરાંત અભિનય દૃશ્ય સામગ્રી અને પ્રયોગ પદ્ધતિ વડે ગુજરાતની રંગભૂમિને તેનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપ્યું હતું.

રંગભૂમિ નવા યુગમાં

એક વખત પ્રગતિ અને વિકાસને શિખરે પહોંચેલી આ રંગભૂમિ સમયના પ્રવાહમાં પતનના પંથે વળી. આજે સુવ્યવસ્થિત એક જ મંડળી રંગભૂમિને વ્યવસાયી સંસ્થા તરીકે ટકાવી રાખવા સરજાઈ હશે. નાટકના પુનરુત્થાનના કાર્યમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં નવીન મંડળો જોડાયાં છે. મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે શહેરોમાં આવાં મંડળો પગભર થઈ ચૂક્યાં છે અને મુશ્કેલીઓ અને મર્યાદાઓથી નાસીપાસ ન થતાં તેમણે પ્રયોગો કરવાનો પ્રશંસનીય આગ્રહ રાખ્યો છે.

નાટ્ય પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવા માટે ચોતરફ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. મુંબઇની કળાપ્રેમી અને પ્રગતિશીલ સરકારે મુંબઇ રાજ્યમાં નાટક અને રંગભૂમિને ઉત્તેજન આપવા માટે એક સર્વાંગી યોજના તૈયાર કરી છે અને તેનો અમલ કરવો પણ શરૂ કરી દીધો છે. આ યોજનામાં લેખન અને પ્રયોગ માટે મોટી રકમનાં ઇનામોનો અને રાજ્યમાં ખુલ્લી નાટકશાળાઓની સ્થાપનાનો સમાવેશ થાય છે. વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીએ લલિતકલાઓની એક ખાસ કક્ષા શરૂઆતથી જ સ્થાપી છે અને એ કક્ષાને અંગે સંગીત, નર્તન અને નાટકની કોલેજમાં નાટકની પદ્ધતિસર શિક્ષા અપાય છે. લલિતકલાઓની એક સમગ્ર કક્ષા સ્થાપવામાં વડોદરા યુનિવર્સિટીએ પહેલ કરી છે તેની નોંધ આ સ્થળે લેવી જોઇએ.

એક વખત એવો હતો કે કોઇ મંડળી કોઇ ગામમાં નાટક કરવાનો નિશ્ચય કરે તો તેને નાટકશાળાની સગવડ ઓછી મુશ્કેલીએ મળતી હતી. આજે પરિસ્થિતિ તદ્દન વિપરીત છે. સંસ્થાઓ જુદા જુદા ગામોમાં જવા માટે અને અમુક સમય સુધી રહેવા માટે તૈયાર છે. પરંતુ નાટકશાળાઓની ઊણપ છે. કેટલીક જુની નાટકશાળાઓ જ્યાં હતી ત્યાં ઊભી છે, પણ સિનેમા ઘરો બનીને.

નાટક લખનારાઓ અને ભજવનારાઓ તૈયાર છે. પ્રેક્ષક મંડળો પણ મોજૂદ છે. પરંતુ નાટકો ભજવવાં ક્યાં અને કેમ ? એ પ્રશ્નનો ગુજરાતે હવે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઇએ. કેટલાક સાધનસંપન્ન ગુજરાતીઓએ, ગુજરાતની બહાર પણ મોટી રકમો ખરચીને સંસ્થાઓ સ્થાપી છે. એવા કોઇ સજ્જનો નાટકશાળાઓ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરશે તો રંગભૂમિ ફરીને પગભર થવા માંડશે. આ હેતુ સાધવા માટે એક યોજના અને પ્રચાર કાર્યની જરૂર છે.

ખુલ્લી નાટક શાળાઓ બાંધવાનું વિધાન સરકારી યોજનામાં છે. થોડી મ્યુનિસિપાલિટીઓએ પણ એવી નાટક શાળાઓ બાંધવી શરૂ કરી છે. ખુલ્લી નાટકશાળા ઓછા દરે મોટા પ્રેક્ષક મંડળને નાટકો દેખાડી શકે એ તેનો દેખીતો લાભ છે. નવીન સમાજ—વ્યવસ્થામાં જનતા સુધી નાટ્યપ્રવૃત્તિ લંબાવવી જરૂરી હોવાથી, ખુલ્લી નાટકશાળાઓ ઘણી ઉપયોગી થશે. પરંતુ તેમની વચ્ચે ખાસ કરીને સ્થાયી મંડળીઓને લાંબા સમય સુધી એક જ સ્થળે નાટકો ભજવવાં હોય તો એ માટે અગાઉ હતી તેમ બંધ નાટ્ય—શાળાઓ નાટકના પુનરુત્થાન માટે આવશ્યક ગણાવી જોઇએ.

રંગભૂમિના પુનરુત્થાન માટે, ઘણી સંસ્થાઓ પ્રશંસનીય પ્રયાસો કરી રહી છે. હેતુ છે નાટકનું પુનરુત્થાન અને તે બધી સંસ્થાઓનો—વ્યવસાયી હોય કે અવ્યવસાયી હોય,—સામાન્ય છે. છતાંય નાટ્યસંસ્થામાં વેતન

અને અવેતન એવા શબ્દો વારંવાર સંભળાયા કરે છે. આવા ભેદોને વળગી રહેવાથી નાટકને શો લાભ થશે તે સમજી શકાતું નથી. હાનિ થવાનો તો સંભવ દેખાય છે. અવેતન સંસ્થાના કોઈ પક્ષમાં, પોતે માની લીધેલી ઉત્કૃષ્ટતાના ખ્યાલો પ્રચલિત હોય અને એક તરફી હરીફાઈ શરૂ કરી હોય એવી અનિચ્છનીય સ્થિતિ પણ દેખાય છે. વ્યવસાયી સંસ્થાઓને આવી હરીફાઈ જેવું કશું નથી.

અવેતન સંસ્થાઓ, સમભાવ ન કેળવતાં, ક્ષેત્રમાં ખોટી હરીફાઈનાં તત્ત્વો દાખલ કરશે તો એથી, નાટ્યપ્રવૃત્તિને હાનિ થશે. હું જાતે તો એ અભિપ્રાય ધરાવું છું કે નાટકના પ્રયોગો નિયમિત રીતે રજૂ કરી શકાય એ માટે સંસ્થા વ્યવસાયી હોવી જોઈએ. તેનું તંત્ર સુવ્યવસ્થિત હોવું જોઈએ. લોકશાસનની નવી સમાજ રચનામાં નાટ્યસંસ્થાઓનાં આયોજન અને તંત્ર કેવાં હશે તે અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે. સમયની સાથે તેનું ઘડતર થશે. પરંતુ નાટ્યકારો અને નટો વેતન લેવા માટે એટલે વ્યવસાયી બનવા માટે પૂરા અધિકારી અને અન્ય નાગરિકો જેટલા જ સન્માનને પાત્ર ગણાવા જોઈએ. એ તેના સિધ્ધાંતનો સ્વીકાર થવો જોઈએ.

પ્રયોગો અને મન્તવ્યો

આજકાલ પ્રચારમાં આવેલાં વિદેશી નાટકોનાં રૂપાંતરો વિવાદનો વિષય બન્યાં છે અને બનવાં જોઈએ. રૂપાંતરોના પ્રતિપાદકો દલીલ કરે છે કે મૌલિક લેખનની ઉણપના કારણે વિદેશી મદદ લેવામાં શો વાંધો છે? સાથે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે રૂપાંતરો ગુજરાતના જીવનને અનુરૂપ થાય તે માટે પૂરતી કાળજી રાખવામાં આવે છે. દેખીતી રીતે આ દલીલો સચોટ નથી. ગુજરાત તથા ભારતની સંસ્કૃતિની પ્રથાઓને અનુસરતાં અને મૌલિક નાટકો લખી શકે એવા સિધ્ધહસ્ત નાટ્યકારો હજી ગુજરાતમાં છે. નવીન પ્રયોગો ખાતર તેમનો સહકાર સાધવા માટે પ્રયત્નો થવા જોઈએ. અને નથી થતા તેનું કારણ કદાચ તેમના ઉપર રહેલી 'વ્યવસાયી' છાપનો દોષ હોય. જે પ્રકારનાં રૂપાંતરો પ્રચારમાં આવી ગયાં છે તેમને ગુજરાતી બનાવવાના પ્રયાસો કરવા છતાંય ગુજરાતી બની શકતાં નથી.

કેટલાંક રૂપાંતરોએ તો સ્પષ્ટ દેખાડી આપ્યું છે કે જાણે તેઓ ગુજરાતમાં કોઈ નવીન સમાજની રચના કેમ નહીં કરતાં હોય! કોઈવાર એમ પણ શંકા થાય છે કે આવાં રૂપાંતરોનું ગુજરાત ક્યાં હશે? કોઈ પ્રખર નાટ્યકારની ઉત્કૃષ્ટ અથવા વિરલ કૃતિને સર્વાંશે ગુજરાતી નાટ્ય તરીકે મૂકી શકાય તેની સામે વાંધો ન હોય, પણ આ અપવાદ રૂપે જ થવું જોઈએ, અને મુખ્ય શરત એ કે નાટક રૂપાંતર તરીકે પૂરેપૂરું ગુજરાતી અથવા ભારતીય બને. ખરી નાટ્યપ્રવૃત્તિને વેગ આપવા માટે તો મૌલિક નાટ્યલેખનને પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે.

નાટકનો આત્મા રસ છે. તેની સફળતા અભિનયથી થતા રસોદ્દીપનથી માપી શકાય છે. કુશળ લેખક પ્રત્યેક દૃશ્યમાં અમુક રસનું પ્રાધાન્ય રાખીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોમાં અને પાત્રોના વ્યાપારોમાં વિવિધ ભાવોનું વિધાન કરે છે. રસ વિધાનનું સમતોલપણું અને તેની મર્યાદાઓ ઉપર દૃષ્ટિ રાખે છે. પ્રચલિત રૂપાંતરોમાં પ્રહસન ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રહસનનો હેતુ યેન કેન પ્રકારેણ પ્રેક્ષકોને હસાવવા એમ હોય તો એ પ્રહસનની હાંસી છે.

અનુભવી નાટ્યકારો માને છે, અને તેમની માન્યતામાં જરૂર સત્ય છે, કે હાસ્યનું આલેખન બીજા રસો કરતાં વિશેષ કઠિન છે. કેટલાંક રૂપાંતરોમાં હાસ્યનું વિધાન, તેના મૂળગત સિધ્ધાંતો અને નાટકના નૈતિક મૂલ્યને ભોગે કરવામાં આવે છે. આ પ્રથા સત્વર બંધ થવી જોઈએ. નાટકનો એક હેતુ પ્રેક્ષકોને ઉન્નત કર-

વાનો, તેમને સંસ્કારી બનાવવાનો છે. એટલે નાટક પોતે જ ઉન્નત હોય અને સંસ્કારિતાના આદર્શરૂપે હોય ત્યારે જ એ હેતુ સાધી શકાય. આ સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ ભાગ્યે જ કોઈ કંઈ કહી શકશે.

વ્યવસાયી રંગભૂમિનાં નાટકોને સાહિત્યમાં સ્થાન હોય કે નહિ એ પણ એક ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે. એક પક્ષની એ દલીલ છે કે આવાં નાટકો છપાતાં નથી એટલે સાહિત્યક્ષેત્રમાં તેમને સ્થાન ન મળે. આનો અર્થ જો એ હોય કે નાટકે પોતાને સાહિત્ય તરીકે ખપાવવા ખાતર પુસ્તક આકારમાં દેખાવ આપવો જોઈએ, તો કોઈપણ વિચારશીલ સાહિત્યકાર એમ નહિ કહે કે જે કંઈ છપાય તે બધું સાહિત્ય કહેવાય. નાટકની શૈલીમાં લખાયેલાં એવાં પુસ્તકો પણ મળી શકશે કે જેમાં શિષ્ટતા અને સભ્યતાને ઠોકર મારીને પાઠકોની હલકી વૃત્તિ પોષવાના પ્રયાસો થયા હોય. જો આવાં પુસ્તકોના લેખકો પોતાના લેખોને સાહિત્ય તરીકે સ્વીકારાવવાનો આગ્રહ રાખે અને કદાચ સફળ થાય તો મને લાગે છે કે સાહિત્યની વ્યાખ્યા જ બદલવી જોઈએ.

વ્યવસાયી રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયેલાં અથવા ભજવવા માટે લખાયેલાં નાટકો—છપાય કે ન છપાય—કદાપિ સાહિત્ય ન જ બની શકે, આવા મતની પાછળ તો કોઈ પૂર્વગ્રહના દોષનો ભાસ થાય છે. અનુભવ પરથી દેખાયું છે કે કેટલાંક એવાં પણ નાટકો ભજવાયાં છે કે જેમાં સુંદર સાહિત્ય હતું, સુંદર કલા વિધાન હતું. આવાં નાટકો તો છપાવાં જ જોઈએ, એ વિશે બે મત ન જ હોઈ શકે.

રંગભૂમિના પુનરુત્થાન માટે નાટકો સારી સંખ્યામાં જોઈએ. સો વર્ષના ગાળામાં સેંકડો નાટકો ભજવાઈ ગયાં હતાં અને થોડાં છપાયાં પણ હતાં. આવા ઉપલબ્ધ સંગ્રહમાંથી સારા નાટકની પસંદગી શા માટે ન કરવી? સાહિત્યમાં નાટક લખનારાઓનો એક વર્ગ છે. તેમના નાટકોનું અભિનયયોગ્યતાની દૃષ્ટિએ અન્વેષણ થવું જોઈએ. આ કામ એક સમિતિને સોંપવું જોઈએ. આ સમિતિના સદસ્યોમાં થોડા રંગભૂમિની જરૂરતો સમજનાર સાહિત્યકારો અને રંગભૂમિના સુશિક્ષિત પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ. અને એવી સમિતિ જૂનાં અને નવાં નાટકો કેવા પ્રકારનાં છે તેની તપાસ કરે. આ સંબંધમાં એટલું કહેવું જરૂરી છે કે જે નાટકો પસંદ કરવાનાં હોય તે બધાં નાટ્ય તત્ત્વોથી ભરપૂર હોવાં જોઈએ, મૌલિક હોવાં જોઈએ અને ભજવી શકાય તેવાં હોવાં જોઈએ.

નાટકમાં સંગીત—ખાસ કરીને ગીત—જરૂરી છે કે નહિ એવો પણ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. ગદ્ય–નાટકોની પ્રથા શરૂ થઈ ત્યારથી તેના પ્રતિપાદકોએ નાટકમાં ગીતો હોવાં જરૂરી નથી એવો આગ્રહ રાખ્યો છે. આ પ્રથા પાછળ વિચારની મૌલિકતા કેટલી છે એ તો તેના પ્રતિપાદકો જાણે. ગુજરાતનાં નાટકોમાં પ્રથમથી જ ગીતોને વણી લેવાનું ધોરણ દાખલ થયું હતું. ગુજરાતના જીવનમાં જ જ્યારે રાગ, તાલ અને લય ભરેલાં છે ત્યારે તેનાં નાટકોમાં સંગીત હોય એ ઘટના સ્વાભાવિક જ ગણાય.

એક પક્ષે દલીલ કરવામાં આવે છે કે ગદ્યમાં ભાવોની અભિવ્યક્તિ ઉપર મર્યાદા રહેલી છે. એટલે કોઈ પાત્રને અમુક સ્થિતિમાં ભાવોના આવેશને માર્ગ આપવા માટે પદ્ય એટલે ગીતનો આશ્રય લેવો પડે. મને તેમાં કંઈક વજન દેખાય છે. ગીત કેટલાં, કયાં અને કયા પાત્રો માટે યોજવાં તેનો આધાર લેખક દૃશ્યોનો અને પાત્રોનો કેટલો વિકાસ કરે છે તેના ઉપર રહે છે. નાટક ગદ્યમાં જ હોય એવો નિયમ સ્થાપી ન શકાય. લેખ ઉચ્ચ કક્ષાનો હોય પરંતુ માધ્યમ કેવળ ગદ્ય હોય તો એ દોષ છે એમ ન કહી શકાય. પણ જો ગદ્યને જ માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો મને લાગે છે કે ગુજરાત અને આખા દેશની કેટલીક ઐતિહાસિક, પૌરાણિક અને સાહિત્ય–સંપત્તિને રંગમંચની બહાર જ રાખવી પડશે.

લોકસંગીતની સંપત્તિ

ગુજરાતી રંગભૂમિનું એક ચિત્તાકર્ષક અંગ છે તેનું સંગીત, એટલે ગીતો. આવાં ગીતો ઘેરઘેર ગવાતાં હતાં. હજી પણ પુખ્ત વયે પહોંચેલા પ્રેક્ષકો કેટલાંક ભાવવાહી અને સુંદર તર્જોનાં જૂનાં ગીતોને પ્રેમથી યાદ કરે છે. આવાં ગીતોનું લાલિત્ય તેમનામાં રહેલા સંગીતનાં તત્ત્વોને આભારી છે. આ વિષય ઉપર થોડો વિચાર કરવો જોઈએ. ગુજરાતનું લોકજીવન રાગ, તાલ અને લયથી ભરેલું છે. આ લોકસંગીત જેટલું વિપુલ છે તેટલુંજ વૈવિધ્યપૂર્ણ છે અને તેના વડે ગુજરાત પ્રાદેશિક સંગીતના ક્ષેત્રમાં ગર્વથી ઉભી શકે છે.

ઋતુઓ, ઉત્સવો શુભપ્રસંગો વગેરેના, તેમજ રાસ, ગરબા, ગરબીનાં ગીતો, રાગ અને તાલના પાયા ઉપર નિર્ભર છે. આવા સેંકડો ઢાળો ગુજરાતની મહામૂલી કળાસંપત્તિ છે. લોકો આવાં ગીતો નૈસર્ગિક અભિવ્યક્તિ તરીકે ગાય છે અને ગાતા રહેશે. ગુજરાતના નાટ્યકારોએ આવા ઘણા ઢાળો લઇને નાટકો માટે ગીતો રચ્યાં હતાં, એટલે પ્રેક્ષકો તેમના તરફ આકર્ષાયા હતા. લોક-સંગીતનો આ રીતે પ્રચાર પણ થયો હતો.

સંગીતના ક્ષેત્રમાં લોક-સંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીત એવા બે ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે, અને કેટલીક-વાર તો એ રીતે ચર્ચા થાય છે કે જાણે બંને વચ્ચે કંઈ પણ સામ્ય ન હોય, અર્થાત્ બંને તદ્દન નિરાળા જ પ્રદેશો હોય. જ્યાં સુધી આવી સ્થિતિ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી ભારતીય સંગીતનું મહત્વ પૂરી રીતે સમજી નહિ શકાય. જે સંગીતને શાસ્ત્રીય કહેવામાં આવે છે તેનો એટલે ભારતીય સંગીતનો, સ્વર, રાગ અને તાલમાં મૂળગત સિદ્ધાંતો ઉપર પદ્ધતિરૂપે રચાવાનો આરંભ થયો. તે પહેલાં પ્રાથમિક સામગ્રી ક્યાંક હોવી જોઇએ. આ સિદ્ધાંતો ક્યાંથી સાંપડયા તેનું સંશોધન સમગ્ર સંગીતની દૃષ્ટિએ અને યથાવત્ હજુ થયું નથી.

ગુજરાતમાં લોકગીતને અનુલક્ષીને ઢાળ શબ્દનો પ્રયોગ છૂટથી કરવામાં આવે છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે ઢાળ એટલે પ્રથમ તો તાલનું ચોકઠું અથવા ભાત, અને પછી તેમાં રાગના આદિ સ્વરૂપને આપણે તર્જના નામથી પિછાણીએ. આ તર્જ તાલની ભાત કાયમ રહે તો પણ તેને અનુરૂપ થઈ શકે છે. કારણ કે રાગ સ્વભાવથી જ પ્રવાહી છે; વલણશીલ છે. આવા દેશી ઢાળો આખા દેશમાં અસંખ્ય હશે અને તેમનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીય સંગીતનું પદ્ધતિરૂપે ઉત્ક્રમણ થવા માંડયું ત્યારે થયો હોય એવી કલ્પના સ્વાભાવિક રીતે કરી શકાય છે.

કેટલાક રાગોનાં નામો પ્રાદેશિક છે. એટલે માનવાને સબળ કારણ મળે છે કે એ નામો અમુક ઢાળોની ભૌગોલિક ઉત્પત્તિનાં સૂચક હોઇ શકે. આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતે સંગીતના વિકાસમાં કેટલો હિસ્સો આપ્યો હશે તેનો નિર્ણય કોઇ વખતે સંશોધકો કરશે. લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીયસંગીતને એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન માનવાં એ મોટી ભૂલ છે. ભારતીય સંગીતનો પાયો રાગ છે. શ્રુતિના હિસાબે સ્વરવ્યવસ્થામાંથી રાગ કેમ અને ક્યારે પરિણમે તેના, તેમજ તાલમાં માપ અને જાતિઓ તથા લયના પ્રકારોના સિદ્ધાંતો ઉપર રાગો અને તાલોની રચના થઇ છે અને નવીન સર્જનનો પણ પૂરો અવકાશ રહેલો છે.

લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીયસંગીત વચ્ચે મૂળગત સિધ્ધાંતોની સમાનતા રહેલી છે, અને તે હોવી જ જોઇએ. બંનેને તદ્દન નિરાળા માનીને લોકસંગીતની ઉપેક્ષા કરવાથી સંગીતકળાને જેટલું નુકશાન થયું છે તેમાં ભવિષ્યમાં વધારો થશે. અત્યારે પ્રચલિત શાસ્ત્રીયસંગીત પદ્ધતિરૂપે ક્યારથી સંઘટિત થવા માંડ્યું તેની ચર્ચા ન કરતાં છેલ્લી થોડી સદીઓમાં તેનો કયી રીતે વિકાસ થયો અને ખાસ કરીને ગુજરાતનું તેમાં ક્યાં સ્થાન હતું તે આપવો જોઇએ. સંગીતના ક્ષેત્રના વર્ણનની સુગમતા ખાતર શાસ્ત્ર, કળા અને પ્રયોગ એવા વિભાગો હું કરૂં છું.

શાસ્ત્રીયસંગીતનું ક્ષેત્ર

ભારતીય કળાઓની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમનું નિયમન કરવા માટે સિદ્ધાંતો અને કાયદાઓના ખાસ ગ્રંથો રચાયા છે. સંગીતકળાના શાસ્ત્રના કેટલાક ગ્રંથો છપાયા છે. ઘણા હજી અપ્રસિદ્ધ રહ્યા છે. આવા ગ્રંથોના લેખકો, એટલે સંગીતશાસ્ત્રીઓના એક વર્ગની પરંપરા ચાલી હતી. આ લેખકો જાતે ગાયકો કે વાદકો હતા યા નહિ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. આ પ્રણાલિકાનું લાભદાયી પરિણામ એ આવ્યું કે સંગીત તેના મૂળગત સિદ્ધાંતો ઉપર નિર્ભર રહ્યું છે અને પોતાની શુદ્ધતા જાળવી શક્યું છે. જે કંઈ ઐતિહાસિક માહિતી મળી આવે છે તે જોતાં ખાત્રી થાય છે કે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના લેખકો ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં થયા હતા અને એ પ્રદેશોમાં ગૂજરાત પણ હતું.

સંગીતશાસ્ત્રના આવા ગ્રંથો મુખ્યત્વે સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયા છે. ભાષાની આ રીતે મર્યાદા હોવા છતાં પણ શાસ્ત્રકારો વચ્ચે વિચ્છેદ થયો ન હતો. સંગીતકળાએ તેના સિદ્ધાંતોના માર્ગ ઉપર જ પ્રગતિ કરી હતી. એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કલાકારોએ શાસ્ત્રને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીને તેને માન આપ્યું હતું. સમય જતાં એટલે આશરે તેરમી સદી પછી સંગીતના જ્ઞાનના પ્રચાર માટે અથવા સંગીતકારોને વિશેષ માર્ગ-દર્શન આપવા માટે શાસ્ત્રના ગ્રંથો પ્રચલિત ભાષાઓમાં વિતીર્ણ કરવાની પ્રથા શરૂ થઇ હતી. વ્રજ ભાષામાં આવા થોડા સુંદર ગ્રંથો લખાયા છે. આટલી સગવડ હોવાં છતાં પણ છેલ્લા અઢીસો કે ત્રણસો વર્ષ દરમ્યાનમાં શાસ્ત્ર અને કલાનો વિચ્છેદ થયો છે.

કલા–વિભાગમાં રાગો અને તાલોની રચના અને ગેય–કાવ્ય પ્રબંધની રચના લેવી જોઈએ. નવીન રાગો અથવા તાલોની કલ્પના કરવાની પ્રવૃત્તિ વર્ષોથી શિથિલ રહી છે. અત્યારે લગભગ નામશેષ છે. એ ઉપરાંત એવી પણ માન્યતા પ્રચલિત છે કે જે કંઈ ઉપલબ્ધ છે તે અંતિમ છે અથવા તેમાં સંગીત પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું છે. પ્રબંધ–રચનાની કલાનો આશરે તેરમી સદી પછી ખૂબ વિકાસ થયો હતો. આ શ્રેણીના કલાકારને શાસ્ત્રમાં વાગ્ગેયકાર નામ આપ્યું છે. કાવ્ય–રચના કરે તે કવિ ખરો, પરંતુ સંગીતકવિ નિરાળો. તેની વિશિષ્ટતા એ કે જાતે કવિ હોવા ઉપરાંત સંગીતકાર અથવા સંગીતનો પૂર્ણ જ્ઞાતા હોય અને તેની રચનાઓ તાલ અને રાગમાં જ નિબદ્ધ થયેલી હોય.

સંગીતમાં આલાપ એક ગાન પ્રકાર છે કે જેને હું નકરું સંગીત, કવિતા વગરનું રાગગાન કહું છું, આ ગાનપ્રકાર કઠિન છે. તેનો પ્રચાર પણ ઘણો ઓછો થઇ ગયો છે. સામાન્ય રસવૃત્તિના પ્રેક્ષકો માટે રાગ અને તાલ સાથે કવિતાનો મેળ જરૂરી હોય છે. મળી આવતી પ્રાચીન રચનાઓ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે અસંખ્ય પ્રબંધોની રચના એ ત્રણ સદીઓના ગાળામાં થઇ હશે.

છેલ્લી ૭ એક સદીઓમાં સંગીતનો સુવર્ણયુગ હતો: કેમકે તેની પાછળ દરબાર અને દેવમંદિર બંનેનું પ્રબળ પ્રોત્સાહન હતું. આ યુગમાં શાસ્ત્રના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં તેમજ ભાષાઓમાં લખાતા રહ્યા એથી વિશેષ વાગ્ગેયકારો અને ગાયકો મોટી સંખ્યામાં થયા હતા. ઘણાખરા વાગ્ગેયકારો જાતે જ ગાયકો હતા. દૃષ્ટાંત તરીકે હરિદાસ મહારાજ, બૈજુ. તાનસેન, સૂરદાસ આ થોડાં નામો બસ થશે.

આ અરસામાં સંગીતની મુખ્ય શૈલી ધ્રુવપદની હતી. એટલે વાગ્ગેયકારોના રચેલા પ્રબંધો મોટે ભાગે ધ્રુવપદના–પખવાજ ઉપર વગડતા તાલોમાં રચાયા હતા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં થયેલા ભક્ત–સંગીતકારો અને રાજ્યદરબારના તાનસેન સરખા સમર્થ સંગીતકારોએ હજારો પ્રબંધો રચ્યા હશે અને તેમાંના કેટલાક અત્યારે પણ મંદિરોની પ્રથાનું અનુસરણ કરતા કીર્તનકારો અને ધ્રુવપદ ગાયકો ગાય છે. અને ધ્રુવપદ તથા ધમાર ગાયકીના સૌંદર્યનો આવિષ્કાર કોઇવાર સંગીતસભામાં અને રેડિયો ઉપર કરે છે.

વાગ્ગેયકારોની પ્રણાલિકાઓમાં ગુજરાતે મહત્વનું સ્થાન મેળવ્યું હતું. બૈજુનું નામ તો સુપ્રસિધ્ધ છે. મુગલ દરબારમાં પણ ગુજરાતના થોડા વાગ્ગેયકારો અને ગાયકોને માનભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું એવી માહિતી સાંપડે છે. ગુજરાત ઉપર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો ખૂબ પ્રભાવ પડયો હતો અને તે અદ્યાપિ સારા પ્રમાણમાં ચાલુ છે . પરિણામે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સંગીત તથા નર્તન અને કળાની પ્રથાઓની અસર પણ ગુજરાત ઉપર સારી રીતે પડી છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના ભકત કવિઓમાં નરસિંહ મહેતાનું નામ મુખ્ય છે. તેમને તથા બીજા ભકતોને સાહિત્ય સમાજમાં કેવળ કવિઓ તરીકે જ પિછાણવામાં આવ્યા છે, સંગીતકારો તરીકે નહિ. નરસિંહ મહેતાએ મલ્હાર ગાયો અને વરસાદ પડયો તેને દંતકથા માનીએ તો પણ થોડો વિચાર કરવો ઘટે. જો માત્ર શબ્દોથી જ તે વરસાદ લાવી શકત તેમ હોત તો તેમણે ગદ્યનો આશ્રય લીધો હોત. તેમને ગાવાની જરૂરત જ ન રહી હોત. તેમના આ ગાનનું સામર્થ્ય તેના સંગીત, એટલે મલ્હાર રાગ અને તાલમાં હતું. જે ભકત મલ્હાર ગાઈને વરસાદ લાવી શકે તે ખરેખર અદ્દભુત સંગીતકાર અને ગાયક હોઈ શકે. છતાં પણ નરસિંહ મહેતા માત્ર કવિ જ રહ્યા છે.

દેશના અન્ય ભાગોમાં પણ આ ઉજ્જવલ યુગના ભકત સંગીતકારોની આ જ દશા થઇ છે. હિંદી સાહિત્ય સભાઓ અને સંમેલનોએ સૂરદાસ, નંદદાસ જેવા પ્રખર વાગ્ગેયકારોને માત્ર કવિઓ તરીકે પિછાણ્યા છે અને તેમની કૃતિઓ રાગ અને તાલ વિના કવિતા રૂપે ગાવાની રૂઢિ પાડી છે. બીજી તરફ સંગીતકારોનાં મંડળોમાં પણ તેમની વાગ્ગેયકારો અને ગાયકો તરીકે બિલકુલ કદર થઈ નથી. મુખ્ય કારણ એ છે કે તેમની ગાયકી હતી ધ્રુવપદ અને ધમાર શૈલીની અને તેમની કૃતિઓ પણ એજ ગાયકીના તાલોમાં છે. ઉત્તર ભારતમાં અત્યારે સંગીત ખયાલ પ્રધાન હોવાથી અને થોડી પાછલી સદીઓના પણ ઇતિહાસ તરફ દુર્લક્ષ હોવાથી મહાન વાગ્ગેયકારો અને ગાયકો કે જેમનાં નામો સંગીતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાવાં જોઇએ. તેમની ઉપેક્ષા થઈ છે.

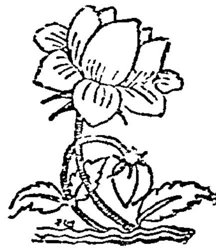
એથી વિપરીત સંગીતસમાજમાં કોઈ વાર તેમનું અપમાન પણ થાય છે. સૂરદાસજી સરખાના પ્રબન્ધો અસલ ઝપ કે ધીમા તિતાલમાં હોવા છતાં તેમનું મૂળ સ્વરૂપ નહિ પિછાણતાં તેમને દાદરા કે કેરવામાં ગાવામાં આવે છે, અને પછી આવા પ્રબન્ધોને અમે સંગીતમાં બેસાડીએ છીએ, એવો દાવો કરવામાં આવે છે. ભકિતમાર્ગના વાગ્ગેયકારો અને ગાયકો તરફ દેખાડવામાં આવતા દુર્લક્ષનું બીજું કારણ, સંગીત–સમાજમાં એક એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે સંગીતનું કેન્દ્ર રાજદરબારમાં હતું એટલે દરબારી કલાકારો જ સંગીતકારો કહેવાય. આ માન્યતા ખરેખર વિચિત્ર છે. તાનસેનના સંગીતને નહિ જાણનાર ગવૈયાઓ પણ તેમને મહાન સંગીતકાર તરીકે સ્વીકારે છે, જ્યારે સૂરદાસ અને ગોવિન્દદાસ કે જેમના પ્રતિ તાનસેન પોતે ખૂબ આદર ધરાવતા હતા તેમને ભજનો બનાવનાર માને છે. ખયાલ અને ઠુમરી સંગીત કહેવાય. જ્યારે ઉંચા તાલોમાં રચાયેલા પ્રબન્ધો ભજનો કહેવાય. આવી છે સંગીત–સંસારની ઘટનાઓ.

કલાનો પ્રવાહ એક અને અવિભાજ્ય હોય છતાં સમયના વહેણ સાથે તેની શૈલીઓ બદલાતી રહે એ તેની પ્રકૃતિ છે. અત્યારે અજ્ઞાન અથવા દુરાગ્રહના કારણે લગભગ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અમુક જ શૈલીને સમગ્ર કલા તરીકે ઓળખવાના પ્રયત્નો થાય છે. આવી પ્રવૃત્તિ સંગીતની દુનિયામાં પણ ચાલી રહી છે. કેટલાક સંગીતકારો અને તેમને લીધે શ્રોતાઓ દઢ માન્યતા ધરાવે છે કે ખયાલ એટલે ઉત્તર ભારતનું સમગ્ર સંગીત. ખયાલ ગાયકી વિશેષ પ્રચારમાં છે આ વાત જાણીતી છે. પરંતુ ધ્રુવપદ, ધમાર, ટપ્પાઠુમરી આ

શૈલીઓ પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ચાલુ છે. અને બધી શાસ્ત્રીય સંગીતની શૈલીઓ છે. ખયાલ કે ધ્રુવપદ સંગીત ખરું, પરંતુ સમગ્ર સંગીત નહિ. જો એક જ શૈલીને આવી કલા તરીકે આગળ ધપાવવામાં આવે તો દેખીતું છે કે સંગીતનાં બીજાં સ્વરૂપોને હાનિ થાય, સંગીત ખંડિત થઈ જાય.

સંગીત એટલે ગાવું અને બજાવવું. અને તેમાં જ તેની પર્યાપ્તિ. આ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. કલાની પાછળ શાસ્ત્રની પીઠિકા એટલી તો શિથિલ થઇ ગઇ છે કે કેવળ પ્રયોગને જ કલા માની લેવામાં આવી છે. શાસ્ત્ર અને કલાના થયેલા વિચ્છેદને પરિણામે કલા યાંત્રિક બની ગઈ છે. સંગીતના અભ્યાસક્રમ ઉપર પણ ભૂલ ભરેલી માન્યતાઓની અસર થઈ છે. શિક્ષાનો આરંભ શૈલીથી ઘણે ભાગે ખયાલથી થાય છે. શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ તરફ ઉદાસીનતા રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓનું દૃષ્ટિબિન્દુ આ રીતે શાળામાં જ સંકુચિત થઈ જાય છે. અને પરિણામે તેઓ કલાને યંત્રવત્ માનતા થાય છે અને એકાદ શૈલી અને તેના મર્યાદિત તાલોમાં જકડાઈ રહે છે.

આ યુગમાં સંગીતને હવે જનતા સુધી પહોંચાડવું પડશે. અભ્યાસક્રમમાં પણ એવાં પરિવર્તનો કરવાં પડશે કે જેનાથી વિદ્યાર્થીઓનું દૃષ્ટિબિન્દુ વિસ્તૃત થાય અને તેમને કલાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળે. સંગીતના સામાન્ય જ્ઞાનનો પ્રચાર સમાજમાં થવો તેટલો જ જરૂરી છે કે જેથી શ્રોતાઓ સમજપૂર્વક સંગીત સાંભળે. શ્રોતાઓની માગણી સંગીત સાંભળવાની હોવી જોઈએ. માત્ર ગવૈયાઓને સાંભળવાની નહિ !

કેળવણી અને સંસ્કાર વિભાગ

: શ્રી. લાલભાઈ ર. દેસાઈ :

શિક્ષણ અને સાહિત્યને જીવન્ત સંબંધ હોઈ સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિઓમાં શિક્ષણને અગત્યનું સ્થાન મળે એ ઉચિત છે, અને સાહિત્યકાર ન હોવા છતાં મારા જેવાને પણ આ સાહિત્યકારોની દુનિયામાં સ્થાન છે તે એજ દૃષ્ટિએ હોઈ શકે. શિક્ષણને સાહિત્ય સાથે કેટલો ગાઢ સંબંધ છે એના પ્રમાણરૂપ આજનું આપણું સમગ્ર સાહિત્ય લેખી શકાય. યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થતાં આપણે અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને એ અભ્યાસે આપણા ગદ્યવિભાગમાં સારો સરખો ફાળો આપ્યો. આપણી કવિતાનાં વિવિધ અંગો પણ એ જ અભ્યાસમાંથી ઘડાયાં અને એ રીતે આપણા સાહિત્યનું સર્જન થયું. પરંતુ એ આપણું સાહિત્ય બીજી ભાષાઓની સરખામણીમાં આપણને સંતોષ આપે એવું છે કે કેમ, જગતનાં બીજાં પ્રગતિશીલ રાષ્ટ્રોના સાહિત્યની સરખામણીમાં આપણું સ્થાન ક્યાં છે વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચામાં હું ઊતરવા માંગતો નથી. આ જ સંમેલનમાં સાહિત્યનો એક સ્વતંત્ર વિભાગ છે અને ત્યાં એ પ્રશ્ન કદાચ ચર્ચાશે પણ ખરો, પરંતુ એક વાતનો નિર્દેશ કર્યા વિના રહેવાતું નથી કે આપણું જે સાહિત્ય આજે છે તેમાં રહેલી પ્રેરણા આપણા અનુભવ ઉપર રચાયેલી નથી પણ અન્યના અનુભવ ઉપર રચાયેલી હોઈ જોઇએ તેટલી પ્રાણવાન બની નથી. આપણા સાહિત્યમાં રહેલું પ્રેરણાબળ પશ્ચિમના સાહિત્યમાંથી મળેલું હોવાથી એ જોઇએ તેટલું અસરકારક નીવડયું નથી.

હવે આપણા સંમેલનનો આ વિભાગ જે કેળવણી અને સંસ્કારનો છે તે ઉપર આવું છું. કેળવણી અને સંસ્કાર નામ સૂચક છે. કેળવણી અને સંસ્કાર વચ્ચે શો સંબંધ છે એ સ્પષ્ટ કરવાનો મોહ હું છોડી શકતો નથી. ગુજરાતના સંસ્કાર-ઘડતરમાં ઘણાયે મુખ્ય યા ગૌણ પ્રવાહોએ કામ કર્યું છે એ સાચું છે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં કાવ્ય, નવલકથા, નવલિકા અને નાટકો તેમજ અનુવાદોએ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે; કેટલાયે શિક્ષકોએ અને શિક્ષણકારોએ એ સંસ્કારને જાગૃતિ અને બળ આપ્યાં છે. સમાજ સુધારકોએ એમાં પ્રાણ રેડી એનું સર્જન અને પોષણ આગળ ધપાવ્યું છે છતાં એ સંસ્કારો હજુ જોઇએ એટલા પ્રાણવાન બન્યા નથી: એમાં તેજ અને ઓજસ પૂરવાની જરૂર છે એમ તો સૌ કોઇને લાગશે.

હાલના આપણા સમાજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના અનુસંધાનમાં કેળવણી અને સંસ્કાર એ બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ વધુ પૃથક્કરણ માગી લે છે. પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે કેળવણી સંસ્કાર ઉપર અવલંબે છે કે સંસ્કાર કેળવણી ઉપર અવલંબે છે. વળી સંસ્કાર અને કેળવણી બન્નેનો કયો અર્થ ઘટાવવો એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કેળવણીનો આપણો ખ્યાલ આજે તો નર્યા અક્ષરજ્ઞાન ઉપર જ બંધાયો છે. જે માણસ મોટા મોટા નિબંધો લખી જાણે, મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાનો આપી જાણે, પોતાના વિચારો—મોટે ભાગે પારકાના વિચારો—અસ્ખલિત ભાષામાં કહી જાણે તે કેળવાયેલો કહેવાય. વળી, આજના સમાજમાં તો પૈસાવાળો એ કેળવાયેલો કહેવાય. એટલે કેળવણીનો અર્થ ભાષાપ્રદર્શન અથવા પૈસો એ સ્થિતિ થઇ છે. કેળવણીની સાથે વર્તનનો જે સંબંધ છે તે ભૂંસાઇ જવા માંડયો છે અને છતાંયે વિચારશીલ પુરુષો કેળવણી અને રીતભાતનો સંબંધ જોઇ શકે છે. જેનામાં સુઘડ રીતભાત આવી નથી તે શીખેલો હોવા છતાં એને આપણે કેળવાયેલો કહેતાં અચકાઇએ છીએ. એનાથી ઊલટું, જો કોઈ માણસ શીખેલો ન હોય છતાં સુઘડ રીતભાત જાણતો હોય, સુઘડ વર્તનવાળો હોય તો એટ અંશે આપણે એને કેળવાયેલો કહીએ છીએ.

આ તો વર્તનની વાત થઇ. વાણીની બાબતમાં પણ એવું જ છે. કેટલાક માણસો સુશિક્ષિત હોવા છતાં ગમે તેવા સમાજમાં અસભ્ય ભાષા બોલતાં અચકાતા નથી. પ્રાંતીયતાના ઓઠા હેઠળ અશ્લીલ ભાષા બોલ્યે જ જાય છે. એમને સભ્ય અને અસભ્ય ભાષા વિશેનું જ્ઞાન જ હોતું નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એ બાબતમાં એઓ નિર્લજ્જ હોય છે. એવા માણસોને આપણે અણઘડ અથવા અવિનયી કહીએ છીએ. કેટલાક થોડો સંયમ વાપરી સ્ત્રીઓ અથવા પૂજ્ય માણસોની વચમાં અસભ્ય ભાષા બોલતા નથી, છતાં સરખેસરખામાં અસભ્ય શબ્દો વાપરવામાં આનંદ માને છે. એવા માણસોની વાણી કેળવાયેલી છે એમ તો આપણે ન જ કહી શકીએ. એનાથી પણ વધુ સંયમ દાખવનારા ખાનગીમાં, સરખેસરખામાં કે સમાજમાં અસભ્ય ભાષા બોલે નહીં, પરંતુ અસભ્ય ભાષા એમના મનમાં આવી જાય અને અતિશય સંતાપમાં હોય ત્યારે એવા શબ્દો એમની વાણીમાં આવી જાય. એવા માણસોની પણ વાણી કેળવાયેલી નથી એમ કહેવું પડે. એથી ઊલટું, એવા કેટલાયે નિરક્ષર માણસો છે કે જે અસભ્ય શબ્દો વાપરતા નથી. હા, કદાચ એમની વાણી પ્રાકૃત શબ્દોથી ભરેલી હોય, પણ એમાં અસભ્ય શબ્દો તો ન જ હોય. એઓ શિક્ષિત ન હોવા છતાં કેળવાયેલા છે એમ તો કહેવું જ પડે.

આજે તો આપણે કેળવણીને શિક્ષણના અર્થમાં જ લઈએ છીએ. શિક્ષણ નવી માહિતી આપે, નવું જ્ઞાન આપે, અને એ જ્ઞાન ઘણુંખરું પરોક્ષ જ હોય. ચોપડી મારફત કે શિક્ષકની વાણી મારફત. સ્વાનુભવનું એ જ્ઞાન ન હોય એટલે મોટે ભાગે એ પંડિતિયું જ્ઞાન હોય. આવું પંડિતિયું જ્ઞાન મેળવેલા માણસો સમાજમાં કેળવાયેલા ગણાય ખરા, પણ એ સાચા કેળવાયેલા નથી, કારણ એ જ્ઞાનથી નીપજતું જે વર્તન જોઈએ તે એના સ્વભાવમાં આવે કે કેમ એ શંકા. જ્યારે એ શિક્ષણને પ્રત્યક્ષ વર્તનમાં ઉતારવાની એનામાં જિજ્ઞાસા હોય, એ જિજ્ઞાસા એ પાર પાડે ત્યારે એનામાં સંસ્કાર બંધાય. એટલે કેળવણીથી સંસ્કાર બંધાય. પરંતુ ફક્ત સંસ્કાર બંધાય એ પૂરતું નથી. એ સંસ્કાર કેવો છે એ જોવું પડે. સંસ્કાર જો સમાજોપયોગી હોય અને નીતિવિહોણો ન હોય તો જ એ સાચો સંસ્કાર. ચોરી કરવાનું કે ખિસ્સાં કાપવાનું શિક્ષણ એના મેળવનારને ચોરી કરવાનું કે ખિસ્સાં કાપવાનું વર્તન કરવાનો સસ્કાર આપે. પણ એ સંસ્કાર નીતિવિહોણો હોવાથી ન ખપે. નીતિવિહોણું શિક્ષણ નીતિવિહોણા સંસ્કાર આપે તો એ કેળવણી નીતિના વિચારથી અલગ પડી જાય. એવા સંસ્કારથી મનુષ્યનો વિકાસ ન સધાય. જે કેળવણી મનુષ્યના વિકાસને માટે જોઈતા સંસ્કારો ન આપે, જે નીતિના વિચારોથી અલગ હોય, જે નીતિવિહોણા વિચારો અને વર્તન આપે તે સાચી કેળવણી ન કહેવાય. કેળવણી લીધેલો માણસ જ્ઞાનની સાથે નીતિ, જનહિત, ઉપયોગિતા વગેરેના વિચાર કરે, કેવળ જ્ઞાન કે વાણીનો વિચાર ન કરે. એ ઉપરથી એમ કહેવું પડે કે જેનાથી જુદી જુદી દિશામાં મનુષ્યનો વિકાસ સધાય અને એ વિકાસ નીતિવિહોણો ન હોય, એ વિકાસ જનહિતનો હોય, એ વિકાસની ઉપયોગિતા સમાજ સ્વીકારે, તો જ એ કેળવણી કહેવાય. એનાથી મનુષ્યનાં શરીર, વાણી, મન, ટેવ, લાગણી, બુદ્ધિ વગેરેમાં વ્યવસ્થિતતા આવે. મતલબ કે મનુષ્યના વિકાસનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ્યાં જ્યાં અવ્યવસ્થા હોય ત્યાં વ્યવસ્થા લાવી શકે એ કેળવણી કહેવાય અને એ દ્વારા મેળવેલાં વ્યવસ્થિત શરીર, મન, વાણી અને કર્મવાળાને આપણે સંસ્કારી કહીએ. એ ઉપરથી સમજાશે કે કેળવણીથી—સાચી કેળવણીથી—સંસ્કાર બંધાય છે. એટલે કેળવણી સંસ્કાર ઘડવાની એક ચાવી છે.

બીજી રીતે જોતાં, જ્યાં સંસ્કાર છે ત્યાં સાચી કેળવણી એની મેળે જ આવી રહે છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે જ. હા, એ કેળવણી વાણીની અને અક્ષરની નહીં પણ વર્તન અને સ્વભાવ, મન, ચિત્ત, સંયમ અને વ્યવહારુ શક્તિની તો ખરી જ. ઘણાંયે કુટુંબો બિનકેળવાયેલાં છતાં ખાનદાન, ઉદાર મતવાળાં, પારકાનું મન પારખનારાં અને પારકાનો વિચાર કરનારાં જોઈએ છીએ, અને ત્યારે આપણને સ્વાભાવિક એમ થાય

છે કે આમને કોણ બિનકેળવાયેલાં કહે. એવાં કુટુંબોમાં સંસ્કારિતા છે, એમનામાં પવિત્ર જીવનની સ્વાભાવિકતા છે, એમની અમુક શક્તિઓનો સુંદર અને પરમ્પરાનુકુળ વિકાસ આપમેળે જ થયેલો છે. એમાં સર્વ સાચી શક્તિઓનો સુમેળ છે.

આમ બન્ને બાજુથી જોતાં જણાશે કે કેળવણી સંસ્કારને લીધે છે અને નથી; સંસ્કાર કેળવણીને લીધે બંધાય છે અને નથી બંધાતા. બન્ને એકબીજા ઉપર અવલંબે છે; બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે. એક સંગીન બને તો બીજાને સંગીન બનાવે. કેળવણીનો અર્થ આપતાં એક અંગ્રેજ લેખકે કહ્યું છે કે કેળવણી એટલે પરાપૂર્વથી મળેલા સંસ્કારને પોષણ આપનાર શક્તિ. કેળવણી એ સંસ્કારોને પોષે અને એ સંસ્કારો સંગીન બને એ લક્ષમાં રાખે. બીજું કાંઇ ન કરે તો કેળવણી વારસામાં મળેલા સંસ્કારોને નીચા તો ન જ પાડે. જો કોઇ પણ કારણે એ નીચા જવાનો ભય ઊભો થાય તો જરૂર કેળવણીમાં ખામી છે એમ કહેવું પડે.

આજની આપણી કેળવણી તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મીરાંની "ઊડી ગયો હંસ, પિંજર પડી તો રહ્યું" વાળી પંક્તિ યાદ આવે છે. યુગપુરુષ નર્મદે કલ્પેલી "ગરવી ગુજરાત"નું ક્યાંયે દર્શન થતું નથી. ગરવી ગુજરાતનું ગૌરવ અને ગુજરાતનો "ઝળળળ કસુંબી રંગ" પ્રકાશહીન દેખાય છે. આજે તો નર્મદે શરૂ કરેલી સંસ્કારને પોષતી સંસ્થાઓ બંધિયાર બની ગયેલી દેખાય છે.

આપણને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે આપણી ભાષા, આપણો શિષ્ટાચાર અને ટૂંકમાં આપણું સંસ્કારનું ઝરણું આમ કેમ સુકાતું જતું હશે. આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે આપણે ભૂતકાળના બનાવોનું પૃથક્કરણ કરવું પડશે. આ પૃથક્કરણ કરતી વખતે આપણા ઈતિહાસની આસપાસ પથરાયેલી કલ્પિત કથાઓ દૂર કરવી પડશે અને સાચી વિજ્ઞાનપદ્ધતિથી હકીકત તપાસવી જોઈશે. એમ કરવાથી આપણને સાચાં કારણો જડશે અને એ દૂર કરવાના ઉપાયો પણ જડી આવશે.

આપણે ઇતિહાસને વૈજ્ઞાનિક ઢબે ન તપાસતાં આપણી સંસ્કૃતિનો માત્ર ખ્યાલ કરી એનો આશ્રય લઈને જ બેસી રહ્યા છીએ. આપણે ભૂલી ગયા છીએ કે સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ હોય છે અને એ પ્રવાહ ચાલુ રહે તો જ સંસ્કૃતિ અને એ મારફત મળતા સંસ્કારો સંગીન રહે. આપણે તો સંસ્કૃતિની આજુબાજુ પાળ બાંધી છે, અને એના પ્રવાહને બંધિયાર બનાવી દીધો છે. ડગલે ને પગલે આપણે પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો આશ્રય લીધો છે અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ પર દૃષ્ટિ ફેંકી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને યાદ કરી ફક્ત અફસોસ કરીને જ બેસી રહ્યા છીએ. એને પરિણામે આદર્શ અને આચાર વચ્ચે એક મોટી ખીણ ઊભી થઈ છે. આપણી દરેક સંસ્થામાં આ ખીણ—આ મહાખીણ—દેખાઈ આવે છે, પછી એ સંસ્થા રાજકીય હોય, સામાજિક હોય કે શૈક્ષણિક હોય. જે કેળવણીના પાયા ઉપર સંસ્કારિતાની ઇમારત ચણી શકાય તે કેળવણીમાં પણ આદર્શ અને આચારનો સેતુ આપણે બાંધી શક્યા નથી. સાચી કેળવણી તો સંસ્કાર-ભંડારની ચાવી છે. સાચી કેળવણી સમાજના પાયાની સંસ્થા હોય. એ પાયાને મજબૂત બનાવવો, એને વ્યવસ્થિત રાખવો, એ કામ આપણા કેળવણીકારોનું અને સમાજ-સુધારકોનું છે. આ પાયામાં ઊધઈ લાગે તો સમગ્ર સમાજમાં ઊધઈ લાગવાની છે એ નિર્વિવાદ છે. હકીકત તદ્દન સામાન્ય છે. કોઇને પણ દેખાય એવી છે અને છતાં એ બાબતમાં આપણી ઉપેક્ષાવૃત્તિ ચાલુ જ છે.

કેળવણીનો વ્યાપક અર્થ લઇએ તો એ શાળામાં અપાતું શિક્ષણ નહીં પણ સંજોગો અને અનુભવોમાંથી બાળકમાં રહેલી સાચી સર્જક શક્તિને બહાર લાવવી તે. ટૂંકમાં બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો તે. અત્યારે તો કેળવણીમાં એક પ્રકારનું યંત્રીકરણ આવી ગયું છે અને આપણું માનસ જડ બની ગયું છે. એ યંત્રીકરણથી

માનવપુષ્પ કદીએ ન ખીલે. બાળક તો ઊગતું ફૂલ છે અને એ ફૂલમાંથી જ સુંદર ફળ મળવાનું છે. એ ફળ તો ત્યારે જ મળે કે જ્યારે એ બાળછોડ ઉપર સંપૂર્ણ સંસ્કાર–સિંચન થાય. એ સિંચન વિના બાળછોડમાંથી કદીય વિશાળ વૃક્ષ ઊભું થાય જ નહિ. એ સિંચન વિના તો બાળછોડ ઠૂંઠળાઈ જાય અને એમાં રહેલી બધી શક્તિઓ બિનપાંગરી રહી જાય, અલોપ પણ થાય. એટલે આજના કેળવણીકારે તો સાચા તત્ત્વદર્શી તરીકે જ્ઞાન અને અનુભવનો સમન્વય સધાય એ જોવું જોઇએ. કેળવણીકારે પ્લેટોના આદર્શનગરના સ્વપ્નનો ખ્યાલ ન રાખતાં હાલનો સમાજ જ્યાં સામૂહિક જીવનનું અસ્તિત્વ દરેક વ્યક્તિના પરિશ્રમના અરસપરસના સંબંધ ઉપર આધાર રાખે છે તેવા સમાજનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. એ સમાજને પૂ. મહાત્માજીએ સાચે જ દરિદ્રનારાયણ કહ્યો છે. એ દરિદ્રનારાયણનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર યુગપુરુષે આપણને રાષ્ટ્રીયતાની પાયાની કેળવણી ચીંધી છે. એણે ઇતિહાસની કડીનું યોગ્ય પરિમાર્જન કરી આપણને બતાવ્યું છે કે સમાજનું અસ્તિત્વ ઉપલા થરને, ઉજળિયાત કોમને શિક્ષિત બનાવવાથી ટકશે નહીં, પરંતુ શ્રમજીવીના શ્રમમાંથી ઉદ્‌ભવતી કેળવણીમાંથી ટકી રહેશે: એ જ કેળવણી સમાજની સંસ્કૃતિના વારસાને ટકાવી રાખશે, અને એવી કેળવણીના પરિપાકરૂપે હિંદનું દરેક બાળક ભવિષ્યમાં સમાજનો બોજો વહેવામાં, સમાજ પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારી અદા કરવામાં, સંસ્કૃતિના મળેલા વારસાને વધારે ઉન્નત કરવા શક્તિ ધરાવશે. આજની આપણી પુસ્તકલક્ષી કેળવણીએ આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતા આણી, આપણી માનવતા હરી લઇ ભાઈભાઈ વચ્ચે કટુતા ઊભી કરી, એકલપેટા વૃત્તિ ઉપજાવી અને પોષી. આપણી વૃત્તિ વર્ગભેદભાવ તરફ અને શોષણ-નીતિ તરફ વળી. એમાંથી નીકળવાનો સાચો માર્ગ આપણને એ યુગપુરુષે વર્ધા યોજના મારફત આપ્યો. એમણે જૂની સંસ્કૃતિ સાથે સાથે નવી રેંટિયા-સંસ્કૃતિ, શ્રમપ્રધાન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો. આપણામાંના ઘણાને હજી એ સંસ્કૃતિની પ્રતીતિ થતી નથી એ ખેદજનક છે. હજી આપણને ઉજળિયાત સંસ્કૃતિનો જ મોહ છે. અને એને લીધે આપણે સીધી કે આડકતરી રીતે એ સંસ્કૃતિને જ જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે કરી રહ્યા છીએ. જ્યાંસુધી એ શ્રમપ્રધાન સંસ્કૃતિને આપણે અપનાવીશું નહીં અને શ્રમપ્રધાન, યન્ત્ર-પ્રધાન સંસ્કૃતિને પોષક કેળવણીને ઉત્તેજન આપીશુ નહીં ત્યાંસુધી આપણી દશા પાંગળી જ રહેવાની, પછી ભલે આપણે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી હોય કે ન કરી હોય. કેળવણીએ તો સંયમ, સેવા, સ્વાર્પણ અને સહકારના પાઠો શીખવવા જોઇએ એને બદલે આજે તો આપણે કેવળ સ્વના પાઠો શીખી રહ્યા છીએ. એટલે જ્યાંસુધી શ્રમપ્રધાન, યન્ત્રપ્રધાન કેળવણીને અપનાવીએ નહીં ત્યાંસુધી આપણને સિદ્ધિ વરી શકે જ નહીં. મારો આશય અત્યારે શ્રમ-પ્રધાન કેળવણીની મીમાંસાં કરવાનો નથી; હું તો એ વાત સ્પષ્ટ કરવા માગું છું કે જો કેળવણી સંસ્કૃતિની કરોડરજ્જુરૂપે હોય અને જો એનાથી રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરવું હોય તો જ્યાંસુધી આપણા શિક્ષાપંડિતોનો સમભાવ યન્ત્રપ્રધાન કેળવણી તરફ ન જાગે અને એને અનુરૂપ પ્રાથમિકથી માંડી ઉચ્ચ કેળવણી સુધીની આપણી બધી શિક્ષણસંસ્થાઓનું તંત્ર ન ગોઠવાય ત્યાંસુધી પારકાના શ્રમ પર નાચનારી ખેડાઉ સંસ્કૃતિ કાયમ રહેવાની અને વાક્‌છટા, ટાપટીપ, આડંબર વગેરે આજની કેળવણીનાં અનિવાર્ય અંગો ચાલુ રહેવાનાં જ.

આ પ્રસંગે શ્રમપ્રધાન—યન્ત્રપ્રધાન કેળવણી લીધેલા યુવાનનું એક ચિત્ર આપવાનો મોહ છોડી શકાતો નથી.

આ કેળવણી લીધેલો માનવી હોંસેહોંસે જીવતો હશે, સૌની સાથે હળીમળીને જગતના ગમે તે ખૂણામાં, ગમે તે ધંધામાં, ગમે તે સ્થિતિમાં કલ્લોલ કરતો હશે, હાથમાં કોદાળી, પાવડો, દાતરડું, ટોપલો કે તગારું લઇ પરસેવાથી તરબોળ થયેલો ધરણીને પ્રુજાવતો હશે, આત્મશ્રદ્ધાથી જે કામ હાથ પર લે તેને સુંદર રીતે પાર પાડતો હશે. નવાં નવાં સર્જનો કરી રચનાત્મક કાર્યોમાં ઓતપ્રોત થયેલો હશે, જીવનના વહેવારો રચનાત્મક રીતે ઉકેલતો હશે, કોઇ પણ કામમાં હલકાપણું ન જોતાં આનંદથી એમાં મગ્ન થતો હશે અને જીવનભર સત્ય અને અને અહિંસાના મંત્રોનું રટણ કરતો હશે. એ માનવી જગતના સુખમાં

રાચશે, સહજીવન અને સહઅસ્તિત્વની માન્યતા ધરાવી એના પોકારમાં પોતાનો સૂર પૂરશે અને આખા જગતને શાંતિનું ધામ બનાવવામાં પોતાનો અમૂલ્ય ફાળો આપશે. આવા માનવીઓનો સમાજ કેટલો સુંદર હશે એની કલ્પના આપ કરી શકશો. આપ સઘળા તો જ્ઞાની છો, વિચારક છો, કેળવણીમાં રસ લેનારા છો, સારાસાર બુદ્ધિ ધરાવનારા છો એટલે કયું પરમ સત્ય સ્વીકારવું એ આપની સ્વેચ્છા ઉપર જ છોડું છું.

હવે રોજબરોજના જીવનને સ્પર્શતી કેટલીક વિગતો અંગે પણ આપની સાથે વિચારની આપલે થઇ શકે તો સારૂં એવી ઇચ્છાથી કેટલાક મુદ્દાઓ રજૂ કરું છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન એટલે ગુજરાતના કેળવાયેલાઓનો મેળો. એ કેળવાયેલો વર્ગ સમાજને ઉત્પન્ન કરે છે, સમાજને ઉન્નત કરે છે અને સમાજની સંસ્કારિતામાં વૃદ્ધિ કરે છે. આપણા એ વર્ગનું આપણી ઊગતી પેઢી પ્રત્યેનું દુર્લક્ષ કેમ પરવડે? એ પેઢીના પ્રશ્નોમાં ઉપેક્ષાવૃત્તિ કેમ નિભાવી લેવાય?

આપણી ઉગતી પેઢીનું શરીરસ્વાસ્થ્ય, એમની અભિરુચિઓ અને એમનો જીવનનો દૃષ્ટિકોણ આપણે પૂરી તકેદારીથી જોવો જોઇએ. વિદ્યાર્થીસમુદાયની વચમાં હું રહેતો હોવાથી મને કેટલીક બાબતો જોવાની અને જાણવાની મળે છે. દરરોજ સાંજે કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓને ફરવા જતા જોઉં છું ત્યારે એમની ચાલવાની રીતમાં મર્દાઇનો અભાવ સાલે છે. લથરપથરિયા, ધીમી, મરવાને વાંકે જીવી રહેલાની ચાલ, ચાલતાં ચાલતાં એકબીજા સાથેનો વાર્તાલાપ, જીવનમાં એ ઉંમરે હોવા જોઈતા ઉમંગનો અભાવ આપણી ભાવી પેઢી કઇ દિશામાં જઇ રહી છે એનો ખ્યાલ આપે છે. ખાસ કરીને એ ઊછરતા જુવાનોના શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે જે જાગૃતિ લાવવાની જરૂર છે તે આપણે જ લાવી શકીએ. એ માટે વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો મારફત આંદોલન જગાવવાનું કામ, નવલકથાઓ મારફત શરીરસ્વાસ્થ્યનો આદર્શ એનું—માહાત્મ્ય એમની સમક્ષ મૂકવાનું કામ આપણા સાહિત્યસર્જકોનું છે. આપણને ગુજરાતીઓને જે "ભાજીખાઉ"નો ઇલકાબ મળ્યો છે એ ટાળવો, એ ટાળવા માટે બનતું કરી છૂટવું એ આપણો ધર્મ છે. દરેક કેળવણીની સંસ્થામાં કસરતને માટે અખાડા જેવી ઉપસંસ્થાઓ હોવી જ જોઇએ અને એ ઉપસંસ્થાઓ જો સંચાલકો ન પૂરી પાડે તો સમાજે—શિક્ષિત સમાજે એ પૂરી પાડવી જ જોઇએ. આ સ્થિતિ એકલા ગુજરાતની જ નથી. સારા દેશમાં એ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે. થોડા સમય ઉપર લખનૌ યુનિવર્સિટીએ વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરની વૈજ્ઞાનિક ઢબે તપાસ હાથ પર લીધી હતી. એના પરિણામે એમ માલૂમ પડેલું કે ૮૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી કંગાળ હતી. એમનાં શરીરો સૂકાં હતાં, એમના ગાલો બેસી ગયેલા હતા, એમના મગજોમાં શાંતિ ન હતી. આ સ્થિતિના સામના માટે તો દેશભરમાં ચળવળ થવાની જરૂર છે.

આજે આપણા વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ સિનેમા અને પુસ્તકો મારફત કેળવાય છે. એ જ બે બાબતો એમના વિદ્યાર્થી-જીવનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. પરંતુ કેવાં ચિત્રો એમની આગળ મૂકવાં, કયાં પુસ્તકો એમને વાંચવા દેવાં એ પસંદગીમાં આપણી પરિષદને કોઈ સ્થાન નથી. મને એ નથી સમજાતું કે હવેના આ લોકશાહી જમાનામાં આવા સંસ્કારસર્જનનાં કામો ઉપર પરિષદને કાંઇ પણ કહેવાપણું કેમ ન હોય. જે જાતનાં ચિત્રો સમાજ આગળ રજૂ થાય છે અને જે ચિત્રો આપણાં બાળકો જુએ છે તેનાથી થતી પાયમાલી દારૂથી થતી પાયમાલી કરતાં અનેકગણી વધુ છે. દારૂની બદીથી ઉત્પન્ન થતી ગરીબાઇથી માણસના માનસનું જે પતન થાય તેના કરતાં પણ વધુ ભયંકર પતન સિનેમાનાં ચિત્રોથી ઉત્પન્ન થતી વિકૃતિથી થાય છે. એના ઉપર અંકુશ મૂકવા, સરકારને અયોગ્ય ચિત્રો બાળકોને બતાવવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા આપણો કેળવાયેલો વર્ગ શા માટે જેહાદ નથી ઉપાડતો?

ઉપરના જેવી જ પાયમાલી જે જાતનું સાહિત્ય આપણાં બાળકો વાંચે છે તેનાથી થાય છે. ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતાં અને સ્ટેશનો ઉપર વેચાતાં સામયિકો વગેરેનાં વેચાણ ઉપરથી સમજાશે કે કઈ જાતનું સાહિત્ય આપણી ઊગતી પેઢી વાંચી રહી છે. એવા ઊગતી પેઢીના માનસ અને જનમાનસ ઉપર ખરાબ અસર કરતું સાહિત્ય તો ટાળ્યે જ છૂટકો. વળી જનમાનસ ઉપર અસર કરતાં આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં આપવામાં આવતા સમાચારો, જાહેરખબરો અને ટુચકાઓ જોતાં પણ જણાશે કે આપણો સમાજ, આપણા સમાજના સંસ્કારો અને એનાથી ઉત્પન્ન થતી સંસ્કૃતિ કઈ દિશામાં જઈ રહ્યાં છે. પ્રત્યેક પુસ્તક કે સામયિક બહાર પડતાંની સાથે એની એક નકલ સરકારમાં મોકલવાનો રિવાજ છે. એ રિવાજની સાથે સાથે એની એક નકલ આપણી પરિષદની કાર્યવાહી સમિતિને મળે અને એના ઉપર એ સમિતિએ આપેલા અભિપ્રાયો સરકાર સ્વીકારે તો ઘણું નુકસાન થતું અટકે. સરકારને આ સ્વીકારવા દબાણ કરવું જ જોઈએ. આ બાબતમાં આપણી પરિષદના પ્રમુખ જે જાતે ઊંચા કેળવણીકાર હોઈ, સાહિત્યસર્જક અને રાજદ્વારી પુરુષ છે તેનો લાભ આપણે કેમ ન ઉઠાવીએ?

ખાસ કરીને નાની ઉંમરનાં બાળકો માટેનું સાહિત્ય હાલમાં ઠીકઠીક પ્રમાણમાં બહાર પડતું જાય છે, પણ એનો પ્રકાર ગંભીર વિચારણા માગી લે છે. હળવી કાલ્પનિક વાર્તાઓથી ચારિત્ર્ય બંધાતું નથી, પણ શૂરવીર જીવનકથાઓ, સાહસિક પ્રવાસવર્ણનો, જીવનમાં કોઈક વાર જોઈ અને અનુભવી શકાય તેવાં પ્રસંગચિત્રો દ્વારા ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય છે. આજે બાળસાહિત્યની બાબતમાં જે છૂટો દોર છે તેની ઉપર નિયંત્રણની જરૂર જણાય છે. એ નિયંત્રણ સરકારી ન હોય તો ભલે, પણ સામાજિક નિયંત્રણ તો જરૂર હોવું જ જોઈએ. બાળસાહિત્ય-સર્જનનું કામ આપણી પરિષદે ઉપાડી લેવું જોઈએ.

આપણા યુવકોમાંથી ધીરે ધીરે વાચનના ત્યાગની વૃત્તિ વધતી જાય છે તે આપણી કૉલેજોના અધ્યાપકો સારી રીતે જાણે છે. આજની કેળવણીને મેં આગળ પુસ્તકિયા કેળવણી કહી, પણ હવે તો એ પુસ્તકિયા પણ રહી નથી, પરંતુ વિવરણ-દીપિકા-દર્શનિયા થઈ ગઈ છે. આવા બજારુ માર્ગદર્શકોની મદદથી વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા પસાર કર્યે જાય છે. એને પરિણામે વિચાર અને ચિંતનનો ત્યાગ થયો છે અને ચિંતન કે ઊંડા અવગાહન વિના યોગ્ય જીવનમૂલ્યો નક્કી કરવાની શક્તિનો લય થઈ રહ્યો છે. આજે તો ઉપરચોટિયા જ્ઞાનને મહત્ત્વ આપતી અને ફક્ત પ્રચારક સૂત્રોમાં રાચતી વૃત્તિ કેળવાતી જાય છે. એ ઉપર આપણા કેળવાયેલા વર્ગે ધ્યાન આપવું જ રહ્યું.

સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી આપણા વિદ્યાર્થીઓની શિસ્ત ઊંચી જવાને બદલે નીચી જઈ રહી છે. શાળા અને કૉલેજોમાં થતાં તોફાનો, બહેનો પ્રત્યેનો અણછાજતો વર્તાવ, શાળા-કૉલેજોમાં અને અન્ય વિદ્યાર્થીમંડળોમાં જાણ્યેઅજાણ્યે થતી ગેરરીતિઓ કેળવણીનું અને શિસ્તનું ઊતરતું જતું ધોરણ બતાવે છે. લગભગ બધા પદવીદાનસમારંભોમાં એ અંગે ચિંતા વ્યક્ત થતાં વ્યાખ્યાનો થાય છે. અમદાવાદમાં છેલ્લા પદવીદાનસમારંભ વખતે ડૉ. રાધાકૃષ્ણને એ અંગે વિશદ પૃથક્કરણ કરતાં અધ્યાપકો અને શિક્ષણસંસ્થાના સંચાલકોનો વાંક કાઢ્યો હતો. એમનું એ કથન સાચું છે પણ રોગ એથી વધુ ઊંડો છે. અધ્યાપકો અને શિક્ષણસંસ્થાના સંચાલકો પણ સામાજિક બળો કે પોતાની રૂઢિગત માન્યતાના બંધનમાં હોય છે એટલે જે કૃત્રિમ કેળવણીપ્રથાનું માળખું આપણા દેશમાં આપણી પરાધીનતાના કાળમાં ઘડાયું તે કાયમ રાખી એમાં આપણે નવા સંસ્કારો સિંચવા માગીએ એ કેવી રીતે બની શકે?

એ અઠવાડિયાં ઉપર અમદાવાદમાં ભાષાપંચ આવ્યું હતું. એની આગળ સાક્ષી આપવા જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં અને એ પંચની સાથે ચર્ચા કરતાં કેટલાક સભ્યોનો હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષા પ્રત્યેનો પક્ષપાત

દેખાઇ આવતો હતો, હિંદી ભાષાને કોલેજોમાં શિક્ષણનું માધ્યમ રાખવાની જરૂર ઉપર ભાર મૂકાતો હતો. મને સમજાતું નથી કે કયા સિદ્ધાંતાનુસાર આવી જાતનો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. હિંદી કે અંગ્રેજી બન્ને ભાષાઓ શીખવાની અને એથી પણ આગળ વધી દુનિયાના કેટલાક દેશોની ભાષા શીખી લેવાની કોઈ ના પાડતું નથી. વળી ખાસ કરીને જે જે ભાષાઓ સારી રીતે ખેડાયેલી છે, જેનું સાહિત્ય વિશાળ અને બહુલક્ષી છે તેવી ભાષાઓનો અભ્યાસ જરૂરી છે. એવી એક બે ભાષાઓ આપણા નવયુવાનોને શીખવી પડશે. આપણે એ શીખવવી જ પડશે., પણ એ ભાષાઓને એટલા ખાતર માધ્યમ તરીકે ઠોકી બેસાડવાની વૃત્તિ તો કોઇ પણ કારણે સહી શકાય એમ નથી જ . હિંદીને કોલેજોના માધ્યમ તરીકે અને અંગ્રેજીને ઉચ્ચતર શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ચાલુ રાખવાની જે વાત વહેતી કરવામાં આવે છે તે કેટલી પોકળ છે એ સૌ કોઇ જોઇ શકે છે. સ્વાર્થની ખાતર કે ગણ્યાગાંઠ્યા એક ટકાથી પણ ઓછા યુવાનોને મધ્યસ્થ સરકારમાં નોકરી મળે એ ખાતર કે દેશનો ઉચ્ચ કક્ષાનો કારભાર હિંદીમાં ચાલે તે ખાતર કે પરદેશ ખાતેનો વહેવાર અંગ્રેજીમાં ચાલે એ ખાતર અને એમાં ભાગ લેનાર એક કે દોઢ ટકાને ખાતર બાકીના ૯૮ કે ૯૯ ટકાની કેળવણી જોખમમાં મૂકવી એ ન્યાય્ય નથી, એ આજના લોકશાહી જમાનાને અનુકૂળ નથી. આવું પરભાષી માધ્યમ ઠોકી બેસાડી ઊગતી પેઢીની બુદ્ધિનો વિકાસ અવરોધવો એ ઇષ્ટ નથી. એક દલીલ હિંદીની તરફેણમાં કરવામાં આવે છે. હિંદી અને ગુજરાતી વચ્ચેનો સંબંધ તો માસી અને મા જેવો છે. વળી કોઇ હિંદીના રસિયા ભાઈ તો " મા મરો, પણ માસી જીવો " ની કહેવત ટાંકી હિંદીને માધ્યમ તરીકે અપનાવવાનો પ્રચાર કરે છે. અમુક વહેવારની બાબતમાં એ કહેવત ભલે સાચી હોય, પણ એક વાત કોઈ જ ભૂલી શકે નહીં કે મા તે મા અને માસી તે માસી. માસી મા બની શકે જ નહીં. હિંદીને માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવાથી મોટા ભાગનાં બાળકોની બુદ્ધિનો વિકાસ અવરોધાશે જ અને જેમ અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા મળેલી કેળવણી ફક્ત ઉપલા થરના અમુક માણસોને જ મર્યાદિત થઇ હતી તેમ આ હિંદી દ્વારા મળેલી કેળવણીનું પણ થશે. ફક્ત ટકાવારીમાં થોડો ફરક પડશે. આ વખતે મને મેકોલેની ચર્ચા વખતે હોરેસ વિલ્સને વાપરેલું એક વાક્ય જે આગાહીરૂપે હતું અને જે ઝાઝી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું નથી તે યાદ આવે છે. એણે કહેલું હતું કે Knowledge garbed into a foreign language will be the property of only the few who have leisure and opportunity to achieve it. એ વાક્યમાં રહેલું સત્ય આજે આપણે જોઈએ છીએ અને એની જ સુધારેલી આવૃત્તિ હિંદી માધ્યમથી જોવાની મળશે એમાં જરાયે શંકા નથી.

પરદેશ વિદ્યાભ્યાસાર્થે જનારા, ઉચ્ચતર શિક્ષણ લેનારા અને એક યુનિવર્સિટીમાંથી બીજીમાં જનારા વિદ્યાર્થીઓનું શું એમ કહીને હિંદી અને અંગ્રેજીની જે હિમાયત કરવામાં આવે છે તે પણ એટલી જ પોકળ છે, માતૃભાષાને માધ્યમ તરીકે સ્વીકારનાર યુનિવર્સિટીઓએ હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસની – બની શકે તેટલા સંગીન અભ્યાસની—જોગવાઇ પોતાના અભ્યાસક્રમમાં કરેલી છે જ. જો સાત વરસના અંગ્રેજીના અભ્યાસ પછી એક બાળક અંગ્રેજીનું કોલેજનું માધ્યમ વેઠી શકયું તો સાત બલકે આઠ વરસનું મોટી ઉંમરે કરેલું અંગ્રેજીનું અધ્યયન એને જરૂર અંગ્રેજી દ્વારા ઉચ્ચતર શિક્ષણ માટે લાયક બનાવશે જ. અને એ જ પ્રમાણે સાત વરસનો માસી ભાષાનો અભ્યાસ કોઈ પણ બાળકને જરૂર પડયે હિંદી માધ્યમવાળી કોલેજમાં અભ્યાસ કરવાને માટે લાયક બનાવશે જ. પણ એવા કેટલાક સંજોગવશાત્ માવિહોણા થતા બાળકને ખાતર દેશનાં બધાંય બાળકોની મા મારી નાખવાનો સિદ્ધાંત કબૂલ કરવા કોઈપણ શિક્ષિત યુવાન આજે તૈયાર ન થાય.

ભાષાપંચ સાથેની ચર્ચા દરમ્યાન પારિભાષિક શબ્દોનો મુદ્દો પણ છણાયો હતો. એ પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ તૈયાર કરવાનું કામ આપણી પરિષદે ઉપાડી લેવું જોઇએ. એમાં પૂર્ણતાનો ખ્યાલ ન રાખતાં હાલ તુર્ત કામચલાઉ છતાં પણ સર્વમાન્ય કોશ વિના વિલંબે તૈયાર થવો જોઇએ. આગળ ઉપર જેમ જેમ જરૂર જણાય તેમ તેમ એમાં સુધારા વધારા કરવાને અવકાશ હોવો જ જોઇએ. એ માટે એક મધ્યસ્થ સમિતિનો જરૂર પડે. એ માટે બીજી ભાષાઓમાં વપરાતા શબ્દો પણ જોવા પડે અને એ બધી કાર્યવાહી માટે જોગવાઈ કરવી પડે, પણ એમાં આપણી પરિષદે પહેલ કરવી જોઇએ. એ બાબતમાં ભૂતકાળમાં કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે. એ પ્રયત્નો અમુક અંશે સફળ નીવડ્યા છે અને એ પ્રયત્નોના પાયા ઉપર આપણે એ કામ આગળ ધપાવવું જોઇએ. આજે તો એ કામ યુનિવર્સિટીનું છે એમ કહી આપણે કોઈ પણ જાતની પહેલ કરવા માગતા જ નથી. પરાવલંબી વૃત્તિ ધારણ કરી બેસી રહેવાનું ન પાલવે.

ભલે આપણા રાજ્યકર્તાઓ બીજા પ્રશ્નોને અગત્યના ગણી એની પંચવર્ષીય કે દશવર્ષીય યોજના ઘડતા હોય, પણ રાષ્ટ્રનો સૌથી અગત્યનો પ્રશ્ન કેળવણી છે. જે સ્વતંત્રતા આપણે પ્રાપ્ત કરી છે તે સ્વતંત્રતા માત્ર બંધોથી કે ઉદ્યોગોના કામોથી ટકવાની નથી; એ સ્વતંત્રતા તો સાચી કેળવણીથી જ ટકી શકે. અને એટલા ખાતર એ અગત્યના પ્રશ્ન તરફ આપણે લોકોનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ, એ માટે જોઈતી હવા પેદા કરવા માટે કાર્યક્રમો યોજાવા જોઇએ; એને શિક્ષણસપ્તાહ કહો કે બીજું કોઇ નામ આપો, પણ એ માટે પ્રયત્નો થવા જ જોઇએ. વર્ષમાં બધાયે ભાગોને અનુકૂળ હવામાન હોય તેવો સમય પસંદ કરી દર વરસે પાંચ કે દશ દિવસ સુધી નાનામાં નાના ગામડાથી માંડી મોટામાં મોટા શહેર સુધી સર્વ જગ્યાએ શૈક્ષણિક ઉત્સવો યોજવાની ગોઠવણ કરવી જોઇએ. એ માટે કાર્યક્રમોની એક સામાન્ય રૂપરેખા ઘડી એ રૂપરેખા અનુસાર દરેક ગામે, શહેરે, જિલ્લાએ, પ્રાંતે, એક પ્રચંડ આંદોલન શરૂ કરવું જોઇએ. એ અંગે રમતગમતની હરીફાઇઓ યોજાય, ચર્ચા પરિષદો ભરાય, નાટ્યસમારંભો થાય, નાનાથી મોટાં બધાંય બાળકો એમાં ભાગ લે, એ પ્રસંગે દરેક નાગરિકમાં કેળવણી પ્રત્યેનો ઉમળકો આવે, એવું વાતાવરણ ફેલાવવું જોઇએ. એવાં સત્રો દરમ્યાન જરૂર પડયે શિક્ષણસહાયક ફંડ પણ ભેગું થઈ શકે. વળી એ વખતે બાળકોએ પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓનું પ્રદર્શન ભરાય, જુદા જુદા દેશોમાં કેળવણીમાં કેવો રસ લેવાય છે, કેવી સંસ્થાઓ છે, કેવાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં એ કામ થઈ રહ્યું છે અને એવી બીજી વાતો ચલચિત્રો દ્વારા બતાવી શકાય એવી જાતનું વાતાવરણ યોજી, રાષ્ટ્રનાં બાળકો એ આપણાં જ બાળકો છે, એમને માટે આપણે યથાશકિત ભોગ આપવો જ જોઈએ, બાળકો આપણું રાષ્ટ્રધન છે, એમને માટે આપણે કંઈક ત્યાગવૃત્તિ કેળવવી જ જોઇએ, એવી ભાવના જાગ્રત કરવી જોઇએ. જો આવી ઉજવણી થાય તો મારી ખાતરી છે કે પાંચ દસ વરસમાં આપણી પ્રજાની રોનક બદલાઈ જશે. આપણામાં જે શક્તિ છે તે અખૂટ છે અને એને સંગઠિત કરી જો આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો જરૂર આપણી સંસ્કૃતિને આપણે નિર્ભય કરી શકીએ.

મારે જણાવવું જોઈએ કે સાહિત્યજગતથી હું જેટલો દૂર છું તેથી પણ રાજકીય જગતથી વધુ દૂર છું. હું આજીવન શિક્ષક રહ્યો છું, અને રહેવા માગું છું, એટલે હું કંઇ ચળવળિયા તરીકે આ વિધાનો કરતો નથી, પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર મારા જેવા અનેક જે મનોવ્યથા અનુભવી રહ્યા છે તેમના વતી એક અદના સેવક તરીકે બોલું છું. રખે કોઈ એમ માને કે હું શાળાઓ અને કોલેજોમાં અપાઇ રહેલી કેળવણીનો દુશ્મન છું—જો એમ હોત તો એ જ શાળાઓ માટેના શિક્ષકો તૈયાર કરવાનું કામ મેં માથે ન લીધું હોત. રખે કોઈ એમ પણ માને કે હું અંગ્રેજી કે હિંદી ભાષાનો વિરોધી છું. એ બન્ને ભાષાઓ આપણે આપણી કરવાની છે જ, પણ તે માસી અને બહેન તરીકે, નહીં કે મા તરીકે.

શ્રમપ્રધાન કેળવણીનો હું હિમાયતી છું, મને એમાં શ્રદ્ધા છે અને એ ક્ષેત્રમાં મને જે કાંઇ અનુભવ મળ્યો છે તેનાથી મારી શ્રદ્ધા અનેક ગણી વધી ગઇ છે. મેં એમાં શું કર્યું અગર શું ન કર્યું એની ચર્ચા કરવાનો આ પ્રસંગ નથી; મેં આપની આગળ મારા અનુભવો અને માન્યતાઓ ઉપર બંધાયેલા વિચારો કહ્યા છે. એમાંથી યોગ્ય લાગે તેટલા લઈ એની ઉપર આપને વિચાર કરતા કરી શક્યો હોઉં તો એટલાથી મને સંતોષ રહેશે.

પત્રકાર વિભાગ

— લોકશિક્ષણ, સાહિત્ય અને પત્રકારી —

: શ્રી મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ :

મિત્રો,

પત્રકાર-વ્યવસાયના આચાર્યો, ગુરુજનો, તથા સાથી મિત્રો— સૌનું સ્મરણ કરીને આજનું આપણું કામ શરૂ કરું છું. એમાં આપ સૌના સહકાર અને શુભેચ્છાને માટે વિનંતી છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના પત્રકાર વિભાગનું પ્રમુખપદ આપવા માટે હું આપ સૌનો આભારી છું. વરસોથી મારું કામ મુખ્યત્વે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન એ બે સંસ્થાઓની સેવાનું રહેલું છે. આ સંસ્થા તરફથી ચાલતા માસિક પત્ર 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના તંત્રીનું કામ કરું છું. અને સ્વ. શ્રી કિશોરલાલભાઈના પછી 'હરિજન' પત્રોનું તંત્રીપદ પણ સંભાળું છું. આ વિભાગના પ્રમુખસ્થાને મારી વરણી થઇ છે. તેમાં નડિયાદનાં મારાં હમવતની ભાઇબહેનોએ મારા પ્રત્યે જે મમતા બતાવી છે, તેની હું કદર કરું છું. પરંતુ આ પદ માટે મને જો કોઇ રીતે યોગ્ય માન્યો હોય, તો તેનું માન ખરું જોતાં એ પત્રોને અને તેમના મહાન સંસ્થાપક પૂ. ગાંધીજીને જાય છે, એમાં મને શંકા નથી.

'સરસ્વતીચંદ્ર'કારને શ્રદ્ધાંજલિ

આપણા ગુજરાતીભાષી લોકોને માટે એક યાદગાર પ્રસંગે આ સંમેલન મળે છે. આપણા મહાન 'સરસ્વતીચંદ્ર'કારની જન્મશતાબ્દીનું પર્વ ઊજવવાને નિમિત્તે આ બેઠક અત્રે મળે છે. આપણી ભાષાના એ સાક્ષરકુલગુરુને આપણે કદી ભૂલી શકીએ એમ નથી. તેમનો અક્ષરદેહ આપણા સાહિત્યનું અમર અંગ છે એટલું જ નહિ, એ એક મોટો યુગસ્તંભ છે. એની સાહિત્યિક સમીક્ષા કરવાનું સ્થાન આ વિભાગ ન ગણાય. તેથી મારે એમાં ઊંડે ન જવું જોઇએ, અને આપનો વખત ન લેવો ઘટે. પરંતુ આ વિભાગ તરફથી પણ આપણે તેમને અંજલિ આપવી જોઇએ અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેમનું પુણ્ય સ્મરણ કરવું જોઇએ, એમાં આપ સૌ સંમત થશો. તેથી શરૂમાં એમને વિષે બે બોલ કહું તો તેને આપ અસ્થાને નહિ માનો; અને અંગત રીતે જોતાં, મારે માટે એ ગજા બહારનું છતાં, અનધિકાર ચેષ્ટા નહિ ગણો એવી વિનંતી છે.

અંગ્રેજોનું રાજ્ય સ્થાપાતાં અંગ્રેજી શિક્ષણ અને તેના વિચારો આપણે ત્યાં આવ્યાં. એણે આપણી પ્રજાનાં ભાષા, સાહિત્ય તથા રાજકીય અને સામાજિક જીવન ઉપર જે અસર પાડી, નવો પ્રભાવ અને નવી છટા આણ્યાં, તેની આમૂલાગ્ર સમીક્ષા ' સરસ્વતીચંદ્ર ' કારે કરી. તેનું મૂર્તિમંત ચિત્ર રજૂ કરવા માટે, તેમણે નવલકથાનું સાધન વાપર્યું; અને ભણેલો, પણ કેટલાયને કદાચ નહિ ગણેલો લાગે, એવા સરસ્વતીચંદ્રનું પાત્ર સર્જ્યું. કે જેની અસર કેટલાંયના ભાવનાશાળી માનસ પર પડી હતી. ૧૯મા સૈકાને અંતે નીતરી રહેલી અંગ્રેજી રાજ્યની સાંસ્કૃતિક અસરનું એક પ્રગલ્ભ ચિત્ર—કહો કે એક પરિપૂર્ણ સંસારદર્શન આપણને તેમણે આપ્યું. આજે એ ચિત્ર અમુક અંશે ભૂસાઇ ગયું છે, છતાં અંગ્રેજી શિક્ષણની પેદાશનો ઉમદા નમૂનો જોવો હોય, તો 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું પાત્ર જુઓ એમ કહી શકાય.

ગોવર્ધનરામભાઈ જેવા સમર્થ શબ્દસ્વામી આ ચિત્ર પત્રકાર તરીકે પણ આલેખી શકત. સાહિત્યકાર અને પત્રકાર બંને શબ્દ દ્વારા કામ લે છે, છતાં એમની રીતમાં ફરક જરૂર છે. પરંતુ શિક્ષક કે સાહિત્યકારની પ્રતિભા પત્રકારની મૂળ પ્રકૃતિથી તત્ત્વતઃ જુદી નથી. તેથી જ આપણે જોઇએ છીએ કે, સમર્થ પત્રકારો શિક્ષણ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ વિચરતા કે વિચરી આવેલા લેખકો શિક્ષકો હોય છે. ૧૯મા સૈકાના 'સરસ્વતીચંદ્ર' કાર જેવો દાખલો ૨૦મા સૈકાનો લઉં તો ગાંધીજી. ગાંધીજીની પ્રતિભા અને પ્રકૃતિ જુઓ તો તે સહજ-સિદ્ધ લોક-શિક્ષક હતા; કલમ પણ તેમણે ચલાવી જાણી; પરંતુ તે કર્મયોગી હોઇ, એમની શક્તિ શિક્ષક લેખક કરતાં બહુધા પત્રકાર રૂપે પ્રગટી. સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામભાઇનો જમાનો જુદો હતો કે શાથી એ કોણ જાણે, — પ્રકૃતિથી તે પ્રત્યક્ષ કાર્યના કરતાં ચિંતન-મનન વધારે પસંદ કરતા જ્ઞાનયોગી હતા તેથી કદાચ હોય,— તેમણે પોતાને માટે સાહિત્યસર્જનનું સાધન પસંદ કર્યું છે અને તેને ધન્ય કર્યું. નર્મદ પેઠે ' દાંડિયો ' લઇને સુધારાની નોબત ન બેસાડી; જોકે આપણા લોકજીવનમાં તે સુધારા નહોતા ચાહતા કે વિચારતા એવું નથી. અથવા તો ગાંધીજી પેઠે ' નવજીવન 'ની આરાધના તેમણે ન માંડી: જોકે દેશમાં નવું જીવન કેવું હોય એના મનોરથો તે નહોતા સેવતા એમેય નથી.

પ્રકૃતિએ કરીને ગોવર્ધનરામભાઇની પ્રતિભા સાહિત્ય-સાધના તરફ વળી એ ખરું; છતાં આપણે પત્રકારો પણ તેમને અમુક મમતાથી નવાજી કહી શકીએ કે, તેમણે વૃત્તવિદ્યા કે પત્રકારકળાના ક્ષેત્રને પણ પ્રસાદ ચખાડયો છે. શબ્દ, ઊર્મિ અથવા વિચાર દ્વારા પ્રજાનું માનસ અને તેના સંસ્કાર ઘડવાં તથા સુરુચિ કેળવવી, એ શિક્ષણ અને સાહિત્ય પેઠે પત્રકારની વૃત્તવિદ્યાનું પણ હાર્દ હોય, તો તેવી વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોતાં, ' સરસ્વતીચંદ્ર ' કાર પત્રકારના એ ગુણધર્મો સારી રીતે ધરાવતા હતા એમ કહું, તો મારા વિવેચક મિત્રો વાંધો નહિ લે એવી આશા છે.

'સરસ્વતીચંદ્ર' નાં પાનાં હું એક વાર ઉથલાવી ગયો છું એમ જ કહેવું ઠીક થશે, કેમકે અંગ્રેજી રાજ્યકાળમાં પેદા થયેલા આપણા ઉપલા વર્ગની જીવન–સમીક્ષા કરતા એ વેદ-ગ્રંથને ઘટે એવું ઊંડું અધ્યયન કર્યાનો દાવો હું મુદ્દલ કરી શકું તેમ નથી. એક વાર તેને જોઇ જવાથી, જ્ઞાન, અનુભવ અને ચિંતનના એ ભંડારને કોઈ રીતે ન્યાય આપ્યો ન કહેવાય, એના આછાપાતળા પરિચયથી પણ એક વસ્તુની મારા ઉપર છાપ પડી છે તે એ છે કે, એ ગ્રંથના કેટલાક ભાગો જોઇએ, તો તેમાં ઉમદા વૃત્તવિવેચકને શોભાવે એવાં શૈલી, ભાષાપ્રવાહ, અને અભ્યાસ તથા મનન જોવા મળે છે, તથા એક આબાદ રિપોર્ટર કે વૃત્તાનિવેદકને સુંદર દૃષ્ટાંતરૂપ બને એવી વૃત્તનિરૂપણકળાની તેમાં ઝાંખી થાય છે. તથા પત્રકાર પાસે જે બહુશ્રુતતા, રસજ્ઞતા, લોકજ્ઞતા, અને સંસારના રાગરંગની પરખ ઈ૦નું ભાથું જોઇએ, તે તો ગયા યુગના આપણા આ વિચાર-સ્વામી

પાસે અપાર હતું. સમર્થ સાહિત્યકારમાં બાહોશ પત્રકારના ગુણો સહેજે હોય છે. કવિ, સાહિત્યકારની સાધના પેઠે પત્રકારની પ્રવૃત્તિ પણ એક સાધના જ છે. એક રીતે જોતાં, વિશ્વના આ પ્રિય અને સુંદર ભેદમાં અભેદની જ ઉપાસના તેઓની છે. લોકજીવન કે સંસારનાં લક્ષ અને અલખ બંને પાસાં ઉપર પત્રકાર તેની સદા-જાગ્રત નજર રાખે છે; તેની નાડ પર હાથ રાખવા માગે છે. જગતના જીવનની અપાર અને વૈવિધ્યપૂર્ણ રસમયતામાં પણ એક જનાર્દનનું રુદ્ર-મંગળ રૂપ સૂત્રરૂપે રહેલું છે, એવી શ્રદ્ધાની જરૂર પત્રકારને પણ છે. તેથી કરીને, જનતા અને જનાર્દનમાં અભેદનો દ્રષ્ટા બનવું અને તેની ઝાંખી જગતના સદા પલટાતા રહેતા રંગરાગોમાં પણ પોતાની કલમ દ્વારા બતાવતા રહેવું, એને હું પત્રકારની સાધનાનું ચરમ રહસ્ય સમજુ છું; સ્વ. ગોવર્ધન-રામભાઈ આ દૃષ્ટિએ એક સમર્થ પત્રકારના ગુણો પણ વ્યક્ત કરે છે., ભલે ધંધે તે પત્રકાર ન થયા.

વૃત્તપત્રનું સાહિત્યમાં સ્થાન

સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈને અંજલિ આપતાં, હું એક ચર્ચાસ્પદ સવાલ છેડી બેઠો કહેવાઉં. તે એ કે, વૃત્તપત્ર પણ સાહિત્યમાં ખપે કે નહિ ? સાહિત્ય પરિષદના મંચ પરથી આ અગાઉ અનેક સમર્થ સાક્ષર અને વિદ્વાન પુરુષોએ ભારે અધિકારપૂર્વક આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે. મને લાગે છે કે, આ સવાલને આપણે ટૂંકમાં જ પતવી શકીએ. અને તે એ કે, આપણે અહીં ગુજરાતની પત્રકાર પરિષદમાં નથી મળતા, પરંતુ સાહિત્ય પરિષદમાં મળીએ છીએ. મતલબ કે, એમ કરતાં અજાણ્યે આપણે ઉપરના સવાલનો કામચલાઉ ઉત્તર તો આપી જ ચૂકયા છીએ કે, અમે પત્રકારી અને વૃત્તવિદ્યાનો વિચાર મુખ્યત્વે સાહિત્ય દૃષ્ટિએ કરવા માગીએ છીએ. વૃત્તપત્ર અમુક દૃષ્ટિએ અથવા અમુક અંશે સાહિત્ય-ખંડ છે જ; તેથી પત્રકારી અને વૃત્તવિદ્યા શિક્ષણ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આવે છે. અને એના ઉપાસકો—એટલે કે, પત્રકારો પણ સાહિત્ય-સર્જનના વ્યવસાયમાં જરૂર પોતાનો ભાગ ભજવે છે. રસ્કિન પેઠે ગ્રંથ અને વૃત્તપત્ર વચ્ચે ભેદ પાડીને ભલે કહેવું હોય તો કહો કે તે અનુક્રમે ચિરંજીવ અને ક્ષણજીવી સાહિત્ય છે. જોકે એ પણ પૂરેપૂરુ સાચું તો નહિ જ ગણાય, કેમ કે ગ્રંથમાત્ર ચિરંજીવી નથી હોતા અને વૃત્તપત્રના એવા ઘડવૈયાઓ પણ જગત સાહિત્યમાં જાણીતા થયા છે કે જેમનાં લખાણો લાંબા કાળ સુધી વંચાતાં રહ્યાં છે.

પરંતુ આ કદાચ અવાસ્તવિક લાગતી ચર્ચાની પાછળ મુદ્દો જુદો છે. પત્રકાર અને સાહિત્યકારના કામમાં ફરક નથી, એમ તો ન કહી શકાય. શિક્ષણ, સાહિત્ય અને વૃત્તવિચાર ત્રણે અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે; પણ તેમનો પૂજાપો અને નૈવેદ્ય આદિ જુદાં જુદાં હોય છે. ત્રણે ક્ષેત્રોમાં ત્રિકાળ ભગવાનનું આવાહન કરવામાં આવે છે; પરંતુ તેની ફલશ્રુતિ જુદી પડે છે. રોજિંદું પત્ર સાહિત્ય બને છે તેના સંપાદકની પ્રતિભાથી. એક ઉપમાની પરિભાષામાં કહું તો સાહિત્યકૃતિ એક સુઘડ અને સુયોજિત ઇમારત જેવી છે. તેનો ઇજનેર તેના બધા અંશોમાં જઇને તેની રચના કરે છે. એણે આખો ઘાટ ઉતારવાનો હોય છે. વૃત્તપત્ર પેઠે એ કોઈ કાળ સાથે વહેતી રહીને બનતી જતી રચના નથી. ત્યારે વૃત્તપત્ર તો, એમ કહો કે, રોજિંદી પડવાતી રહેતી એક એક ઇંટ જેવું છે. જેવો સમય તેવી ઇંટો પડયા કરે. તેમાં એકરૂપતા ન હોય, કેમ કે રોજની ઇંટ રોજના જેવા રંગ હોય તેવી બનશે, અને તે લોકમાનસની ચિત્તભૂમિમાં ચાંપાતી રહેશે. અને આ ક્રિયા પત્રકારના હાથમાં નથી, તે તે ચિત્તને હસ્તક છે. પરંતુ પત્રકાર તેની ઇંટ પાડવામાં જરૂર ચાતુરી બતાવી શકે છે. તેમાં તે પોતાનો પ્રભાવ રેડી શકે છે. એનો આધાર એની ગુણજ્ઞતા તથા કાલજ્ઞતા અને પ્રજાકલ્યાણની આતુરતા ઉપર રહે છે. આને સારુ તેણે જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં બહુશ્રુતતા ધરાવવી જોઇએ એટલું જ નહિ, લોકહિત–દૃષ્ટિએ તત્કાળ જે કોઇ સવાલ ઊઠે તેને પામવાને માટેની સંશોધકતા, વિદ્વત્તા તથા જાગ્રત અને શીઘ્ર બુદ્ધિ પણ દાખવવી જોઇએ. આ કાર્યમાં ભારે રસ આવે છે; વિવેકની જરૂર પડે છે: અને અમુક વિરલ જવાબદારી

જાગે છે, કે જે પત્રકારને માથે રોજ રહેલી હોય છે. આમ છતાં પત્રકાર પણ, શિક્ષણ- અને સાહિત્યકાર પેઠે, પોતાની રીતે લોકમાનસની ભૂમિનો વિશ્વકર્મા કે સ્થપતિ નથી બનતો, એમ ન કહી શકાય. વૃત્તપત્રના આ ગુણે અને બળે કરીને જ તેને માટે ખાસ કહેવામાં આવે છે કે, લોકજીવનની તે મહાન એક સત્તા કે તેનો સ્તંભ છે. લોકજીવનના સ્વસ્થ અને બલવાન વહનને માટેના સાહિત્યમાં ગ્રંથો જ નહિ પણ વૃત્તપત્ર પણ અનિવાર્ય અંગ છે; અને તેથી તે સાહિત્યપ્રકાર પર પણ લોકહિતચિંતકો તથા વિવેચકોએ નજર રાખવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, તેને પણ સમર્થ અને પ્રતિભાસંપન્ન સેવકો પ્રજામાંથી મળતા રહે એ જરૂરી હોય છે. અહીંયાં વૃત્તવિદ્યાના શિક્ષણ કે તાલીમનો સવાલ આપોઆપ આવે છે. આજે આપણે ત્યાં એની સવડ હજી જાગી નથી, એ આપણી શિક્ષણપ્રથાની ભારે ખોટ કહેવાય. નવી યુનિવર્સિટીઓએ આ ખોટ ભાગવી જોઈએ: એવી આશા એમની પાસેથી રાખવી એ વધારે પડતું નથી.

ગુજરાતનું વૃત્તપત્રસાહિત્ય

પત્રકારીનું કામ ગુજરાતે લાંબા કાળથી અને યશસ્વી રીતે સેવ્યું છે. ૧૮૨૨ માં 'મુંબઇ સમાચાર' શરૂ થયું તે પત્ર આજે આપણી ભાષાના એક અગ્રગણ્ય દૈનિક તરીકે ચાલુ છે. એ આપણી પત્રકારીની તાકાત અને આવડત તથા કુનેહ બતાવનારી બીના કહેવાય. આમ જુઓ તો અનેક છાપાં નીકળ્યાં અને વિલય પણ નથી પામ્યાં એમ નથી. છાપાંને નસીબે, દુનિયાભરમાં જોવા મળતો એ ક્રમ છે. પણ એમાં તો એની ખૂબી રહેલી છે અને તે એ કે, જો પત્રને લોક ચાહે નહિ તો તે નાહક બીડ શું કામ કરે ? અને એમ તો ન જ કહી શકાય કે, જેટલાં છાપાં ચાલે છે કે નીકળે છે, તે બધાંની જરૂર જ હોય છે. વૃત્તપત્રમાં અમુક તમુકનું વાજિંત્ર બનવાનો પણ ગુણ આવી શકે છે, તેથી તેમને કાંઈક કૃત્રિમ રીતે પણ જન્મ આપી શકાય છે કે કાયાકલ્પની પેઠે તેમનું આયુષ લંબાવી શકાય છે, આથી 'જે જાયું તે જાય' નો કાયદો સાહિત્યકૃતિને ન લાગે, પણ વૃત્તપત્રને લાગે છે. આમ છતાં ગુજરાતની પત્રકારી સરવાળે આગળ જ વધી છે અને જોમ પકડતી ગઈ છે. એની કોઇ ના પાડી શકે એમ નથી. એનો ઇતિહાસ ડૉ. રતન માર્શલે તૈયાર કરીને પત્રકારીની સારી સેવા કરી છે. તેમાં એમણે એની માહિતી ભેગી કરી તેનું રસિક બયાન આપણને આપ્યું છે. પરંતુ એવો એક જ ગ્રંથ છે, બીજા શું કામ ન હોય ? અને પત્રકારીનો અભ્યાસ કેવળ તેની માહિતી પૂરતો જ થઇને અટકે શું કામ ? ગુજરાતની પત્રકારીનું ઊંડું અધ્યયન કરી તેનાં વિવિધ પાસાં તથા અંગોની શાસ્ત્રીય તપાસ અને સંશોધન થવાં ઘટે, તેને આધારે મનનપૂર્ણ પ્રબંધો તૈયાર થઇ બહાર પડવા જોઇએ., તો તેના બળથી આપણું કામ વધારે સંશુદ્ધ અને વેગવાન બનાવી શકીશું; અને તેની સ્વતંત્ર તાલીમ પણ, અંગ્રેજીનું કેવળ અનુકરણ કરીને નહિ, પરંતુ આપણી પોતાની સમૃદ્ધિને મૂળમાં લઇને આગળ વધવાની સાચી પદ્ધતિ પણ યોજી શકીશું. આને સારુ અંગ્રેજી પત્રકારી જ નહિ, હિંદની આપણી બીજી ભાષાઓની પત્રકારીનું પણ અધ્યયન થવું જોઈએ. અને એથી આગળ જઇને આપણાં પત્રોએ હિંદના બીજા પ્રદેશોના વૃત્તસાહિત્ય સાથે સતત સંસર્ગ રાખી એમને વિષે ખબરો આપવી જોઇએ. તે મેળવવા માટે, નિરનિરાળા પ્રદેશમાં રહેતાં ગુજરાતી ભાઇબહેનોની મદદ લેવા ઉપરાંત, દેશી ભાષાઓનાં પત્રોમાં પણ આવી લેવડ-દેવડનો ભાઈચારો રચાવો જોઇએ. તો જ હિંદના લોકજીવનમાં દેખાતી વિભક્તતામાં જે એક અવિભક્તતા રહેલી છે, તેનાં આપણે દર્શન કરતા થઇશું અને તેને જીવંત સંસ્કાર રૂપે ખીલવી શકીશું. આથી કરીને પત્રકાર સાહિત્યકાર કરતાં લોકશિક્ષકના બિરૂદને વધારે યોગ્ય બને છે. પત્ર દ્વારા લોકશિક્ષણ આપવાની કળાની તાલીમ આપણે હિંદુસ્તાનમાં બધી ભાષાઓના સહકારથી ખીલવવી જોઇશે.

પત્રકારી અને ભાષાનો પ્રશ્ન

ગયો જમાનો એવો હતો કે, આ કામ અંગ્રેજી છાપાં વધારે સારી રીતે કરી શકતાં. હજી એમ જ છે. એનું કારણ ઉઘાડું છે—અંગ્રેજી ભાષાનું સર્વદમનકારી પ્રભુત્વ અને વર્ચસ. હવે એ વસ્તુ ફરવા લાગી છે. પરંતુ એ ફેરફારનો ન્યાય હજી નક્કી થઈ રહ્યો છે; તેનો તોડ આવવો બાકી છે. આશા રાખીએ કે, રાષ્ટ્રપતિએ નીમેલું હિંદી કમિશન કાંઇક આ દિશામાં મદદરૂપ માર્ગદર્શન કરાવશે.

એક એવો વાદ જાણવા મળ્યો કે, શિક્ષણમાં જ નહિ, પત્રકારીમાં પણ હિંદની બધી ભાષામાંથી આંતરભાષા જેને આપણે ગણી છે, તેનું જ મુખ્ય વજન રહે. અને આગળ જઇને જેમ શિક્ષણમાં માધ્યમ હિંદી રહે તો દેશની એકતા વધે એમ કહેનારા જાગ્યા છે, તેમ વૃત્તવિદ્યા અંગે પણ એમ કહેનારા કેટલાક જાગ્યા છે કે, છાપાં હિંદીમાં કાઢો તો રાષ્ટ્રીયતા વધે ! અને આગળ જઇને આ જ કાચા વિચારને ન્યાયે, રાજ્ય-રચના કમિશને પણ એવું જ કહ્યું ને કે, બે-ભાષાભાષી પ્રાંત ભેગા રહે, તો તેનાથી રાષ્ટ્રની એકતાનું સારું સેવન થઇ શકે છે ! આ દલીલનો ન્યાય જો સાચો હોય, તો ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર કર્ણાટક મુંબઈ રાજ્યમાં ભેગાં રહ્યાં અને હૈદરાબાદ રાજ્યમાં પણ ત્રણ ભાષાપ્રદેશ ભેગા રહ્યા, છતાં એકતાનું શું થયું ! પ્રજાની એકતા મનનો ભાવ છેઃ તે કેળવવાને માટે ભાષાનું સાધન છેએ પણ ખરું; પણ તે અમુક જ ભાષા છે એમ કહેવું એ તદ્દન પાયા વગરની વાત ઠરે. હિંદમાં ગાંધીજીના નેતૃત્વ તળે આપણે જે એકતા અને રાષ્ટ્રભાવ સાધ્યાં, તે આપણી બધી જ ભાષાઓ દ્વારા એકસાથે કામ કરવા લાગ્યા, તેથી જ બન્યું, એ કેમ ભૂલી જઈ શકીએ ? છાપું હિંદીમાં છપાય તેથી આપોઆપ એકતા ન આવે; અને ગુજરાતીમાં હોય તેટલા-માત્રે તે એકતા કાંઈ ભાગી જાય, એમેય નહિ. રાષ્ટ્રીય એકતાનું આરાધન કરવું હોય, તો લોકોની જ ભાષાઓમાં એ પરિશીલન કરવું જોઇશે. હિંદની દેશી પત્રકારી પર આ જવાબદારી આવે છે. પ્રદેશભાષાને લઇને સંકુચિત પ્રાદેશિક સ્વાર્થ તેમાં આવે, તો તે ભાષાને લઇને નહિ, પણ આપણાં સાંકડાં થયેલાં મનને લઇને. એટલે એનો દોષ ભાષાને દેવાની ભૂલ ન કરીએ, એ ખબરદારી રાખવાની બહુ જરૂર છે. નહિ તો દેશની સાંસ્કૃતિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિને ભારે ધક્કો લાગશે.

પત્રકારી અંગેના વિવિધ સવાલો

મિત્રો, અત્યાર સુધી મેં કેટલીક છૂટક વાતો જ કરી છે. પત્રકારકળાનાં અનેક પાસાં છે; તેના અનેક સવાલો છે. આપણા વૃત્ત-સાહિત્યે એક નવી જ મજલ કાપવાની આવી છે; આપણે પહેલી વાર આખા જગતની ભૂમિકામાં આપણા સવાલો જોવા, ચર્ચવા, તથા નિરૂપવાની સ્થિતિમાં આવ્યા છીએ. આઝાદી બાદ આવી મહત્ત્વની આપણી રાષ્ટ્રીય અક્ષર-પ્રવૃત્તિને અંગે સાંગોપાંગ વિચાર કરવા માટે, સરકારે પ્રેસ કમિશન નીમેલું, તેનો હેવાલ અત્યારે ચર્ચાઈ રહ્યો છે. કેટલાય મહત્ત્વના સવાલો તેણે રજૂ કર્યા છે અને તેના ઉકેલ સૂચવ્યા છે. એ બધાને એક રીતે જોતાં આપણે અહીં એમ કરીને છોડીએ કે, અમે ગુજરાત પત્રકાર પરિષદ નથી. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, એ હેવાલનો મેં અભ્યાસ પણ કર્યો નથી. પરંતુ પત્રકારના કામકાજ વિષે કેટલાક મૌલિક વિચારો એવા છે કે જે આપણે અહીં કરવા ઘટે. જેમ કે, પત્રની નીતિ; પત્રકારની સ્વતંત્રતા; પત્ર પર મૂડીવાદનો કબજો; વ્યવસાયી પત્રકારોના કામ તથા વેતન ઇ૦ માટે ધોરણ; જાહેરખબરો, શબ્દવ્યૂહ સ્પર્ધા ઇ૦ જેવી વેપાર લોભની બાબતો; સમાચાર પરત્વે પ્રામાણિકતા અને સત્યનિષ્ઠા. દરેક ધંધાની પેઠે પત્રકારના ધંધામાં પણ ભય અને લોભલાલચ ધમસાણ મચાવે જ છે. શિક્ષણ જેવા સહજ નિર્મળ મનાતા કામમાં પણ એ બલા આપણે નથી જોતા ? છાપાના કામમાં તો તેના કરતાં વધારે જટિલતા અને અટપટી આંટીઘૂંટીઓ રહેલી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, અર્વાચીન જગતમાં વૃત્તપત્ર એક

સામાજિક બળ છે. અને બળ એ તો બેધારી તલવાર છે; આમેય કાપે અને તેમેય કાપે. વાપરનારાએ સંભાળવું જોઈએ. તેથી વૃત્તપત્રનું કામ જવાબદારીભરેલું સેવાકાર્ય બને છે; તે એક ધર્મ છે; એ ધંધો ભલે હોય, પણ વેપાર નથી. તેથી પત્રકાર સમાચારનો સોદાગર નથી; પણ તેમાં સત્ય, સુરુચિ, અને સૌંદર્ય પ્રેરીને, આપવાના સમાચારોનો વિવેક કરી તે દ્વારા એ પોતાના પત્રને અમુક ઉદાત્તતા, સૌષ્ઠવ અને સંગીતિ અર્પે છે; અને તેમના વિવેચન દ્વારા અમુક નિષ્ઠા અને સારાસારવિવેકના ધોરણની છાપ વાચકોના મન પર પાડે છે. આ વસ્તુ, કોઈ પ્રશ્ન પરત્વે આ કે તે અભિપ્રાય આપવા કરતાં સૂક્ષ્મ છે. એના પર જો દબાણ આવે તો પત્રકારનો આત્મા ગૂંગળાય અને એમ કરવું એ કોઇના સાચા હિતમાં નથી. આનો અર્થ એમ પણ નથી જ કે, પત્રકારને ગમે તેમ વિચારવાનો પરવાનો છે. વ્યવસ્થિત સમાજમાં એમ બની ન શકે, તેથી જ રાજ્ય તેના કાયદાથી અમુક મર્યાદા આંકે છે. પરંતુ છેવટનો અંકુશ તો પ્રજા પાસે રહેલો છે. પરંતુ પત્રકારો પોતાની મેળે પોતા માટે સંયમ મૂકે, તે ઉત્તમ ગણાય. વકીલ દાક્તરો પેઠે તેમણે પણ પોતાના ધંધાના નીતિનિયમ રચવા જોઇએ અને તેનું પાલન કરી બાહ્ય અંકુશની જરૂર જ રદ કરવી ઘટે છે.

વૃત્તપત્રનું કામ એક સહકારી પ્રવૃત્તિ જેવું છે. જાત જાતના વિભાગોમાં તેની લીલા પથરાયેલી હોય છે. તે બધાનો સમન્વય ન થાય તો વૃત્તપત્ર લોકકેળવણી સાધવાની એક જબરી શકિત ખોઇ બેસે છે.

પત્રકારી ઉપર ધનનો પ્રભાવ

આવા બહોળા વ્યવસાયને માટે ધન જોઈએ. તેથી ધનપતિઓ તેમાં પડે છે અને પછી તેની નીતિ પર હકૂમત મેળવે છે. પણ તે હકૂમત તેમના સ્વાર્થની મૂળ બાબતથી વધુ આગળ તેઓ વાપરતા નથી. તેમને પણ એ તો સમજવું જ પડે છે કે, પત્રની પ્રતિષ્ઠા વિષે આંચ તો ન આવવી જોઇએ. છતાં, જેમ લોકશાહી તંત્રમાં પક્ષો હોય એ જરૂરી લેખાય છે, તેમ વૃત્તપત્રોમાં પણ અમુક તમુક પ્રશ્નો વિષે નિશ્ચિત નીતિ કે વલણ હોય એવું બનતું જોવા મળે છે. પક્ષો પેઠે, પત્રોને નીતિ પરત્વેની આવી વિવિધતા જો પ્રમાણિક નિષ્ઠા અને સુસંબદ્ધ તર્ક તથા પ્રજાહિતની દષ્ટિના પાયા ઉપર હોય, તો પ્રજાતંત્રને માટે તેનો પણ ફાયદો જ માનવો જોઇએ.

ધનિકો પણ ઘણું કરીને આ કે તે પક્ષ કે નીતિના સમર્થન અને પ્રચારને લક્ષમાં રાખી આ ધંધામાં પડતા હોય છે. તેમ છતાં ભૂલવું ન જોઈએ કે, પત્રકારીના સ્વતંત્ર વિકાસ ઉપર ધનિકોના ધનનું ભારણ જાણીતું દૂષણ છે. સૌ પત્રકારો સરખી સ્વતંત્રતા દાખવી શકતા નથી; તેમ જ બધા ધનિકો કાંઇ ધનના મદથી તણાયા વગર પ્રજાહિત સમજીને નમ્ર અને વિવેકી બને છે અને વૃત્તપત્રને ખીલવવામાં આડ બનતા નથી, એમ પણ હોતું નથી. પણ એ વ્યકિત-વિચાર થયો, તે જવા દઇએ. પત્રકારને તેના કામમાં પૂર્ણ મોકળાશ હોવી જોઇએ, એ શિક્ષણ અને ન્યાયના વહીવટ પેઠે, જરૂરનું છે. એમાં ધનતંત્ર જ નહિ, સરકારી તંત્ર પણ આવી જાય. પશ્ચિમના દેશોમાં તો, પત્રકારી ઉપરના ધનના આવા અધિકારમાંથી, કેવાં કેવાં દૂષણ પેદા થયાં છે, તે જાણીએ છીએ. એ વિષે ઉલ્લેખ કરીને શરૂઆતની પત્રકાર પરિષદોમાં સારી રીતે ચર્ચા થઈ હતી. જેમ કે, બીજી પરિષદના સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે બોલતાં સ્વ. શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે કહ્યું હતું,

> "પશ્ચિમમાં......ધનિકો ધનના બળથી વર્તમાનપત્રોને ખરીદી લે છે, અને તે સાથે લેખકો પણ ખરીદાઈ જાય છે અથવા તો બેકાર થઈ પડે છે. પત્રકારોના જીવન માટે આ ખરેખર વિષમ સ્થિતિ છે. પણ વધારે દુઃખકર તો એ છે કે, એથી ધનના ઢગલા નીચે સત્ય દબાઇ જાય છે."

આમ જણાવીને આચાર્યશ્રી આપણે ત્યાંની દશા વર્ણવતાં, એક પ્રકારના સમાધાનની લાગણી બતાવે છે, જ્યાં આપણું દુઃખ બીજું છે એમ કહે છે :—

"આપણે ત્યાં ધનના ઢગલા નીચે સત્ય ગૂંગળાઈ જતું નથી, પણ માનસિક અંધારામાં બિચારું પગલાં જ ભરી શકતું નથી. આપણે ત્યાં વર્તમાનપત્રો ઉપર ધનિકોનો હલ્લો થતો નથી. ઊલટું, એના ઉલ્લાસ માટે અધિક ધનિકોની જરૂર છે."

આ વિધાન આચાર્યશ્રીએ ઈ. સ. ૧૯૨૭માં કરેલું. આજે જમાનો ફરી ગયો છે. ધન અને ધનિકોમાં બીજો પવન વાવો શરૂ થયો છે. હા, પશ્ચિમના પૂંજીપતિ જેટલી ઝીણવટથી આપણા ધનિકો હજી પત્રકારી તરફ વળ્યા નથી. પણ તેમાં તો હવે સમયની જ વારે વાર છે, કેમ કે સ્વતંત્રતાનો દેશકાળ એમને ઝપાટામાં તે બાજુ વાળશે. આજે છાપાનું કામ પૂર્વ જેવું સાદું રહ્યું નથી. સ્વ. આચાર્યશ્રીએ આ વિષે પણ એમના સ્વાગત વ્યાખ્યાનમાં વિચાર કરેલો, તેમાંથી થોડું વાચું :—

"પશ્ચિમનાં જેવાં વર્તમાનપત્રો કરવા માટે બહુ જ ધનની અપેક્ષા નહિ? અને આપણા ગરીબ દેશમાં ધન ક્યાંથી લાવવું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ કે, આપણાં વર્તમાનપત્રો પશ્ચિમનાં જેવાં કરવાં જોઈએ એમ મારું કહેવું નથી. એવી અનુકરણ ભાવના જેમ કેળવણી વગેરે પ્રદેશોમાંથી તેમ આ વિષયમાંથી પણ નીકળી જવી જોઇએ. સ્વતંત્ર રીતે જે સારું તે સારું. વર્તમાનપત્રની સંસ્થા પશ્ચિમની હોઈ પશ્ચિમ તરફ દૃષ્ટિ નાંખવી એ વ્યાજબી છે. અન્યના ગુણો લેવા એ પણ યોગ્ય છે. પણ આપણાં પત્રો આપણી જરૂરીઆત જોઇ તે પ્રમાણે જ ખીલવવાં એ ઇષ્ટ છે."

અને ત્યારે આપણી પ્રજા ગુલામ હતી; તેનું જીવન અવરોધિત અને મર્યાદિત હતું. જ્યાં એક પ્રબળતમ ઉલ્લાસ હતો તે સ્વતંત્ર થવાનો. આથી કરીને પત્રકારો આપોઆપ, એ ઉલ્લાસની ઊર્મિથી રંગાઈને પોતાના ધર્મનું પાલન સહેજે કરી શકતા. અને ધનિકો પણ આને પ્રમાણતા હતા.

એટલે આચાર્યશ્રી તેમના વિવેચનમાં કહે છે કે તે આજે કાલગ્રસ્ત ગણવું જોઈએ કે,

"હજી પરરાજ્યો સાથે સંધિવિગ્રહના પ્રસંગો આપણે નથી, તેમ આપણા જીવનના બીજા પ્રસંગો પણ એટલા બધા વિસ્તર્યા નથી કે એનાં વર્તમાનને પહોંચી વળવા માટે બહુ ધનની અપેક્ષા પડે. બેશક, અત્યારે ખરચાય છે તે કરતાં અધિક ધન એ ધંધામાં નાંખવાની જરૂર છે. પણ અધિક એટલે અધિક જ; બહુ નહિ."

આપણે જાણીએ છીએ કે, આજે સંધિવિગ્રહના પ્રસંગો આપણે માટે આવ્યા છે; આપણા પ્રજા-જીવનના બધા પ્રદેશો ખુલ્લા થયા છે અને વિસ્તરવા જોઇએ એવી અપેક્ષા જ નહિ, એ માટેની તમન્ના જાગી છે. આથી કરીને યુરોપનું અનુકરણ તો હરગિજ નહિ; પણ જે વિશેષતા અને અનન્યતા આપણા દેશે આજે મેળવી છે, તેનું સ્વતંત્ર અનુશીલન કરતી આપણી પત્રકારીએ જગતભરમાં પહોંચે એવો પોતાનો બુલંદ અને અનેરો અવાજ કાઢવો જોઇએ. આ આદેશ નાનો સૂનો નથી. ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ઘટે એવો એ છે, તેના તેજને આજના જગતમાં પ્રગટ કરનાર આપણા રાષ્ટ્રપિતાને પ્રિય લાગે એવો છે. તેને માટે સ્વતંત્ર વૃત્તવિવેચન ખીલવું જોઇએ. એમ કરવું હોય તો, આચાર્યશ્રીએ એનું રહસ્ય ટૂંકમાં તેમના વ્યાખ્યાનમાં કહેલું તે એમના શબ્દોમાં જ સાંભળવા જેવું છે :

"આપણી ઘણીખરી અશક્તિ કાર્યકારી બુદ્ધિ અને દેશસેવાની તીવ્ર વેદના—એ બેની ન્યૂનતામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કહે છે કે. सर्वे धर्माः तंडुलप्रस्थमूलाः સર્વ ધર્મનો આધાર શેર ધાન્ય ઉપર છે. અર્થાત્ ખાવાનું મળતું હોય તો જ ધર્મ બની શકે. પણ ધ્યાનમાં રાખો કે, કર્તવ્ય કરવા માટે માત્ર શેર ધાન્યની જ જરૂર છે. એટલી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ કે ત્યાંથી દેશસેવાનો અમાપ ધર્મ શરૂ થયો.

આ ધર્મ પત્રકાર ઉપર છે, તેટલો બીજા કોઈ ઉપર નથી. હિંદુસ્તાનના વર્તમાન પ્રશ્નો અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ ધર્મ યાને કર્તવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉકેલવા જોઈએ. અને धर्मादर्थश्च कामश्च એ ભારતસાવિત્રીના મંત્રનું સ્મરણ કરી એ માર્ગે પ્રબળ લોકમત પ્રવર્તાવવો એ વર્તમાનપત્રોનું કર્તવ્ય છે."

આ વસ્તુ આજે પણ સાચી છે, અને તે વૃત્તપત્રક્ષેત્રે જ નહિ, હિંદનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં જરૂરની છે. સ્વરાજપ્રાપ્તિ જેવો જ મહાપરાક્રમયુગ આજે, ભગવાનની કૃપા છે કે, સ્વરાજ-સંગઠન અને રાષ્ટ્રની નવઘટનાનો એવો છે. તેમાં ત્યાગની વીરતાથી અને ધર્મની અડગતાભેર પ્રયાણ કરવાની જરૂર કાંઈ વીતી નથી ગઈ.

શબ્દવ્યૂહ અને જાહેરખબરો

વૃત્તપત્રો માટે મોટી ભીતિ ધન તરફની હવે આવવાની. તે અર્થે આપણે ત્યાં પણ જાહેરખબરની આવક અને શબ્દવ્યૂહ જેવાં જુગારનાં સાધન લલચાવી રહ્યાં છે. તેમાં સાક્ષરો પણ ફસાયા છે, એવી કરુણ દશા જોવા મળે છે. પત્રકારી ઉપર ધનનો અંકુશ સારો નથી. એને યોગ્ય અંકુશ ઉદાત્ત લોકમતનો જ ઘટે; અને એ પેદા કરી કેળવવો જોઈએ, એ સાચી પત્રકારીનું પોતાનું જ કામ છે; તેમાં એનોય સ્વાર્થ છે અને પ્રજાનું પણ ભલું સધાય છે. ગુજરાતની પ્રજાએ શબ્દવ્યૂહના દૂષણ વિષે પોતાની જાગૃતિ બતાવી, તે આપણા જાહેરજીવનની સુપ્ત શક્તિ બતાવનારી બીના કહેવાય. હવે તો સરકારે પણ તેની કદર કરીને કાયદાથી આ દૂષણને બાંધ્યું છે. ગુજરાતના લોકમતના તપથી આપણાં પત્રોએ સમજીને પોતા ઉપર મર્યાદા આંકી છે. તેને માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

આની સાથોસાથ સંકળાયેલો જાહેરખબરનો પ્રશ્ન પણ અહીં વિચારીએ. જાહેરખબરને શબ્દવ્યૂહ જેવું જુગારખાનું ન કહીએ; છતાં તે સંભાળવા જેવો વિભાગ છે, એ આજની દુનિયામાં—અને ખાસ કરીને પશ્ચિમના આજના વેપારરોજગારનાં લક્ષણ જોઈએ તો—બહુ સંભાળવાની વાત થઈ પડી છે. તેમાં ગાંધીજીનો ઉગ્ર ઉપાય ભલે ન સ્વીકારીએ કે, જાહેરાત છાપામાં લેવી જ નહિ. પરંતુ એમને કહેવાનું એ હતું કે, જેમ સમાચાર લેવામાં સત્યનિષ્ઠા અને વિવેક વિચાર અને સુરુચિ વગેરે કામમાં લેવાં ઘટે છે, તેમ જ જાહેરખબરો માટે પણ છે. આખરે જોતાં જાહેરખબર પણ जाहेर खबर જ છે ને? એક પ્રકારના સમાચાર જ છે ને! એટલે એ રીતે તેના પર પણ તંત્રીની નજર રહેવી જોઈએ. જૂઠા ખબર પેઠે જૂઠી જાહેરખબર પણ ન લઈ શકાય. તે ભલે રંજક અને આકર્ષક શૈલીમાં હોય; પરંતુ તેનો સાર સાચો હોવો જોઈએ.

જાહેરખબરનું શાસ્ત્ર આજે લગભગ ધુતારાની ધાત જેવું બની ગયું છે. જેમ તેમાં ખર્ચ વધારો, તેમ માલ વધારે ખપશે, એ એનું શાસ્ત્રવાક્ય મનાય છે. આ ભયંકર વસ્તુ છે. અને આ શાસ્ત્રના ધામ જેવા કહેવાતા અમેરિકા જેવા દેશમાં પણ વિચાર જાગ્યો છે કે, દરેક દુન્યવી બાબત પેઠે જાહેરાતને પણ અમુક મર્યાદા છે; તેના ખર્ચને પણ ગ્રેશામનો કાયદો લાગે છે કે, અમુક હદે પહોંચ્યા પછી ત્યાં ત્રિરાશિના વ્યસ્ત પ્રમાણ જેવો નિયમ લાગુ પાડી જાય છે! આ લાંબી ચર્ચા જવા દઈ એક વસ્તુ ટૂંકમાં કહેવા જેવી છે તે કહી આ ચર્ચા આટોપું. જાહેરખબરો લેવા પરત્વે પણ સમાચાર આપવાની સત્ય અને સુરુચિની નિષ્ઠા વર્તમાનપત્રકારોએ દાખવવી જ જોઈએ. તે કેવળ આવકખાતું ન મનાવું જોઈએ; તે પણ વૃત્તપત્રનો એક ભાગ છે. આજના વેપારયુગમાં તે જરૂરી છે, એમ માનો તો તેમાંય વાંધો નથી. પરંતુ વૃત્તપત્રે તે દ્વારા પણ સમાજને માટે અમુક સેવાનું કામ કરવાનું છે, તેમાં સમાજને સાચી સલાહ આપવાનું કર્તવ્યપાલન કરવાનું છે, નહિ કે તેને છેતરવામાં કે દગો દેવામાં વેપારી જોડે સાગરીત બનવાનું,—એ ભૂલી ન શકાય એવું પત્રકારધર્મનું અંગ

છે. આ પરત્વે ગુજરાત જો ગાંધીજીની શિખામણ કાંઇક આચરી બતાવે, તો જગતના વૃત્તપત્રના ઇતિહાસમાં તેણે ભારે નવું કરી બતાવ્યું, એમ ચોક્કસ કહેવાશે. એવી અપ્રતિમ નામના કમાવાનું બીડું ગુજરાતનું પત્રકાર જગત કેમ ન ઝડપે?

વૃત્તપત્રોનું વસ્તુ

સ્વ. આચાર્યશ્રીએ પત્રકારના ધર્મો અને તેની સ્વતંત્રતા વિષે કહ્યું. તેવા જ મહત્ત્વની એક બાબત વૃત્તપત્રનાં પાનાંમાં જે વસ્તુ આવે તેની છે. ઇશ્વરની આ દુનિયામાં જે બને તે દરેક વસ્તુ વૃત્તપત્રના હકમાં આવે છે. પણ તેને ખબરપત્રી કે વૃત્તનિવેદક પોતાનાં ચશ્માંથી જોઇને પત્રકાર પાસે લાવે છે. અને એમ કરવાની સાથે, પ્રભુની દુનિયામાં બનેલી તેની લીલાની નિતાંત સત્ય વસ્તુને એટલામાત્રે માનવ જગતમાં નવો અવતાર આપે છે, જગતના રંગરાગ અર્પે છે અને પોતાના વાગા પહેરાવી નામરૂપના આ દૃશ્ય સંસારમાં એક પદાર્થ રૂપે વિલસાવે છે, આ એક ભારે જવાબદારીની વાત કહેવાય. વળી ખબરોનું પણ વૈવિધ્ય હોય છે. તેમાંથી કઇ, કેટલી, ક્યારે, કયે રૂપે પત્રમાં આપવી, તે પણ એક ભારે જવાબદારીનો ધર્મ બને છે. આ બંને જવાબદારીઓ અંગે પત્રકારે સજાગ રહેવું ઘટે.

આજનાં આપણાં વર્તમાનપત્રોએ ખબરો આપવામાં પણ હવે આખા જગતને નજરમાં રાખીને ચાલવું જોઇશે. આપણે એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છીએ અને તેની પ્રજાને જે જાણવું જોવું વિચારવું પડે છે, તે બધું લાવી લાવીને પીરસવું જોઇશે. અને હિંદની પ્રજા જે તેનાં ગામડાંમાં વસે છે, તો તેમની ખબરો આપવી અને તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરી તેનું નિરૂપણ કરવું, એ તેઓ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણશે.

ખબરપત્રીનો ધર્મ

ખબરપત્રીનું કામ પણ ખૂબ મહત્ત્વનું છે. તે કામ બરોબર કરવા માટે કેવળ કુતૂહલ નહિ, અમુક બહુશ્રુતતા અને બનાવોના કાર્યકારણની વર્તમાન સાંકળ પકડવાની કાબેલિયત પણ જરૂરની છે. પત્રકારીના કામનું હાર્દ સત્યનિષ્ઠા અને વ્યાપક પ્રજાહિતરક્ષા છે તે બાહોળો નિયમ તો ખબરપત્રીને પણ લાગે જ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

વૃત્તપત્રો અને મુદ્રણકળા

છાપખાનાના કામદારો પણ પોતાનો ભાગ ભજવે જ છે. શુદ્ધ સુઘડ અને સુંદર છાપું લોકોને આપવું, એ વસ્તુની કિંમત પણ નાનીસૂની નથી. સુંદર ગોઠવણી અને સુશોભન છાપાની કેવી મોટી સિફારસ છે તે આપણે જાણીએ છીએ. ગુજરાતનાં છાપાં એ દિશામાં પણ સારું ધ્યાન દેવા લાગ્યાં છે; તેમાં વળી વધુ પ્રગતિ કરવાની જરૂર છે.

આ બધાં કામોને માટે તાલીમની વ્યવસ્થા હોવી ઘટે છે. તેમ જ તે વિષયોનું સાહિત્ય પણ પેદા થવું જોઇએ, જેથી તે વાંચીને પણ પત્રકામદારો પોતાની આવડત ખીલવી શકે.

ગુજરાતી પત્રો

ગુજરાતમાં આજ કેટલાં પત્રો ચાલે છે એનો ચોક્કસ આંકડો ખબર નથી. દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક ઇ૦ બધાં ગણીએ તો બસો ઉપર થાય એવો અંદાજ લઉં તો ખોટો નહિ પડે એમ માનું છું. આ બધાના પ્રકારો પાડીએ તો સમાજજીવનનાં કયાં ક્ષેત્રોમાં કેટલું ધ્યાન આપણું ગયું છે, તેનો એક રીતનો આંક મળી શકે. કોઈ અભ્યાસી પત્રકાર આ કરે તો, મને લાગે છે કે, કયા ક્ષેત્રોમાં કામ ઓછું છે,

તેની ખબર આપણને પડી જાય. એવું એક ક્ષેત્ર વિજ્ઞાન છે, એ તો ઉઘાડું છે. મને લાગે છે કે એને સારુ ખાસ કોઈ પત્ર આપણી ભાષામાં ચાલતું નથી. આ ઊણપ હવે તરતોતરત દૂર કરવી જોઇએ આજનો યુગ વિજ્ઞાનનો છે, તો તે વિષય આપણે લોકગત ન કરીએ તો ન ચાલે.

સમાજસુધારણાના અને નાતજાતના ક્ષેત્રમાં કદાચ પ્રમાણમાં વધુ પડતાં પત્ર ચાલતાં માલમ પડે તો નવાઈ નહિ. આ ક્ષેત્રમાં પણ આપણે ૧૯મા સૈકાના સંસારસુધારાના મુદ્દાઓથી કોઇ ખાસ નવો મુદ્દો કે દૃષ્ટિ રચી શકયા છીએ કે કેમ, તે તપાસવા જેવું સંશોધન બિંદુ છે. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, સ્ત્રી-સન્માન, શીલ અને ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા,સામાજિક આત્મશુદ્ધિ, સેવાધર્મ જેવા રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના મુદ્દા લોક આગળ નવીન અર્થ અને દૃષ્ટિએ રજૂ કર્યા. તે રીતે આજે આપણે એક મહાપુરુષાર્થ તરીકે કાંઇક કામ ઉપાડયાં છે એમ કહી શકાય ? નાતવાદ, કોમવાદ, પ્રાંતવાદ ૦ઇ સામે ખૂબ બોલાય છે, પરંતુ તેની કોઇ સુસંબદ્ધ વિચારણા લોકોમાં આપણે રેલાવી, એમ ન કહેવાય. જ્યારે બીજી બાજુ જોઈએ તો, સમાજ-સુધારાની જરૂર હવે બરોબર ઊભી થાય છે. તેમાં વિચારને નામે પ્રવાહપતિતતા જ હોય તો એ પત્રકારને શોભાવે એવું ન ગણાય.

એમ જ સમાજકારણ, અર્થકારણ અને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં પણ પત્રકારોએ વળવાનું આવે છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પણ બહાર રાખી ન શકાય.

ઉપસંહાર

હવે આપણા રાષ્ટ્રનો પરાક્રમ-યુગ શરૂ થાય છે. વૃત્ત-સાહિત્ય માટે પણ એવો જ યુગ બેસે છે. પરંતુ એને માટે આજે આપણી ભાષા એટલી ખેડાયેલી નથી. તે કામ પંડિતો કરતાં પત્રકારો ઝટ કરી શકે. તેમ કરીને તેઓ લોકશિક્ષણ સાધશે તો આજે તો અંગ્રેજીને લઇને અપંગ બનેલા પંડિતો પણ તેની મદદથી ખડા થઇ કામે લાગી જશે. આ કામને માટે ગુજરાતી ભાષા પૂરી શકિતશાળી છે. તે દ્વારા ગાંધીજી જેવા સમર્થ પત્રકારે કામ લીધું છે, અને ભાષાને એકદમ ઊંચી પાયરીએ મૂકી છે. એને સર્વાંગસુંદર અને સર્વતોમુખી બનાવવાની ફરજ હવે આપણા પત્રકારો સામે આવે છે. તેને અદા કરી આપણે ધન્ય થઇએ અને સૌને ધન્ય કરીએ.

મિત્રો, મારું વક્તવ્ય પૂરું કરું તે પહેલાં ફરી આપનો સૌનો આભાર માનું છું, અને પત્રકારને માટે, આપણા રાષ્ટ્રપિતાએ એમની ટૂંકાક્ષરી શૈલીમા ને સાદી ભાષામાં દીર્ઘ લોકસેવાના અનુભવપૂત જે એક સર્વાર્થપૂર્ણ કથન કર્યું છે, તે તેમની આત્મકથામાંથી આપને વાંચી સંભળાવીને વિરમું છું :—

> "વર્તમાનપત્રો સેવાભાવથી જ ચાલવાં જોઇએ."
>
> "વર્તમાનપત્ર એ ભારે શકિત છે. પણ જેમ નિરંકુશ પાણીનો ધોધ ગામનાં ગામ ડુબાવે છે અને પાકનો નાશ કરે છે તેમ નિરંકુશ કલમનો ધોધ નાશ કરેછે, એ અંકુશ બહારથી આવે, તો તે નિરંકુશતા કરતાં ઝેરી નીવડે છે. અંદરનો અંકુશ જ લાભદાયો હોઈ શકે.
>
> "આ વિચારસરણી સાચી હોય તો દુનિયામાં કેટલાં વર્તમાનપત્રો નભી શકે ? પણ નકામાંને બંધ કોણ કરે ? કોણ કોને નકામું ગણે ? કામનું કે નકામું સાથે ચાલ્યાં જ કરવાનાં. તેમાંથી મનુષ્યે પોતાની પસંદગી કરવાની રહી."

વિજ્ઞાન વિભાગ

શ્રી રતિલાલ દેવચંદ આડતિયા

સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો :

વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારી ચૂંટણી કરવા બદલ હું સંમેલનના કાર્યવાહક મંડળનો આભાર માનું છું. મારા કરતાં કોઇ વિશેષ અનુભવી વૈજ્ઞાનિક આ પદ ઉપર વધારે શોભન છતાં આપે મારી પસંદગી કરી મને બહુમાન આપ્યું છે તે, આપનો પ્રેમ બતાવે છે. આપના પ્રેમને વશ થઇ, મારી ઘણી ત્રુટીઓ હોવા છતાં, એક મારી ફરજ તરીકે મેં આ પદનો સ્વીકાર કર્યો છે.

જગત આજે કૂદકે ને ભૂસકે આગળ વધી રહ્યું છે. છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષમાં–અને ખાસ કરીને છેલ્લા દસ વર્ષમાં–જે પ્રગતિ થઈ છે તે પહેલાંના હજાર વર્ષોમાં થયેલી પ્રગતિ કરતાં ઘણી વધારે છે. આ પ્રગતિમાં વિજ્ઞાનનો ફાળો કંઇ નાનો સૂનો નથી. વિજ્ઞાનની મદદથી માનવીએ આજે ઘણી અકલ્પ્ય અને અશક્ય લાગતી વાતોને સિદ્ધ કરી બતાવી છે. વિજ્ઞાન સમજવાની અને તેનો અભ્યાસ કરવાની પહેલાં કદી હતી નહિ તેવી જરૂર આજે ઊભી થયેલી છે.

જૂના વખતમાં આપણે સાંભળેલું કે, આપણી પૃથ્વી સાત દ્વિપની બનેલી હતી. પણ હવે તેથી સંતાપ માની આપણે કેમ બેસી શકીએ? અત્યારે તો પૃથ્વીના જુદા જુદા ખંડોની ભૂગોળ શીખીશું, તો પણ હજી ઘણું વધારે જાણવાનું બાકી રહેશે. કારણ કે, હવે તો થોડા વખતમાં આપણે મંગળ કે ચંદ્ર ઉપર મુસાફરી લઇ જવાની તૈયારી કરવી પડશે. જેમ આપણે મુંબઇ કે, નડિયાદ જવા માટે ટિકિટ રીઝર્વ કરાવવા 'ક્યુ'માં ઊભા રહેવું પડે છે તેવી જ રીતે હવે થોડા વખતમાં મંગળ કે ચંદ્ર ઉપર જવા માટે ટિકિટ રીઝર્વ કરાવવા 'ક્યુ'માં ઊભા રહેવું પડશે.

હું એમ કહીશ કે, હવે તમે આજે સવારે ૮ વાગે મુંબઈથી ઉપડી આજે જ સવારે ૭ વાગે લંડન પહોંચી ત્યાં સવારના ચહાપાણી પી શકશો તો તમારે તે વાત માનવી પડશે. વળી લંડન અર્ધો કલાક રોકાઇ તમે ન્યુયોર્ક માટે ઉપડી જશો અને આજનાજ સવારના ૮ વાગ્યા પહેલાં તમે ન્યુયોર્ક પહોંચી ત્યાં પાણી પી શકશો; તો તે પણ તમારે માનવું પડશે. કારણ કે, વિમાનની ગતિ ઝડપી બની છે અને હજી વધુ બનતી જાય છે.

ઘણા રાજનીતિજ્ઞોએ એક દુનિયા (one world)નો આદર્શ આપણી પાસે મૂક્યો છે. હું નમ્રતાથી કહેવા માગું છું કે, આ આદર્શની સિદ્ધમાં વિજ્ઞાનનો ફાળો ઘણો મોટો હશે. અને તે સિદ્ધિનો વખત હવે લગભગ આવી પહોંચ્યો છે. અત્યારે આપણે સહેલાઇથી આફ્રિકા, યુરોપ, કે અમેરિકા જઇ શકીશું, ત્યાં રહેલા આપણા ભાઈબહેનોને મળી શકીશું અને તેમના સુખદુઃખમાં ભાગ લઇ શકીશું. અત્યારે વિજ્ઞાને દુનિયાને એટલી નાની બનાવી દીધી છે–જુદા જુદા દેશોને એટલા નજીક લાવી મૂક્યા છે કે, અત્યારે એક દુનિયા (one world)નું સ્વપ્ન સહેલાઇથી સિદ્ધ થઇ શકે તેમ લાગે છે. વધુ અતિશયોક્તિ ન કરતો હોઉં તો એક દુનિયા જ નહિ, પણ એક વિશ્વ–જો આપણી દુનિયાની બહાર મનુષ્ય વસતિ હોય (અને તે હોવાની થોડી આશા હવે બંધાઈ છે)–તો એક વિશ્વની એકતા પણ મેળવી શકીશું.

વિજ્ઞાને કરેલી અનેકવિધ સિદ્ધિઓનો આછો પણ ખ્યાલ આપવો અત્યારે ટૂંકા સમયમાં કેમ બની શકે? બધું તો નજ થઇ શકે તો એક બે વાતો કરીને હું અહીં સંતોષ માનીશ.

આજનો યુગ "અણુયુગ" ગણાય છે. વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક આઇન્સ્ટાઇને આપણને સાપેક્ષવાદનો સિદ્ધાંત આપ્યો. તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, ભૌતિક પદાર્થ અને શકિત એકબીજામાં પરિવર્તિત કરી શકાય છે. પદાર્થના નાના એવા ટુકડાનો નાશ કરવામાં આવે તો પણ ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં શક્તિ મળી શકે છે. દાખલા તરીકે, એક ગ્રામ પદાર્થનો વિનાશ કરીએ તો ૪૦૦૦ હોર્સ પાવર (અશ્વબળ)વાળું એન્જીન એક વર્ષ સુધી સતત ચલાવી શકાય તેટલી શક્તિ મેળવી શકાય છે.

દરેક પદાર્થ અથવા તત્ત્વ અણુઓનો બનેલો હોય છે. દરેક અણુના બે ભાગ હોય છે; એક મધ્યવર્તી ભાગ કેન્દ્ર (ન્યુકલીઅસ) અને બીજો આજુબાજુનો ભાગ (ઇલેકટ્રોન). ન્યુકલીઅસમાં પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોન નામના બે જાતના કણો આવેલા હોય છે.

પહેલાં તો એમ માનવામાં આવતું કે, અણુ અવિભાજ્ય અને અવિનાશી છે. પણ હવે એમ સિદ્ધ થયું છે કે, તે માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. કેટલાએક પદાર્થો એવા હોય છે કે તેના અણુઓનું વિભાજન કુદરતમાં સતત થયા જ કરતું હોય છે. અણુઓ આપોઆપ તૂટે છે, અને તેમાંથી અમુક જાતનાં કિરણો નિકળતાં હોય છે. આવા પદાર્થો રેડીઓ એકટીવ પદાર્થો કહેવાય છે.

યુરેનિયમ જેવાં ભારે તત્ત્વો ઉપર જ્યારે ન્યુટ્રોનનો મારો કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેના ન્યુકલીઅસનું વિભાજન થયું અને જુદી જુદી જાતના 'રેડીયો એકટીવ' તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં. (આ રીતે અત્યાર સુધીમાં નેપ્ચ્યુનીઅમથી માંડીને મેન્ડેલેવીઅમ સુધીનાં ૯ વધારાનાં તત્ત્વો મળ્યાં છે.) આ પરિવર્તન સાથે સાથે ઘણા જ બહોળા પ્રમાણમાં શકિત પણ ઉત્પન્ન થઈ. આ શકિત તેજ " અણુ શકિત ", અને આ છે અણુબોમ્બનું રહસ્ય.

અણુબોમ્બનો પહેલો પ્રયોગ ૧૯૪૫ના ઓગસ્ટ માસમાં જાપાનના નાગાસાકી અને હીરોશીમા ઉપર કરવામાં આવ્યો. આ વાતને આજે બરાબર દસ વર્ષ થઈ ગયાં છે, છતાં તેના સંહાર તાંડવથી માનવતા એટલી ત્રાસી ઉઠી છે, કે તેની બીક હજી મનમાંથી ગઈ નથી.

આ વિરાટ શકિત માનવ કલ્યાણ અર્થે વપરાય અને જગતનું નવસર્જન થાય ત્યારે સંસ્કૃતિનો નવો યુગ શરૂ થશે.

આ રીતે અણુશકિતનો "ઉદ્યોગ" માટે થોડો ઉપયોગ શરૂ પણ થઇ ગયો છે. સોવિએટ રશિયામાં ગઇ સાલે ૫૦૦૦ કીલોવોટ નિયમિત ઉત્પન્ન કરે તેવું પાવર સ્ટેશન બનાવવામાં આવ્યું છે: જો કે હજી બીજું ઘણું કરવાનું બાકી છે.

એક સાધારણ મોટરકારને તેની આખી જિંદગી સુધી ચલાવવા માટે ૧/૩ આંઉસ યુરેનિયમમાંથી નીકળતી શકિત પૂરી થઈ રહેશે. આ મોટરકારમાં આટલું યુરેનિયમ પહેલેથી રાખી દીધું હોય તો કોઇ પણ વાર તેને પેટ્રોલની જરૂર ન પડે. પણ હજી તે વાપરી શકાય તેવી સ્થિતિમાં નથો; કારણ કે, યુરેનિયમમાંથી આ શકિત બહાર નીકળે છે ત્યારે બીજાં ભયંકર કિરણો (radiations) પણ બહાર નીકળે છે. તે કિરણોની અસર અટકાવવા માટે લગભગ ૫૦ ટનના વજનવાળુ કોન્ક્રીટનું પડ બનાવવું પડે છે. પણ તે એક નાની મોટરકારમાં કેવી રીતે રાખી શકાય ?

મોટરકારમાં આ ન બની શકે પણ સ્ટીમર કે સબમરીનમાં તો અત્યારે પણ તે રાખી શકાય. અને તેવી સબમરીન–નોટીલસ–દુનિયાભરમાં અણુશકિતથી ચાલતી પહેલી સબમરીન–આ વર્ષે કામ કરતી પણ થઇ ગઇ છે.

ઇલેકટ્રીક પાવર (જનરેટીંગ) સ્ટેશનમાં પણ અણુ શકિતનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. આખા બ્રિટનની વાર્ષિક ઇલેકટ્રીક વપરાશ માટે પૂરતી શકિત ૭ ટન યુરેનિયમમાંથી મેળવી શકાય.

થોડા જ મહિના પહેલાં જીનીવામાં અણુશકિતનો શાંતિમય ઉપયોગ કઈ રીતે કરી શકાય તે વિચારવા એક આંતરરાષ્ટ્રિય સમિતિ મળી હતી. તેના પ્રમુખ સ્થાને આપણા પ્રખ્યાત ડૉ. ભાભા હતા. ૭૩ જુદા જુદા દેશના ૧૩૦૦ વૈજ્ઞાનિકોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. કોઇ પણ જાતના રાજકીય બંધનો વિના તેઓએ એકબીજા સાથે ચર્ચા કરી હતી; અને એક બીજાને વધારેમાં વધારે કેમ મદદ કરી શકાય તેની વિચારણા કરવામાં આવી હતી.

મનુષ્યની વધતી જતી જરૂરિયાતોને માટે હવે કોલસો, તેલ અને હાઇડ્રોઇલેક્ટ્રીક સાધનોમાંથી વધુ વખત શકિત મેળવી શકાશે નહીં. અને તેને માટે આણુશકિતનો જ ઉપયોગ કરવાનો રહેશે. આ અણુશકિતને ખેતીવાડી, જંગલ, મત્સ્ય વિ. ઉદ્યોગોમાં કેમ વાપરી શકાય તે સંબંધી વિચારણા થઈ હતી. વધતી જતી માનવ સંખ્યાને અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવામાં અણુશકિત ખૂબ મદદરૂપ થશે તેવી સર્વને ખાત્રી થઇ હતી.

રેડીઓ આઇસોટોપ્સ (Radioisotopes) સંશોધનના કાર્યમાં જગતને ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડશે. ખાસ કરીને પ્રાણી કે, વનસ્પતિની ભીતરમાં થતા રાસાયણિક કે શારીરિક ફેરફારો સમજવામાં તેનો બહોળો ઉપયોગ થશે. કેટલાએક રેડિયો આઈસોટોપ્સ શરીરમાં દાખલ થયા પછી કયાં કયાં ફરે છે તે બહારથી જ શરીરનું છેદન કર્યા સિવાય જોઇ શકાય છે. વળી બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં લીધેલી કોઇ પણ વસ્તુની શરીરમાં શું અસર થાય છે તે પણ જાણી શકાય છે. ૧૦૦૦ રતલના વજનવાળી ગાયના શરીરમાં ફક્ત ૧/૧૦ રેડીયો કોબાલ્ટ ખોરાક દ્વારા દાખલ કરવામાં આવે તો તેનું શું થાય છે તે સહેલાઇથી જાણી શકાશે.

આપણે નવા યુગમાં આવી ઊભા છીએ તેની તો કોઇને શંકા રહી નથી. આણુશકિતનો ઉપયોગ ચોક્કસ કેવી રીતે આપણે કરીશું તે ભલે આજે આપણે ન કહી શકીએ પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે. આવતા દશ વર્ષની અંદર અણુશકિત વિવિધ રૂપે માનવસેવામાં વપરાતી હશે.

આધુનિક યુગને કોઇએ "એન્ટીબાયોટીકસ યુગ" તરીકે પણ ગણાવ્યો છે. ગઈ લડાઇના દિવસોમાં અણુબોમ્બની સાથે સાથે એન્ટીબાયોટીકસની પણ શોધ થઈ છે. આજ સુધીમાં ત્રણસો ઉપરાંત નવાં એન્ટીબાયોટીકસ શોધાયાં છે. તેમાંનાં કેટલાંએક—જેવાં કે પેનીસિલિન સ્ટ્રેપ્ટોમાઇસીન, કલોરોમાઇસેટીન. ઓરીઓમાઇસીન, ટેરેમાઇસીન, ટ્રેટ્રામાઇસીન, ટેટ્રામાઇસીન એસ. એફ. વિ. એ માનવજાતિને કેટલાંયે રોગોમાંથી બચાવી લીધી છે. સાથે સાથે હવે એમ પણ સમજાયું છે કે, એન્ટીબાયોટીકસનો ઉપયોગ બહુ સાવધાનીથી કરવો જોઇએ. કારણ કે કોઈ વાર તેની શરીર ઉપર ખરાબ અસર પણ રહી જાય છે.

એન્ટીબાયોટીકસના બીજા પણ ઉપયોગો છે. તેમાંના કેટલાંએક બહુ થોડા પ્રમાણમાં ખોરાકમાં મેળવીને આપવામાં આવે તો પ્રાણી તથા વનસ્પતિના શરીરનો વિકાસ ખૂબ ઝડપથી થાય છે. વળી દૂધ, ફળ કે તેવી ચીજો લાંબા સમય સુધી બગડ્યા સિવાય સાચવી રાખવામાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

આવું તો ઘણું કહી શકાય. વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અનેકવિધ દિશાઓમાં ઝડપથી થઈ રહી છે. અને તે બધાંનું સવિસ્તર વર્ણન કરી તમારો વધુ સમય નહીં લઉં.

ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે, આવતા દાયકામાં વિજ્ઞાન આપણને ઘણી નવી ચીજો બતાવશે. દા. ત. નવી નવી ધાતુઓ શોધાશે; નવી જાતનાં કાપડ બનાવશે; વિમાની વગરનાં વિમાનો ઉડાડશે. વૈદ્યો તથા ડોકટરો "સોશિયલ મેડીસીન" (સામાજિક શારીરિક સ્વાસ્થ્ય) ઉપર વધારે ધ્યાન આપશે: બાલક અને પ્રસૂતાની સારવાર વધુ સારી બનશે: શારીરિક તથા માનસિક ખોડવાળા બાલકો ઉપર વધુ ધ્યાન અપાશે.

માનવીની આયુષ્ય મર્યાદા વધશે; ખાદ્ય પદાર્થો વિપુલ પ્રમાણમાં ઘણી સહેલાઈથી મેળવી શકાશે; સૂર્ય, ભરતી, અને પવનની શક્તિનો વ્યવહારુ ઉપયોગ થશે; વિજાણું શક્તિ અને અણુશક્તિ બન્ને ભેગી થઈને વરાળ વીજળીની પેદા કરેલી અત્યારની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને તો ક્યાંય ઝાંખી પાડી દેશે.

આવા વિજ્ઞાન યુગની અંદર ગુજરાતે શો ફાળો આપ્યો છે તેવો પ્રશ્ન મનમાં ઉદ્ભવે તે સહજ છે. બીજા દેશોના પ્રમાણમાં આપણે બહુ પાછળ છીએ તે કબૂલ કરવું પડશે. જે કંઇ થોડું ઘણું આપણે કરેલું છે તેનું આછું ધ્યાન અહીં આપું તે અસ્થાને નહીં ગણાય. જૂના વખતથી નાના પ્રમાણમાં કંઇને કંઈ ઉદ્યોગો આપણે પોષતા આવ્યા છીએ. પણ મુખ્યત્વે અત્યારના ઉદ્યોગોમાં મીલ ઉદ્યોગને અગ્રસ્થાને મૂકી શકાય. ફક્ત અમદાવાદમાં જ ૭૪ મીલો છે. કોઈ પણ ઉદ્યોગની પ્રગતિ સંશોધન વિના સંભવિત નથી તે તો જાણીતી વાત છે. તેથી અમદાવાદના મીલ–માલિકોએ "અમદાવાદ ટેકસ્ટાઈલ ઈન્ડસ્ટ્રી રીસર્ચ એસોશીએશન," "અટીરા," સ્થાપેલું છે. લાખો રૂપિયા ભેગા કરી તેમણે એક મોટું મકાન અમદાવાદમાં તૈયાર કર્યું છે. વડા પ્રધાન પં. નહેરુને હસ્તે તેનું ઉદ્ઘાટન એપ્રિલ ૧૯૫૪માં થયું. અહીં મિલ ઉદ્યોગને લગતા જુદા જુદા પ્રશ્નો ઉપર સંશોધન કરવામાં આવે છે. તાંતણાની સપાટી ઉપર રંગ અને બીજા રસાયણોની અસર; મર્સરાઈઝ્ડ તાંતણાંઓ; અને તેમના તેજ–ચળકાટનો સંબંધ; ક્ષ કિરણોથી તાંતણાનો અભ્યાસ; સાઇઝીંગને લગતા પદાર્થોનો અભ્યાસ વિ. વિષયો ઉપર સંશોધનો ચાલુ છે.

અમદાવાદમાં બીજી એક અગત્યની સંશોધન સંસ્થા આવેલી છે; તેનું નામ છે "ફિઝિકલ રીસર્ચ લેબોરેટરી". ત્રીસ ઉપરાત સંશોધકો અહીં કામ કરે છે. વાતાવરણનું ભૌતિક વિજ્ઞાન, કોસ્મિક કિરણો, રેડિયો ઇલેક્ટ્રોનિક્સ વિ. વિષયો ઉપર સંશોધન કરવામાં આવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિવાળા ડૉ. રામનાથન આ સંસ્થાના નિયામક છે. અહીં ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ કોસ્મીક કિરણો ઉપર અત્યંત ઉપયોગી સંશોધન કરી રહ્યા છે.

આપણા દેશ ફરતો ૩૪૦૦ માઇલ સમુદ્ર કિનારો હોવા છતાં આપણને થોડા વર્ષો પહેલાં મીઠું બહારથી આયાત કરવું પડતું હતું. ખાસ કરીને બ્રિટીશ સરકારના અધિકારીઓ માનતા હતા કે, હિંદમાં સસ્તુ મીઠું બનાવી શકાય નહીં. પણ મરહૂમ કપિલરાય વકીલે આ આહ્વાન ઉપાડી લીધું. ૧૯૨૭માં મીઠાપુર ખાતે પહેલું મીઠાનું કારખાનું તેમણે સ્થાપ્યું. તે પછી સૌરાષ્ટ્રમાં એક ડઝન જેટલા કારખાનાંઓ ચાલુ થયાં, અને સ્ટાન્ડર્ડ ઈન્સ્ટીટયુશને નક્કી કરેલા મીઠા કરતાં હવે વધારે ચોકખું મીઠું મળવા લાગ્યું. છતાં તેમાં પણ સુધારાને આવકાશ તો છે જ. આ ઉપરાંત મીઠાની સાથેના બીજા ક્ષારો દા. ત. પોટાશ, બ્રોમીન, મેગ્નેશીયમ વિ. છૂટા પાડી ઉપયોગમાં લાવવા જોઈએ. આ બધાના સંશોધન માટે હવે "સેન્ટ્રલ સોલ્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુટ" નામની સંસ્થા ભાવનગરમાં ૧૯૫૪ ના એપ્રિલમાં સ્થાપવામાં આવી છે. ડૉ. માતાપ્રસાદની દેખરેખ નીચે આ સંસ્થા સુંદર સંશોધન કાર્ય કરી રહેલી છે.

જામનગરમાં આવેલી "સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટીટયુટ ઓફ રીસર્ચ ઈન ઈન્ડીજીનસ સીસ્ટીમ ઓફ મેડીસીન" નામની સંસ્થામાં આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ સંશોધનનું અતિ ઉપયોગી કામ આગળ વધી રહ્યું છે.

એલેમ્બિક કેમિકલ વર્કસ, ધ્રાંગધ્રા કેમિકલ વર્કસ, ટાટા કેમિકલ વર્કસ, સારાભાઈ કેમિકલ વર્કસ અતુલ પ્રોડકટસ વિ. સંસ્થાઓ ઉપયોગી દવાઓ અને રસાયણો પેદા કરે છે. તેલ, સાબુ, સીમેન્ટ, કાગળ, કાચ, ચાઈના ક્લે, રબર, વિ. નાના પ્રમાણમાં જુદી જુદી જગ્યાએ બનાવાય છે.

ગુજરાતની જુદી જુદી (વિજ્ઞાન, એન્જિનીઅરીંગ, ફાર્મસી, મેડીકલ, ખેતીવાડી વિ.) કોલેજોમાં થોડે ઘણે અંશે સંશોધનનું કામ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત સંશોધન મંડળ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી થોડું પણ સારું કામ કરે છે. શ્રી. પોપટલાલભાઇ ગો. શાહ તેમાં સુંદર ફાળો આપી રહ્યા છે. મધ્યમ વર્ગના ગુજરાતી કુટુંબોની આર્થિક તથા આહાર વિષેની તપાસ; માતા અને બાલકના આરોગ્યની તપાસ; ડાંગ જંગલની વનસ્પતિ સંબંધે સંશોધન વ. કાર્યો અહીં થઇ રહ્યાં છે. મંડળ તરફથી થોડાં સારાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. દા. ત. વૈજ્ઞાનિક શબ્દસંગ્રહ (શાહ); Race Realities in Cultural Gujarat (મજમુદાર); Contributions to the Botany of the Dangs Forest (સન્ટાપાઉ) વ. વ.

આ બધું હોવાં છતાં આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે, જે કંઇ કરવામાં આવ્યું છે તે જે કંઈ કરવું જોઇએ તેના કરતાં ઘણું ઓછું છે. ગુજરાતમાં ખનીજ ખિલવણીની સારી શકયતા છે. આપણે ત્યાં ઠીક પ્રમાણમાં મેન્ગેનીઝ મળે છે, જ્યારે થોડા પ્રમાણમાં લોઢું, ત્રાંબુ, સોનું, રૂપું, વ. પણ મળી રહે છે. પંચમહાલ અને છોટાઉદેપુરમાં યુરેનિયમ અને ઇડરમાં થોરીઅમ પણ મળે છે. ગ્રેનાઇટ, સેન્ડસ્ટોન, સ્લેટ, લાઇમ સ્ટોન, આરસ, એસ્બેસ્ટોઝ વ. ચીજો પણ જુદા જુદા ભાગોમાંથી મળે છે.

હું એમ તો નથી કહેતો કે, આપણને બહુ મોટા પ્રમાણમાં ખનીજો મળે છે. પણ જે કંઇ મળે છે તેનો નવાં નવાં કારખાનાં કાઢી પૂરેપૂરો ઉપયોગ થવો જોઇએ. ખાસ કરીને કાગળ, સીમેન્ટ, ખાંડ, તેલ, સીગરેટ, કેનીંગ, સુગંધી તેલો વ. ના ઉદ્યોગો માટે હજી સારો અવકાશ છે. બનાસકાંઠામાં સીમેન્ટનાં નવાં કારખાનાં નીકળી શકે તેમ છે. વળી ઇડર. પંચમહાલ, વડોદરા, ભરૂચ વ. ભાગોમાં આ દિશામાં વધારે સંશોધન થવાની જરૂર છે.

આપણા પ્રદેશમાં ડાંગ, ધરમપુર, રાજપીપળા, પંચમહાલ અને ગીરના જંગલોમાં પુષ્કળ વનસ્પતિ થાય છે. તેમાંથી ઉપયોગી દવાઓ, રંગ, ટેનીંગના પદાર્થો, લાકડું, ખેરસાળ, લાખ, હરડાં, ગુંદર, વગેરે ઘણી ઉપયોગી ચીજો મેળવી શકાય તેમ છે, પણ દુઃખની વાત છે કે, આપણી કાચી ધાતુઓ, વનસ્પતિઓ વ. આપણે પરદેશ મોકલી આપીએ છીએ અને ઉદ્યોગ અને સંશોધનને અભાવે આપણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ વેડફાઈ જાય છે.

એ ખરું છે કે, છેલ્લાં ૧૦–૨૦ વર્ષમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ લેનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પહેલાં કરતાં ઘણી વધી છે. વળી નવી નવી સંસ્થાઓ પણ ખોલવામાં આવી છે. છતાં બીજા દેશોની સરખામણીમાં આપણે બહુ પાછળ છીએ. આપણા પ્રદેશમાં વિજ્ઞાનની પાછળ ભેખ લઈ જિંદગી સમર્પણ કરનારાં કેટલાં મળી શકે તેમ છે? ડા. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી, પ્રોફેસર ગજ્જર વ. થોડાં નામો આપણે સગર્વ આપી શકીએ ખરાં. પણ જ્યાં સુધી આપણો યુવક વર્ગ તેઓની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી, વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને પોતાની જિંદગીનું ધ્યેય ન બનાવે ત્યાં સુધી આપણે ખાસ કંઈ પ્રગતિ સાધી શકીએ નહિ.

સાથે સાથે આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ધરમૂળના ફેરફારો કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. બાલકમાં સ્વભાવગત રહેલી જીજ્ઞાસાવૃત્તિને પોષવા તથા તેને પ્રેરણા આપવા આપણી પાસે શું સાધનો છે? બહારના દેશોની માફક નાનપણથી જ બાલકને યોગ્ય સાધનો, જેવાં કે, ચિત્રો, ચલચિત્રો, નમૂનાઓ, વૈજ્ઞાનિકવૃત્તિને પોષતા સાદા પ્રયોગો, સંગ્રહસ્થાનો, પ્રાણીગૃહો, મત્સ્યગૃહો, ઉદ્યાનો વગેરે દ્વારા ભવિષ્યના વૈજ્ઞાનિકો ઘડાય તેવું શિક્ષણ આપવુ જોઇએ. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં યોગ્ય પ્રયોગો અને યોગ્ય સાધનોની મદદ વગર અપાતા વૈજ્ઞાનિક પાઠો બાલકોમાં કઈ જાતની અભિરુચી પેદા કરી શકતા હશે? મહાવિદ્યાલયોમાં સંશોધન માટે જેટલી વધારે સવગડ અપાય તેટલું વધારે ઇચ્છનીય છે. આપણા દેશના ધનાઢ્ય લોકો અને આપણી સરકાર આ વિષય ધ્યાનમાં લે અને સત્વર અમલમાં ઉતારે તેવું આપણે સહુ ઇચ્છીએ છીએ.

વિજ્ઞાનનો વિકાસ દેશમાં ખૂબ જ વધે તે માટે બીજી અગત્યની વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવી પડશે. જ્યાં સુધી આપણે વિજ્ઞાનના વાતો સાદી ભાષામાં અને માતૃભાષામાં—ગુજરાતીમાં—ન ઉતારીએ ત્યાં સુધી વિજ્ઞાન જનસમુદાયથી દૂર જ રહેશે. વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સાદી ભાષામાં સમજાવતાં પુસ્તકો આપણે તૈયાર કરાવવાં પડશે. વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો કેવળ પંડિત વર્ગનો જ ઇજારો ન બની રહે અને આમવર્ગ સુધી તેનો ફેલાવો થાય તે માટે જુદી જુદી જાતની ગ્રંથમાળાઓ પણ આપણે તૈયાર કરવી પડશે. સર્વમાન્ય બની રહે તેવા વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો આપણી ભાષામાં ઉતારવા પડશે.

છેલ્લી સાહિત્ય પરિષદ ભરાયા પછી થોડાં સારાં પુસ્તકો ગુજરાતીમા પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમાંના થોડાં નીચે પ્રમાણે બતાવી શકાય ;

ખોરાકના ગુણદોષ (પરીખ); ખેતીનાં મૂળતત્ત્વ (પંડ્યા) ગોપાલન (સોલંકી); ધાતુઓનું શોધન અને શુદ્ધિકરણ (ઝવેરી); બાળકોની માવજાત (ઉપાધ્યાય); ઔષધાકર (બહેરામજી); હકીમી વૈદું–સન્યાસી ઉપચારો (હકીમ)., દિવ્ય આયુર્વેદ દર્શન (હરિરામ બ્ર. મહારાજ); પ્રસુતિ શાસ્ત્ર (મહેતા); આયુર્વેદ વ્યાધિ, વિજ્ઞાન ભાગ. ૧ (ઠક્કર); દૂધ (મેડોરા); વનસ્પતિ સૃષ્ટિ, ભા. ૨ (બાંબડાઇ): મરુકુંજ (મથુરાદાસ ત્રિકમજી); શરીર અને સ્વાસ્થ્ય (રાઠોડ); માંદગીમાં ઉપવાસ (મુનશી); પ્રસૂતાની સારવાર પરીખ); સસ્તું વૈદું (આ. હોરમસજી); આયુર્વેદ ચમત્કાર (હરિરામ બ્ર. મહારાજ); દમ (ભટ્ટ); દેશી ઘર વૈદું (મહેતા); પ્રસૂતિ (શાહ); આયુર્વેદિક વ્યાધિ વિજ્ઞાન (ઠક્કર); ઘર ગથ્થુ દવાઓ નારણ); વિજ્ઞાન જ્યોત, ભા. ૨ (ભટ્ટ): અનુભવ સિદ્ધ ઔષધિઓ (ત્રિવેદી); આંખ સાચવવાની કળા (પટેલ); સાપ (ત્રિવેદી); વિજ્ઞાનમંદિર ભા. ૨ (પંડ્યા); નાના ઉદ્યોગો, ભા. ૧ (શાહ); ગુજરાતમાં પક્ષી ચિત્રો (દેસાઈ); વૃક્ષ અને વેલી (ઓઝા): માતા થનારને (પટેલ); અણુશક્તિનો અહેવાલ (દવે); આપણો ખોરાક (પાઠક અને રાવળ).

હજી વધારે ને વધારે સારાં પુસ્તકો છપાઇને બહાર પડે તેની ઘણી આવશ્યકતા છે.

છેવટે વૈજ્ઞાનિક વિકાસમાં રસ લેતાં ભાઈ બહેનોને થોડું નમ્ર સૂચન કરું તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

વિજ્ઞાનને કોઈ જાતનું બંધન હોવું ન જોઇએ. કોઈ વાડાઓની અંદર તેને પૂરી રાખવું ન જોઇએ. આપણા વડા પ્રધાન પંડિત નેહરુએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે વિજ્ઞાનને કોઈ જાતની સરહદો નડતી નથી.

વળી વિજ્ઞાનની કોઈ એક શાખામાં પડયા રહી બીજી બધી શાખાઓ ભૂલાઈ ન જવી જોઇએ. બધી શાખાઓમાં પ્રાવિણ્ય તો ન મેળવી શકાય, પણ સારું એવું જ્ઞાન તો જરૂર મેળવવું જોઇએ. જરા વધુ આગળ જતાં બધા વિજ્ઞાન વિભાગો અને શાસ્ત્રોનો સમગ્ર અભ્યાસ થવો જોઇએ. અને માનવ વિકાસને મધ્યસ્થ રાખીને તેનું સમગ્ર ચિંતન થવું જોઇએ. વિજ્ઞાન દ્વારા મનુષ્ય જાતિની સેવા કરવાનું આપણું ધ્યેય હોવું જોઈએ. ડૉ. શ્રી. રાધાકૃષ્ણનનું નીચેનું વાકય આપણને બહુ પ્રેરણાદાઈ થઈ પડશે :—

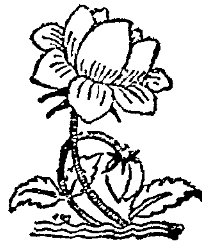
' Science has done more for het emancipation of the masses than the wisdom of the sages "

સર હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયાએ શ્રી. ચુનીલાલ ગાંધી વિદ્યાભવન—સૂરતના વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાળાના પ્રસંગે એક મનનીય ભાષણ થોડા વખત પહેલાં આપ્યું હતું. તેમાં તેઓ કહે છે :—

"આધુનિક યુગ વિજ્ઞાન યુગ છે. છેલ્લાં પચાસેક વર્ષમાં એમાં જે ક્રાંતિકારી સંશોધનો થયાં છે તેનાથી જીવનનાં મૂલ્યાંકનો પણ બદલાઈ ગયાં છે........ પણ હજી તો આપણે ઘણું વિજ્ઞાન મેળવવાનું બાકી છે. મનુષ્ય અને ઇશ્વર વચ્ચેના સંબંધ વિષે આપણે ત્યાં ઘણું ચિંતન થયું છે અને તે જ તાત્ત્વિક ભૂમિકા ઉપર

મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધનું પણ થયું છે. પણ મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચેના પલટાતા સામાજિક અને વ્યાવહારિક જીવનમાં, ખાસ કરીને સામાજિક ભાવના, સંગઠન અને સંઘશક્તિનું વિજ્ઞાન શીખી હજી આપણે હાલના જમાનાને યોગ્યરીતે તે અપનાવી શકયા નથી અને એટલા પૂરતું આપણું તત્ત્વજ્ઞાન પણ કાચું રહ્યું છે. એ શીખી જ્યારે આપણે વધારે પ્રતિષ્ઠા મેળવીશું ત્યારે સમગ્ર જગતને હક્કપૂર્વક એમ પૂછી શકીશું કે તમારે કયો માર્ગ પસંદ કરવો છે— વિજ્ઞાનમાંથી વિનાશ કે વિજ્ઞાનમાંથી પ્રજ્ઞાન ?

અંતમાં સંત શ્રી. વિનોબાજીનો ઉપદેશ આપણે બધાને યાદ રાખવો જોઇશે. તેઓએ કહ્યું છે કે, "હું તો વિજ્ઞાનનો ઉપાસક છું, એટલા માટે વિજ્ઞાન ખૂબ આગળ વધે એમ ઇચ્છું છું. પણ વિજ્ઞાનમાં બેવડી શક્તિ હોય છે. એક હોય છે વિનાશની શક્તિ, બીજી હોય છે વિકાસની શક્તિ. તે સેવા પણ કરી શકે છે અને સંહાર પણ કરી શકે છે. અગ્નિનો ઉપયોગ ચૂલો સળગાવવામાં કરવો કે ઘર બાળવામાં એ અક્કલ વિજ્ઞાનમાં નથી, તે આત્મજ્ઞાનમાં છે. જેમ પક્ષી બે પાંખથી ઊડે છે તે રીતે માણસ આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એ બે શક્તિઓથી અગ્રેસર થાય છે...જેમ આપણે આંખોથી દિશા જોઇએ છીએ અને પગથી ચાલીએ છીએ તે જ રીતે આત્મજ્ઞાન આંખ છે અને વિજ્ઞાન પગ છે. એ આત્મજ્ઞાનનું દર્શન માણસને ન હોય તો તે આંધળો કયાં જશે તે કહી શકાય નહિ. વિજ્ઞાન વિના જગતમાં કશું કાર્ય નહીં થઇ શકે અને આત્મજ્ઞાન વિના વિજ્ઞાનને યોગ્ય દિશા નહીં મળે!"

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૯ મા અધિવેશનમાં નડિયાદમાં તા. ૨૮મી ઓક્ટોબરે વંચાનાર નિબંધોની યાદી

સાહિત્ય-વિભાગ

	વિષય :	લેખક :
૧	રણજિતરામ : વ્યક્તિ અને વાઙ્મય	શ્રી. વિજયરાય ક. વૈદ્ય
૨	રસનિષ્પત્તિ	શ્રી. જેઠાલાલ છો. શાહ
૩	કલાપીનું જીવનદર્શન	પ્રો. રમેશ સુંદરજી ખેટાઈ.
૪	ભાષણ – સાહિત્યનું એક સ્વરૂપ	પ્રો. ધર્મેન્દ્ર મ. માસ્તર
૫	સંસ્કારમૂર્તિ ગોવર્ધનરામ	ચૈતન્યબાળા દીવેટિયા
૬	પારિભાષિક શબ્દોની રચના અને અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષાની ચર્ચા	પ્રો. મનુભાઈ મો. શાહ.
૭	રાષ્ટ્રઘડતરમાં બાલસાહિત્યનો ફાળો.	શ્રી. સુરેન્દ્ર ચોકસી
૮	આપણું બાલસાહિત્ય	ડો. મહેન્દ્ર ન. પંડ્યા
૯	પ્રેમભક્તિ	શ્રી. ચતુરભાઈ પટેલ.
૧૦	દક્ષિણ ભારતની–સૌરાષ્ટ્રની કહેવતો	શ્રી. ઇશ્વરલાલ દવે
૧૧	સાહિત્ય દ્વારા જીવન વિકાસ	ચૈતન્યબાળા દિવેટિયા

ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ ને સંશોધન

૧	બે હજાર વર્ષ ઉપરની ભારતીય નાટ્યમંડળની રચના	શ્રી. કેશવરાવ કા. શાસ્ત્રી
૨	બૃહત્સંહિતામાં ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક સામગ્રી	„ ડો. અરૂણોદય ન. જાની.
૩	વાયુપૂજાની ઐતિહાસિકતા અને તેનો ગુજરાતમાં પ્રચાર	„ કનૈયાલાલ ભા. દવે
૪	પુરાણોમાં આદિમાનવ અને આદિસૃષ્ટિ	„ મૂળશંકર મા. યાજ્ઞિક.
૫	દશકુમાર ચરિતનો ટીકાકાર શિવરામ–ગુજરાતી ?	„ લક્ષ્મીશંકર અ. જોષી.
૬	રામાયણની લંકા કઈ ?	„ દી. બ. ચીમનલાલ મહેતા
૭	ગુજરાતના પ્રાચીન સંવાદો	„ ડૉ. પ્રો. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી
૮	અષ્ટદિગ્પાલો	„ કાંતિભાઈ સોમપુરા
૯	નૈયાયિક નરચંદ્રસૂરિ	„ જિતેન્દ્ર જેટલી
૧૦	જ્ઞાનચંદ્રની સિંહાસનબત્રીસી	„ રણજીત પટેલ
૧૧	શામળકૃત "નર્મદા – આખ્યાન"	„ ભરતરામ ભા. મહેતા
૧૨	ખંભાતનાં મોગલ સમયનાં મતપત્રો અને રાજ્યવહીવટ	„ નર્મદાશંકર ત્ર્યં. ભટ્ટ
૧૩	મહેસાણા–ઇતિહાસનાં સાધનો	„ કનૈયાલાલ અ. ભોજક
૧૪	વડનગર – પૌરાણિક અને પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ	„ રમણલાલ ના મહેતા
૧૫	દશમા સૈકાનું ગુર્જરસૈન્ય	„ ડૉ. ઉમાકાંત શાહ
૧૬	ચરોતરમાં પ્રયોજાતી પારસી	„ ભાનુપ્રસાદ ચોકસી
૧૭	શુક્લતીર્થ	„ શાંતિલાલ ઠાકર

કલા વિભાગ

પત્રકારત્વ

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

વિજ્ઞાન

શિક્ષણ

—: વૃત્તસંચય :—

: બે સારસ્વત સત્રોનો શુભ પ્રસંગ :

ગુજરાતી સાહિત્યના અમર જ્યોતિર્ધર સાક્ષરવર્ય શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની શતાબ્દી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની અર્ધશતાબ્દીના ઉત્સવો એકી સાથે આવે અને સાહિત્ય સંસ્કારની નગરી નડિયાદમાં તેની ઉજવણી થાય એ એક વિરલ ઐતિહાસિક પ્રસંગ છે. આ પુનિત સાક્ષરભૂમિના નાગરિકો વતી આ બન્ને સારસ્વત સત્રોમાં પધારતા સાહિત્યોપાસકો, લેખકો, કળાકારો અને તમામ અભ્યાગત—અતિથિઓનું અમે હૃદયપૂર્વક સ્વાગત કરીએ છીએ.

ઉત્તરપ્રદેશ અને મુંબઇ—ભારતનાં આ બે અગ્રણી રાજ્યોના રાજ્યપાલોનું શુભ મિલન આ પ્રસંગે નડિયાદમાં થાય છે એ પણ એક સુયોગ છે. આ બંને મહાનુભાવો માત્ર રાજકારણી પુરુષો નથી, બંને ખ્યાતનામ સાહિત્યસેવીઓ છે. અધિવેશનના પ્રમુખ શ્રી. મુનશીજી આપણા સાહિત્યના સમર્થ સર્જક અને યુગપ્રવર્તક સાહિત્યકાર છે તે તો સુવિદિત છે જ; પણ પરિષદના ઉદ્ઘાટક શ્રી. હરેકૃષ્ણ મહેતાબ પણ એક તેજસ્વી વિચારક, નવલકથાકાર, નાટ્યકાર અને સુપ્રસિદ્ધ પત્રકાર છે એ હકીકત ઘણા ઓછા ગુજરાતીઓની જાણમાં હશે. પ્રાચીન ઓરિયા કવિતાના ગ્રંથના સંપાદન માટે તેમણે અંગત ૨૫ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો છે.

નડિયાદને આંગણે સાહિત્ય પરિષદનું આ ત્રીજું અધિવેશન ભરાય છે. અર્ધશતાબ્દીના ઉંબરે પહોંચેલી પરિષદે આ પ્રસંગે તેની સિદ્ધિઓ અને ઉણપોનું માપ કાઢવાનું છે, છેલ્લી બે પચ્ચીશીમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લા આઠ વર્ષમાં જે સામાજિક, રાજકીય અને બીજાં આંદોલનો જાગ્યાં અને યુગપલટાના બનાવો બન્યા તેની અસર આપણા સાહિત્યે કેટલી ઝીલી ? ગુજરાતી લેખકો, કવિઓ, કળાકારો અને સંસ્કાર સ્વામીઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે શું શું કર્યું ? તથા નવા ઉગતા લેખકોને હુંફ આપી કેટલી મદદ કરી ? આપણા સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો પાંગરતાં જાય છે કે ઠીંગરાતાં જાય છે, તેના વિકાસને રૂંધતાં બળો ક્યાં છે ? આપણા કવિતા, વાર્તા, નવલ કે અન્ય સાહિત્ય પ્રકારો છેલ્લા પચાસ વર્ષ દરમ્યાન ફાલેલા હિંદી—બંગાળી—મરાઠીના તેવા સાહિત્ય પ્રકારોની સરખામણીમાં ઊભા રહી શકે તેમ છે ? આ બધા પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા—વિચારણા થવી જરૂરી છે.

'લોકમત' તંત્રીસ્થાનેથી

ગુજરાતી સાક્ષરતાનું ઉત્તુંગ શિખર

— પ્રબોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામ —

વિજયાદશમીને રોજ (તા. ૨૬–૧૦–૫૫) જેમની જન્મશતાબ્દી ઉજવવામાં આવનાર છે અને જેમનો એ શતાબ્દી મહોત્સવ સાક્ષરધામ નડિયાદમાં યોજાયો છે તે પ્રબોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામને ગુજરાતી સાક્ષરતાનું ઉત્તુંગ શિખર ગણી શકાય. સાહિત્યકારની સર્જક શક્તિ સાથે સર્વદેશીય વિદ્વત્તાનો તેમનામાં સંયોગ થયો હતો. જીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોનું ચિંતન તેમના સાહિત્યસર્જનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી જગતસાહિત્યમાં સ્થાન પામે તેવું કોઇ પુસ્તક હોય તો તે તેમનું ' સરસ્વતીચંદ્ર ' છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ગદ્યમાં લખાયેલી નવલકથા હોવા છતાં તે એક મહાકાવ્ય જેવી કૃતિ છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો 'સરસ્વતીચંદ્ર' જગત–સાક્ષર ગોવર્ધનરામ રચિત જગત–કાદમ્બરી છે,

સંગમયુગના એ દ્રષ્ટાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં યુગપ્રવર્તક તરીકે સ્થાન મેળવેલું છે. ગુજરાતના અનેક સાક્ષરો પર ગોવર્ધનરામની અસર છે.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (૧૮૫૫–૧૯૦૭) નડિયાદના નાગર બ્રાહ્મણ હતા. વિ. સં. ૧૯૧૧ની વિજયાદશમી જેવા પુનિત ને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દિવસે (તા. ૨૦–૧૦–૧૮૫૫ના રોજ) માધવરામનાં પત્ની શિવકાશીએ નડિયાદમાં ગોવર્ધનરામને જન્મ આપ્યો હતો. જન્મથી જ શરીર અનારોગ્ય રહેતું. એક સંબંધીના હૃષ્ટપુષ્ટ બાળક સાથે તેનો વિનિમય કરવાની માતાને ઉત્કંઠા થયેલી. પણ તે સંબંધીની અનિચ્છા વગેરેને લીધે ઉત્કંઠા અતૃપ્ત રહી અને કુળોદ્ધારક કુળદીપક બાળક કુળમાં જ ઊછર્યો. સમગ્ર જીવન પર્યંત ગો. મા. ત્રિ. ની તબિયત વિવિધ વ્યાધિથી પીડિત રહેતી, ગોવર્ધનરામનાં પ્રથમ પત્નીનું નામ હરિલક્ષ્મી હતું. ૧૮૬૮માં તેમનું પ્રથમ લગ્ન થયું. હરિલક્ષ્મી ગોવર્ધનરામથી કેટલેક મહિને મોટાં હતાં ને સગપણ થયું ત્યારે બંનેમાંથી કોઇ જન્મ્યું નહોતું ! પ્રથમ પત્નીના મૃત્યુનો આઘાત ગોવર્ધનરામને ખૂબ લાગ્યો હતો. વળી પિતાની પેઢી પણ એ જ વખતે તૂટી. એ બંને આઘાતોથી વ્યથિત થયેલા ગોવર્ધનરામે બી. એ. ની પરીક્ષામાં ઉત્તરપત્રો ફાડી નાખ્યા ને નાપાસ થયા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ૪૦ કે ૪૨મે વર્ષે નિવૃત્ત થઈ લોકકલ્યાણ સાધવા જીવન અર્પવું. મુંબઇમાં જામેલી વકીલાતની કમાણી છોડીને, કચ્છમાં દીવાનગીરી મળતી હતી તે છોડીને, સાહિત્ય દ્વારા લોકકલ્યાણ સાધવા માટે ગોવર્ધનરામે પ્રતિજ્ઞા મુજબ નિવૃત્તિ લીધી હતી. ૧૯૦૭માં તેમનું અવસાન થયું હતું. એમનું ઘડતર થયું હતું ચરોતરમાં, મુંબઇમાં ને ભાવનગરમાં.

ગોવર્ધનરામની કૃતિઓમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ મહાનવલના ચાર ભાગ, 'સ્નેહમુદ્રા' નામનું કથાકાવ્ય. ' નવલરામની જીવનકથા', ' Classical Poets of Gujarat ' લીલાવતી-જીવનકલા.' ' દયારામનો અક્ષર-દેહ,' 'સાક્ષર જીવન'—વગેરે, વગેરે કૃતિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ બધામાં એમનું મુખ્ય અર્પણ તો 'સરસ્વતીચંદ્ર' છે. 'સ્નેહમુદ્રા'માં કવિએ પોતાની શક્તિ તથા કલ્પનાને અતિગાંભીર્યતાથી પ્રયોજી છે, પરંતુ તે કૃતિ ઘણી દુર્બોધ છે. આ કાવ્યમાં સ્ત્રીજીવનની કરુણ સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે. ' નવલરામની જીવનકથા'માં તેમણે નવલરામનાં જીવન અને સાહિત્યની યથાર્થ મૂલવણી કરી છે. ' Classical Poets of Gujarat 'માં તેમણે પહેલીવાર ગુજરાતી સાહિત્યનું ઘણું સુંદર વિવેચન કર્યું છે, 'લીલાવતી-જીવનકલા' પિતાને હાથે લખાયેલી પુત્રીની જીવનકથા છે, તેમાં લીલાવતીનું સંસ્કારમૂર્તિ તરીકેનું આલેખન ઘણું સુંદર છે. 'દયારામનો અક્ષર-દેહ'માં તેમણે દયારામનાં સાહિત્ય અને ધર્મસિદ્ધાંતોની વિશદ ચર્ચા કરી છે. 'સાક્ષર-જીવન'માં પાંડિત્યભર્યા

—: વૃત્તસંચય :—

: બે સારસ્વત સત્રોનો શુભ પ્રસંગ :

ગુજરાતી સાહિત્યના અમર જ્યોતિર્ધર સાક્ષરવર્ય શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની શતાબ્દી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની અર્ધશતાબ્દીના ઉત્સવો એકી સાથે આવે અને સાહિત્ય સંસ્કારની નગરી નડિયાદમાં તેની ઉજવણી થાય એ એક વિરલ ઐતિહાસિક પ્રસંગ છે. આ પુનિત સાક્ષરભૂમિના નાગરિકો વતી આ બન્ને સારસ્વત સત્રોમાં પધારતા સાહિત્યોપાસકો, લેખકો, કળાકારો અને તમામ અભ્યાગત–અતિથિઓનું અમે હૃદયપૂર્વક સ્વાગત કરીએ છીએ.

ઉત્તરપ્રદેશ અને મુંબઇ–ભારતનાં આ બે અગ્રણી રાજ્યોના રાજ્યપાલોનું શુભ મિલન આ પ્રસંગે નડિયાદમાં થાય છે એ પણ એક સુયોગ છે. આ બંને મહાનુભાવો માત્ર રાજકારણી પુરૂષો નથી, બંને ખ્યાતનામ સાહિત્યસેવીઓ છે. અધિવેશનના પ્રમુખ શ્રી. મુનશીજી આપણા સાહિત્યના સમર્થ સર્જક અને યુગપ્રવર્તક સાહિત્યકાર છે તે તો સુવિદિત છે જ; પણ પરિષદના ઉદ્ઘાટક શ્રી. હરેકૃષ્ણ મહેતાબ પણ એક તેજસ્વી વિચારક, નવલકથાકાર, નાટ્યકાર અને સુપ્રસિદ્ધ પત્રકાર છે એ હકીકત ઘણા ઓછા ગુજરાતીઓની જાણમાં હશે. પ્રાચીન ઓરિયા કવિતાના ગ્રંથના સંપાદન માટે તેમણે અંગત ૨૫ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો છે.

નડિયાદને આંગણે સાહિત્ય પરિષદનું આ ત્રીજું અધિવેશન ભરાય છે. અર્ધશતાબ્દીના ઉંબરે પહોંચેલી પરિષદે આ પ્રસંગે તેની સિદ્ધિઓ અને ઉણપોનું માપ કાઢવાનું છે, છેલ્લી બે પચ્ચીશીમાં અને ખાસ કરીને છેલ્લા આઠ વર્ષમાં જે સામાજિક, રાજકીય અને બીજાં આંદોલનો જાગ્યાં અને યુગપલટાના બનાવો બન્યા તેની અસર આપણા સાહિત્યે કેટલી ઝીલી? ગુજરાતી લેખકો, કવિઓ, કળાકારો અને સંસ્કાર સ્વામીઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે શું શું કર્યું? તથા નવા ઉગતા લેખકોને હુંફ આપી કેટલી મદદ કરી? આપણા સાહિત્યનાં વિવિધ અંગો પાંગરતાં જાય છે કે ઠીંગરાતાં જાય છે, તેના વિકાસને રૂંધતાં બળો ક્યાં છે? આપણા કવિતા, વાર્તા, નવલ કે અન્ય સાહિત્ય પ્રકારો છેલ્લા પચાસ વર્ષ દરમ્યાન ફાલેલા હિંદી–બંગાળી–મરાઠીના તેવા સાહિત્ય પ્રકારોની સરખામણીમાં ઊભા રહી શકે તેમ છે? આ બધા પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા–વિચારણા થવી જરૂરી છે.

'લોકમત' તંત્રીસ્થાનેથી

ગુજરાતી સાક્ષરતાનું ઉત્તુંગ શિખર

– પ્રબોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામ –

વિજયાદશમીને રોજ (તા. ૨૬–૧૦–૫૫) જેમની જન્મશતાબ્દી ઉજવવામાં આવનાર છે અને જેમનો એ શતાબ્દી મહોત્સવ સાક્ષરધામ નડિયાદમાં યોજાયો છે તે પ્રબોધમૂર્તિ ગોવર્ધનરામને ગુજરાતી સાક્ષરતાનું ઉત્તુંગ શિખર ગણી શકાય. સાહિત્યકારની સર્જક શકિત સાથે સર્વદેશીય વિદ્વત્તાનો તેમનામાં સંયોગ થયો હતો. જીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોનું ચિંતન તેમના સાહિત્યસર્જનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી જગતસાહિત્યમાં સ્થાન પામે તેવું કોઇ પુસ્તક હોય તો તે તેમનું ' સરસ્વતીચંદ્ર ' છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ગદ્યમાં લખાયેલી નવલકથા હોવા છતાં તે એક મહાકાવ્ય જેવી કૃતિ છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો 'સરસ્વતીચંદ્ર' જગત–સાક્ષર ગોવર્ધનરામ રચિત જગત–કાદમ્બરી છે,

સંગમયુગના એ દ્રષ્ટાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં યુગપ્રવર્તક તરીકે સ્થાન મેળવેલું છે. ગુજરાતના અનેક સાક્ષરો પર ગોવર્ધનરામની અસર છે.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (૧૮૫૫–૧૯૦૭) નડિયાદના નાગર બ્રાહ્મણ હતા. વિ. સં. ૧૯૧૧ની વિજયાદશમી જેવા પુનિત ને ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દિવસે (તા. ૨૦–૧૦–૧૮૫૫ના રોજ) માધવરામનાં પત્ની શિવકાશીએ નડિયાદમાં ગોવર્ધનરામને જન્મ આપ્યો હતો. જન્મથી જ શરીર અનારોગ્ય રહેતું. એક સંબંધીના હૃષ્ટપુષ્ટ બાળક સાથે તેનો વિનિમય કરવાની માતાને ઉત્કંઠા થયેલી. પણ તે સંબંધીની અનિચ્છા વગેરેને લીધે ઉત્કંઠા અતૃપ્ત રહી અને કુળોદ્ધારક કુળદીપક બાળક કુળમાં જ ઊછર્યો. સમગ્ર જીવન પર્યંત ગો. મા. ત્રિ. ની તબિયત વિવિધ વ્યાધિથી પીડિત રહેતી, ગોવર્ધનરામનાં પ્રથમ પત્નીનું નામ હરિલક્ષ્મી હતું. ૧૮૬૮માં તેમનું પ્રથમ લગ્ન થયું. હરિલક્ષ્મી ગોવર્ધનરામથી કેટલેક મહિને મોટાં હતાં ને સગપણ થયું ત્યારે બંનેમાંથી કોઇ જન્મ્યું નહોતું ! પ્રથમ પત્નીના મૃત્યુનો આઘાત ગોવર્ધનરામને ખૂબ લાગ્યો હતો. વળી પિતાની પેઢી પણ એ જ વખતે તૂટી. એ બંને આઘાતોથી વ્યથિત થયેલા ગોવર્ધનરામે બી. એ. ની પરીક્ષામાં ઉત્તરપત્રો ફાડી નાખ્યા ને નાપાસ થયા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ૪૦ કે ૪૨મે વર્ષે નિવૃત્ત થઈ લોકકલ્યાણ સાધવા જીવન અર્પવું. મુંબઇમાં જામેલી વકીલાતની કમાણી છોડીને, કચ્છમાં દીવાનગીરી મળતી હતી તે છોડીને, સાહિત્ય દ્વારા લોકકલ્યાણ સાધવા માટે ગોવર્ધનરામે પ્રતિજ્ઞા મુજબ નિવૃત્તિ લીધી હતી. ૧૯૦૭માં તેમનું અવસાન થયું હતું. એમનું ઘડતર થયું હતું ચરોતરમાં, મુંબઇમાં ને ભાવનગરમાં.

ગોવર્ધનરામની કૃતિઓમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ મહાનવલના ચાર ભાગ, 'સ્નેહમુદ્રા' નામનું કથાકાવ્ય. ' નવલરામની જીવનકથા', ' Classical Poets of Gujarat ' લીલાવતી-જીવનકલા.' ' દયારામનો અક્ષર-દેહ,' 'સાક્ષર જીવન'—વગેરે, વગેરે કૃતિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ બધામાં એમનું મુખ્ય અર્પણ તો 'સરસ્વતીચંદ્ર' છે. 'સ્નેહમુદ્રા'માં કવિએ પોતાની શકિત તથા કલ્પનાને અતિગાંભીર્યતાથી પ્રયોજી છે, પરંતુ તે કૃતિ ઘણી દુર્બોધ છે. આ કાવ્યમાં સ્ત્રીજીવનની કરુણ સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે. ' નવલરામની જીવનકથા'માં તેમણે નવલરામનાં જીવન અને સાહિત્યની યથાર્થ મૂલવણી કરી છે. ' Classical Poets of Gujarat 'માં તેમણે પહેલીવાર ગુજરાતી સાહિત્યનું ઘણું સુંદર વિવેચન કર્યું છે, 'લીલાવતી-જીવનકલા' પિતાને હાથે લખાયેલી પુત્રીની જીવનકથા છે, તેમાં લીલાવતીનું સંસ્કારમૂર્તિ તરીકેનું આલેખન ઘણું સુંદર છે, 'દયારામનો અક્ષર-દેહ'માં તેમણે દયારામનાં સાહિત્ય અને ધર્મસિદ્ધાંતોની વિશદ ચર્ચા કરી છે. 'સાક્ષર-જીવન'માં પાંડિત્યભર્યા

પૃથક્કરણ દ્વારા તેમણે બતાવ્યું છે કે સાહિત્યકાર જીવન સાથે કેવો સંબંધ રાખે છે, તેની અંતઃસૃષ્ટિ કેમ પોષાય છે, અને તેના પર આલોક અને પરલોકના પ્રકાશ કેમ ઊતરે છે.

ગોવર્ધનરામની કૃતિઓમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' મુકુટસ્થાને છે. ૧૮૮૭ માં 'સરસ્વતીચંદ્ર' નો પ્રથમ ભાગ પ્રકટ થતાં નવલકથા–સાહિત્યના આકાશમાં 'પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ' ઊગ્યો. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ગુજરાતનો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે, ગુજરાતની જગત કાદમ્બરી છે. અર્વાચીન સમયના હિંદુસ્તાનના સાંસારિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે મહાપ્રશ્નોની ચર્ચાનો આકરગ્રંથ છે. અર્વાચીન યુગનું તે એક પુરાણ છે, જેમાં પ્રાચીન પૂર્વની સંસ્કૃતિ, અર્વાચીન પૂર્વની સંસ્કૃતિ અને અર્વાચીન પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો સમન્વય ગોવર્ધનરામે તેમની આર્ષ દૃષ્ટિથી કર્યો છે. "તે પ્રણય કથા નિમિત્તે સંસ્કૃતિ કથા છેઃ પ્રણયકથા તેના નાયક–નાયિકાની અને સંસ્કૃતિ કથા તે યુગના ગુજરાતની!" (વિ. વૈદ્ય) પંડિતયુગનું તો તે એક મહાકાવ્ય છે. તેના ચારભાગમાં જુદા જુદા પ્રકારની નવલકથાઓનાં ઉદાહરણો મળે છે, તેનો પ્રથમ ભાગ ઉત્તમ કલાકૃતિ છે. અને તેમાં સામાજિક તથા રજવાડાનું જીવન ચિતરવામાં આવ્યું છે. બીજો ભાગ આપણું કૌટુંબિક જીવન દર્શાવે છે. ત્રીજો ભાગ રાજકીય નવલકથા છે. ચોથો ભાગ રૂપકગ્રંથિ અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રધાન નવલકથા છે. આમ 'વ્યક્તિલોક, કુટુમ્બલોક, રાજ્યલોક, અને સાધુલોક' એમ ચતુર્વિધ સૃષ્ટિનું આલેખન તેમાં કરવામાં આવ્યું છે. એકેએક ઘરનાં પાત્રોનું ને એ પાત્રોની લીલાભૂમિ બની શકે તેવા વિશાળ પટનું આવું સમૃદ્ધ દર્શન ગુજરાતની બીજી કોઈ કૃતિમાં નથી. ગોવર્ધનરામની શૈલીનું વૈવિધ્ય પણ અનેરું છે. Philosophic Vagabond (તત્ત્વશોધક રખડૂ) જેવો સરસ્વતીચંદ્ર, આત્મવિલોપનશીલ કુમુદ, રમતિયાળ મેધાવિની કુસુમ, કુટુમ્બરક્ષક ગુણસુન્દરી વગેરે પાત્રો ગુજરાતમાં લોકપ્રિય બન્યાં હતાં. 'સરસ્વતીચંદ્ર' માં ગુજરાતના મહાન સર્જક અને ચિંતક ગોવર્ધનરામની સમર્થ પ્રતિભા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ગુજરાતની નવલકથા તેમજ સમગ્ર સાહિત્ય પર તેની ઘણી અસર થઇ છે. તેનાં ઘણાં અનુકરણો થયાં છે. આજનો કોઇપણ સાહિત્યકાર 'સરસ્વતીચંદ્ર' ની અસરથી મુક્ત નથી.

'સરસ્વતીચંદ્ર' ની વસ્તુ સંકલનાને શ્રી બ. ક. ઠાકોરે એક વડલા સાથે સરખાવેલી છે તે યથાર્થ છે. સામાન્ય વૃક્ષની ડાળીઓ કેન્દ્રીત થાય છે. પણ વડલાની તો અનેક વડવાઈઓ ફૂટી નીકળે છે. અર્થાત્ 'સરસ્વતીચંદ્ર' નું કથાવસ્તુ વટવૃક્ષ સમાન, જટિલ છે. સામાન્ય વૃક્ષના નિયમો જેમ વડલાને લાગુ પડતા નથી, તેમ સામાન્ય નવલકથાના નિયમો આ મહાનવલને લાગુ પડતા નથી. જગતની બીજી કેટલીક મહાનવલો (દા. ત. ટોલ્સ્ટોયની 'વોર એન્ડ પીસ'" પણ વસ્તુસંકલનની આ પ્રકારની શિથિલતા ધરાવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ગણના પ્રાપ્ત કરે તેવું પુસ્તક ગોવર્ધનરામે ગુજરાતને આપ્યું છે. છેલ્લી સદીમાં ભારતીય સાહિત્યમાં આટલું વિશાળ જીવનદર્શન આપતું પોતાના યુગને પુર્ણતઃ પ્રતિબિંબિત કરતું ઓગણીસમી સદીનું એ એક માત્ર ભારતીય 'કલાસિક' (Classic–ઉત્તમ કોટિની શિષ્ટ કૃતિ)છે; પોતાના જમાનાના બધા જ જીવનપ્રશ્નોને કોઈ એકજ કૃતિમાં આટલી સમર્થ પ્રતિભાથી અન્ય કોઇ ભારતીય સાહિત્યકારે નિરૂપ્યા નથી.

ઈ. ર. દ.

'ગુજરાત સમાચાર–પ્રજાબંધુ'માંથી.

(તા. ૨૩–૧૦–૫૫)

'સરવસ્તીચંદ્ર'ની પશ્ચાદ્ ભૂમિકા

સમકાલીન જીવનમાંથી ઝડપાયેલાં પાત્રો અને પ્રસંગો

પ્રત્યેક સાહિત્યકારની કૃતિમાં સમકાલીન જીવનના અંશો આવ્યા વિના રહેતા નથી. સર્જક પોતાના જીવનમાં જે જોયું કે અનુભવ્યું હોય છે તેનું પ્રતિબિંબ એક યા બીજા સ્વરૂપે તેની કૃતિમાં પડ્યા વિના રહેતું નથી. કેટલીયે નવલકથાઓમાં સમકાલીન જીવનમાંથી ઝપડાયેલાં પાત્રો અને પ્રસંગોનું નામમોઢે આલેખન થયું હોય છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી મહાનવલ પણ તેમાં અપવાદ રૂપ નથી. ગોવર્ધનરામનું સર્જક તરીકેનું ઘડતર, નડિયાદ, ભાવનગર અને મુંબઇમાં થયું હતું. તેથી એ ત્રણેય સ્થળોના કેટલાક પ્રસંગો ને પાત્રોની તસવીર 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં ઝીલાઇ છે.

સંતરામ મહારાજ પરથી વિષ્ણુદાસનું પાત્ર

'સરસ્વતીચંદ્ર'ના ચોથા ભાગમાં વિષ્ણુદાસનું પાત્ર આવે છે તે નડિયાદના સંતરામ મહારાજ પરથી લેવાયું જણાય છે. વેદાન્ત અને ભક્તિના સમન્વયની નૂતન વિચારસરણી મૂળ સંતરામ મહારાજની છે. અને તેના પરથી વિષ્ણુદાસની લક્ષ્યાલક્ષ્યની તત્ત્વસરણી આલેખાઇ છે.

શામળદાસ પરથી બુદ્ધિધનનું પાત્ર

'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પહેલા ભાગમાં બુદ્ધિધનનું પાત્ર ઘણું પ્રભાવશીલ છે. અને તેથી પહેલા ભાગનું નામ જ 'બુદ્ધિધનનો કારભાર' એવું રાખવામાં આવ્યું છે. જેમ સરસ્વતીચંદ્ર બુદ્ધિધનને ત્યાં રહ્યો હતો. તેમ ગોવર્ધનરામ ભાવનગરમાં દીવાન શામળદાસને ત્યાં તેમના સેક્રેટરી તરીકે ગયા હતા. એ સમયે ગોવર્ધનરામે દીવાન શામળદાસની મુત્સદ્દીગીરી નજરે જોઇ અને તે રજવાડી ખટપટ ને તેના દાવપેચનું હૂબહૂ આલેખન 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પહેલા ભાગમાં કર્યું. સર લલ્લુભાઇ શામળદાસે તેમની નોંધપોથીમાં લખ્યું છે. "મેં સરસ્વતીચંદ્ર પહેલ વહેલું વાંચ્યું ત્યારે મને લાગેલું કે એમાંનું વસ્તુ એમણે અમુક પ્રમાણમાં ભાવનગરમાં કરેલ દર્શન ઉપરથી લીધેલું. એમને આ બાબતમાં સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે એમણે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉડાવનાર જવાબ આપેલો. અને કહેલું કે બીજા રાજ્યોનો પણ મને થોડોક અનુભવ થયો છે. એટલે તેમાંથી પણ થોડું થોડું મેં લીધું છે. એ ગમે તે હો પણ મને તો લાગે છે કે ગોવર્ધનરામે બુદ્ધિધનનું પાત્ર મારા પિતા ઉપરથી ઉપજાવેલ છે." 'સ્વ. સર લલ્લુભાઇ શામળદાસનું જીવન ચરિત્ર' લે. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા : પૃ. ૭૭) ભાવનગરના સદ્‌ગત નાગર દીવાન હરિલાલ સવાઈલાલે શામળદાસની જે જીવનકથા અંગ્રેજીમાં લખી છે તે વાંચીએ અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પહેલા ભાગમાં બુદ્ધિધનનો કારભાર જોઇએ તો એ બંને વચ્ચેનું સામ્ય તરતજ નજરે પડે એવું છે. ૧૮૭૮માં ગોવર્ધનરામે ભાવનગરના રજવાડી અને મુત્સદ્દી રંગ જોયા અને તેની છાયા ૧૮૮૭માં પ્રકટ થયેલા 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પ્રથમ ભાગમાં ઝીલાઈ. સર.લલ્લુભાઇએ તેમની નોંધપોથીમાં લખ્યું છેઃ "બહારના માણસને ભાવનગરમાં અમલદારી મળે એ વાત જ કેટલાકને તો ગમતી નહોતી. આથી એ લોકો મારા પિતા સમક્ષ ગોવર્ધનરામની હલકા પ્રકારની મશ્કરી કરતા. હું પણ પહેલાં તો આ મશ્કરીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ સેવતો. પણ એવા ક્રૂર અને હલકા કટાક્ષ તરફ ગોવર્ધનરામે જે ઉદાસીનતા બતાવ્યા કરી તેનાથી મારા ઉપર ઊંડી અસર થઇ અને મને એમનામાં રહેલ મહત્તા અને શક્તિઓનો યથોચિત ખ્યાલ આવ્યો. પહેલાં જે માણસ મને લગભગ વેદિયા ઢોર જેવા જણાયા તે અલ્પ સમયમાં મને પ્રખર વિદ્વાન, મહાજ્ઞાની અને અદ્‌ભુત શક્તિશાળી વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાયા. ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો પહેલો ભાગ બહાર પાડ્યો નહોતો ત્યાં સુધી એમની કીર્તિ ઘણા ઓછા માણસના જાણવામાં

આવી હતી, એ પ્રસિદ્ધ થયા કેટે તો લગભગ આખા મુંબઇ ઇલાકામાં એમનો કીર્તિધ્વજ ફરકી ગયો હતો. વળી ભાવનગરમાં તે વેળા એમને માટે લોકોમાં બહુ માન ન હતું. એનું કારણ એ પણ હતું કે અમે નાગર ગૃહસ્થ હતા. જ્યારે ગોવર્ધનરામ નાગર વૈદિક (ભિક્ષુક) હતા. વૈદિકો ન્યાતના જમણમાં દક્ષિણા લેતા હતા. એ વાત એમને હલકા પૂરવાર કરવાને બસ હતી. ગોવર્ધનરામના પિતા ભાવનગર આવ્યા ત્યારે તેમણે રિવાજને અનુસરવો જોઇએ એમ માનીને આવા જમણવારમાં પોતે દક્ષિણા લેવી, એટલું જ નહિ પણ પુત્ર પાસે લેવરાવવી એવો નિયમ રાખ્યો હતો. ગોવર્ધનરામ આવી બાબતોમાં બહુ આગળ પડતા વિચાર ધરાવતા હતા છતાં પણ પિતા પ્રત્યેના માનને લઇને આ નિયમનું પાલન એમણે થોડો સમય કર્યું હતું. આ વ્યકિતગત સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં પુત્રનું આવું વર્તન કદાચ તિરસ્કરણીય લાગે-પણ મને તો હજી પણ એમનું આ વર્તન અતિ પ્રશંસનીય લાગે છે." બુદ્ધિધનનું પાત્ર શામળદાસના જીવન ને વ્યકિતત્વ પરથી લેવાયું છે તે લલ્લુભાઈએ યોગ્ય જ કહ્યું છે. એકવાર 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું નાટક લલ્લુભાઇ અને અન્ય સ્વજનો જોઇને આવતા ત્યારે કિશોર ભત્રીજા શ્રી નવીનબાબુએ લલ્લુભાઇને કહ્યું, "તમે પ્રમાદધન નથી, પણ બુદ્ધિધન તો શામળદાસ જ છે" કિશોર નવીનબાબુની આ ચબરાક ઉકિતને લલ્લુભાઇએ હસીને સંમતિ આપી હતી એમ નવીનબાબુ સાક્ષી પૂરે છે.

અલકકિશોરી કોણ હતી?

'સરસ્વતીચંદ્ર' ના પહેલા ભાગમાં અલકકિશોરીનું પાત્ર સૌનું ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. એનું જાજરમાન વ્યકિતત્વ અનેરો પ્રભાવ પાડે છે. એ અલકકિશોરી કોણ હતી? કવિ શ્રી. ન્હાનાલાલે એ ભેદ ૧૯૪૫ માં ખુલ્લો પાડયો છે. "ભાવાણાના કાળવહીના બોલ તથા ઈતિહાસ ચકાવો" એ વ્યાખ્યાનમાં (પૃ. ૧૬) કવિએ કહ્યું છે, "પહેલ્લું ત્હયારે ભાવનગરને પૂછું છું કે અલકકિશોરી કોણ હતી? અલકકિશોરી હતી બુદ્ધિધનની તેજસ્વિની, વર્ચસ્વિની જાજરમાન મંત્રીપુત્રી; કુટુંબની કારભારણ, ભાભીની કાન્તિ ને દીપ્તિ; દીવાનઘરની વિજયવેલ. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંની ગુર્જર યશસ્વિની અલકકિશોરી એ હતી. અલકકિશોરી હતી ગુર્જર રમણીની એક type. 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં ગોવર્ધનભાઈએ વ્યકિતઓ નહીં, types સરજ્યાં છે. ગોવર્ધનભાઈની અલકકિશોરી હતી type પણ એ એ typeની મૂળપ્રતિમા હતી ભાવનગર નિવાસિની ત્હયારે ભાવનગરની એ અલકકિશોરી કોણ હતી? સાહિત્યઈતિહાસના Secret નો પડદો હું ઉઘાડતો નથી; દસ બારેક વર્ષો ઉપર એમના જ એક કુટુમ્બીબંધુએ ઉઘાડેલો છે. 'જમાલ' એ રવેશે ચ્હડીને માળમાં પ્રવેશ્યો હતો. એ દિવાનપરામાંનો રવેશ એમણે ત્હયારે સ્વ. ચંદ્રશંકરને દાખવ્યો હતો. શામળભાઈના વંડામાં કાન્ત રહેતા; મહિનો મહિનો અમેય રહ્યાં છીએ. ભાવનગરનાં અલકકિશોરીને મ્હેં જોયાં નથી. પણ અડધિક સદી પૂર્વે મ્હારા મ્હોટાભાઇ ઉમરાળે દીપોટી વહીવટદાર હતા ને કોલેજ કાળમાં હું ત્હાં જતો, ત્હયારે વિદ્યાભ્યાસંગી શ્રી. સવાઈલાલભાઈ ઉમરાળે વહીવટદાર હતા. આ જુવાન કોલેજિયનને વારંવાર મધ્યાહનોત્તરની ચ્હા પીવાને નદી તીરના દરબારી ઉતારામાં ન્હોતરતા. વાનપ્રસ્થાવસ્થામાં સવાઇલાલભાઇએ સંસ્કૃત ગુજરાતી શબ્દકોશ રચ્યો છે. ભાવનગરમાં અલકકિશોરી હતાં દીવાન શામળદાસભાઈનાં જાજવલ્યમાન પુત્રી, ને દીવાન વિઠ્ઠલદાસ ભાઈનાં ને સર લલ્લુભાઇનાં પ્રભાવપ્રતાપી ભગિની 'અનુપકુંવરબા.' ૬૦-૭૦ વર્ષે આજ ગુજરાતભરમાં સ્મરણ સંજીવનાં છે; ગુજરાતી ભાષા છે, સરસ્વતીચન્દ્ર છે, ત્યાં સુધી ચિરંજીવ છે." કવિશ્રીએ બીજું બધું બરાબર કહ્યું છે પણ મકાનની બાબતમાં થોડી સમજફેર થતી લાગે છે. પાછળથી કાન્ત જેમાં થોડો સમય રહેલા તે મકાન શામળદાસનું ખરું, પણ જૂનું મકાન (જેનું વર્ણન 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંના બુદ્ધિધનના મકાનને મળતું આવે છે તે) આ દીવાનપરામાં છે તે નહિં, પરંતુ નાગર પોળમાં શામળદાસનું જૂનું મકાન છે તે. એ મકાનનો આગળનો ભાગ નવો થયો છે. પણ પાછળનો ભાગ તો હજી એવો ને એવો જ છે, 'જમાલ' એ

રવેશે ચડીને માળમાં પ્રવેશ્યો હતો તે આજે પણ આ જૂના મકાનમાં એ પ્રમાણે છે. છાપરાંઓ ઠેકતો જમાલ આવતો હતો વગેરે વર્ણન તેની સાથે વિશેષ બંધબેસતું છે, રવેશ પાસેનો અલકકિશોરી ખંડ, તેની પાસેનો ખંડ (જેમાં ગોવર્ધનરામ રહેતા હતા) વગેરે દીવાન ઘરનું વર્ણન આજે પણ બંધબેસતું આવે છે. અલક કિશોરી, વનલીલા ઇત્યાદિ ત્યાં બેસીને વાતો કરતાં, એ પણ એ મકાન જોઈને કહી શકાય તેમ છે.

ગોવર્ધનરામ અને સરસ્વતીચંદ્ર

વાર્તાનાયક સરસ્વતીચંદ્રના પાત્રમાં લેખકે પોતાના જીવનની કેટલીક હકીકતો વણી લીધી છે તે તો જાણીતું છે. સરસ્વતીચંદ્રે ગૃહકલેશથી કુટુમ્બત્યાગ કર્યો હતો; ગોવર્ધનરામ પણ કંટાળીને નાસી ગયેલા. ફેર એટલો કે ગોવર્ધનરામ ટ્રેઈન ચૂકીને પાછા આવ્યા. પણ સરસ્વતીચંદ્રને તો લેખકે છૂટો મૂકી દીધો. સરસ્વતીચંદ્ર ને બુદ્ધિધનનો પરિચય તળાવની પાળ પર થાય છે ને તે વખતે એક સંસ્કૃત પુસ્તક તે વાંચતો હોય છે. ગોવર્ધનરામે રચેલો એક શ્લોક મનઃસુખરામ એક દિવસ બોલી રહ્યા હતા ત્યારે તેમને ત્યાં મુંબઈ આવેલા શામળદાસે પૂછ્યું કે આ શ્લોક કોનો-કવિકાળિદાસનો રચેલો છે? મનઃસુખરામે આછું સ્મિત કરીને જવાબ આપ્યોઃ 'નારે! આ કંઈ પ્રાચીન શ્લોક નથી. એ તો હમણાં થોડા વખત ઉપર જ રચાયો છે અને તે બીજા કોઈએ નહીં પણ આપણા ગોરધને જ રચેલો છે. ('ઉર્મિ અને નવરચના' જાન્યુઆરી ૧૯૪૪ઃ શ્રી વિશ્વનાથ ભટનો લેખ 'પંડિતયુગ' પૃ. ૨૮૫). એ વખતે શામળદાસને મનઃ સુખરામે ગોવર્ધનરામનો પરિચય આપ્યો. એમના કુટુંબ પર કુપિત વિધિએ આફત નાખી એકાએક એમાં કેવી ઉથલપાથલ કરી નાખેલી તે હકીકત જણાવી. શામળદાસ બધી વાત જાણીને આ મનોહર શ્લોકના રચનાર યુવકભણી વિશેષ આકર્ષાયા ને પોતાને એક અંગ્રેજી ભણેલો મંત્રી, પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી જોઇતો હતો તેથી એ જગા ગોવર્ધનરામને આપી. એ જગા પર કામ કરતાં કરતાં ગોવર્ધનરામે જે જીવનના રંગરાગ જોયા તે તેમણે 'સરવસ્તીચંદ્ર'માં (ખાસ કરીને પહેલા ભાગમાં) આલેખ્યા છે. સુવર્ણપુરમાં ભાવનગરનું ઘણું રજવાડી જીવન પ્રવેશ પામ્યું છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંનું રાજેશ્વર-મહાદેવનું મંદિર તે ભાવનગરનું જશોનાથનું મંદિર જણાય છે. ખુમાણ બહારવટિયાઓ પરથી બહારવટિયાઓનું જીવન આલેખાયું જણાય છે. ભાવનગર નજીક ગઢેચી નામનો જાણીતો વડ તે જ 'સરસ્વતીચંદ્ર' માંનો ત્રિભેટાનો વડલો જણાય છે. આવી બધી વિગતોમાં વિશેષ ઉતરવાની જરૂર નથી પરંતુ સમકાલીન જીવનમાં નિહાળેલાં પાત્રો, પ્રસંગો ને સ્થળો પરથી એમાં કલ્પનાના રંગ ઉમેરીને લેખકે કેવી સજીવ અને રસભરી વાર્તાસૃષ્ટિ રચી છે તે જોઇને લેખકની ઉચ્ચ કોટિની સર્જક શક્તિ વિષે માન ઉપજ્યા વિના રહેશે નહીં.

'ગુજરાત સમાચાર–પ્રજાબંધુમાંથી'

'સરસ્વતીચંદ્ર' નું ગૌરવ

અર્વાચીન યુગમાં આખા જીવન ફલક પર વિસ્તરતી, આખા જીવનને સમેટી લેતી, આખા જીવનને વેધીને પાર જતી, એવી દૃષ્ટિ પૂર્વ પશ્ચિમ બંનેમાં આ ('સરસ્વતીચંદ્ર') પહેલીજ નવલકથા છે. રોમા રોલાંની 'જીન ક્રિસ્ટર' આ પછીની છે. આ મહાન નવલમાં કર્તાએ કેટકેટલાં પાત્રો સરજ્યાં છે, તેનાં પાત્રોનું વસ્તીપત્રક કરવા જેવું છે. મનુષ્યના ચિત્તની કેટલીક અવસ્થાઓ, ઉત્તમ, મધ્યમ, હીન ચીતરી છે. કેટલાં વિશાળ કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો કર્યાં છે, કેટલી કવિતા સર્જી છે, ગાઇ છે. (મને સદ્‌ગત મણિશંકરે કહેલું કે, ગોવર્ધનરામમાં Poetic energy–કાવ્ય સર્જક શક્તિની સંપત્તિ, બહુ માતબર છે.) અને માનવ સ્વભાવના ગોચર-અગો

ચર સ્થાનો ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે! કેટલાં ઉન્નતિના માર્ગો બતાવ્યા છે. અને કેટલાં રહસ્યોને નવી દૃષ્ટિએ સમજાવ્યાં છે! એમની મહાનવલમાં આ ભાગ માત્ર નિબંધાત્મક છે, આ પાત્ર ચર્ચાત્મક છે, આ નીરસ છે, એમ બતાવવું સહેલું છે, પણ મહાવનમાં પણ સૂકા ઉજ્જડ પ્રદેશો આવે અને એ એટલો મહાન કથાકાર છે કે, નીરસ જણાતા ભાગો પણ નવલકથામાં નિર્વાહ્ય બનાવવા, કથા કલાગમ્ય બનાવવા કઇ કઇ યુક્તિઓ કે હિકમતો એમણે વાપરી છે, એનો અભ્યાસ કરવો વિશેષ રસદાયી અને ફળદાયી નીવડે. એણે ભાખેલું ભાવિ ક્યાં ક્યાં ખોટું પડ્યું તે બતાવવું સહેલું છે. પણ એણે જોયેલું ભાવિ કેટલું સાચું પડ્યું, એની દિશા કેટલી બધી સાચી હતી અને હજી એજ દિશાએ આગળ જોવાનું રહે છે. એમાં સાચી સમજ રહેલી છે. ગોવર્ધનરામ એટલા મહાન સર્જક છે. તેમણે મેળવેલી સામગ્રી એટલી વિપુલ અને વિવિધ છે અને એ સામગ્રીનો તેમણે એટલો કલાત્મક ઉપયોગ કર્યો છે કે, એના ગ્રંથ માટે ગુર્જર સમાજ હંમેશા અભિમાન લે અને તેના સતત અભ્યાસ અને રસોપભોગને પોતાનો પુરૂષાર્થ સમજે!

રા. વિ. પાઠક

('શતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળા')

ગુજરાતી સાહિત્ય–પરિષદ સંમેલનનાં સંસ્મરણો

સાક્ષરતાની ભૂમિમાં જ્ઞાનોપાસનાનું પર્વ

સાક્ષરો અને મુત્સદીઓની ભૂમિ નડિયાદને આંગણે ગયા બુધ, ગુરૂ અને શુક્ર ત્રણ દિવસ સુધી નાનામોટા, પ્રૌઢ અને પીઢ, ઉદીયમાન અને સિદ્ધહસ્ત એમ અનેક સાહિત્યકારો અને સારસ્વતોનો એક ચિરસ્મરણીય જ નહી બલકે અવિસ્મરણીય મહામેળો ભરાઈ ગયો. કહો કે જ્ઞાનોપાસનાનું એક મહાપર્વ ઊજવાઈ ગયું. પર્વની ઊજવણીના આરંભમાં સાહિત્ય પરિષદના સંચાલન અંગે શ્રી મુનશીજી સામેના અર્વાચીન પેઢીના અનેક સાહિત્યકારોના રોષને પરિણામે ભંગાણ પડવાના અને તોફાન થવાના ભયના ઓળા ઝઝૂમી રહ્યા હતા. પરન્તુ સદ્‌ભાગ્ય કહો નડિયાદનિવાસીઓનું, પરિષદનું ને સાહિત્યસેવીઓનું કે કટોકટીનું વાદળ સમયસર સંતોષપ્રદ સમાધાન થવાને પરિણામે જોતજોતામાં હટી ગયું અને ખેલદિલીનું ને સુમેળનું, સંતોષનું ને પ્રસન્નતાનું વાતાવરણ છવાઈ રહ્યું. સાહિત્ય પરિષદમાં નવા પ્રાણનો સંચાર થવાથી, પરિષદ વધારે ને વધારે સુસંકલિત, સુસંગઠિત અને સવિશેષ કાર્યશીલ બનવાની શક્યતા નિર્માણ થઇ અને સાહિત્ય પરિષદ પ્રત્યે તમામ સાહિત્યસેવીઓનો અનુરાગ દૃઢ થાય એવી ભૂમિકા રચાઇ એ આ સારસ્વતયજ્ઞની મોટામાં મોટી ફલશ્રુતિ ગણાય.

સાચા અર્થમાં સાક્ષર ભૂમિ

'શુભ શકુન દિસે મધ્યાન્હ શોભશે વીતિ ગઈ છે રાત'

વીર કવિ નર્મદની આ કાવ્ય પંક્તિ આ તકે સહેજે સહુ કોઇના સ્મરણપટ પર રમતી થઇ ગઈ હતી. સાહિત્ય પ્રત્યે આમજનતાનો અનુરાગ કેટલો બધો ઉત્કટ છે અને આથી યે વિશેષ ઉત્કટ બનાવવાનો કેટલો બધો અવકાશ છે એ પાંચ પાંચ હજારની જનમેદની લાગલગાટ ત્રણ દિવસ સુધી સવારના ૮ થી બપોરના ૧૨ અને બપોરના ૩થી રાતના ૮ સુધી એકસરખી ધીરજથી, સ્વસ્થતાથી ને શાંતિથી બેસીને તમામ ભાષણો

આતુરતાથી શ્રવણ કર્યે જ ગઈ, એ હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે. નડિયાદ ખરેખરી, એના સાચા અર્થમાં સાક્ષરતાની ભૂમિ છે એમ આ પરિષદ સંમેલનમાં પ્રતીત થયું છે એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. આપણી આમજનતાને સારી વસ્તુ યોગ્ય રીતે આપવામાં આવે તો એ જરૂર આસ્વાદે, માણે અને તે પ્રત્યે નિત્ય અભિમુખ રહે એમ પણ આ સંમેલનમાં જોવા મળ્યું. પોતાને આંગણે ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી સારસ્વતોનો મેળો મળે તેનો નડિયાદની જનતાને ઉત્સાહ કેટલો બધો હતો તે તો શ્રી સંતરામ મંદિરનો એ આખો યે વિસ્તાર એક મઝાના યાત્રાધામ સમો બની રહ્યો હતો તે પરથી દીસી આવતું હતું. બાલારામ ઉલ્લાસરામ કંથારિયા, દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક, ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા અને અભેદ માર્ગના પ્રવાસી મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી– આવા તેજસ્વી સાક્ષરોનું સપ્તર્ષિમંડળ જે ભૂમિમાંથી ઉદ્‌ભવ્યું હોય અને સાહિત્યાકાશમાં પોતાની પ્રભાથી ઝળહળી રહ્યું હોય ત્યાં આવું બને એમાં નવાઈ પણ શી ?

સીમાચિહ્ન બની રહેશે

સાહિત્ય પરિષદના પ્રથમ પ્રમુખ નડિયાદના નરરત્ન સાક્ષર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી. સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ નડિયાદમાં ઘડાયું અને એ જ બંધારણમાં સુધારો કરવા માટેનું આન્દોલન અને ભૂમિકા નડિયાદમાં યોજાય અને પરિષદની એકતાને સવિશેષ દૃઢ કરવાની યોજના પણ નડિયાદમાં વિચારાય એ બધું કેમ જાણે સંકેતમય લાગે છે !

બુધવારે ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્મપિતામહ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની જન્મ–શતાબ્દીનો મહોત્સવ રંગેચંગે ઊજવાઈ ગયો. શ્રી ગોવર્ધનરામના વિદ્યમાન સમકાલીન સાક્ષર દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી યશવંત શુકલ. શ્રી કિસનસિંહ ચાવડા, શ્રી ઉપેન્દ્ર ૭. પંડ્યાઃ આ સર્વ વિદ્વાન સાહિત્યકારોએ શ્રી ગોવર્ધનરામને તેમના ભવ્ય વ્યક્તિત્વનાં ભિન્ન ભિન્ન પાસાંને સ્પર્શીને જાણે હૃદયના હકકથી અર્પેલી ભવ્ય અંજલિ, રૂ. ૩૦૦૦)ને ખરચે તૈયાર કરાવાયેલી શ્રી ગોવર્ધનરામની બિલકુલ જીવનસદૃશ પ્રતિમાનું અનાવરણ, સ્મારકગ્રંથનું પ્રકાશન, શ્રી ગોવર્ધનરામનું સ્મારક રચવાની અને તેમનાં અપ્રગટ પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની ભાવનાનું ઉચ્ચારણ, આ મહાન સર્જકની લાજવાબ કૃતિ 'સરસ્વતીચંદ્ર' પરથી રચાયેલું અને ભજવાયેલું નાટક–આ સર્વનો સામટો ખ્યાલ કરતાં શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સાક્ષરોની જયન્તીના ઇતિહાસમાં એક સીમાચિહ્ન બની રહેશે.

જો કે આટલા જ ઉત્સાહપૂર્વક આ જ પ્રમાણે ને આ જ ધોરણે નડિયાદ સિવાય ગુજરાતમાં અન્યત્ર આ મહાન સાક્ષરની જન્મશતાબ્દી ન ઉજવાઇ, ઊજવવાનું કોઇને ન સૂઝ્યું એ વસ્તુ વિષાદનો એક કણ અનેકોના મનમાં મૂકી ગઈ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. આ હકીકતની નોંધ શ્રી મુનશીને પણ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં લેવી પડી, સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના પ્રમુખપદેથી એમને કહેવું પડ્યું : " જ્યાં સુધી સાહિત્ય અને સંસ્કારને માટે ગુજરાતીઓના હૃદયમાં પ્રેમ અને માન ન ઉદ્‌ભવે ત્યાં સુધી આપણા જીવનનાં વહેણ ઉપરછલ્લાં જ રહેવાનાં. એ પ્રેમ અને માન ગુજરાતના હૃદયમાં છે? નર્મદ ને ગોવર્ધનરામની જયંતી ગુજરાતે ગામેગામ ઉજવી સાંભળી છે?" શ્રી મુનશીની આ વાણીમાં ગુજરાતીઓને માત્ર ઠપકો નથી; અથવા ઠપકા ખાતર ઠપકો નથી; ગુજરાતીઓ સાહિત્યનું હજી જોઇએ તેવું ગૌરવ નથી કરતા તેનું દુઃખ છે. ગુજરાતી પ્રજાએ જરૂર આ બાબતમાં વિચારવું જોઇએ. આ સ્થિતિના અનુસંધાનમાં જ શ્રી મુનશીએ આવતે વર્ષે આવનારો ગુજરાતના ભકતકવિ નરસિંહ મહેતાના હારમાળા પ્રસંગનો પંચશતાબ્દી મહોત્સવ ગુજરાતનાં શહેરેશહેરમાં ને એકે એક ગામમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઊજવવાનો આદેશ આપ્યો હોય તો નવાઈ નહીં. ગોવર્ધન શતાબ્દી પ્રસંગે અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો અભ્યાસીઓ માટે મૂડીરૂપ બની રહેશે એમાં શંકા નથી.

આંતરવૈભવનો દ્રોહ ન કરો

પરિષદના સંમેલનના બે દિવસ દરમિયાન શ્રી મુનશીજી તથા શ્રી ઉમાશંકર જોશી, શ્રી મગનભાઇ દેસાઈ, શ્રી પ્રાણજીવન પાઠક, શ્રી લાલભાઈ દેસાઈ, ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા, ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ, ડૉ. આડતિયા એમ અનેક વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મહત્ત્વના વિષયો પર કરેલા વ્યાખ્યાનો, તથા સંમેલન પ્રસંગે આવેલા ભિન્ન ભિન્ન અનેક વિષય પરના નિબંધો સાંભળતાં ગુજરાત વિદ્યાવ્યાસંગી બનતું જાય છે એવી છાપ તો જરૂર ઉપસે છે; પણ હજી, શ્રી સ્નેહરશ્મિએ સંમેલનના અધિવેશનમાં કહ્યું હતું તેમ સાહિત્ય જીવનની પાછળ પાછળ જાય છે, જીવનને આગળ નથી દોરતું. જીવન સાહિત્યને દોરે છે. સાહિત્ય જીવનને દોરતું નથી. શ્રી. મુનશીએ પણ એવોજ કંઇક હતાશાસૂચક સૂર પોતાના પ્રવચનમાં કાઢયોઃ "સાહિત્યનાં આદર્શ ને ધોરણ બંને અધોગત થતાં જાય છે." કલાકારોને ઈશ્વરે બક્ષેલા આંતરવૈભવનો દ્રોહ નહીં કરવાનું સૂચવતુ શ્રી મુનશીનું પ્રવચન એમનાં અગાઉનાં પ્રવચનોની પ્રણાલીને ઠીક જાળવી રાખતું ગણાય. વિભાગીય પ્રમુખોએ પૂર્ણ નિષ્ઠાથી અને પરિશ્રમ લઇ તૈયાર કરેલાં વ્યાખ્યાનો સંક્ષેપમાં વાંચ્યાં એ એક રીતે ઠીક થયું. જો કે ભાષણ વાંચવાને બદલે એમાંના મુખ્ય મુદ્દાઓને સ્પર્શતું વકતવ્ય સદૃષ્ટાન્ત રજૂ કરવાની ડૉ૦ ભોગીલાલ સાંડેસરાની પદ્ધતિ આકર્ષક અને તેથી અપનાવવા જેવી ગણાય.

શિક્ષણના માધ્યમનો પ્રશ્ન

ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સંશોધનની સામગ્રી અપાર હોવા છતાં એને અનુરૂપ સંતોષજનક કાર્ય હજી થઇ શકયું નથી એ ડૉ૦ સાંડેસરાની ફરિયાદ, કલાની પાછળ શાસ્ત્રની પીઠિકા એટલી તો શિથિલ થઇ ગઈ છે કે કેવળ પ્રયોગોને જ કલા માની લેવામાં આવી છે અને શાસ્ત્ર અને કલાના થયેલા વિચ્છેદને પરિણામે કલા યાંત્રિક બની ગઈ છે એ ડૉ૦ ડી. જી. વ્યાસની ફરિયાદ ધ્યાન આપવા જેવી અને દૂર કરવા જેવી ગણાય. પણ આ કરતાં ય સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ તે શિક્ષણના માધ્યમની વાત હતી. શ્રી મુનશીએ પોતાના પ્રવચનમાં ઉચ્ચતર શિક્ષણમાં હિન્દીને માધ્યમ તરીકે રાખવાની હિમાયત કંઇક સંકોચપૂર્વક કરી, તેનો શ્રી મગનભાઈ પ્ર૦ દેસાઈ, શ્રી લાલભાઇ ર૦ દેસાઇ, ડૉ૦ ભોગીલાલ સાંડેસરા અને શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ એમ ચાર ચાર વિભાગી પ્રમુખોએ વિરોધ કર્યો! એવી જ એક બીજી ધ્યાન ખેંચે એવી વાત તે આપણા બાળસાહિત્યના સ્થગિત થઈ ગયેલા અને અવરોધાયેલા વિકાસને લગતી હતી. શ્રી ગિજુભાઇ બધેકા જેવાઓએ બાળસાહિત્યને વિષે સાચી દૃષ્ટિ બક્ષી તે પછી આજે એ સાહિત્યપ્રવાહનાં જળ મલીન બની ગયાં છે અને તે ચોખ્ખાં કરવાની ને ચોખ્ખાં રાખવાની જરૂર છે એ મતલબનો શ્રી ઉમાશંકર જોષીનો સૂર ધ્યાનમાં લેવા જેવો ગણાય. વિદ્વત્તાભર્યાં વ્યાખ્યાનોની ત્રણ દિવસ સુધી હેલી વરસી, શ્રોતાજનોએ તેનો આસ્વાદ માણ્યો. પણ તે સાથે આ સંમેલનનાં કેટલાંક Sidelights (એનો પર્યાય હજી આપણે ત્યાં નથી શોધાયો) પણ યાદગાર બની રહે એવાં હતાં.

અજબ સમયસૂચકતા

નડિયાદની પ્રજા કેટલી બધી કલાભૂખી છે અને બીજી બાજુ એકાએક અણધારી કોઈક અસાધારણ પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવતાં તેને તત્કાળ કાબૂમાં આણવાની શ્રી મુનશીનામાં કેવી કુનેહ અને સમયસૂચકતા છે તેનો નમૂનો પૂરો પાડતી એક ઘટના ગુરૂવારે રાત્રે બની ગઈ. ભારતીય વિદ્યાભવનના કલાકેન્દ્રના કલાકારો "રામશબરી"ની નૃત્યનાટિકા ભજવતા હતા. મયૂરનૃત્યનો અતિશય આકર્ષક કાર્યક્રમ પૂરો થયો અને નૃત્યપ્રયોગને એકદમ સમીપથી જોવાની અદમ્ય ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલા લોકોનો એવો પ્રચંડ ધસારો થયો કે શ્રી મુનશી, ડૉ. મહેતાબ, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે વગેરે 'આ હમણાં છુંદાયા' એવી ક્ષણ આવી પહોંચી. શ્રી મુનશીના અંગરક્ષકો

તુરત ખડા થઈ ગયા ને લોકોના ટોળાને કાબૂમાં લાવવા માટે ધસી જવા તત્પર થયા. પણ શ્રી મુનશીએ તેમને જવા ન દીધા. બેસી જવાની આજ્ઞા કરી પોતે તુરત ઊઠયા, દોડયા ને યુવાનના જેવી સ્ફૂર્તિથી કૂદકો મારી મંચ પર ચડયા. માઇક હાથમાં ઝાલી સહુને બેસી જવાની વિનંતી કરી અને ઓચિંતુ કોણ જાણે શું સૂઝયું તે પોતાની સાથે લખનૌથી લઈ આવેલા ગાયક શ્રી જલોટાને "વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ" એ ભજન લલકારવાનું ફરમાવ્યું. જલોટાએ મધુર હલકથી એ ભજન ઉપાડયું તે શ્રી મુનશીએ ઝીલ્યું ને તાળીથી તાલ આપવા માંડીને શ્રોતાઓને પણ તાલ આપવાનું સૂચવ્યું. અર્ધી મિનિટમાં જ લોકો શાંત થઈ ગયા અને બેસી ગયા અને અસલ મુજબ નૃત્યનાટિકા આગળ ધપી. મુનશીજી કવાલીના પણ અજબ શોખીન છે! તેમની ફરમાયશથી શ્રી જલોટાએ પહાડી પણ મધુર સ્વરથી ગાયેલી લખનવી ગઝલ અને કવાલી હજી પણ ઘણાના કાનમાં ગૂંજતી હશે.

નડિયાદના કિશોરોની હસ્તાક્ષર માટેની અગમ્ય લગની પણ યાદ રહી જાય એવી છે, એને પરિણામે ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ હસ્તાક્ષર આપવા જતાં મંચપરથી પડી ગયા અને સહેજ જખમી થયા.

આતિથ્યપ્રેમી, કલાપ્રેમી નડિયાદ

નડિયાદની પ્રજા આતિથ્યપ્રેમી તો ઘણી. ચાહ નાસ્તો, સ્નાન, ભોજન અને આરામની ઘણી ઉત્તમ સગવડ સંમેલનના સંચાલકોએ કરી હતી તે ભાગ્યે જ ભૂલી શકાશે. નડિયાદના કિશોરોમાં સ્ફૂર્તિ અને તરવરાટ પણ ઘણાં, તેમની કલા પ્રીતિ પ્રશંસવા જેવી, અને નડિયાદની પ્રજાનો સાહિત્યપ્રેમ પણ અભિનંદવા જેવો, પણ આ સર્વની સાથે તેમનામાં જણાતી સંગીત પ્રત્યે કંઇક ઉદાસીનતા વિસ્મય પ્રેરક છે. શતાબ્દી અને સંમેલનના ત્રણ દિવસ દરમિયાન વિદ્વત્તાની નાની મોટી અનેક સરિતાઓ વહી. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ હાસ્યની અનેક છોળ ઉડાવી. શ્રી શયદાએ ગઝલની રંગતથી જરાક તખતાનું વાતાવરણ પણ પ્રગટાવ્યું. એ સર્વ આ પરિષદ સંમેલનનાં મીઠાં સંભારણાં બની રહેશે.

પરિષદ સંમેલનમાં શ્રી મુનશીએ આવતે વર્ષે નરસિંહ મહેતાનો હારમાળાના પ્રસંગનો પંચશતાબ્દી મહોત્સવ ગુજરાતભરમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઊજવવાનું સૂચવી, પ્રજાની ભકતકવિ નરસિંહ મહેતા પ્રત્યેની પ્રેમ અને આદરની લાગણીને અનુલક્ષીને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં જુવાળ આણવાની યોજના વિચારી એ વસ્તુ પણ એક રીતે એમની વ્યવહારદક્ષતા અને કુનેહની દ્યોતક છે. ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિથી પણ ગભરાઇ ન જતાં મુત્સદ્દીગીરી, કુનેહ, સમયસૂચકતા આદિનો ઉપયોગ કરી શોભા જાળવીને પરિસ્થિતિનો ઉકેલ આણવાની પોતાની શકિતનો પરિચય શ્રી. મુનશીએ બે વાર આપ્યો. જેમાંના એક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ ઉપર થઇ ગયો છે, એના કરતાં વિશેષ યાદગાર રહે તે પ્રસંગ તે પરિષદમાં ભગાણ પડતાં અટકાવ્યું એને ગણવો જોઈએ. સામી છાવણીમાં જઇ બેસવાને તત્પર થયેલી સાહિત્યકારોની માગણી માન્ય રાખી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું અને પોતાનું તેમ જ પરિષદનું ગૌરવ જરાયે ખંડિત થવા ન દીધું. અલબત્ત, એમની સાથે વાટાઘાટ કરવા ગયેલા સાહિત્ય સેવીઓની દૃઢતા અને તે સાથે તેમની સમાધાન પ્રિયતા પણ અભિનંદનીય છે.

બઢતે ચલો! બઢતે ચલો!

"ગુજરાત ઝપાટાભેર સાર્વત્રિક પ્રગતિની દિશામાં આગળ ધસી રહ્યું છે. સાહિત્યકારોએ અને સંસ્કૃતિપ્રેમીઓએ એકનિષ્ઠ બનીને, કમર કસીને આગળ ધસતા જતા ગુજરાતની સાથે રહેવું પડશે, નહિ તો ગુજરાત આગળ ચાલ્યું જશે ને આપણે પાછળ રહી જશું" એ શ્રી ઉમાશંકરની ધનુષના ટંકાર જેવી વાણીના પડઘા સહુ કોઇના કાનમાં દીર્ઘકાળ સુધી ગૂંજતા રહેશે.

આંતરવૈભવનો દ્રોહ ન કરો

પરિષદના સંમેલનના એ દિવસ દરમિયાન શ્રી મુનશીજી તથા શ્રી ઉમાશંકર જોશી, શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ, શ્રી પ્રાણજીવન પાઠક, શ્રી લાલભાઈ દેસાઈ, ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા, ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ, ડૉ. આડતિયા એમ અનેક વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મહત્ત્વના વિષયો પર કરેલા વ્યાખ્યાનો, તથા સંમેલન પ્રસંગે આવેલા ભિન્ન ભિન્ન અનેક વિષય પરના નિબંધો સાંભળતાં ગુજરાત વિદ્યાવ્યાસંગી બનતું જાય છે એવી છાપ તો જરૂર ઉપસે છે; પણ હજી, શ્રી સ્નેહરશ્મિએ સંમેલનના અધિવેશનમાં કહ્યું હતું તેમ સાહિત્ય જીવનની પાછળ પાછળ જાય છે, જીવનને આગળ નથી દોરતું. જીવન સાહિત્યને દોરે છે. સાહિત્ય જીવનને દોરતું નથી. શ્રી. મુનશીએ પણ એવોજ કંઈક હતાશાસૂચક સૂર પોતાના પ્રવચનમાં કાઢ્યો: "સાહિત્યનાં આદર્શ ને ધોરણ બંને અધોગત થતાં જાય છે." કલાકારોને ઈશ્વરે બક્ષેલા આંતરવૈભવનો દ્રોહ નહીં કરવાનું સૂચવતુ શ્રી મુનશીનું પ્રવચન એમનાં અગાઉનાં પ્રવચનોની પ્રણાલીને ઠીક જાળવી રાખતું ગણાય. વિભાગીય પ્રમુખોએ પૂર્ણ નિષ્ઠાથી અને પરિશ્રમ લઇ તૈયાર કરેલાં વ્યાખ્યાનો સંક્ષેપમાં વાંચ્યાં એ એક રીતે ઠીક થયું. જો કે ભાષણ વાંચવાને બદલે એમાંના મુખ્ય મુદ્દાઓને સ્પર્શતું વક્તવ્ય સદૃષ્ટાન્ત રજૂ કરવાની ડૉ૦ ભોગીલાલ સાંડેસરાની પદ્ધતિ આકર્ષક અને તેથી અપનાવવા જેવી ગણાય.

શિક્ષણના માધ્યમનો પ્રશ્ન

ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સંશોધનની સામગ્રી અપાર હોવા છતાં એને અનુરૂપ સંતોષજનક કાર્ય હજી થઇ શક્યું નથી એ ડૉ૦ સાંડેસરાની ફરિયાદ, કલાની પાછળ શાસ્ત્રની પીઠિકા એટલી તો શિથિલ થઇ ગઈ છે કે કેવળ પ્રયોગોને જ કલા માની લેવામાં આવી છે અને શાસ્ત્ર અને કલાના થયેલા વિચ્છેદને પરિણામે કલા યાંત્રિક બની ગઈ છે એ ડૉ૦ ડી. જી. વ્યાસની ફરિયાદ ધ્યાન આપવા જેવી અને દૂર કરવા જેવી ગણાય. પણ આ કરતાં ય સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ તે શિક્ષણના માધ્યમની વાત હતી. શ્રી મુનશીએ પોતાના પ્રવચનમાં ઉચ્ચતર શિક્ષણમાં હિન્દીને માધ્યમ તરીકે રાખવાની હિમાયત કંઇક સંકોચપૂર્વક કરી, તેનો શ્રી મગનભાઈ પ્ર૦ દેસાઈ, શ્રી લાલભાઇ ૨૦ દેસાઇ, ડૉ૦ ભોગીલાલ સાંડેસરા અને શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ એમ ચાર ચાર વિભાગી પ્રમુખોએ વિરોધ કર્યો! એવી જ એક બીજી ધ્યાન ખેંચે એવી વાત તે આપણા બાળસાહિત્યના સ્થગિત થઈ ગયેલા અને અવરોધાયેલા વિકાસને લગતી હતી. શ્રી ગિજુભાઇ બધેકા જેવાઓએ બાળસાહિત્યને વિષે સાચી દૃષ્ટિ બક્ષી તે પછી આજે એ સાહિત્યપ્રવાહનાં જળ મલીન બની ગયાં છે અને તે ચોખ્ખાં કરવાની ને ચોખ્ખાં રાખવાની જરૂર છે એ મતલબનો શ્રી ઉમાશંકર જોષીનો સૂર ધ્યાનમાં લેવા જેવો ગણાય. વિદ્વત્તાભર્યાં વ્યાખ્યાનોની ત્રણ દિવસ સુધી હેલી વરસી, શ્રોતાજનોએ તેનો આસ્વાદ માણ્યો. પણ તે સાથે આ સંમેલનનાં કેટલાંક Sidelights (એનો પર્યાય હજી આપણે ત્યાં નથી શોધાયો) પણ યાદગાર બની રહે એવાં હતાં.

અજબ સમયસૂચકતા

નડિયાદની પ્રજા કેટલી બધી કલાભૂખી છે અને બીજી બાજુ એકાએક અણધારી કોઈક અસાધારણ પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવતાં તેને તત્કાળ કાબૂમાં આણવાની શ્રી મુનશીનામાં કેવી કુનેહ અને સમયસૂચકતા છે તેનો નમૂનો પૂરો પાડતી એક ઘટના ગુરુવારે રાત્રે બની ગઈ. ભારતીય વિદ્યાભવનના કલાકેન્દ્રના કલાકારો "રામશબરી"ની નૃત્યનાટિકા ભજવતા હતા. મયૂરનૃત્યનો અતિશય આકર્ષક કાર્યક્રમ પૂરો થયો અને નૃત્યપ્રયોગને એકદમ સમીપથી જોવાની અદમ્ય ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલા લોકોનો એવો પ્રચંડ ધસારો થયો કે શ્રી મુનશી, ડૉ. મહેતાબ, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે વગેરે 'આ હમણાં છુંદાયા' એવી ક્ષણ આવી પહોંચી. શ્રી મુનશીના અંગરક્ષકો

તુરત ખડા થઈ ગયા ને લોકોના ટોળાને કાબૂમાં લાવવા માટે ધસી જવા તત્પર થયા. પણ શ્રી મુનશીએ તેમને જવા ન દીધા. બેસી જવાની આજ્ઞા કરી પોતે તુરત ઊઠયા, દોડયા ને યુવાનના જેવી સ્ફૂર્તિથી કૂદકો મારી મંચ પર ચડયા. માઇક હાથમાં ઝાલી સહુને બેસી જવાની વિનંતી કરી અને ઓચિંતુ કોણ જાણે શું સૂઝયું તે પોતાની સાથે લખનૌથી લઈ આવેલા ગાયક શ્રી જલોટાને "વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ" એ ભજન લલકારવાનું ફરમાવ્યું. જલોટાએ મધુર હલકથી એ ભજન ઉપાડયું તે શ્રી મુનશીએ ઝીલ્યું ને તાળીથી તાલ આપવા માંડીને શ્રોતાઓને પણ તાલ આપવાનું સૂચવ્યું. અર્ધી મિનિટમાં જ લોકો શાંત થઈ ગયા અને બેસી ગયા અને અસલ મુજબ નૃત્યનાટિકા આગળ ધપી. મુનશીજી કવાલીના પણ અજબ શોખીન છે! તેમની ફરમાયશથી શ્રી જલોટાએ પહાડી પણ મધુર સ્વરથી ગાયેલી લખનવી ગઝલ અને કવાલી હજી પણ ઘણાના કાનમાં ગૂંજતી હશે.

નડિયાદના કિશોરોની હસ્તાક્ષર માટેની અગમ્ય લગની પણ યાદ રહી જાય એવી છે, એને પરિણામે ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ હસ્તાક્ષર આપવા જતાં મંચપરથી પડી ગયા અને સહેજ જખમી થયા.

આતિથ્યપ્રેમી, કલાપ્રેમી નડિયાદ

નડિયાદની પ્રજા આતિથ્યપ્રેમી તો ઘણી. ચાહ નાસ્તો, સ્નાન, ભોજન અને આરામની ઘણી ઉત્તમ સગવડ સંમેલનના સંચાલકોએ કરી હતી તે ભાગ્યે જ ભૂલી શકાશે. નડિયાદના કિશોરોમાં સ્ફૂર્તિ અને તરવરાટ પણ ઘણું, તેમની કલા પ્રીતિ પ્રંશસવા જેવી, અને નડિયાદની પ્રજાનો સાહિત્યપ્રેમ પણ અભિનંદવા જેવો, પણ આ સર્વની સાથે તેમનામાં જણાતી સંગીત પ્રત્યે કંઇક ઉદાસીનતા વિસ્મય પ્રેરક છે. શતાબ્દી અને સંમેલનના ત્રણ દિવસ દરમિયાન વિદ્વત્તાની નાની મોટી અનેક સરિતાઓ વહી. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ હાસ્યની અનેક છોળ ઉડાવી. શ્રી શયદાએ ગઝલની રંગતથી જરાક તખતાનું વાતાવરણ પણ પ્રગટાવ્યું. એ સર્વ આ પરિષદ સંમેલનનાં મીઠાં સંભારણાં બની રહેશે.

પરિષદ સંમેલનમાં શ્રી મુનશીએ આવતે વર્ષે નરસિંહ મહેતાનો હારમાળાના પ્રસંગનો પંચશતાબ્દી મહોત્સવ ગુજરાતભરમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઊજવવાનું સૂચવી, પ્રજાની ભકતકવિ નરસિંહ મહેતા પ્રત્યેની પ્રેમ અને આદરની લાગણીને અનુલક્ષીને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં જુવાળ આણવાની યોજના વિચારી એ વસ્તુ પણ એક રીતે એમની વ્યવહારદક્ષતા અને કુનેહની દ્યોતક છે. ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિથી પણ ગભરાઇ ન જતાં મુત્સદ્દીગીરી, કુનેહ, સમયસૂચકતા આદિનો ઉપયોગ કરી શોભા જાળવીને પરિસ્થિતિનો ઉકેલ આણવાની પોતાની શકિતનો પરિચય શ્રી. મુનશીએ બે વાર આપ્યો. જેમાંના એક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ ઉપર થઇ ગયો છે, એના કરતાં વિશેષ યાદગાર રહે તે પ્રસંગ તે પરિષદમાં ભગાણ પડતાં અટકાવ્યું એને ગણવો જોઈએ. સામી છાવણીમાં જઇ બેસવાને તત્પર થયેલી સાહિત્યકારોની માગણી માન્ય રાખી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું અને પોતાનું તેમ જ પરિષદનું ગૌરવ જરાયે ખંડિત થવા ન દીધું. અલબત્ત, એમની સાથે વાટાઘાટ કરવા ગયેલા સાહિત્ય સેવીઓની દક્ષતા અને તે સાથે તેમની સમાધાન પ્રિયતા પણ અભિનંદનીય છે.

બઢતે ચલો! બઢતે ચલો!

"ગુજરાત ઝપાટાભેર સાર્વત્રિક પ્રગતિની દિશામાં આગળ ધસી રહ્યું છે. સાહિત્યકારોએ અને સંસ્કૃતિપ્રેમીઓએ એકનિષ્ઠ બનીને, કમર કસીને આગળ ધસતા જતા ગુજરાતની સાથે રહેવું પડશે, નહિ તો ગુજરાત આગળ ચાલ્યું જશે ને આપણે પાછળ રહી જશું" એ શ્રી ઉમાશંકરની ધનુષના ટંકાર જેવી વાણીના પડઘા સહુ કોઇના કાનમાં દીર્ઘકાળ સુધી ગૂંજતા રહેશે.

આંતરવૈભવનો દ્રોહ ન કરો

પરિષદના સંમેલનના બે દિવસ દરમિયાન શ્રી મુનશીજી તથા શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી મગનભાઇ દેસાઈ, શ્રી પ્રાણજીવન પાઠક, શ્રી લાલભાઈ દેસાઈ, ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા, ડૉ. ડી. જી. વ્યાસ, ડૉ. આડતિયા એમ અનેક વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મહત્ત્વના વિષયો પર કરેલા વ્યાખ્યાનો, તથા સંમેલન પ્રસંગે આવેલા ભિન્ન ભિન્ન અનેક વિષય પરના નિબંધો સાંભળતાં ગુજરાત વિદ્યાવ્યાસંગી બનતું જાય છે એવી છાપ તો જરૂર ઉપસે છે; પણ હજી, શ્રી સ્નેહરશ્મિએ સંમેલનના અધિવેશનમાં કહ્યું હતું તેમ સાહિત્ય જીવનની પાછળ પાછળ જાય છે, જીવનને આગળ નથી દોરતું. જીવન સાહિત્યને દોરે છે. સાહિત્ય જીવનને દોરતું નથી. શ્રી. મુનશીએ પણ એવોજ કંઇક હતાશાસૂચક સૂર પોતાના પ્રવચનમાં કાઢયો: "સાહિત્યનાં આદર્શ ને ધોરણ બંને અધોગત થતાં જાય છે." કલાકારોને ઈશ્વરે બક્ષેલા આંતરવૈભવનો દ્રોહ નહીં કરવાનું સૂચવતુ શ્રી મુનશીનું પ્રવચન એમનાં અગાઉનાં પ્રવચનોની પ્રણાલીને ઠીક જાળવી રાખતું ગણાય. વિભાગીય પ્રમુખોએ પૂર્ણ નિષ્ઠાથી અને પરિશ્રમ લઇ તૈયાર કરેલાં વ્યાખ્યાનો સંક્ષેપમાં વાંચ્યાં એ એક રીતે ઠીક થયું. જો કે ભાષણ વાંચવાને બદલે એમાંના મુખ્ય મુદ્દાઓને સ્પર્શતું વકતવ્ય સદ્દષ્ટાન્ત રજૂ કરવાની ડૉ૦ ભોગીલાલ સાંડેસરાની પદ્ધતિ આકર્ષક અને તેથી અપનાવવા જેવી ગણાય.

શિક્ષણના માધ્યમનો પ્રશ્ન

ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સંશોધનની સામગ્રી અપાર હોવા છતાં એને અનુરૂપ સંતોષજનક કાર્ય હજી થઇ શક્યું નથી એ ડૉ૦ સાંડેસરાની ફરિયાદ, કલાની પાછળ શાસ્ત્રની પીઠિકા એટલી તો શિથિલ થઇ ગઈ છે કે કેવળ પ્રયોગોને જ કલા માની લેવામાં આવી છે અને શાસ્ત્ર અને કલાના થયેલા વિચ્છેદને પરિણામે કલા યાંત્રિક બની ગઈ છે એ ડૉ૦ ડી. જી. વ્યાસની ફરિયાદ ધ્યાન આપવા જેવી અને દૂર કરવા જેવી ગણાય. પણ આ કરતાં ય સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ તે શિક્ષણના માધ્યમની વાત હતી. શ્રી મુનશીએ પોતાના પ્રવચનમાં ઉચ્ચતર શિક્ષણમાં હિન્દીને માધ્યમ તરીકે રાખવાની હિમાયત કંઇક સંકોચપૂર્વક કરી, તેનો શ્રી મગનભાઈ પ્ર૦ દેસાઈ, શ્રી લાલભાઇ ર૦ દેસાઇ, ડૉ૦ ભોગીલાલ સાંડેસરા અને શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ એમ ચાર ચાર વિભાગી પ્રમુખોએ વિરોધ કર્યો! એવી જ એક બીજી ધ્યાન ખેંચે એવી વાત તે આપણા બાળસાહિત્યના સ્થગિત થઈ ગયેલા અને અવરોધાયેલા વિકાસને લગતી હતી. શ્રી ગિજુભાઇ બધેકા જેવાઓએ બાળસાહિત્યને વિષે સાચી દૃષ્ટિ બક્ષી તે પછી આજે એ સાહિત્યપ્રવાહનાં જળ મલીન બની ગયાં છે અને તે ચોખ્ખાં કરવાની ને ચોખ્ખાં રાખવાની જરૂર છે એ મતલબનો શ્રી ઉમાશંકર જોષીનો સૂર ધ્યાનમાં લેવા જેવો ગણાય. વિદ્વત્તાભર્યાં વ્યાખ્યાનોની ત્રણ દિવસ સુધી હેલી વરસી, શ્રોતાજનોએ તેનો આસ્વાદ માણ્યો. પણ તે સાથે આ સંમેલનનાં કેટલાંક Sidelights (એનો પર્યાય હજી આપણે ત્યાં નથી શોધાયો) પણ યાદગાર બની રહે એવાં હતાં.

અજબ સમયસૂચકતા

નડિયાદની પ્રજા કેટલી બધી કલાભૂખી છે અને બીજી બાજુ એકાએક અણધારી કોઈક અસાધારણ પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવતાં તેને તત્કાળ કાબૂમાં આણવાની શ્રી મુનશીનામાં કેવી કુનેહ અને સમયસૂચકતા છે તેનો નમૂનો પૂરો પાડતી એક ઘટના ગુરુવારે રાત્રે બની ગઈ. ભારતીય વિદ્યાભવનના કલાકેન્દ્રના કલાકારો "રામશબરી"ની નૃત્યનાટિકા ભજવતા હતા. મયૂરનૃત્યનો અતિશય આકર્ષક કાર્યક્રમ પૂરો થયો અને નૃત્યપ્રયોગને એકદમ સમીપથી જોવાની અદમ્ય ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલા લોકોનો એવો પ્રચંડ ધસારો થયો કે શ્રી મુનશી, ડૉ. મહેતાબ, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે વગેરે 'આ હમણાં છુંદાયા' એવી ક્ષણ આવી પહોંચી. શ્રી મુનશીના અંગરક્ષકો

ધૂળમાં મળશે કે શું? એ ભય હવામાં ફેલાઈ રહ્યો હતો ત્યાં મુનશીજી નડિયાદને સ્ટેશને ઊતર્યા ને એમણે વાત જાણી જણાવ્યું કે ભાઇ, મારી કન્યા કાણી, કૂબડી જેવી છે તેવીને માટે હું તો મુરતિયો શોધું છું. મારે તો પહેરામણી સાથે કન્યાને આપી દેવી છે.

અને આખરે એમની એ જાતની તૈયારી હતી એટલે એનું પરિણામ પણ સારું આવ્યું. પરિષદના બંધારણમાં ફેરફાર કરી નવી પ્રવૃત્તિઓનો કાર્યક્રમ યોજવાનું વિચારાયું અને એમ સાહિત્ય પરિષદના ફુરચે ફુરચા ઊડી જશે એવી જે વાતો હવામાં ફેલાયેલી એ વાતોના જ ફુરચે ફુરચા ઊડી ગયા.

બીજમાંથી વૃક્ષ

શ્રી સોમાભાઇ પટેલ ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે આવેલા સંદેશાનું વાચન કરવા માઇક પર આવ્યા. બે ચાર ટીખળી જુવાનોમાં ચર્ચા ચાલી: 'આ મહાનુભાવ કોણ છે? ...લેખક છે? ...કયા ઉપનામથી લખે છે? ...કે પછી ખાદી પહેરે છે એટલે મંચ પર ઘૂસવાની તક મળી છે? ...અને ત્યાં એક જાણકાર ભાઇથી ન રહેવાયું. બોલ્યા: 'એ જે હોય તે ખરા, પણ તમને બધાને અહીં એકઠા કરનાર એ છે. ગોવર્ધન શતાબ્દી પ્રસંગે સાહિત્ય પરિષદ પણ અહીં યોજાય એ વિચાર સૌથી પહેલો એમના મનમાં સ્ફુરેલો અને એ વિચાર બીજમાંથી આ મોટું વૃક્ષ...' —પેલા ભાઇઓ તો ચૂપ જ થઇ ગયા.

મજનુનો વેલો

'સરસ્વતીચન્દ્ર' નાટક ભજવાઈ રહ્યું હતું. સ્ત્રી પાત્રોનાં ગીત-સંવાદો સાંભળીને કેટલાક જુવાનિયાઓ 'હાય 'હાય... ઘાયલ ઘાયલ... માર ડાલા...' એમ વારંવાર બોલ્યે જતા હતા. એક કાઠિયાવાડી જેવા લાગતા ગૃહસ્થ આ શરમજનક શબ્દો સાંભળી શરમાઈ રહ્યા હોય એમ એમના મોં પરથી દેખાઈ આવતું હતું. છેવટે એમનાથી ન રહેવાયું એટલે બિચારા એ જગા ખાલી કરી બીજે બેસવા જવા ઉભા થયા.

'કેમ કાકા, અહીં ના ગોઠયું કે શું?' એક ભાઇએ એમને પૂછ્યું.

'ના ભાઇ ના, આ મજનુ ને ફરહાદના વંશજોમાં આપણું કામ નહિ.' કાકા બોલ્યા અને જતે જતે ઉમેર્યું: 'બાળો મજનુનો વેલો બહુ વધી ગયો!'

પૈસા છૂટી પડયા

પુરાતત્વ અને સંશોધન, નાટ્યકલા અને સંગીત, તથા વિજ્ઞાન એ ત્રણ વિષયના વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો તા. ૨૮મીને બદલે તા. ૨૯મીએ સવારે યોજવાં પડેલાં. આવા શુષ્ક વિષયોમાં શું રસ આવવાનો છે?—એમ માની બે ચાર ભાઇઓ એ બધો કાર્યક્રમ પતી ગયા પછી મોડા આવ્યા. આવીને એક ગૃહસ્થને પૂછ્યું: 'બધાં માથું ખાઈ જાય એવાં ભાષણો તો થઇ ગયાં ને?'

'શી વાત કરો છો? અરે, આ ત્રણેય વિષયનાં ભાષણોમાં ખૂબ મઝા પડી. એમાંય નાટ્યકળા અને સંગીતવાળા શ્રી ડી. જી. વ્યાસે તો રંગ રાખ્યો. એવી મઝા આણી હતી એમણે તો...'

'ત્યારે તો...' પેલા જુવાનોમાંનો એક બોલવા જતો હતો ત્યાં પેલા ગૃહસ્થ બોલી ઊઠયા: 'હા' તમારા પૈસા છૂટી પડયા. ટિકિટ લીધી પણ ખરું સાંભળવાનું તો તમે ગુમાવ્યું જ' જુવાનોનાં મોં ફિક્કાં પડી ગયાં.

—છોટુભાઈ પટેલ
('લોકમત' માંથી)

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન — એક દૃષ્ટિપાત

પૂરા પંચોતેર કલાકના નડિયાદના નિવાસ પછી ગોવર્ધનરામ જન્મશતાબ્દી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઓગણીસમા સંમેલનની ફલશ્રુતિ વિષે નિરૂપણ કરવા કલમ હાથ ધરૂં છું ત્યારે ચિત્તતંત્રમાં કોઇ નક્કર સિદ્ધિના સંસ્કાર ઉઠતા નથી—હા, કેટલીક આશાસ્પદ હકીકત ત્યાં અંકાયેલી દેખાય છે ખરી.

પહેલો લઇએ ગોવર્ધનરામ જન્મશતાબ્દીનો પ્રસંગ. સ્વાભાવિક રીતે જ, નડિયાદને મન એ પ્રસંગનું જ મુખ્ય મહત્વ હતું. પરિષદ એમને મન ગૌણ હતી. શ્રી. બાબુભાઇ જશભાઇ પટેલે આવા અર્થનું વિધાન પણ એમના એક પ્રવચન દરમ્યાન કર્યું હતું. નડિયાદની પ્રજામાં પ્રસંગને અનુરૂપ જે ઉમળકો હતો તેની પ્રતીતિ તો ડગલે ને પગલે થતી હતી. પણ સાહિત્યકારોના પક્ષે આવું વિધાન થઇ શકે એવો કોઇ પુરાવો ન હતો.

'સરસ્વતીચંદ્ર'નો નાટ્ય–પ્રયોગ હતો એ સારૂ ને સુયોગ્ય હતું. માત્ર નડિયાદના જ નટો હતા અને બીજી પણ કેટલીક મર્યાદાઓ હતી એ હકીકત લક્ષમાં લઇએ, તો પ્રયોગો નિષ્ફળ ન કહી શકાય. કુસુમનું પાત્ર કરનાર બહેને તેમજ મૂર્ખદત્તની ભૂમિકા ભજવનાર ભાઇએ ગોવર્ધનરામની ભાવના યથાર્થ રૂપે ઝીલી હતી.

ગોવર્ધનરામ જન્મશતાબ્દીની ફલશ્રુતિમાં સૌથી વધુ રચનાત્મક પ્રદાન તો કદાચ મુનશીજીએ કર્યું છે. ગોવર્ધનરામ સ્મારક વિષેની તેમજ તેમનાં અપ્રગટ–અપ્રાપ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા વિષેની પરિષદના ઉપસંહાર પ્રવચનમાં તેમણે આપેલી બાંહેધરી જો ન અપાઈ હોત તો તો આ જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ માત્ર જલસો જ બની જાત અને ગુજરાતની તેના સંસ્કારસેવકો તરફની ઉદાસીનતાનું એક તેજવિહીન દૃષ્ટાંત બની જાત.

નડિયાદના સ્વાગતમાં તો કંઈ કચાશ ન હતી ચરોતરની ઉષ્માભરી પરોણાગતની શોભા તેણે વધારી છે. સાચે જ મહોત્સવ ઉજવવાની ભાવના તેમનામાં હતી. વિપુલતા અને વિવેકથી ભરીભરી તેમની વ્યવસ્થા હતી. નડિયાદ તો ઠીક, પણ આસપાસના પ્રદેશના કિશોરો અને જુવાનો ત્યાં ઉતરી પડ્યા હતા અને ગુજરાતના લેખકો તરફ સન્માનભાવ પ્રગટ કરતા હતા. હસ્તાક્ષરો આપીને હાથ થાકી જાય એટલી બધી તેમની ભાવભરી પડાપડી હતી. ગુજરાતી સંસ્કારના ઉજ્જ્વળ ભાવિમાં શ્રદ્ધા પ્રગટાવતી આ બધી હકીકત હતી.

—ધનવંત ઓઝા

('જનસત્તા' માંથી)

: કેટલાંક સંસ્મરણો :

કુરચે કુરચા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯મું સંમેલન ભરાતાં અગાઉ નડિયાદમાં ઉત્સાહનું વાતાવરણ જામ્યું હતું. અનેક લેખકો, વિદ્વાનો ને સાહિત્યપ્રેમીઓ નડિયાદને આંગણે ઊતરી પડશે; એમને જોવા, મળવા, સાંભળવાનો લહાવો મળશે: એ આનંદમાં સંમેલનની ટિકિટો ખરીદવા અંગેની પૂછપૂરછ કરતા ફોન ઉપર ફોન અમારી ઓફિસે આવતા હતા.

એવામાં છાપામાં સંખ્યાબંધ લેખકોની સહીથી પરિષદના બંધારણ સામે વિરોધ નોંધાવતું નિવેદન બહાર પડયું અને નડિયાદમાં ભારે જંગ જામશે એવી વાતો વહેતી થઈ. આનંદ અને ઉત્સાહના વાતાવરણમાં ભંગાણ પડયું. નડિયાદનું નાક જશે કે શું? આટલા ઉત્સાહથી ગોઠવેલા કાર્યક્રમની મહેનત કરી કરાવી

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન – એક દૃષ્ટિપાત

પૂરા પંચોતેર કલાકના નડિયાદના નિવાસ પછી ગોવર્ધનરામ જન્મશતાબ્દી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઓગણીસમા સંમેલનની ફલશ્રુતિ વિષે નિરૂપણ કરવા કલમ હાથ ધરૂં છું ત્યારે ચિત્તતંત્રમાં કોઈ નક્કર સિદ્ધિના સંસ્કાર ઉઠતા નથી–હા, કેટલીક આશાસ્પદ હકીકત ત્યાં અંકાયેલી દેખાય છે ખરી.

પહેલો લઈએ ગોવર્ધનરામ જન્મશતાબ્દીનો પ્રસંગ. સ્વાભાવિક રીતે જ, નડિયાદને મન એ પ્રસંગનુ જ મુખ્ય મહત્વ હતું. પરિષદ એમને મન ગૌણુ હતી. શ્રી. બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલે આવા અર્થનું વિધાન પણુ એમના એક પ્રવચન દરમ્યાન કર્યું હતું. નડિયાદની પ્રજામાં પ્રસંગને અનુરૂપ જે ઉમળકો હતો તેની પ્રતીતિ તો ડગલે ને પગલે થતી હતી. પણુ સાહિત્યકારોના પક્ષે આવું વિધાન થઈ શકે એવો કોઈ પુરાવો ન હતો.

'સરસ્વતીચંદ્ર'નો નાટ્ય–પ્રયોગ હતો એ સારૂં ને સુયોગ્ય હતું. માત્ર નડિયાદના જ નટો હતા અને બીજી પણુ કેટલીક મર્યાદાઓ હતી એ હકીકત લક્ષમાં લઈએ, તો પ્રયોગો નિષ્ફળ ન કહી શકાય. કુસુમનું પાત્ર કરનાર બહેને તેમજ મૂર્ખદત્તની ભૂમિકા ભજવનાર ભાઈએ ગોવર્ધનરામની ભાવના યથાર્થ રૂપે ઝીલી હતી.

ગોવર્ધનરામ જન્મશતાબ્દીની ફલશ્રુતિમાં સૌથી વધુ રચનાત્મક પ્રદાન તો કદાચ મુનશીજીએ કર્યું છે. ગોવર્ધનરામ સ્મારક વિષેની તેમજ તેમનાં અપ્રગટ–અપ્રાપ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા વિષેની પરિષદના ઉપસંહાર પ્રવચનમાં તેમણે આપેલી બાંહેધરી જો ન અપાઈ હોત તો તો આ જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ માત્ર જલસો જ બની જાત અને ગુજરાતની તેના સંસ્કારસેવકો તરફની ઉદાસીનતાનું એક તેજવિહીન દૃષ્ટાંત બની જાત.

નડિયાદના સ્વાગતમાં તો કંઈ કચાશ ન હતી ચરોતરની ઉષ્માભરી પરોણાગતની શોભા તેણે વધારી છે. સાચે જ મહોત્સવ ઉજવવાની ભાવના તેમનામાં હતી. વિપુલતા અને વિવેકથી ભરીભરી તેમની વ્યવસ્થા હતી. નડિયાદ તો ઠીક, પણુ આસપાસના પ્રદેશના કિશોરો અને જુવાનો ત્યાં ઉતરી પડ્યા હતા અને ગુજરાતના લેખકો તરફ સન્માનભાવ પ્રગટ કરતા હતા. હસ્તાક્ષરો આપીને હાથ થાકી જાય એટલી બધી તેમની ભાવભરી પડાપડી હતી. ગુજરાતી સંસ્કારના ઉજ્જવળ ભાવિમાં શ્રદ્ધા પ્રગટાવતી આ બધી હકીકત હતી.

—ધનવંત ઓઝા

('જનસત્તા' માંથી)

: કેટલાંક સંસ્મરણો :

કુરચે કુરચા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૯મું સંમેલન ભરાતાં અગાઉ નડિયાદમાં ઉત્સાહનું વાતાવરણ જામ્યું હતું. અનેક લેખકો, વિદ્વાનો ને સાહિત્યપ્રેમીઓ નડિયાદને આંગણે ઊતરી પડશે; એમને જોવા, મળવા, સાંભળવાનો લહાવો મળશે: એ આનંદમાં સંમેલનની ટિકિટો ખરીદવા અંગેની પૂછપૂરછ કરતા ફોન ઉપર ફોન અમારી ઓફિસે આવતા હતા.

એવામાં છાપામાં સંખ્યાબંધ લેખકોની સહીથી પરિષદના બંધારણ સામે વિરોધ નોંધાવતું નિવેદન બહાર પડ્યું અને નડિયાદમાં ભારે જંગ જામશે એવી વાતો વહેતી થઈ. આનંદ અને ઉત્સાહના વાતાવરણમાં ભંગાણ પડ્યું. નડિયાદનું નાક જશે કે શું? આટલા ઉત્સાહથી ગોઠવેલા કાર્યક્રમની મહેનત કરી કરાવી

ધૂળમાં મળશે કે શું ? એ ભય હવામાં ફેલાઈ રહ્યો હતો ત્યાં મુનશીજી નડિયાદને સ્ટેશને ઊતર્યા ને એમણે વાત જાણી જણાવ્યું કે ભાઇ, મારી કન્યા કાણી, કુબડી જેવી છે તેથીને માટે હું તો મુરતિયો શોધું છું. મારે તો પહેરામણી સાથે કન્યાને આપી દેવી છે.

અને આખરે એમની એ જાતની તૈયારી હતી એટલે એનું પરિણામ પણ સારું આવ્યું. પરિષદના બંધારણમાં ફેરફાર કરી નવી પ્રવૃત્તિઓનો કાર્યક્રમ યોજવાનું વિચારાયું અને એમ સાહિત્ય પરિષદના કુરચે કુરચા ઊડી જશે એવી જે વાતો હવામાં ફેલાયેલી એ વાતોના જ પુરચે પુરચા ઊડી ગયા.

બીજમાંથી વૃક્ષ

શ્રી સોમાભાઇ પટેલ ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ પ્રસંગે આવેલા સંદેશાનું વાચન કરવા માઇક પર આવ્યા. બે ચાર ટીખળી જુવાનોમાં ચર્ચા ચાલી: 'આ મહાનુભાવ કોણ છે? ...લેખક છે? ...કયા ઉપનામથી લખે છે? ...કે પછી ખાદી પહેરે છે એટલે મંચ પર ઘૂસવાની તક મળી છે? ...અને ત્યાં એક જાણકાર ભાઇથી ન રહેવાયું. બોલ્યા: 'એ જે હોય તે ખરા, પણ તમને બધાને અહીં એકઠા કરનાર એ છે. ગોવર્ધન શતાબ્દી પ્રસંગે સાહિત્ય પરિષદ પણ અહીં યોજાય એ વિચાર સૌથી પહેલો એમના મનમાં સ્ફુરેલો અને એ વિચાર બીજમાંથી આ મોટું વૃક્ષ...' —પેલા ભાઇઓ તો ચુપ જ થઇ ગયા.

મજનુનો વેલો

'સરસ્વતીચન્દ્ર' નાટક ભજવાઈ રહ્યું હતું. સ્ત્રી પાત્રોનાં ગીત-સંવાદો સાંભળીને કેટલાક જુવાનિયાઓ 'હાય 'હાય... ઘાયલ ઘાયલ... માર ડાલા...' એમ વારંવાર બોલ્યે જતા હતા. એક કાઠિયાવાડી જેવા લાગતા ગૃહસ્થ આ શરમજનક શબ્દો સાંભળી શરમાઈ રહ્યા હોય એમ એમના મોં પરથી દેખાઈ આવતું હતું. છેવટે એમનાથી ન રહેવાયું એટલે બિચારા એ જગા ખાલી કરી બીજે બેસવા જવા ઊભા થયા.

'કેમ કાકા, અહીં ના ગોઠ્યું કે શું ?' એક ભાઇએ એમને પૂછ્યું.

'ના ભાઇ ના, આ મજનુ ને ફરહાદના વંશજોમાં આપણું કામ નહિ.' કાકા બોલ્યા અને જતે જતે ઉમેર્યું: 'બાપો મજનુનો વેલો બહુ વધી ગયો !'

પૈસા છૂટી પડયા

પુરાતત્વ અને સંશોધન, નાટ્યકલા અને સંગીત, તથા વિજ્ઞાન એ ત્રણ વિષયના વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો તા. ૨૮મીને બદલે તા. ૨૯મીએ સવારે યોજવાં પડેલાં. આવા શુષ્ક વિષયોમાં શું રસ આવવાનો છે?—એમ માની બે ચાર ભાઇઓ એ બધો કાર્યક્રમ પતી ગયા પછી મોડા આવ્યા. આવીને એક ગૃહસ્થને પૂછ્યું: 'બધાં માથું ખાઈ જાય એવાં ભાષણો તો થઇ ગયાં ને ?'

'શી વાત કરો છો ? અરે, આ ત્રણેય વિષયનાં ભાષણોમાં ખૂબ મઝા પડી. એમાંય નાટ્યકળા અને સંગીતવાળા શ્રી ડી. જી. વ્યાસે તો રંગ રાખ્યો. એવી મઝા આણી હતી એમણે તો...'

'ત્યારે તો...' પેલા જુવાનોમાંનો એક બોલવા જતો હતો ત્યાં પેલા ગૃહસ્થ બોલી ઊઠયા: 'હા' તમારા પૈસા છૂટી પડયા. ટિકિટ લીધી પણ ખરું સાંભળવાનું તો તમે ગુમાવ્યું જ' જુવાનોનાં મોં ફિક્કાં પડી ગયાં.

—છોટુભાઈ પટેલ

('લોકમત' માંથી)

: રંગ છાંટણાં :

★મુનશીજી સારું વ્યાખ્યાન આપે છે. તેઓ સાંભળવાલાયક માણસ છે. છતાં કેટલાકને એમ લાગે છે. કે સંભળાવવા લાયક માણસ છે. જો કે તેઓ ઘણું સાંભળી શકે એવા છે, ને સાંભળીને ભળી શકે એવા છે.

★સાહિત્ય પરિષદની પરિસ્થિતિ ખાટી કેરી જેવી હતી. તે હવે પાકીને મધુર થઈ છે. જેનો વિપાક મધુર હોય તે ચીજ પૌષ્ટિક ગણાય છે. એટલે કેરી ભલે ખાટી હતી, પણ હવે પાકીને મધુર થઈ છે એટલે તે પૌષ્ટિક નીવડશે.

★પરિષદમાં ભંગાણ પડવાનું હતું. પણ ના પડયું એટલે કેટલાકને દુ:ખ થયું. એમને એમ થયું કે થોડો જંગ જામત તો જોવાની મઝા આવત. પણ એ મઝા મારી ગઇ.

★નાટક ભજવાતું હતું ત્યારે તોફાન થયું. એ તોફાનનું પૂર જોઇને મને થયું 'આપણી પ્રજામાં ઠીક ચેતન આવ્યું છે. પણ જ્યાં એ પૂર મારી નજીક આવી પહોંચ્યું એટલે હું ગભરાયો.

★અમારી ચોપડીઓ તો કોણ જાણે, પણ અમારા ઓટોગ્રાફ નડિયાદમાં ઘેર ઘેર પહોંચી ગયા છે.

★મુનશીજી કહે છે કે મારે પહેરામણી સાથે કન્યા આપવાની છે. હું તો મુરતિયો શોધું છું. એ જોતાં લાગે છે કે મુનશીજી બહુ જૂના વિચારના છે. મારે પણ દીકરી છે. એને માટે મુરતિઓ શોધવાની વાત હું કરું તો તો તે ખિજાઇ જ જાય. કહે કે મારે માટે મુરતિઓ શોધનાર તમે કોણ? પહેલાં એવું હતું કે દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય. આજે એવું નથી રહ્યું. આજે તો દીકરી ને ગાય ફાવે ત્યાં જાય, ને જે સામે થાય તે શીંગડાં ખાય.

★અહીં આવ્યા પછી મેં સાંભળ્યું કે કેટલાક લેખકોએ આ પરિષદ સામે ઠીક ઠીક બખાળા કાઢ્યા છે. એક લેખકે તો આને હજામ પરિષદ પણ કહી છે. પણ હું એ લેખકને શોધું છું. એ કેમ નથી આવ્યા? એમનું તો આ પરિષદમાં સ્થાન હતું જ. — જ્યોતિન્દ્ર દવે. ('લોકમત'માંથી)

: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં સંમેલનો :

ક્રમ	પ્રમુખ	સ્થાન	સાલ
૧	શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	અમદાવાદ	૧૯૦૫
૨	શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	મુંબઈ	૧૯૦૭
૩	શ્રી અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ	રાજકોટ	૧૯૦૯
૪	શ્રી રણછોડભાઈ ઉદયરામ	વડોદરા	૧૯૧૨
૫	શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા	સુરત	૧૯૧૫
૬	શ્રી હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા	અમદાવાદ	૧૯૨૦
૭	શ્રી કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી	ભાવનગર	૧૯૨૪
૮	શ્રી રમણભાઈ મ. નીલકંઠ	મુંબઈ	૧૯૨૬
૯	શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	નડિયાદ	૧૯૨૮
૧૦	શ્રી ભુલાભાઇ જીવણજી દેસાઈ	નડિયાદ	૧૯૩૧
૧૧	શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	લાઠી	૧૯૩૩
૧૨	મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	અમદાવાદ	૧૯૩૬
૧૩	શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	કરાંચી	૧૯૩૭
૧૪	શ્રી અરદેશર ફરમાજી ખબરદાર	અંધેરી	૧૯૪૧
૧૫	લેડી વિદ્યાગૌરી રમણભાઇ નીલકંઠ	વડોદરા	૧૯૪૩
૧૬	શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	રાજકોટ	૧૯૪૬
૧૭	શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી	જૂનાગઢ	૧૯૪૯
૧૮	શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટીયા	નવસારી	૧૯૫૨
૧૯	શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી	નડિયાદ	૧૯૫૫

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ અને ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નિમિત્તે

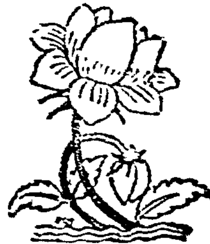
રૂા. ૨૫/- અને તેથી ઉપરની રકમ આપનાર દાતાઓની યાદી :-

દાતાનું નામ	રકમ રૂા.
મુંબઇ રાજ્ય – સરકાર	૫૦૦
સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય – સરકાર	૫૦૦
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.	૫૦૦
મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા.	૨૫૦
મુંબાઈ યુનિવર્સિટી, મુંબાઇ	૨૫૦
શ્રી મનોહરભાઇ બાબરભાઇ પટેલ, નડિયાદ	૧૦૦૦
શ્રી ન્યુ શોરોક મિલ્સ, નડિયાદ.	૧૦૦૦
શ્રી નડિયાદ બરો મ્યુનિ. નડિયાદ	૧૦૦૦
માનનીય શ્રી હરેકૃષ્ણ મહેતાબ, રાજ્યપાલ, મુંબાઇ પ્રદેશ, મુંબાઇ.	૫૦
શ્રી ગૌરીશંકરભાઇ જોષી, નડિયાદ	૫૦૧
શ્રી છોટાભાઈ મોતીભાઇ પટેલ, સારસા	૫૦૧
શ્રી મગ્લાભાઇ કીશાભાઈ પટેલ, ઓડ	૫૦૧
શ્રી રણછોડભાઇ ખુશાલભાઈ પટેલ, નડિયાદ	૫૦૧
આફ્રિકામાંના હિંદી સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી હસ્તે : શ્રી રમણલાલ યાજ્ઞિક	૭૫૦
શ્રી કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા, ખાર	૨૫૧
શ્રી સન્મુખલાલ ઝવેરીલાલ પંડ્યા, સાન્તાક્રુઝ	૨૫૧
શ્રી લલ્લુભાઇ બેચરભાઇ પટેલની કંપની, સારસા	૨૫૧
શ્રી ચંદુલાલ ટી. પરીખ (નડિયાદ) મુંબાઇ	૨૫૧
શ્રી ત્રિભોવનદાસ ભીખાભાઈ શાહ, મુંબાઈ	૨૦૧
શ્રી બુધાભાઇ ફુલાભાઈ પટેલ, ઓડ	૨૦૧
શ્રી અક્ષરશંકર હરિશંકર યાજ્ઞિક, નડિયાદ	૧૫૧
શ્રી નરેન્દ્રશંકર ચં. પંડ્યા અને અમરેન્દ્રશંકર ચં. પંડ્યા, નડિયાદ	૧૫૧
શ્રી દ્યુમનભાઈ મણિભાઈ ત્રિવેદી, ખાર	૧૫૧

દાતાનું નામ	રકમ રૂા.
શ્રી પુરુષોતમભાઈ જોરાભાઈની કું, સારસા	૧૫૧
શ્રી તુલસીભાઈ ગોરધનભાઈ પટેલ, સારસા	૧૧૫
શ્રી ભાનુશંકર હરિશંકર યાજ્ઞિક, નડિયાદ	૧૨૫
શ્રી પરમસુખલાલ ઝવેરીલાલ પંડ્યા, સાન્તાક્રુઝ	૧૦૧
શ્રી બાબુભાઇ જસભાઈ પટેલ, નડિયાદ	૧૦૧
શ્રી ડી. ગોકળદાસની કું, નડિયાદ	૧૦૧
શ્રી ડૉ. રતિલાલ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ, નડિયાદ	૧૦૧
શ્રી બેચરદાસ મગનલાલ શાહ, નડિયાદ	૧૦૧
શ્રી ભીખાભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ, મુંબાઈ	૧૦૧
શ્રી ત્રિભોવનદાસ મોતીલાલ શાહ, કુંજરાવ	૧૦૧
શ્રી સોમાભાઈ બાબરભાઇ પટેલ, કુંજરાવ	૧૦૧
શ્રી બેચરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ, ચિખોદરા	૧૦૧
શ્રી ડી. ચંદુલાલની કંપની, નડિયાદ	૧૦૧
શ્રી ચીમનલાલ છોટાલાલ દેસાઈ, મુંબાઈ	૧૦૧
શ્રી રમણલાલ યાજ્ઞિક તથા ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, નડિયાદ	૧૦૧
શ્રી ડૉ. ઇશ્વરભાઈ ડાહ્યાભાઇ પટેલ, નડિયાદ	૧૦૦
શ્રી અજિતભાઈ પ્રાણલાલ જાની, મુંબાઈ	૧૦૦
શ્રી ચતુરભાઈ ભાઇલાલભાઇ પટેલ, મોગરી	૧૦૦
શ્રી રતિલાલ ચુનીલાલ યાજ્ઞિક, મણીનગર	૧૦૦
શ્રી શંકરભાઇ બાવાજીભાઈ પટેલ, મોગરી	૧૦૦
શ્રી જશભાઇ મકનદાસ પટેલ, નડિયાદ	૧૦૦
શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હાઈસ્કૂલ, કરમસદ	૮૧–૧–૦
શ્રી અનિલભાઈ રમણલાલ યાજ્ઞિક, મુંબાઈ	૫૧
શ્રી રણજિતલાલ દલાલ, નડિયાદ	૫૧
શ્રી મણિલાલ છગનલાલ વોરા, નડિયાદ	૫૧

દાતાનું નામ	રકમ રૂ.
શ્રી પટેલ ફાઈન આર્ટ–લીથો વર્કસ, સાગર	૫૧
શ્રી મગનભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ, નડિયાદ	૫૧
શ્રી ઉમેદભાઈ શં. પટેલ, મુંબાઈ	૫૧
શ્રી મણિલાલ પુરુષોતમદાસ પિત્તળીયા, નડિયાદ	૫૧
શ્રી પ્રભુદાસ વાલદાસ પટેલ, નડિયાદ	૫૧
શ્રી રાવજીભાઈ ઈશ્વરભાઈની કું, ડભાણ	૫૧
શ્રી પટેલ બ્રધર્સ, ઉમરેઠ	૫૧
શ્રી હીરાલાલ એ. શાહ	૫૦
શ્રી ધર્મસુખરામ તનસુખરામ પંડ્યા, મુંબાઈ	૫૦
શ્રી મૂળજીભાઈ મથુરભાઈ પટેલ, ચીખોદ્રા	૫૦
શ્રી કસીભાઈ નાનાભાઈ પટેલ, નડિયાદ	૩૧
શ્રી લક્ષ્મણરાવ ભા. પંડ્યા, નડિયાદ	૩૦
શ્રી ઉપેન્દ્ર છ. પંડ્યા, નડિયાદ	૨૫
શ્રી ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, નડિયાદ	૨૫
શ્રી પ્રિન્સિપાલ, બી. જે. વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, વલ્લભ વિદ્યાનગર	૨૫
શ્રી મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ	૨૫
શ્રી પ્રિન્સિપાલ, ફેલોશીપ હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ	૨૫
શ્રી અંબાલાલ બકોરભાઈ પટેલ, નડિયાદ	૨૫
શ્રી શેઠ એમ. આર. હાઈસ્કૂલ, કડલાલ	૨૫
શ્રી પ્રિન્સિપાલ, ધી ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ ફૉર ગર્લ્સ, નડિયાદ	૨૫
શ્રી પ્રિન્સિપાલ. ધી ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ ફૉર બોઇઝ, નડિયાદ	૨૫
શ્રી ચંદુભાઈ ચતુરભાઈ દેસાઈ, નડિયાદ	૨૫
શ્રી પ્રિન્સિપાલ, જે. એચ. સોનાવાલા હાઇસ્કૂલ, મહેમદાવાદ	૨૫
શ્રી ચુનીલાલ રમણલાલ સરૈયા, નડિયાદ	૨૫
શ્રી અંબાલાલ બાબરભાઈ, નડિયાદ	૨૫
શ્રી ઝવેરભાઈ જેઠાભાઈની કું, નડિયાદ	૨૫
શ્રી રામભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ, નડિયાદ	૨૫
શ્રી પ્રિન્સિપાલ, આંકલાવ હાઈસ્કૂલ, આંકલાવ	૨૫
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ	૨૫
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ	૨૫

શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ

અને

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (૧૯મું સંમેલન) નડિયાદ

સંયુક્ત હિસાબ

જ

૧૯૧૩–૦–૦	શ્રી સ્થાનિક કારોબારી સભાની સભ્ય ફી ખાતે
૪૪૬૦–૦–૦	શ્રી સત્કાર મંડળની સભ્ય ફી ખાતે
૩૦૧–૮–૦	શ્રી પ્રેક્ષક વર્ગ ફી ખાતે
૨૧૫૧–૦–૦	શ્રી અતિથિ, પ્રેક્ષક, પ્રતિનિધિ ફી ખાતે
૩૪૮–૦–૦	શ્રી સત્કારમંડળ, સ્થાનિક કારોબારી સભા, અતિથિ, પ્રેક્ષક, પ્રતિનિધિ-સંયુક્ત ફી ખાતે
૧૭૪–૦–૦	શ્રી સત્કાર મંડળ સભા અને મનોરંજન પ્રવેશ પત્રિકા ફી ખાતે
૧૦૨૬૦–૧–૦	શ્રી ગોવર્ધન શતાબ્દી સ્મારક ફાળા ખાતે
૧૬૫૫–૦–૦	શ્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે
૬૫–૩–૬	શ્રી જાહેરખબર ખાતે
૫૨૫–૦–૦	શ્રી પુસ્તક વેચાણ ખાતે
૧૦૦૦–૦–૦	શ્રી વિશિષ્ટ ફાળા ખાતે
૭૫૦–૦–૦	શ્રી આફ્રિકાના ફાળા ખાતે
૭૨-૧૨-૦	શ્રી વ્યાજ ખાતે
૨૩૪૭૫–૮–૬	

ઉ

૫૪૨૫–૮–૯	શ્રી છપામણી ખર્ચ ખાતે
૨૮૦૪–૪–૦	શ્રી મનોરંજન-સ્ટેજ ખાતે
૫૨૬–૦–૦	શ્રી વિજળી ખાતે
૩૬૦૦–૦–૦	શ્રી પ્રતિમા ખાતે
૧૫૬૨–૦–૦	શ્રી મંડપ ખર્ચ ખાતે
૭૧૪-૧૩-૬	શ્રી પ્રદર્શન ખર્ચ ખાતે
૧૩૦–૦–૦	શ્રી ઈનામ વિતરણ ખાતે
૮૩૪-૧૩-૯	શ્રી સરભરા ખાતે
૬૩-૧૪-૦	શ્રી સ્ટેશનરી ખર્ચ ખાતે
૨૫૫–૬–૦	શ્રી તાર-ટપાલ ખર્ચ ખાતે
૨૪૦–૦–૦	શ્રી ઓફીસ ખર્ચ ખાતે
૧૮૯૦–૩–૩	શ્રી પરચુરણ ખર્ચ ખાતે
૧૫૬૧-૧૨-૦	શ્રી રિપોર્ટ છપામણી ખાતે
૧૯૬૦૮–૧૧–૩	
૩૮૬૬-૧૩-૩	શ્રી પુરાંત બાકી
	૩૫૯૫–૪–૦ ધી ખેડા જીલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંક લિ.માં જમા
	૨૭૧–૯–૩ હાથ ઉપર સિલક
	૩૮૬૬–૧૩–૩
૨૩૪૭૫–૮–૬	

(સહિ) **સોમાભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ,**
મંત્રીઓ વતી

(સહિ) **સી. એસ. પટેલ**
ઓનરરી ઓડિટર,
ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ
તા. ૨૬–૯–'૫૭